

Jens Chr. Manniche

DEN RADIKALE HISTORIKERTRADITION

2. Udgave

FORORD TIL 2. UDGAVE

Denne bog blev oprindeligt trykt i et lille oplag (700 stk.), og der har i en årrække være en vis efterspørgsel efter den. Flere gode kolleger ved historiske institutter har spurgt til muligheden for et genoptryk, men forlaget har ikke været villig til den økonomiske risiko dette kunne indebære. De nye elektroniske muligheder og internettet tillader imidlertid nu denne genudgivelse. Ved 'elektroniseringen' af manuskriptet har jeg benyttet lejligheden til en ret grundig sproglig revision, herunder også - så vidt overkommeligt - en tilbageføring af citater til den originale retskrivning. Enkelte noter er blevet opdateret med henvisninger til litteratur efter 1980, men dette er ikke sket systematisk. Jeg har ikke foretaget nogen revision af indholdet. Bogen er i mange henseender så tidstypisk at en egentlig nyudgave år 2000 nødvendigvis måtte blive en helt anden bog - og det ville være for meget!

Jeg takker de mange der har opfordret til en genudgivelse. Uden denne spore var det ikke blevet.

jcm
i oktober 2000

FORORD TIL 1. UDGAVE

Siden midten af 1970'erne har der blandt historikere været en ivrig interesse for fagets egen historie her i Danmark. Man har diskuteret, hvilke forestillinger og faglige normer, der har præget historievitenskaben, og hvorledes den har udviklet sig især inden for det sidste århundrede. Ofte har det været et vigtigt sigte med diskussionen at forstå, hvad der har rørt sig i faget, for at komme videre fra nogle

udbredte krisefornemmelser, som prægede mange historikers forhold til deres fag i 1960'erne og 1970'erne.

I nogle tidligere artikler har jeg selv deltaget i denne debat, og med denne bog ønsker jeg at fremlægge et samlet syn på den historikertradition, jeg opfatter som den dominerende i dansk historievidenskab fra 1880'erne og i hvert fald frem til o. 1970.

Bogens synspunkter er blevet til i den frugtbare vekselvirkning mellem undervisning og forskning på universiteterne, som der til stadighed er grund til at fremhæve, ikke mindst når der fra dirigerende magters side gøres anstalter til at skille de to ting ad. Jeg har derfor grund til at takke mange historiestuderende ved Aarhus Universitet, som gennem halvfjerdserne har været inspirationskilder og prøveklude for de opfattelser, der her præsenteres.

Også en række kolleger, ikke mindst ved metodeafdelingen på Historisk Institut, Aarhus Universitet, har spillet en central rolle for mig gennem kritik, diskussion og gode ideer.

Jeg skylder Statens Humanistiske Forskningsråd tak for økonomisk bistand til udgivelsen.

Og ikke mindst skylder jeg min kone Lillian og min datter Susanne meget mere end tak for hjælp undervejs, ikke mindst i forbindelse med den trælsomme renskrivning og klargøring af manuskriptet.

Manuskriptet er færdiggjort og renskrevet i foråret 1980.

J. C. M.

INDHOLDSFORTEGNELSE

Kap. I: Indledning (s. 1 - 42)

1. Emnet, s. 1
2. Videnskabsteoretiske forskningsretninger, s. 3
Internalister, s. 4. *Externalister*, s. 5. *Person og gruppe*, s. 7. *Kontinuitet og brud*, s. 9
3. Historiografiske traditioner i Danmark, s. 9
Kuhn og paradigmebegrebet, s. 17
4. Analyserammen, s. 22
Videnskab og ideologi, s. 28
5. Problemer, s. 36
Materialet, s. 41

Kap. II: Baggrund - videnskabsteoretisk og ideologisk (s. 43 - 128)

1. Indledning, s. 43
2. Historismen, s. 47
 - A. *Wilhelm von Humboldt (1765-1835)* s. 49,
 - 1) *Historikerens opgave* s. 49, 2) *Virkeligheden*, s. 50, 3) *Erkendelsen*, s. 54.
 - B. *Leopold Ranke (1795-1886)*, s. 57.
 - C. *J.G. Droysen (1808-1882)*, s. 70.
 - D. *C. Paludan-Müller (1805-1882)*, s. 78
3. Positivismen, s. 84
 - A. *Henry Thomas Buckle (1821-1862)*, s. 88.
 - B. *John Stuart Mill*, s. 91
4. Harald Høffding (1843-1931), s. 96
5. Radikalismen, s. 110

Kap. III: Udvikling af de kildekritiske principper (s. 129 - 205)

De tidligste afhandlinger, s. 130. Om brug af statistik, s. 137. Erslevs Tysklandsophold, s. 141. Kildekritikken introduceres, s. 145. De kildekritiske hovedpositioner udarbejdes o. 1890, s. 152. De teoretiske fremstillinger i 1890erne, s. 171. Senere kildeundersøgelser, s. 183. Hermeneutiske træk, s. 191. Kildekritik som norm, s. 195. Forskningsetik, s. 201

Kap. IV: Synteseproblemet (s. 206 - 290)

1. Syntesebegrebet, s. 206
2. Syntesens placering i den videnskabelige selvforståelse, s. 211
 - A. *Erslevs Sarsanmeldelse - og andres*, s. 211
 - B. *Historiens genstandsområde*, s. 217
3. Udviklingstanke og komparativ metode, s. 227

4. Syntesen i praksis hos Erslev, s. 233

A. Valdemarernes Storhedstid (1898), s. 233. B. Konge og Lensmand (1879), s. 239. C. Dronning Margrethe og Kalmarunionens Grundlæggelse (1882), s. 241. D. Oversigt over Middelalderens Historie (1891-95), s. 245. E. Den senere Middelalder (Danmarks Riges Historie, 1898-1905), s. 250. F. Den romerske Kejsertids Kultur (1906), s. 255. G. Det sekstende Aarhundrede (1910), s. 260. H. Sammenfatning, s. 265

5. Syntesen hos Fridericia, s. 268

Kap. V: Objektivitetsproblemet og historiens betydning (s. 291 - 316)

1. Objektivitetsproblemet, s. 291
2. Problemet om fagets nytte, s. 304

Kap. VI: Erslevs 1911-skrifter (s. 317 - 352)

1. Teknik og metode, s. 318
2. Historiens teori, s. 327

Nykantiansk baggrund, s. 328. Det individuelle og det generelle, s. 333. Historiens emner og mål, s. 334. Relativismen og udvalgsproblemet, s. 338. Objektiviteten og det erkendende subjekt, s. 341. Høffding om historisk erkendelse, s. 345
3. Sammenfatning, s. 349

Kap. VII: Eleverne (s. 353 - 383)

1. Kildekritikken, s. 356
2. Munch og Arup, s. 362
3. Friis, s. 375

Kap. VIII: Afslutning (s. 384 - 389)

Litteraturliste (s. 390 - 411)

KAPITEL 1

INDLEDNING

1. EMNET

Emnet for de her foreliggende studier er grundlaget for den i dette århundrede dominerende danske historievitenskabelige tradition. Det har været den herskende forestilling siden omkring århundredskiftet - og efter min mening med rette - at der med den unge generation af historikere som fik deres uddannelse i 1870'erne og som fra 1880'erne kom til at tegne dansk historievitenskab, skete noget afgørende nyt. Ligeledes at det der skete, derefter kom til at udgøre grundlaget for de senere generationers opfattelse og udøvelse af faget. Desuden, at de nye synspunkter først og fremmest personificeredes i og domineredes af Kr. Erslevs person. Der har derimod været mindre enighed om hvori dette nye bestod. Var det kildekritikken som de fleste synes at mene, var det valget af forskningsområder, eller var det sådanne overordnede synspunkter som man kalder historiesyn eller historieopfattelse? Efter min opfattelse var det en kombination af disse ting og flere til som karakteriserer Erslevgenerationen og dens elever, og som siden da har udgjort de elementer der har styret udviklingen af dansk historieforskning både i fagets selvforståelse og praksis. Ikke altid i åben eller implicit tilslutning, men også i udtalt polemik, og aldrig uden ligegyldighed. Ville man inden for fagets rammer diskutere hvad man skulle forstå ved historisk videnskab, måtte det ske i relation til det grundlag der var lagt af Erslev og hans nærmeste kolleger og elever. Også i institutionel henseende kom de i høj grad til at præge billedet, d.v.s. i de sammenhænge der tegnede faget som vitenskabelig institution, fx universitetslærestole, vitenskabelige selskaber, tidsskrifter.

Der er imidlertid indtil de seneste år kun gjort meget få og helt utilstrækkelige forsøg på at analysere og beskrive indholdet i disse grundlæggende antagelser og baggrunden for dem.

De her foreliggende undersøgelser har som sit sigte at bidrage til en sådan kortlægning af de synspunkter der har haft så stor betydning for dansk

historievidenskab i dette århundrede.

De senere års fornyede historiografiske interesse har bragt en række analyser for dagen som i væsentlig grad har udvidet vor indsigt i centrale aspekter af dette grundlag. Først og fremmest har interessen samlet sig om Erik Arup, hvis Danmarkshistorie i kraft af sin næsten enestående karakter som bred syntese inden for denne traditions rammer har haft central betydning for al beskæftigelse med landets ældre historie. Derimod har interessen for traditionens grundlæggere, først og fremmest Kr. Erslev, men også den i endnu højere grad oversete J.A. Fridericia, været bemærkelsesværdig lille. Et forsøg på at rode bod på dette kan således synes påkrævet.¹

Det vil her være et centralt grundsynspunkt at en videnskabshistorisk undersøgelse ikke blot kan nøjes med at se på rent videnskabsinterne forhold.

Det er ikke tilstrækkeligt at beskrive den videnskabsteori og de opfattelser af historiske sammenhænge som lader sig spore bag og i en historikers eller en videnskabelig traditions arbejde. Disse bliver til på en samfundsmæssig baggrund som via forskellige former for ideologi øver en eller anden form for indflydelse på historievidenskaben, som på enhver anden videnskab.²

I dansk historievidenskab er det bemærkelsesværdigt at de historikere der i særlig grad kom til at stå som bærere af den nye tradition, så at sige alle i politisk henseende knyttede sig til den Brandes-Hørup'ske fløj af partiet Venstre som senere blev til Det radikale Venstre. Det gælder Erslev, Fridericia, Rubin, Munch, Friis, Arup som de vigtigste, men også mange andre. Den sammenknytning af historie og radikalisme som dette indebar, vil være en central synsvinkel i disse studier.

Hensigten bliver da at skitsere den videnskabsteoretiske og ideologiske baggrund for Kr. Erslevs og J.A. Fridericias banebrydende indsatser, at prøve nærmere at analysere nogle centrale aspekter af disse og at trække nogle linier op i den generation af elever som efterfulgte dem og mere eller mindre videreudviklede og cementerede læremestrenes synspunkter eller delaspekter af dem.

Men før problemerne nærmere formuleres og materialet præsenteres, vil en række indledningsvise overvejelser omkring disse studiers baggrund og præmisser være på sin plads.

¹ For kort tid siden er dog udkommet Leo Tandrup's store Erslev-biografi, Ravn I-II (1979), se min diskussion af den og Tandrup's svar i *Historie*, Ny Rk. XIV, 2, 1982, s. 272 ff.

² Ideologibegrebet tages op til drøftelse i et følgende afsnit, s. 28 ff.

2. VIDENSKABSHISTORISKE FORSKNINGSRETNINGER

Videnskabshistorisk forskning i almindelighed kan mht. spørgsmålet om hvilke forhold der i en videnskabshistorisk udvikling er de mest interessante og m.h.t. spørgsmålet om hvorledes udviklingen foregår, siges at afgive to sæt af svar som sagt meget generelt tenderer mod at hænge sammen på en bestemt måde. Man kan tale dels om at beskrivelserne og forklaringerne er videnskabsinterne eller videnskabsexterne, dels om at udviklingen er kontinuerlig eller diskontinuerlig, dvs. foregår med brud.

De to sæt svar kan i princippet kobles sammen på fire måder: den internt-kontinuerlige opfattelse, den internt-diskontinuerlige, den eksternt-kontinuerlige og den eksternt-diskontinuerlige. Groft sagt synes der at være en tendens til at den første og den sidste af disse fire har været de almindeligste.

At det forholder sig sådan, er i sig selv ikke så svært at forstå. Fx vil en videnskabshistorisk forklaring der tager udgangspunkt i en brudopfattelse, være tilbøjelig til at tilkende eksterne faktorer betydelig vægt i den videnskabelige udvikling. For selv om der kan spores et voksende omfang af uløselige problemer inden for en videnskabsretning som skulle pege i retning af et uundgåeligt opgør med herskende forestillinger før eller siden, vil det som regel være vanskeligt at give en tilfredsstillende forklaring på at et afgørende brud finder sted på et bestemt tidspunkt uden også at inddrage eksterne faktorerers indflydelse.

Ligeledes vil der være en tilbøjelighed til at samle sig om rent videnskabsinterne forhold der ikke forstyrres unødigt af ydre omstændigheder, hvis udgangspunktet er et kontinuitetspræget grundsynspunkt på videnskaberens udvikling.

Omvendt må man imidlertid nok sige at et internalistisk syn på videnskabelig udvikling ikke nødvendigvis indebærer et kontinuitetssyn, lige så lidt som et externalistisk syn indebærer en diskontinuitetsopfattelse. Dette synes at pege i retning af at opfattelsen af det videnskabshistoriske forløb er mere afgørende for om der anlægges et videnskabsexternt eller -internt syn end omvendt, men i praksis vil det nu nok være vanskeligt at fastslå hvad der er udgangspunktet, idet der jo er tale om svar på to forskellige sæt spørgsmål hvis forrang sjældent kan afgøres. Vi må her nøjes med at konstatere sammenhængen når den er der, og iøvrigt være klar over at der netop kun er tale om tendenser.

Internalister

Lad os først se på de interne videnskabshistoriske betragtninger. På baggrund af en omfattende litteratur mener svenskeren Tore Frängsmyr at "internalisterne er interesserede i forholdet mellem og udviklingen af indholdet i videnskabelige ideer og teorier. Videnskabshistorien ses ofte som en lang kæde, der fører op til nutiden" (Frängsmyr:141). Det afgørende er at man mener at de centrale forhold af relevans for at forklare og beskrive en videnskabshistorisk udvikling er at finde inden for videnskabens egne rammer, mens det omgivende samfund og udviklingen her kun i meget underordnet grad kan siges at være relevant for den videnskabelige udvikling. Synspunktet forekommer at hænge nøje sammen med en videnskabsopfattelse som udelukkende lægger vægt på videnskabsteoretiske elementer, som det der konstituerer et fag som videnskab.

Inden for historiografien kan vi som eksempler på denne tilgang udpege et par centrale værker vedrørende norsk og svensk historievidenskab. I sin fremstilling fra 1959 af *Norsk historieforskning i 19. og 20. årh.* tilkendegiver Ottar Dahl et klart blik for historieforskningens karakter af "en omfattende og sammensatt sosial aktivitet", og han er også opmærksom på at den "har en nær sammenhæng med sociale, politiske, religiøse og andre forhold i det samfund og den tid historikeren befinder sig". Men han vil "likevel først og fremst legge vekt på historieforskningens indre forhold, på vekselvirkningen mellom de forskjellige sider av forskningsprocessen, og kanskje særlig på sammenhængen mellom de generelle teoretiske og metodiske forutsetninger på den ene side og de mer konkrete detaljundersøkelser på den annen" (Dahl 1970:1-2). Denne koncentration på det videnskabsteoretiske aspekt blev for svensk historievidenskabs vedkommende taget op af Rolf Torstendahl i dennes disputats fra 1964 som bar titlen *Källkritik och vetenskapssyn*, og som dækkede perioden 1820-1920, d.v.s. frem til det kritiske empiriske gennembrud med Lauritz Weibull. Karakteristisk for begge disse undersøgelser forekommer ved siden af den videnskabsinterne synsvinkel det kontinuitetsprægede syn på den faglige udvikling at være.

For Ottar Dahl danner "under et længere perspektiv [...] forskningens udvikling for størstedelen en *relativt selvstændig strøm*, hvor retningen først og fremmest bestemmes af de videnskabelige traditioner og normer i stadig brydning med nye skabende ideer" (Dahl 1970:195, min udhæv.)

Hos Torstendahl fremstod - med Birgitta Odéns formulering - den svenske kritiske skoles fødsel som et naturligt slutled i et evolutionistisk

forløb, hvor videnskaben bevægede sig i udpræget empiristisk retning.³

Externalister

Mens internalisterne længe dominerede videnskabshistorisk forskning, har den externe betragtningsmåde i de senere år påkaldt sig betydelig interesse, også inden for historiografien der ellers iøvrigt også har huset forholdsvis livskraftige skud af denne tilgang. Det hænger givetvis sammen med fagets åbenlyse forbindelse med politik og samfundsforhold. Det har imidlertid været karakteristisk for denne side af historiografien at den primært har interesseret sig for skiftende tiders historikers skiftende vurderinger af bestemte som regel politisk kontroversielle historiske fænomener, som udtryk for hvorledes politisk-ideologiske holdninger farvede opfattelsen af fortiden. Og man har karakteristisk nok været mere tilbøjelig til at se dette som udtryk for uvidenskabelige elementers store betydning for faget historie end som udtryk for historisk videnskabeligheds sammenhæng med og afhængighed af videnskabsexterne elementer. De videnskabsteoretiske sider af sagen har med andre ord ikke været inddraget som centralt moment i undersøgelsen. Som fremtrædende og inden for sine begrænsninger fremragende eksempler på denne form for videnskabshistorie kan nævnes Pieter Geyls undersøgelser, først og fremmest af den franske Napoleonsforskning, og Hugo Valentins af den tyske Bismarckforskning.⁴

I en nyere undersøgelse har Christoph Weisz studeret sammenhængen mellem historieopfattelse og politiske synspunkter hos en række Münchenerhistorikere i Weimarperioden.⁵ Han gik ud fra den påstand at de historieopfattelser der kommer frem i videnskabelige historiske afhandlinger, kun delvis er bestemt af "videnskabsimmanente traditionssammenhænge", men derudover helt afgørende af "den i historieopfattelsen indprojicerede diskussion med den politiske samtid", at der med andre ord var en nøje forbindelse med aktuel politik og historisk videnskab.⁶

Externalisternes interesse har altså gået på videnskabens plads i

³ Odén 1975 c:14.

⁴ Geyl 1965, Valentin.

⁵ Weisz 1970.

⁶ a.a.:12 f.

samfundet og dens forhold til ydre omgivelser. For marxistisk videnskabshistorisk forskning har denne tilgangsvinkel oplagt været af central betydning, fordi videnskabelig aktivitet som al anden aktivitet er samfundsmæssigt bestemt og både som ideologisk faktor og som produktivkraft, dvs. både i overbygning og i basis i det klassisk-marxistiske samfundsskema, har indtaget en vigtig rolle.⁷

Bl.a. med udgangspunkt i marxismen har der inden for den såkaldte "Wissenssoziologie" eller "Sociology of Knowledge" efterhånden udviklet sig en omfattende teoretisk og empirisk litteratur om "forholdet mellem viden og andre eksistentielle faktorer i samfundet eller kulturen", dvs. de sociale betingelser for tanker og ideer.⁸ Man forsøger at knytte de ideer der studeres, sammen med de sociohistoriske omgivelser hvori de produceres og modtages.⁹ Som en særlig gren af den videnssociologi har en egentlig videnskabssociologi udviklet sig som på samme måde anskuer videnskaber og videnskabsmænd som sociale fænomener.¹⁰

Imidlertid behøver videnskabssociologien ikke at være externt orienteret. Den kan udmærket beskæftige sig med sine problemer inden for rammerne af det afgrænsede sociale system som en videnskab og dens udøvere udgør, og fx pege på at etablerede ideer og metoder inden for videnskaben har en bestemmende effekt for de spørgsmål der på et givet tidspunkt stilles, og den måde de løses på, uden hensyn til det omgivende samfund.¹¹

⁷ Se fx Bernal.

⁸ Definitionen hos Merton 1945.

⁹ Coser.

¹⁰ Som introduktion til disse retninger kan nævnes: Coser, Barber 1968, Curtis & Petras, Barber & Hirsch, Merton 1968 og 1973, Böhme, MacLeod. Det er vel endnu begrænset, hvor meget denne synsvinkel har slået igennem m.h.t. faget historie, men fx i Felix Gilberts interessevækkende skitse over europæisk og amerikansk historieskrivning fra 1965, har han tydeligvis været inspireret af sådanne synspunkter. Der afsløres her megen sans for fagets placering både i den almindelige videnskabelige udvikling og i forhold til de politiske og sociale omstændigheder, som når han ser fagets traditionalisme som udtryk for, at historikerne i det 20. årh. (i modsætning til det 19.) havde opnået en position i det sociale liv og kort sagt var blevet forsvarere og garanter for den eksisterende sociale orden. (Gilbert:351 ff). Birgitta Odén søger i en vis udstrækning at indarbejde synspunkter inspireret af videnskabssociologien i sin bog om Lauritz Weibull, Odén 1975 c.

¹¹ En sådan opfattelse fx hos Barber 1968.

Person og gruppe

En af videnskabssociologiens væsentligste fortjenester synes imidlertid at have været at den har peget på at videnskab ikke er - eller i alt fald ikke bare er - enkeltmandsværk, men at videnskabelig aktivitet i vid udstrækning er foregået og foregår inden for løsere eller fastere organiserede videnskabelige miljøer og institutioner. Man taler om *videnskabelige samfund*, og man har i stigende grad interesseret sig for hvordan disse fungerer mht. udviklingen af videnskabelige idéer og af videnskabelige retninger.¹²

Dette står i modsætning til det meste af den hidtidige videnskabshistoriske forskning som har været klart personcentreret. Hvis vi holder os til historiografien, er det vel karakteristisk for de store klassiske factsmættede oversigter over fagets historie at de fremstiller den som en perlerække af mere eller mindre store navne, ofte med god forståelse for centrale videnskabsteoretiske aspekter og blik for påvirkninger fra samfundet, men sjældent med sans for at disse historikere også stod i en videnskabelig tradition og var medlemmer af et videnskabeligt samfund som de nok var med til at udforme, men som sandelig også var med til at udforme dem.¹³

Et fremtrædende eksempel på en fremstilling der har villet anlægge en synsvinkel som den sidstnævnte, er Georg G. Iggers' fortræffelige standardværk *Deutsche Geschichtswissenschaft* (1968, 1971), som vil give "en interpretation og kritisk analyse af de teoretiske forudsætninger og politiske værdiforestillinger hos de tyske historikere, som stod i den historievidenskabelige fremherskende nationale tradition" fra Humboldt og Ranke til Meinecke og Ritter. Han ser deres videnskabelighed i snæver forbindelse med en verdensanskuelse og et politisk værdisystem som imidlertid forholdt sig statisk over for åndelige og sociale betingelser under forvandling. Bogen kommer således til at beskrive denne traditions opløsning i lyset af dens egne indre modsigelser og under indflydelse af politiske begivenheder.¹⁴

Selv om bogen fremstår som en række mere eller mindre afrundede

¹² En interessant undersøgelse i denne retning er bl.a. Crane. Se også Curtis & Petras og Barber & Hirsch.

¹³ Fx Fueter, Gooch, Barnes.

¹⁴ Iggers 1971:7.

historikeranalyser, er den altså holdt sammen af traditionssynspunktet, samtidig med at videnskabseksterne faktorer er draget med ind i undersøgelsesfeltet. Interessant er påvisningen af videnskabens relative autonomi over for det omgivende samfund i den forstand at den sociale og økonomiske udvikling i samfundet og den deraf afledte idémæssige udvikling ikke nødvendigvis får nogen umiddelbar indflydelse på en internt videnskabelig udvikling.¹⁵

På den anden side synes denne tyske udvikling at være forholdsvis ualmindelig, samtidig med at der kan peges på andre skoler i Tyskland som i langt højere grad synes at være udviklet i nær sammenhæng med samfundsudviklingen.¹⁶

På en anden, men mere problematisk måde har Ottar Dahl i sit tidligere nævnte værk om norsk historieforskning søgt at anlægge et gruppesynspunkt, idet han har struktureret udviklingen efter en række generationer. Generationsbegrebet rejser imidlertid bl.a. den vanskelighed at det bliver svært at fokusere skarpt på modsætninger, fordi de ofte går på tværs af de "biologiske" generationer. Hvordan skal man fx kunne forklare at 1860er-generationen udvikler sig i to retninger ud fra dette biologiske begreb, når der samtidig insisteres på en overvejende videnskabsintern betragtningsmåde?

Men under alle omstændigheder synes en videnskabshistorie mindre præget af den store i egentligste forstand enestående forskerpersonlighed, og mere af det videnskabelige miljø forstået både bredt og snævert, at være en nødvendighed i moderne videnskabshistorie. For selv om en videnskabelig udvikling nok præges af fremtrædende personligheder, er der mange andre faktorer som spiller en væsentlig rolle, og det er vigtigt at fastholde at videnskabsmanden er et socialt betinget vmsen som alle andre med de konsekvenser dette får også i hans professionelle arbejde.

Kontinuitet og brud

Det tidligere nævnte andet hovedspørgsmål om hvordan videnskabelig udvikling foregår, har tidligere været mest præget af den opfattelse at der var tale om en i det lange løb kontinuerlig, kumulativ vækst i vor viden om

¹⁵ Jf. a.a.:22.

¹⁶ Fx den positivistisk inspirerede retning med navne som Karl Lamprecht og Kurt Breysig.

verden.

Den ene forskergeneration stod på skuldrene af den anden, og hurtigere eller langsommere blev man inden for en videnskab klogere på de fænomener man beskæftigede sig med, mens teknikker, metoder og teorier stadig forbedredes og forfinedes.¹⁷ Opfattelsen ses normalt som udtryk for et positivistisk videnskabsideal, men kan ligesåvel indgå i videnskabshistoriske undersøgelser båret af en romantisk-historisk præget udviklingstankegang, hvor vægten ligger på det organiske, naturlige, rolige, kontinuerligt sammenhængende forløb. Selv om der tidligere kan spores tilløb til syn på videnskabelig udvikling der i højere grad betoner brud og fornyelse, er det først i de senere år sådanne teorier har fået større gennemslagskraft, først og fremmest gennem amerikaneren Thomas S. Kuhns synspunkter som behandles nærmere nedenfor; men også fx i fransk videnskabsteori har teorier om 'epistemologiske brud' i videnskaberne (fx Bachelard, Foucault) spillet en vigtig rolle.¹⁸ Disse retninger betragter videnskabelig udvikling og forandring som en diskontinuerlig affære, hvor egentlige fornyelser sker ved et opgør med og forkastelse af herskende forestillinger i lyset af nye videnskabsteoretiske og andre idéer.

3. HISTORIOGRAFISKE TRADITIONER I DANMARK

En række af de her skitserede ret generelle tendenser inden for videnskabs-historisk forskning har også på forskellig måde gjort sig gældende i den hidtidige danske historiografi.¹⁹

Gennemgående har dansk historiografi indtil de seneste år været blottet for teoretiske og metodiske overvejelser, hvori den et langt stykke af vejen har lignet faget historie som helhed. Siden Erslev og hans generation fastlagde hovedparten af de faglige normer, som siden omkring århundredskiftet har domineret den danske historievidenskabelige tradition, har diskussioner og analyser af fagets teoretiske aspekter hørt til sjældenhederne, i hvert fald før 1960erne.

Indtil de seneste års fornyede historiografiske interesse kan videnskabshistorien siges at have været behersket af to hovedtraditioner som

¹⁷ Se fx Dahl 1970.

¹⁸ Hertil se fx Lecourt og Iggers 1975:6.

¹⁹ Det følgende gengiver i forkortet form Manniche 1978.

imidlertid havde mange træk fælles i den metodiske og teoretiske tilgangsvinkel.

Den ældste historiografiske tradition betonedes *kontinuiteten* i den fremadskridende videnskabelige udvikling. Den anden tradition har heroverfor stillet den opfattelse at der i 1870'erne-80'erne fandt et afgørende *brud* sted der førte til en helt ny opfattelse af videnskabens mål og midler.

"Kontinuitets-traditionen" formuleredes af Johs. Steenstrup i *Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarhundrede (1801-1863)* (1889). I Steenstrups øjne gennemgik faget i den behandlede periode en udvikling som for så vidt hang sammen med "Videnskabens almindelige Opsving i Verden" der bidrog til at "forandre Vejene for historisk Erkendelse" (400 f.). Historien blev efterhånden "levende og menneskelig" (400), man fik et videre syn på tingene og overlod i forklaringerne ikke så meget til tilfældet, men så "at det kun gjaldt om at finde saa mange Faktorer som muligt" (402). Denne øgede videnskabelighed medførte også at studiet blev langsommere og mere dybtgående, og at man tog flere og nye aspekter af samfundslivet op. Samtidig voksede en erkendelse af nødvendigheden af upartiskhed og objektivitet i videnskaben: "Historiens Maal i sidste Instans er Sandhedserkendelse" (404). Denne gradvise udvikling, mener Steenstrup, er fortsat også efter 1863 som danner den øvre tidsgrænse for hans arbejde. "Der er ikke foregaaet nogen gennemgribende Forandring i Studiemaal eller Forskningsomraade, men der er fremtaadt et end større Liv i den historiske Granskning" (407).

Steenstrups kontinuitetsopfattelse videreførtes konsekvent i Ellen Jørgensens historiografiske arbejder. I to bind har hun dækket faget histories udvikling i Danmark indtil ca. 1900, iøvrigt den eneste samlede fremstilling af denne karakter og derfor af en vis indflydelse i opfattelsen af fagets videnskabshistorie. Hendes hovedsynspunkt karakteriseres bedst ved et citat:

"Der har til alle Tider været Mennesker inden for vore Grænser, flere eller færre, som fandt deres Opgave i Studiet af Fortiden - som oftest Danmarks Historie. Selve Æmnet bandt dem og gav fast Tradition, og ganske sindigt, paa deres egen Maade tog de mod, hvad der kom udefra. Der kunne gaa Dønninger efter store aandelige Bevægelser og sociale, politiske, økonomiske Omvæltninger, ny faglige Problemer kunne dukke op, de æggede og tilskyndede og drev ofte det yngre Slægtled frem i Kritik mod det ældre, men voldte, naar alt kom til alt, ikke Brud i Udviklingen.

Denne faste Sammenhæng i det historiske Arbejde i Danmark gør det vanskeligt at sætte Tidsskel (...)" (Ellen Jørgensen 1943, 1964:7).

Ellen Jørgensen - og muligvis allerede Steenstrup - kan til en vis grad anskues som reaktion på det der siden Kr. Erslev og hans generation vel nok har været den dominerende opfattelse i Danmark af den faglige traditions udvikling. Denne gik ud på at der i kølvandet på nederlaget i 1864 og det der i Danmark er kaldt "det moderne gennembrud" med Georg Brandes' forelæsninger om *Hovedstrømninger i europæisk Litteratur* i 1871-72, skete en afgørende forandring i dansk historievitenskaber. Denne "brudtradition" formuleredes klarest af Kr. Erslev i et foredrag fra 1911, *Vort Slægtleds Arbejde i dansk Historie*, hvor han fremhævede sin generation som nybrydende på alle punkter af forskningsprocessen. Det nye viser sig således ifølge Erslev i stofindsamling, i materialeprøvelsen eller kildekritikken, i valget af forskningsområder og endelig i historieopfattelse, hvor man i modsætning til "den nationalliberale Tids altfor ensidige Syn på Fortiden" var nået frem til en mere realistisk, sandfærdig og dermed mere videnskabelig opfattelse.

Disse to traditioner var, da de formuleredes, udtryk også for to forskellige videnskabsteoretiske holdninger. "Kontinuitetstraditionen"s talsmænd var udpræget konservative i holdning og domineret af en historisk (hermeneutisk) videnskabsopfattelse. Steenstrup var dertil ingen stor beundrer af den systematiske metode - først og fremmest kildekritikken - som Erslev propagerede med stor effekt i dansk historievitenskaber.

Heroverfor blev "brudtraditionen" fremført af historikere der var borgerligt radikale (socialliberale) og i videnskabelig henseende udpræget påvirket af positivistiske synspunkter. Det var i høj grad deres egen selvforståelse som fornyere der indbyggedes i den historiografiske tradition, så stærkt at de inddrog hele 70er-80er generationen i "gennembruddet", således også Steenstrup. Med tiden sejrede denne radikale, positivistisk prægede videnskabsopfattelse totalt i Danmark. Det har ganske vist ikke fået til konsekvens, at "kontinuitetstraditionen" er ganske uddød, men "gennembruddet" er dog nu generelt accepteret, og hvad vigtigere er, de vurderingsnormer der lå bag, blev aldeles indarbejdet i praktisk taget alle danske historikere.

Der har dog i tidens løb været visse bestræbelser på at få de to hovedsynspunkter til at stemme overens. Mest bemærkelsesværdigt er nok Knud Fabricius' *Gennembruddet i dansk historieforskning og historieskriv-*

ning i 1870'erne og 1880'erne (1939), (K.F. 1875-1967, professor 1917-46). Her vil Fabricius på den ene side nok medgive at der sker noget nyt i dansk historievidenskab i den pågældende periode, men han vil ikke acceptere dette som udtryk for et videnskabeligt gennembrud. "Det tør altså hævdes", skriver han, "at der ikke finder noget Brud paa Udviklingen Sted i den historiske Videnskab i Danmark, og naar det gælder om Historien, turde det vel være Tilfældet med de øvrige videnskaber [...] Det nye ligger i Livssynet som præger Historikerne, særlig deres venstre Fløj (...)" (a.a.:409 f).

"Det nye", der sker, "ligger i Livssynet" - men dette er netop karakteristisk for Fabricius' videnskabsopfattelse: at "livssynet" - "en anden Indstilling i religiøs, national og samfundsmæssig Henseende" - sættes uden for videnskaben, idet disse forhold opfattes som subjektive eller metafysiske og dermed uvidenskabelige, en holdning iøvrigt som har gennemsyret den danske historievidenskabelige tradition siden da (og for så vidt også før) og frem til o. 1970.

I "kontinuitetstraditionen" har videnskabseksterne forhold kun spillet en mindre rolle for den faglige udvikling, og så kun i helt specielle situationer som fx i forbindelse med det nationalliberale røre og de slesvigske krige i Danmark i midten af 1800-tallet. Påvirkningerne har efter denne opfattelse hovedsageligt gået i retning af de emner, der toges op, mindre spillet en rolle mht. videnskabelig metode, jf. iøvrigt hvad der ovenfor er sagt om Fabricius. Når det drejer sig om den videnskabsinterne udvikling, lades man noget i stikken. Påvirkninger fra udlandet nævnes, men hvorfor de slår igennem, forklares ikke. Den overvejende tendens har været at betone den rolige, "naturlige" vækst i vor viden om fortiden med de metodiske, især kildekritiske, fornyelser og forbedringer som det almindelige fremskridt også inden for videnskaben førte med sig, og med en heraf flydende større evne hos historikerne til at afdække "den historiske sandhed".

Derudover kan der være grund til at påpege som noget fundamentalt at forklaringerne i vid udstrækning holdes på et rent biografisk plan. Sjældent gøres der forsøg på at se de enkelte forskere i en større sammenhæng med fælles normer. Et karakteristisk eksempel på dette kan tages fra Ellen Jørgensen. Om C.F. Allen (1811-71), dansk nationalliberal historiker, hævdes det: "Allens Samfølelse med Bønder og Smaaborgere, der er det kraftigste Motiv i hans historiske Forfatterskab, er *ikke noget udefra tilført*, men har sin *Oprindelse i Slægten og i hans Barndomsoplevelser*" (Ellen Jørgensen, 1943, 1964:189, mine udhæv.).

Arv og barndomsmiljø skal altså alene forklare en generel politisk holdning til historien, og så er denne holdning dog netop et uhyre tidstypisk

træk, baseret i romantikken og den fremvoksende liberalisme, og et træk som han deler med mange andre.

I "Brudtraditionen" er der nok mere tilbøjelighed til at se på fælles normer, idet der ligefrem opereres med en bestemt generation der på en række punkter adskiller sig fra forgængerne. Her er også, i hvert fald oprindeligt, en mere totalitetspræget opfattelse af videnskaben som også omfattende det "subjektive", historieopfattelsen og det politiske engagement. Men efterhånden som den bagved liggende videnskabsopfattelse sejrede, udvandedes dette for at ende med en (gen)etablering af adskillelsen mellem "videnskab" og "politik". Og iøvrigt kom der kun nogle kortere oversigtsartikler og ingen mere indgående undersøgelser inden for denne "traditions" rammer.

Det må iøvrigt generelt siges om denne danske historiografiske tradition at den kun i meget ringe grad har givet sig i kast med mere indgående analyser af hvad der er skrevet af historievidenskab, især med henblik på at undersøge de underliggende videnskabelige traditioner eller videnskabsteoretiske opfattelser. Ofte har den i sin teoriløshed stillet sig tilfreds med en mere eller mindre bevidstløs ophobning af navne og titler.²⁰ Kun sjældent er man i sine forklaringer nået ud over det biografisk-anekdotiske plan, og da kun i de mest generelle vendinger.

I de seneste år er det imidlertid kommet til interessante fornyelser i dansk historiografi. En række mere indgående analyser er foretaget af den siden Erslevs dage herskende tradition med henblik på at fastslå dens karakteristika mht. videnskabelighedsbegreb og historieopfattelse. Også her har spørgsmålet om brud eller kontinuitet været væsentligt, om end på en noget anden måde. Det centrale spørgsmål har været om dansk historievidenskab siden Erslev har været præget af en mere eller mindre fast kontinuitet, eller om der kan spores brud, forstået som en grundliggende ændring i opfattelsen af historievidenskabens opgaver og metoder. Bestræbelserne har taget udgangspunkt i det fra den amerikanske videnskabshistoriker Thomas S. Kuhn hentede begreb om paradigmer, som nærmere skal præsenteres nedenfor. De må nok i høj grad ses som udtryk for nogle krisefornemmelser som har været fremherskende inden for den danske tradition siden 1960'erne. Det er betegnende at det hidtil nok mest ambitiøse forsøg på at få hold på dansk historievidenskab inden for de sidste 100-150 år ud fra et Kuhn'sk udgangspunkt af en gruppe Odense-historikere (Hanne Eriksen m.fl.) har fået titlen *Dansk historievidenskabs krise. En undersøgelse*

²⁰ Et grelt eksempel er Linvald 1927.

af dansk historievidenskabs tradition (1975).

Krisefornemmelsen kræver besindelse på hvad indholdet er i den videnskab der drives, med henblik på at overvinde krisen. Enten ved at udbedre skavankerne og forny det bedste i den hidtidige tradition eller ved rent ud at forandre "spillereglerne", dvs. bane vej for et nyt "paradigme" eller en ny tradition. Som det formuleres af Kristof K. Kristiansen & Jens Rahbek Rasmussen (1976): "At belyse denne "danske tradition" må være en vigtig historiografisk opgave. Det kan hjælpe til at forstå, hvorfor traditionen nu anfægtes og bidrage til at overskride den" (521).

Videnskabshistorien kan da udvikles som en integreret og bevidst del af en videnskabsteori der skal forbedre betingelserne for det videnskabelige arbejde, enten ved at bevidstgøre om skjulte forudsætninger for og aspekter af det videnskabelige arbejde, eller ved at udvikle hidtil uudviklede frugtbare, men skjulte antagelser.

Mens den tidligere historiografi især beskæftigede sig med hvad historikerne skrev, er der nu sket en vægtforskydning, således at interessen nu især koncentrerer sig om *hvorfor* de skrev som de gjorde, kort sagt den videnskabsteoretiske og videnskabshistoriske baggrund for de videnskabelige produkter. Interessen er ikke blot videnskabsintern, men også videnskabseksterne faktorer er med i interessefeltet. Her må det dog nok konstateres at den nye danske historiografi foreløbig har samlet sig om at beskrive indholdet i "paradigmet". Dette hænger formentlig delvis sammen med at det metodiske forbillede, nemlig Kuhns synspunkter, har fokuseret ret "snævert på videnskabsinterne udviklingsfaktorer på bekostning af de eksterne" (formuleringen er Kristiansen & Rasmussens 1977:234). Men det udspringer på den anden side også af det helt konkrete behov der er for at få hold på hvad historikerne rent faktisk mente om deres fag, og efter hvilke normer og videnskabelighedskriterier de har drevet det.

Mere præcise metodiske og teoretiske udsagn om dette arbejde skorter det endnu noget på. E. Ladewig Petersen har antydnet hvilke faktorer der efter hans mening bør lægges vægt på i en undersøgelse om *Struktur og grænser i moderne dansk historieforskning (ca. 1885-1955)* (H.T. 78, 1978). Om metoden skriver han:

"Mit forsøg på strukturering bygger ud over den internationale baggrund på indholdsanalyser af dansk historieforskning siden 1820'erne med henblik på at fastlægge dens kollektive tankestruktur, dens arbejdsmetoder og argumentationsformer og dens syn på den historiske udvikling og dynamik ...

Afhandlingen udnytter således både historikernes normative overvejelser og deres praktiske anvendelse af normerne (som ikke nødvendigvis er identiske størrelser), overvejende fra levningssynspunkter;" (139, note 4).

Der lægges således op til en temmelig afgrænset videnskabsintern behandling af problemerne. Heroverfor kan man sætte to yngre historikere der ud fra en marxistisk grundposition ønsker undersøgelsesfeltet udvidet. Kristof K. Kristiansen og Jens Rahbek Rasmussen har i en diskussion om dansk historievidenskabs traditionsbundethed peget på følgende momenter som efter deres mening må inddrages i forklaringen på fagets situation: forholdet til udefra kommende påvirkninger fra andre forskningsmiljøer; afgrænsning og beskrivelse af forskningsmiljøet; videnskabelighedsopfattelsen - er den dirkefri og selvproducerende eller problemskabende; og det politiske engagement, som et konstituerende element i videnskabeligheden.²¹

For nylig har Jens Henrik Tiemroth i sit udgivne speciale drøftet en række historiografiske metoder mundende ud i et spændende forsøg på at opstille en frugtbar historiografisk fremgangsmåde og forskningsstrategi.²² Tiemroth hævder det synspunkt at forskningsprocessen må ses som en enhed, og at historiografien i princippet må have kendskab til såvel historikernes teoretiske holdninger som til deres praksis (Tiemroth 1978:47).

Et hovedmoment i hans overvejelser er iøvrigt det erkendende subjekts, altså historikerens, placering i forskningsprocessen, hvor han især interesserer sig for historikerens og historiografers syn på dette problem. Dette behøver vi ikke at tage op her. Han formulerer sit videnskabshistorie-metodiske problem som spørgsmålet om at finde en "fremgangsmåde, der på een gang kan belyse den snævert videnskabelige argumentation og de bagvedliggende værdiforestillinger i forfatterskabet", (a.a.:60).

Tiemroth tager udgangspunkt i en af Kuhn inspireret opfattelse af videnskabelige forandringer, "der indebærer, at historieforskningen ikke kan ses som et isoleret foretagende, styret af empiri og formallogiske kriterier", fordi "historikerne er under indflydelse af modsigelsesfyldte strømninger, der dels kommer fra deres snævert faglige miljø og dels udefra". En given videnskabelig tradition (eller paradigme, med Kuhns benævnelse) "kan derfor anskues som et system i ustabil balance og overgangen fra det ene paradigme

²¹ Kristiansen & Rasmussen 1976:527 og passim.

²² Tiemroth 1978, jf. Floto 1978 b:483 og Tiemroth 1979.

til det andet vil foregå i spring", (a.a.:73).

Herefter udmønter Tiemroth tre analyseenheder "der tilsammen forudsættes at udgøre den helhed i ustabil balance, som vi kalder et paradigme" (sst.).

Han har - efter min mening noget klarere end i specialet - redegjort for sine synspunkter i en kortere opsats i *Fortid og Nutid* 1979. Han sammenfatter overvejelserne således:

"Jeg definerer *videnskabssynet* som de kriterier, der ligger til grund for, om noget kan anses for videnskabelig historieskrivning eller ej. Det indeholder altså de grundsynspunkter og metoder med hensyn til kildebehandling, teoridannelse osv., der skal begrænse vilkårligheden i historikerens arbejdsproces [...] (D)et har i vores tradition været den foretrukne slagmark for faglig argumentation.

Historiesynet [...] omfatter [...] de sammenhænge i fortiden, som er genstand for forskerens daglige arbejde [...] Man fødes ikke med et bestemt historiesyn, men uddannes via muligvis skiftende faglige miljøer ind i et, som især får betydning ved emnevalg og problemstillinger og mest umiddelbart kan efterspores i specialundersøgelser.

[...] *Virkelighedssynet* [...] omfatter historikerens verdensopfattelse, menneskesyn og samfundsopfattelse. Det knytter sig således til det "personlige" d.v.s. historikerens besværlige individualitet og dens forhold til de overordnede værdiforestillinger i tiden, der ikke behøver at være snævert knyttet til det faglige miljø [...] (Man) fødes [...] heller ikke med et bestemt virkelighedssyn, men til en vis grad til et, fordi det samfund eller den samfundsgruppe, som man kommer til verden i, har en bestemt ideologi [...] (Det) slår især igennem ved syntesedannelsen og kan derfor særligt efterspores i de store sammenfattende fremstillinger ... (Tiemroth 1979:17 f).²³

Der er, såvidt jeg kan se, ingen tvivl om at vi med Tiemroths drøftelse har fået det første mere gennemtænkte håndgribelige instrument for historiografiske analyser herhjemme. Men der kræves givetvis yderligere empirisk arbejde med det, før det har stået sin prøve, og de resultater det i første

²³ Jf. også Flotos sammenfatning af Tiemroth, Floto 1978 b:483.

omgang har ført til, er for mig at se ikke uproblematiske (som det senere vil fremgå).²⁴ Men så vidt jeg kan se, ligner det meget de overvejelser jeg selv om lidt skal fremlægge, hvilket måske netop er udtryk for at fælles problemer inden for rammer af en fælles (?) forskningstradition fører til ensartede problemløsninger!

Jeg har ovenfor nævnt Kuhn et par gange og brugt paradigmebegrebet (Tiemroths omtalte artikel drejer sig simpelthen om dette begrebs anvendelse på dansk historieskrivning). Der kan være grund nu til at kigge nærmere på denne hovedinspirationskilde for en række nyere videnskabshistoriske overvejelser.

Kuhn og paradigmebegrebet

Det måske mest indflydelsesrige forsøg inden for de sidste 15-20 år på at forene en række af de tidligere skitserede tilgange til videnskabshistorien er Thomas S. Kuhns værk *The Structure of Scientific Revolutions* (1962, 2. udg. 1970).²⁵ Kuhns synspunkter er efterhånden blevet diskuteret i mange sammenhænge og også stærkt kritiseret; men det er næppe for meget sagt at de som inspirationskilde, i tilslutning eller ikke, har haft stor betydning for videnskabshistorisk forskning på en lang række områder, således også inden for historiografien, og ikke mindst i nordisk historiografisk forskning.²⁶ Der er alene af den grund næppe behov for nogen mere indgående redegørelse for Kuhns ideer om videnskabelig udvikling. Hensigten her er jo heller ikke en drøftelse af Kuhns bog, men primært at pege på den betydning, den har haft for en hel del historiografisk forskning.

Kuhn forstår videnskabelig udvikling som noget der sker ved at én videnskabelig tradition eller et videnskabeligt paradigme afløses af en anden. Det sker, når det herskende paradigme løber ind i en række problemer som det ud fra sine grundlæggende forudsætninger ikke er i stand til at løse. Der

²⁴ Jeg stiftede først bekendtskab med Tiemroths synspunkter på et fremskredent stadium af udarbejdelsen af dette afsnit. [Om den danske historiografiske diskussion se iøvrigt Bent Raymond Jørgensen: Etablering af en dansk historiografisk forskningstradition 1975-1985. *HT* 94, 1994, s. 225-260.]

²⁵ Dansk oversættelse 1973 med en fortræffelig indledning af K. Håkonsson.

²⁶ Se Eriksen m.fl., Floto, 1976 og 1978 b, Kristiansen & Rasmussen 1976 og 1977, Paludan 1979, Ladewig Petersen 1978, Tiemroth 1978 og 1979, og ikke mindst Odén 1975 a og 1975 c.

opstår da en videnskabelig krisetilstand hvor teorierne bliver sat til debat, og med voksende modsætninger som er forudsætningen for en brudsituation, en videnskabelig revolution, hvor et nyt paradigme så at sige overtager videnskaben.

I grunden giver Kuhn ingen forklaring på hvad der fører til brudsituationen, hvornår den indtræder, og hvorfor det nye paradigme kan gå sejrende ud af konflikten, og det er et af de mange kritikpunkter der har været rejst. Men det historiografisk interessante - og overhovedet det som hovedparten af diskussionen omkring Kuhn i det hele taget har centreret sig om - er *paradigmebegrebet*.

I 1. udgaven af Kuhns bog var det svært at finde præcise definitioner. M. Masterman mente således at kunne opregne 21 forskellige anvendelser. Men i efterordet til 2. udgaven er Kuhn noget klarere, og desuden har adskillige teoretikere, også inden for historiografien, forsøgt at klarlægge begrebets indhold, så det kunne frugtbargøres i videnskabshistorisk forskning.

Termen dækker først og fremmest den aktivitet en bestemt gruppe af videnskabsmænd udøver. Man kan altså for så vidt tale om at det er en sociologisk bestemmelse. Gruppen eller "det videnskabelige samfund" udgør et uddannelses- og forskningssystem som har en række fælles interesser og normer. Disse kendetegner den måde de driver videnskab på. Kuhn har kaldt dette en "faglig matrix", og - med Birgitta Odéns formulering - dækker det over "den samlade uppsättningen av föreställningar, teorier, vurderingar, metoder och tekniker, som accepteras inom en grupp av forskare och fungerar som en ämnesmatrix eller en övergripande modell för gruppens vetenskapliga arbete" (Odén 1975a:8). Paradigmet kontrollerer således gruppens begreber og teorier. Som et væsentligt - måske det vigtigste - element peger Kuhn på det han kalder et "forbillede" eller et mønstereksempel. Dvs. en bestemt videnskabelig præstation eller evt. en lærebog der indgår i uddannelsessystemet eller indoktrineringen af paradigmet, om man vil; man lærer ved hjælp af dette at se tingene på samme måde og at bruge ensartede problemløsninger.²⁷

Har et paradigme sejret, indtræder en periode med såkaldt normalvidenskab, hvor der finder et frugtbart arbejde sted inden for de nu givne rammer. Ny kundskab kommer til, metoderne forfines og præciseres, mens det er så som så med egentlige nyheder og nye indfaldsvinkler.

Problemer der ikke kan løses, skubbes til side eller overses; men på et

²⁷ Jf. Kuhn 1973:183 ff, 189, 192 (efterskrift 1970).

eller andet tidspunkt får de en sådan styrke at krisen og dermed paradigmets begyndende opløsning som ovenfor beskrevet sætter ind.

Den bagved liggende historieopfattelse for denne teori minder på mange måder om en gammeldags organismetanke eller den historistiske opfattelse af historien som en række epoker der afløser hinanden. Det er bl.a. af denne grund et interessant spørgsmål hvorfor Kuhns teorier har fået så stor betydning for videnskabshistorisk forskning inden for human- og samfundsvidenskaberne. Det at det bliver lettere at betragte åbenlyse uoverensstemmelser mellem forskellige skoler inden for et fag med krisefornemmelser som udtryk for paradigmatisk forskelle, er måske en del af forklaringen.

Men der er imidlertid også vanskeligheder ved uden videre at overføre Kuhns paradigmebegreb til historievidenskaben eller for den sags skyld andre samfunds- og humanvidenskaber. Bl.a. den åbenlyse at Kuhn selv mener at disse videnskaber befinder sig i et "for-paradigmatisk" stadium. De er endnu ikke nået en "modenhed" hvor der bliver tale om en sådan normfasthed og en sådan dominans af en samling bestemte opfattelser at man kan tale om normalvidenskab i paradigmatisk forstand. Dertil kommer så også de nævnte problemer overhovedet med at definere paradigmebegrebet nærmere, eller rettere at afgrænse definitionerne på en hensigtsmæssig måde. Og der kan ligeledes peges på en række vanskeligheder med at afgrænse "et videnskabeligt samfund", som synes at kunne dække mange ting fra en ret snæver videnskabelig specialitet til et helt område.²⁸ Det synes således oplagt at en stor del af diskussionerne og uenighederne om hvornår og hvordan og hvorfor der finder paradigmebrud sted, til syvende og sidst bunder i nogle ret forskellige forestillinger om hvad et paradigme egentlig er, hvilke elementer der indgår, kort sagt hvad der i grunden konstituerer et sådant paradigme.²⁹

Efter Kuhns egne forestillinger at dømme synes et paradigme at være et system som er forholdsvis rummeligt over for uenigheder; men hvor der på den anden side er visse grænser som respekteres. Det betyder for mig at se igen at man, hvis man vil tale om paradigmer, paradigmatisk forskelle o.l., må være opmærksom på *paradigmet som en helhed* og ikke blot fokusere på forskelle eller ligheder mellem fx to forskere med hensyn til enkelte

²⁸ I Odén 1975 c er definitionen af "forskarsamhället" også noget af et problem.

²⁹ Paludan 1979 påpeger en række vanskeligheder ved at benytte paradigmebegrebet på dansk historievidenskab, hvis man fokuserer alene på synteseopfattelsen. Andre vanskeligheder opstår, hvis man ser snævert på kildekritikken som det afgørende i paradigmet m.h.t. afgrænsninger og brud.

elementer der ikke alene kan sige noget om hvorvidt der er tale om to forskellige paradigmer eller ej. Jeg foretrækker altså at bruge begrebet i en ganske bred og vag forstand på samme måde som det nok noget mindre ambitiøse "videnskabelig tradition" eller "retning".

Det er et system i balance i den forstand at alle medlemmer er enige om de fundamentale påstande om videnskab og virkelighed. Men der kan for mig at se være grund til, som nogle har gjort, også at pege på at balancen er ustabil ved til stadighed at rumme modstridende eller modsætningsfyldte faktorer: personlige sym- og antipatier, uenigheder om videnskabsteori, om ideologi, om den samfundsmæssige udvikling.³⁰ Visse hovedtendenser vil naturligvis gøre sig gældende, men netop fordi grænserne kan være flydende, vil der inden for traditionens rammer ofte kunne rummes modstridende tendenser som fører til konflikter, brudsituationer uden at traditionen dog sprænges, og omvendt kan synspunkter inden for to forskellige paradigmer være så ensartede at forskellen først i en konfliktsituation kommer frem. Konflikterne kan kamoufleres som skænderier om den rette brug af teknik (fx kildekritik) eller på anden måde; men analyser vil vise om standpunkterne er i fundamental forstand forskellige, dvs. om de med hensyn til videnskabsteori og ideologi i virkeligheden tilhører forskellige videnskabelige traditioner. Det betyder i sidste instans at det bliver vigtigt at være opmærksom på hvordan paradigmet *afgrænser* sig, dvs. holder de i dets selvforståelse "uvidenskabelige" eller i det mindste utilfredsstillende videnskabelige forskere udenfor.

Der har været gjort forskellige forsøg på at forøge paradigmebegrebets frugtbarhed ved en fastere kategorisering af dets elementer. Et interessant eksempel herpå er den svenske videnskabsteoretiker H. Törnebohms forslag, som Birgitta Odén har redegjort for og søgt at anvende i sin inspirerende artikel om *Det moderna historisk-kritiska genombrottet i svensk historisk forskning* (Scandia 1975) der indeholder et helt forskningsprogram for en undersøgelse af den svenske Weibull-tradition. En del af programmet - men desværre ikke det hele - realiseredes i hendes *Lauritz Weibull och forskarsamhället* (1975). Törnebohm opregner fem forskellige komponenter i et paradigme: Videnskabsideal, videnskabsopfattelse, verdensbillede/ perspektiv, etisk opfattelse, æstetisk opfattelse. Törnebohm definerede et paradigme som et overordnet styrings- og kontrolorgan i et undersøgende system, og Odén konstaterede om anvendelsen af paradigmebegrebet i en historiografisk forskningssituation at det skulle betyde

³⁰ For tilsvarende synspunkter se Floto 1978 b:484 og Tiemroth 1978:62 f.

"att man inte uteslutande beaktade historieforskningens verifikationssystem utan vidgade analysramen till problem om historiesyn, föreställningar om samhället och människan, kompositions- och stilideal och historians relationer till samhället. Därvid är att märka, att paradigmbegreppets "gestalt"-karaktär inte tillåter skarpa avgränsningar mellan de olika kategorierna: en uppfattning inom en kategori är i regel nära knuten till en annan kategori. Det väsentliga är inte gränserna mellan de skilda elementen i paradigmet utan att alla element beaktas" (Odén 1975 a:9).

Der synes i disse tanker at ligge nogle frugtbare udgangspunkter for historiografiske analyser, når samtidig det sociologiske perspektiv fastholdes.³¹ Uden at blive bragt direkte i anvendelse er der heller ikke tvivl om at de har spillet en væsentlig rolle som nogle af præmisserne for mine her foreliggende undersøgelser.

Der er imidlertid et væsentligt problem som rejser sig i forbindelse med Kuhn, men som endnu ikke er taget op. Nemlig spørgsmålet om disse rammer går på det rent videnskabsinterne, eller om videnskabseksterne momenter også spiller ind. Kuhn mener at sociale behov og værdier spiller en hovedrolle mht. at afgøre de problemer en ny videnskabsgren koncentrerer sig om. Og ligeledes, at de begreber der anvendes til at løse problemerne med, i vidt omfang er betinget af forhold uden for denne unge videnskab - i samfundet, i herskende filosofiske traditioner og i de mest prestigemættede eksisterende videnskaber. Men i en senere fase optrænes fagets udøvere i en raffineret samling teori og teknik og kommer derved til at udgøre en særlig subkultur der skriver til og for hinanden. I denne normalvidenskabelige fase er problemer og metoder udsprunget af interntvidenskabelige forhold, ikke af det omgivende samfund.³²

Når Kuhn taler om videnskab, mener han imidlertid naturvidenskaberne, og det er muligvis et problem umiddelbart at overføre hans betragtning på human- og samfundsvidenskaber. Iøvrigt koncentrerer han sig i *Videnskabens revolutioner* stort set om de interne faktorer og er bl.a. af denne

³¹ De har fx dannet udgangspunkt for Ladewig Petersen 1978.

³² Kuhn 1968:80-81.

grund blevet beskyldt for tendenser til idealisme.³³ Det forekommer imidlertid nødvendigt at koble de gevinster som en Kuhn'sk inspireret sociologisk totalitetsbetragtning på en videnskab kan give, sammen med en forståelse af denne videnskabs samfundspåvirkede virkelighed.

Som et godt og nyttigt eksempel på en historiografisk fremstilling af denne karakter kan nævnes Iggers' bog fra 1975 om *New directions in European Historiography*, hvori europæisk historievidenskabs udvikling siden ca. 1800 ses som en række traditioners udvikling med brudsituationer som ikke mindst er påvirket af videnskabseksterne omstændigheder. Disse traditioner der i det væsentligste synes nationalt bestemte (tysk historisme, fransk Annales-skole, tysk og engelsk socialhistorisk tradition m.v.), anskues som videnskabelige samfund og ligner iøvrigt på mange måder paradigmer. Denne strukturering synes at give en mere overbevisende beskrivelse af den faglige udvikling end mange mere traditionelle arbejder.

4. ANALYSERAMMEN

Det skulle af det foregående være fremgået at en videnskabshistorisk analyse af faget historie ikke kan nøjes med at tage hensyn til hvad der traditionelt betragtes som rent videnskabsinterne fænomener. Som alle andre videnskaber eksisterer også historie og dets udøvere i et socialt rum der imidlertid kan opdeles i en række forskellige niveauer. Fra disse udgår forskellige impulser og påvirkninger, som er med til at give det historiske arbejde der er vort egentlige analyseobjekt, det udseende som det har, i form og indhold.

Videnskabsdyrkeren er i første omgang medlem af et videnskabeligt samfund, d.v.s. en gruppe af videnskabsudøvere der dels har det til fælles at de beskæftiger sig med den samme videnskabsgren, og dels at de befinder sig inden for den samme videnskabelige tradition, dvs. at de deler en række grundantagelser mht. for eksempel forbilleder, teorier, metoder og teknikker omkring den videnskab som de udøver.

Det videnskabelige samfund udøver altså en bestemt videnskab inden for den videnskabelige arbejdsdeling. For så vidt er der - det gælder i hvert fald for de humanistiske videnskaber - også andre videnskabelige samfund der udøver den samme videnskabsgren; men da disse videnskabelige samfund på forskellig måde søger at afgrænse sig fra "konkurrenterne" som enten beskyldes for uvidenskabelighed eller for manglende forståelse for

³³ Juul Jensen: 210 ff, Brante.

fagets egenart, kan vi for nærværende lade som om de ikke eksisterer.³⁴

Den enkelte videnskab er igen under indflydelse fra mere overordnede videnskabsteoretiske strømninger med ideer om hvad videnskab og videnskabelig erkendelse er, hvordan den skal drives, hvilke sammenhænge der er interessante og relevante at beskæftige sig med, ja endog hvordan ting faktisk hænger sammen. Den samme enkeltvidenskab og det enkelte videnskabelige samfund kan meget vel modtage påvirkninger fra flere videnskabsteoretiske hovedretninger; men normalt vil der dog være én dominerende som bestemmer de fleste centrale aspekter af den pågældende videnskab.

At en videnskabsteori i sig indeholder forestillinger om hvordan tingene i verden hænger sammen, bringer den i en form for sammenhæng med en række almene forestillinger om samfundet, mennesket og historien; forestillinger som vi kan kalde en i bred forstand politisk opfattelse, eller - som jeg i næste afsnit nærmere skal tage op - en ideologi. Jeg opfatter denne sammenhæng som en funktionssammenhæng, en bestemt videnskabsteori vil normalt i en given historisk sammenhæng fungere sammen med en bestemt ideologi; men kan på den anden side, om jeg så må sige, skifte partner under ændrede historiske betingelser.

Som eksempler på det her anførte kan man nævne sammenhængen mellem en positivistisk videnskabsteori og en liberalistisk ideologi, eller mellem en historistisk videnskabsteori og en konservativt præget ideologi, eller mellem en historiematerialistisk videnskabsteori og en socialistisk ideologi.³⁵ Men denne ideologi har ikke bare sammenhæng med den overordnede videnskabsteori, men øver også - måske i konkurrence med andre - direkte indflydelse på den enkelte videnskabsgren, det enkelte videnskabelige samfund og de enkelte videnskabsudøvere. Samtidig må det konstateres, at videnskabsudøveren også får impulser fra en række andre steder, som øver indflydelse på hans arbejde, fx institutionelle forhold, andre videnskaber og i det hele taget personlige kontakter uden for de allerede omtalte rammer.

Endelig må det også fremhæves at videnskabsgrenens emneområde, dvs. den virkelighed eller del af virkeligheden den beskæftiger sig med, naturnødvendigt må øve indflydelse på denne videnskabsgren og dens

³⁴ Se hertil Forser, utg., hvori der analyseres og beskrives forskellige afgrænsningsmekanismer i herskende videnskabelige samfund inden for svensk humanistisk forskning.

³⁵ Se hertil bl.a. Hans Fink kap. 8; som et eksempel blandt mange inden for historiefaget Weisz:66-67.

dyrkere. Den vekselvirkning der her finder sted, er vel i virkeligheden en videnskabs egentlige kraftfelt. For den historiske undersøgelses vedkommende vil det sige forholdet mellem historikeren og de historiske kilder, som er den umiddelbare forudsætning for historievidenskabens resultater. Men det interessante er at denne vekselvirkning netop finder sted inden for de her skitserede rammer.

Alle de her omtalte faktorer befinder sig i et socialt rum, dvs. en samfundsmæssig sammenhæng. De er altså også til stadighed betinget af generelle tendenser, udviklinger og forhold i dette samfund, af hvad art disse nu kan være: økonomiske, sociale, politiske, kulturelle. De må altså *tillige* ses inden for rammerne af denne sammenhæng. Det vanskelige problem bliver da nærmere at bestemme hvorledes dette "samfund" mere præcist øver indflydelse på eller afspejles i de opregnede faktorer. Det er i virkeligheden det komplicerede og intrikate spørgsmål om forholdet mellem basis og overbygning, der her rejses, men jeg skal i undersøgelsen kun give meget begrænsede bud på aspekter heraf.

Billedligt kan dette skitseres som nedenstående figur:

SOCIALT RUM

SAMFUND

videnskabsteori ideologi

9

videnskabsgren, b
videnskabeligt samfund

9

videnskabsudøver 7 den undersøgte
8 8 virkelighed

andre impulser

6 påvirkning
.... funktions-
sammenhæng

Figuren bør også indeholde en påvirkningslinie fra ideologi til videnskabsudøver, og de skitserede påvirkningslinier bør muligvis gå begge veje og med større vægt, jo længere man bevæger sig nedad i figuren; men det er formentlig rigtigt at den kraftigste påvirkning i det store og hele går den antydede vej.

Det må understreges at figuren ikke kan gøre krav på den store originalitet, og at den givetvis kan have behov for utallige modifikationer, når man ser på en konkret virkelighed; men som et groft rids over centrale sammenhænge forekommer den mig anvendelig.

Den enkelte videnskab og dens enkelte videnskabsdyrkere befinder sig altså ikke i et eller andet videnskabeligt afgrænset rum, og videnskabelig udvikling er ikke et rent videnskabsinternt anliggende der foregår uden at udefra kommende påvirkninger griber forstyrrende eller befordrende ind. Selv om en videnskabshistorisk undersøgelse af tids- eller omfangsmæssige eller andre grunde indskrænker sig til hovedsageligt at beskæftige sig med det videnskabsinterne område, dvs. i figuren felterne videnskabsteori, videnskabsgren, videnskabsdyrker, går det ikke an helt at se bort fra at der altså er en række væsentlige faktorer der spiller med i den tradition/udvikling som er til undersøgelse. Det afgørende og yderst komplicerede spørgsmål er i hvor høj grad og hvor direkte "det sociale rum" eller samfundet øver indflydelse på den videnskabsinterne udvikling, ligesåvel som man naturligvis kan rejse spørgsmålet i hvilket omfang der sker en tilbagevirkning fra videnskaben til det omgivende samfund.³⁶

De omtalte analysemomenter kan suppleres med nogle analysebegreber som angår produktet af disse faktorer, dvs. det færdige videnskabelige arbejde inden for faget historie. Historisk forskning foregår som en sammensat og kompliceret proces på mange planer samtidig; men for en analytisk betragtning synes det muligt at adskille og beskrive en række

³⁶ En yderligere dimension, som man med rimelighed kunne have opmærksomheden henledt på, men som bevidst er udeladt for ikke yderligere at komplicere sagen, er det forhold, at historiografen jo selv er videnskabsudøver, placeret i en tilsvarende figur på et andet tidsplan:

figur 1 (det udforskede objekt)
 [9
 figur 2 (historiograf)

Forholdet mellem de to figurer bliver en yderst kompliceret affære, hvor påvirkningen fra historiografen til det udforskede objekt formentlig vil spille en større rolle end omvendt. Men jeg er ikke kompetent til at udrede dette nærmere.

niveauer som indgår i processen, og som mere eller mindre klart genfindes i den færdige tekst.

På et overordnet niveau kan man tale om en *historieopfattelse*, der dækker over de teoretiske og empiriske opfattelser af og antagelser om den historiske virkeligheds beskaffenhed som i en eller anden forstand indgår i en historisk undersøgelse.³⁷ I sin disputats opererede Rolf Torstendahl med noget lignende som han kaldte det sammenhængsskabende element i historieforskningen. Dvs. de mønstre, strukturer, drivkræfter, menneskeopfattelser osv. som historikeren betjener sig af i sine skildringer af fortiden, som skaber sammenhæng over et forløb, kortere eller længere, og som er grundlaget for vurderinger af væsentligt og uvæsentligt. Torstendahl så imidlertid ret negativt på dette element, så længe der ikke var tale om "vedtagne empiriske love", idet han så den forskningsmæssige udvikling som et forløb bort fra ikke-empiriske, idealistiske elementer i videnskaben.³⁸ Ottar Dahl har imidlertid i en anmeldelse med rette kritiseret Torstendahl på dette punkt, idet han mener at den empiriske såvel som den idealistiske opfattelse henter sine sammenhængsskabende elementer uden for de "empiriske kendsgerninger" som sådan.³⁹ Men der har generelt været en vis tilbageholdenhed over for historieopfattelsen i mere traditionelle videnskabshistoriske undersøgelser, idet man har været tilbøjelig til at betragte den som et "subjektivt" og dermed "uvidenskabeligt" element med en deraf følgende tilbageholdenhed til at tage den alvorligt som integreret i videnskaben og uden blik for at det ikke behøver blot at være psykologiske ejendommeligheder hos den enkelte historiker.⁴⁰

I *metoden* operationaliseres denne opfattelse med henblik på tilrettelæggelsen af en bestemt undersøgelse, dvs. at begrebet dækker over de regler og normer for en videnskabelig undersøgelse som er gældende inden for en bestemt historikertradition. Metoden er bestemt af hvilke(t) spørgsmål der stilles og karakteren af disse spørgsmål, som fx hvilke problemfelter man interesserer sig for, og hvilke årsagssammenhænge man især søger efter; kort

³⁷ Formuleringer og begreber bygger på mine kolleger J. Finks og U. Østergårds formuleringer: Fink m.fl.:7, Østergård 1978:183 f. Den adskiller sig dog i brugen af begreber, men næppe i substansen.

³⁸ Se fx sammenfatningen, Torstendahl 1964:374 ff.

³⁹ Dahl 1965:312.

⁴⁰ Ellen Jørgensen 1943/64 er et godt eksempel herpå. Jf. også H. P. Clausens problemer med at få dette moment koblet fri af sin opfattelse af historien som videnskab, Clausen 1963:113.

sagt, synet på hvad der er relevant og ikke relevant at stille spørgsmål om, er en funktion af historieopfattelsen.

På et elementært analyseplan er der en række *teknikker*, som er betinget af kildematerialet, dvs. som er specifikke for de typer af materiale der stilles spørgsmål til. Herunder hører bl.a. ikke alene, men traditionelt i historievidenskaben mest centralt: kildekritikken; men fx må også statistiske analysemetoder henføres til dette plan.

Tilsammen holdes disse felter sammen af *historieteorien*, dvs. de videnskabsteoretiske overvejelser specielt vedrørende faget historie som styrer forskningsprocessen, og som afspejles i det færdige produkt. Herunder hører også et så væsentligt moment som opfattelsen af fagets "værdi" eller anvendelsesmuligheder, eller med et andet udtryk den "erkendelsesinteresse" hvormed videnskaben drives. Dermed er også antydnet sammenhængen mellem disse analyseniveauer vedrørende forskningsprocessen og den beskrevne analyseramme for en videnskab.

I tilknytning hertil kan man så også pege på, at historieopfattelsen særligt vil kunne spores i den mere omfattende *syntese*, mens metode og teknik især vil præge den snævrere *analyse*, og jo snævrere den er, jo mere vil teknikken (kildekritikken) dominere.⁴¹

En egentlig tilbundsgående historiografisk analyse burde naturligvis involvere alle de her nævnte faktorer (og måske flere til) og samtidig forsøge at vægte deres indbyrdes betydning for den videnskabelige situation og udvikling. Denne undersøgelse har ikke så højt et ambitionsniveau. Den forsøger at analysere og beskrive en række af disse sammenhænge vel vidende at der er et stykke vej til idealet! Men den understreger, som fx også Törnebohm og Tiemroth (se ovenfor), nødvendigheden af en totalitetsbetragtning på videnskabelige forskningsprocesser og deres produkter. Man kan ikke blot koncentrere sig om metode og teknik og eventuelt den del af videnskabsteorien som snævert omfatter den enkelte videnskabs forskningslogik. Man må også inddrage de momenter jeg her kalder ideologier, som *integrerede* i videnskabeligheden og derfor nødvendige led i en videnskabshistorisk undersøgelse.

⁴¹ Der kan måske være grund til at fastholde, at jeg bekender mig til den opfattelse af faget, der insisterer på problemstillingens styrende funktion for forskningsprocessen, og som følge deraf betoner det funktionelle kildesyn. For en interessant udvikling af dette synspunkt se Paludan 1979.

Videnskab og ideologi

I den ovenfor skitserede analyseramme spiller forholdet mellem videnskab/-videnskabsteori og ideologi altså en central rolle, og det er et forhold som er et betydningsfuldt moment i videnskaberne og ikke mindst humanvidenskaberne historie. Som den svenske idéhistoriker Sven-Eric Liedman har gjort opmærksom på i sin fremragende og inspirerende bog *Motsatsernas spel* (1977), kan væsentlige træk i den videnskabelige udvikling ikke forstås uden at tage hensyn til en række teoriers ideologiske ladethed (a.a.:9). Når netop ideologi spiller en så væsentlig rolle inden for humanvidenskaberne, hænger det ikke mindst sammen med den samfundsmæssige funktion som disse har. De følgende synspunkter bygger i alt væsentligt på Liedmans opfattelse.

Enhver videnskab har en eksternt videnskabelig anvendelse, og Liedman sondrer mellem tre forskellige områder. Den *materielle* anvendelse indebærer at videnskaben bruges til at udvikle produktivkræfterne, dvs. til at øge og effektivisere produktionen. Det er naturligvis især naturvidenskaberne der nyttiggøres på denne måde for den socio-økonomiske basis. Men videnskab kan også udnyttes for det politisk-juridiske apparat, d.v.s. bruges til at befæste, styrke, videreudvikle eller forandre politiske og juridiske sædvaner og institutioner. Fx ved at udvikle teknikker for administration og kontrol. Denne *administrative* anvendelse, som vel især har karakteriseret samfundsvidenskaberne, er i vort århundrede delvis flydt sammen med den materielle anvendelse (EDB-teknik er et iøjnefaldende eksempel).

Når man taler om videnskabens nytte i samfundet, er det normalt disse to anvendelsesmåder der tænkes på. Der findes imidlertid en tredje - men ofte overset - anvendelse, nemlig den *ideologiske*. Hermed menes videnskabens anvendelse for at påvirke menneskers forestillinger, dvs. bekræfte, styrke eller forandre vurderinger og normer vedrørende verden og mennesker, religion, kunst, politik og moral og alt andet som har med menneskelige forhold at gøre.⁴² Megen videnskab - og det gælder både inden for naturvidenskaberne, samfundsvidenskaberne og humanvidenskaberne - er eller har været ideologisk bestemt. Men for de humanistiske fags vedkommende er det dog sådan at selv om de muligvis kan have en vis administrativ anvendelse, så ligger dog deres egentlige betydning på det ideologiske område, ja Liedman mener "att en humanistisk forskning värd namnet inte kan ha någon annan nytta än den ideologiska" (Liedman

⁴² Liedman 1978:28 ff, jf. Liedman 1977 I:23 f, II:222, 277 note 3.

1978:33).

Man kan med Liedman rejse spørgsmålet om forholdet mellem videnskabens anvendelsesområde og dettes eventuelle påvirkning af videnskabens teorier eller forestillinger om den virkelighed den beskæftiger sig med. Man kan tale om at særligt anvendelige discipliner kan udvikles i kraft af at opmærksomhed og resurser indrettes på disse - måske på bekostning af andre områder. Der er i så fald tale om en *kvantitativ* bestemmelse. Men det videnskabelige arbejde kan også tage farve af de ydre behov den må opfylde, fx således at den passer en ideologi som hånd i handske. Dette er en *kvalitativ* bestemmelse. I ingen af tilfældene behøver det imidlertid at indebære at de teoretiske resultater fordrejes, men det kan selvfølgelig gøre det. Men hvilken betydning for selve den videnskabelige produktivitet en bestemmelse får, kan efter Liedmans mening kun afgøres af interntvidenskabelig vej. Man må se i hvilken udstrækning anvendelsen griber ind i samspillet mellem teori og empiri, trækker af med teorien, eller lader vigtig empiri upåagtet.⁴³

De her refererede synspunkter rejser selvfølgelig for os problemet om faget historie i denne sammenhæng. Så vidt jeg ser det, er der ingen tvivl om at historie primært har sin samfundsmæssige anvendelse på det ideologiske område, hvilket de fleste historikere da også har været klar over - om end de har formuleret det i andre termer, formentlig af frygt for at kompromittere sig selv eller faget ved at medgive at det kunne have noget med ideologi at gøre. Der ligger en solid, naturvidenskabeligt præget tradition og tynger på dette punkt. Den har formentlig sammenhæng med det faktum at "jo mere avanceret en videnskab er, desto sværere er det i dens resultater at høre ekkoet fra det samfund, der omgiver og føder den" (Liedman 1977, I:23). Det har været den retning naturvidenskabernes udvikling gik. Da historie - som andre humanistiske og samfundsvidenskabelige fag - i vid udstrækning har modtaget påvirkninger fra et naturvidenskabeligt præget videnskabelighedsbegreb, har man også, i hvert fald i et vist omfang, set det som et ideal ikke at lade sig besmitte af ideologiske opfattelser i det omgivende samfund.

Det er imidlertid aldrig lykkedes at undgå det. Da faget i eminent grad handler om alle menneskelige forhold igennem tiderne, har det altid været med til at påvirke menneskers forestillinger om tilværelsen, lige såvel som det modsatte har været tilfældet: historikernes ideologi har uundgåeligt øvet indflydelse på opfattelsen af de menneskelige forhold i fortiden som var til

⁴³ Liedman 1977 I:24 f.

undersøgelse. Dette indebærer imidlertid ikke at man kan mene hvad som helst om fortiden, at den ene teori kan være lige så god som den anden. Emnet eller indholdet der skal erkendes, bestemmer i højere grad formen hvorunder der erkendes, end omvendt. Den historiske virkelighed lader sig ikke uden videre opfatte på en hvilken som helst måde. Men stadig spillet dog ideologi en vigtig rolle i den historiske erkendelse.⁴⁴ Et par ord herom kan derfor være på sin plads, og jeg knytter igen an til Sven-Eric Liedmans synspunkter.

I *Motsatsernas spel* behandles i 4. del forholdet mellem ideologi og videnskab. Der er ingen grund til at tage del i den indgående og omfangsrige diskussion omkring ideologibegrebet.⁴⁵ Med Liedman vil jeg definere begrebet neutralt som en mere eller mindre distinkt forestillingsverden med indbyrdes nært forbundne accepterede sandheder (*försannthållanden*), vurderinger og normer om menneskers handlinger, om samfund og historisk udvikling, om naturen. Ideologiens tyngdepunkt kan ligge forskelligt, de enkelte elementer kan være mere eller mindre udviklede eller have en mere eller mindre distinkt karakter. Den kan omfatte en større eller mindre del af virkeligheden, og den kan for den sags skyld være vag eller modsigelsesfyldt. Men ideologien er menneskets måde at skabe sig klarhed i sin egen situation på, i sit samfund og verden, at motivere sine handlinger, at gøre rede for sine ønsker og sætte grænser for sine muligheder. Når anskuelsen er formuleret i ord, er der tale om en bevidst eller *manifest ideologi*.⁴⁶

Men ideologien kan også være latent eller ubevidst. Den kan ligge i eller bagved den manifeste ideologi, men kan også spores i individers, klassers og institutioners handlinger, bestræbelser og påstande. Gennem tolkning af disse kan de "oversættes" til den manifeste ideologis termer. Hvis denne oversættelse eller explicitering ikke skal blive tilfældig, kræver Liedman at reglerne for den forankres i en konsekvent samfundsteori som klarlægger de forskellige relationer mellem ansuelser og handlinger, og han peger her på den historiske materialisme som denne teori:

"Forestillinger om menneskene og verden, vurderinger af godt og ondt, normer for handling er vokset frem af en bestemt type virksomhed, som har givet et bestemt perspektiv på samfundet,

⁴⁴ Jf. Busck 1973/77:107.

⁴⁵ Se Liedman 1977 kap. 17 og Brown.

⁴⁶ Liedman 1977 II:179, 241, jf. 340. Sml. også Brown:170.

på samfundsklasserne, på menneskene og i forlængelse heraf også på naturen, på religionernes dogmer og riter, på kunstens former osv." (Liedman 1977, II:179 ff.).

Når det dernæst drejer sig om forholdet mellem videnskab og ideologi, mener Liedman at man ikke kan trække nogen grænse mellem "selve videnskaben" og "den ideologiske anvendelse af videnskaben". Al videnskab får ideologisk betydning, om ikke på anden måde så for sine ophavsmænd og udøvere. Selv om man skal være sig for at identificere videnskabelige påstande om virkeligheden med ideologi, så er der dog en relation i det øjeblik vi mener at ideologi bl.a. indebærer accepterede sandheder. Påstande om virkeligheden står i et indrevidenskabeligt perspektiv ikke i noget forhold til vurderinger og normer, men i et ideologisk perspektiv kan en teori dog fremtræde som et antal sandheder der er nøje knyttet sammen med sådanne vurderinger og normer (a.a.:194 f.). Dette indebærer at også rent videnskabelige tekster kan underkastes ideologisk analyse. "Den er forfattet af et menneske med et verdensbillede og en samfundsposition, og sporene af dette må altid kunne søges i den videnskabelige fremstilling" (a.a.:195). Der vil således altid være en teoretisk og en ideologisk dimension i videnskaben. Forholdet mellem dem skifter hele tiden: "Teorien udvikles i et dynamisk, modsigelsesfyldt miljø, hvor konstellationerne af ideologier ændres med samfundets øvrige forandringer. Videnskaben er på forskellig måde inddraget i denne kamp og engagerer sig selv med forskellig styrke og intensitet. Arten og graden af engagement påvirker den uafladeligt" (sst.). Hvis videnskabens tilknytning til ideologierne er stærk, er der en øget tilbøjelighed til at opstille omfattende teorier om menneskets plads i tilværelsen. Men man må i det hele taget studere om ideologien styrer forskningen i retning af bestemte problemområder, og om den favoriserer visse metoder og visse resultater på bekostning af andre (a.a.: 195-6).

At udsætte en tekst for en ideologisk analyse rejser imidlertid nogle problemer med hensyn til dette forhold mellem teori og ideologi. En tekst kan også underkastes en teoretisk analyse, dvs. man kan undersøge dens påstande om virkeligheden ved hjælp af en videnskabsteori. Men nu er det efter Liedmans mening ikke alle tekster som er lige anvendelige for en ideologisk henholdsvis teoretisk analyse. Ideologien henholdsvis teorien kan ligge så langt uden for selve teksten at det vanskeliggør analysen.⁴⁷ Jo mere af

⁴⁷ Som eksempler anføres hhv. en afhandling i teoretisk fysik og et prosadigt, Liedman 1977 II:223.

ideologien der befinder sig uden for teksten, desto mere mangetydig er denne i ideologisk henseende. En fysisk teori kan fx forenes med mange slags forestillingsverdener, men ikke hvilkensomhelst, og det er dette der medfører at den overhovedet kan underkastes en ideologisk analyse. Videnskabelige teorier har, kort sagt, varierende grader af *ideologisk mangetydighed* (a.a.: 236).

Hvad Liedman siger om ideologisk mangetydige tekster må derfor formentlig gælde lige såvel for historie som for teoretisk fysik, dog naturligvis med den modifikation at historie som fag i sig selv står betydeligt nærmere ideologiske anvendelsesområder end fysik. En kildekritisk analyse vil fx ofte kunne være vanskelig at placere ideologisk entydigt på grundlag af teksten alene. Enhver videnskabsteoretisk position har en ideologisk dimension i og med at den indeholder en række forestillinger om sammenhænge og normer i tilværelsen og i videnskabens verden og om denne videnskabs samfundsmæssige status. På den baggrund kan man da sige at lige så vel som visse teoretiske elementer kan være ideologisk mangetydige, kan der være elementer der er videnskabsteoretisk mangetydige, dvs. de kan forenes med flere (men ikke alle) videnskabsteoretiske grundpositioner. Inden for faget historie gælder dette fx kravet om kildekritik, som er forenelig med både en historistisk og en positivistisk grundposition. Hvis denne opfattelse er korrekt, kan det også lettere forklare de meget flydende overgange, man kan konstatere mellem tilhængere af den ene og den anden videnskabsteori. På en række ikke uvæsentlige punkter kan de formulere sig næsten enslydende (fx om kildekritik, objektivitet, historiens nytte). Det kan være udtryk for en sådan ideologisk og videnskabsteoretisk mangetydighed, men det kan måske også være udtryk for at teorier er ideologisk kontroversielle, således at de, selv om de nok umiddelbart betragtes iklædes den samme sprogdragt, for en nærmere analyse dog viser sig at have forskelligt ideologisk indhold. Der må naturligvis en nærmere undersøgelse til for at få rede på disse forhold, men i al foreløbighed synes den her skitserede opfattelse at kunne gøre nogle historiografiske problemer mere begribelige, samtidig med at den muligvis kan antyde hvor man ikke udelukkende kan søge svar på spørgsmålet om eventuelt fundamentale forskelle ("paradigmatiske brud") mellem videnskabelige traditioner. Generelt sagt synes især teknikker at være ideologisk/videnskabsteoretisk mangetydige, eller man kan måske også kalde dem indifferente. Metoder og teorier er det i aftagende grad, således at den tidligere refererede sammenhæng i det historiske begrebsapparat (se s. 32 f) altså har en stigende

grad af ideologisk mangetydighed eller indifferens ned gennem niveauerne.⁴⁸

I sin diskussion af forholdet mellem teori og ideologi påpeger Liedman endvidere, at en teori ikke udelukkende af egen kraft kan blive stof for en ideologi. For at det kan ske, må den bl.a. kunne udtrykkes som et antal påstande om virkeligheden som inden for ideologien kan knyttes nært sammen med dens egne vurderinger og normer. Det er imidlertid vanskeligt at få hold på reglerne for relationerne mellem accepterede sandheder og normer og vurderinger, og Liedman udpeger i stedet som mere oplysende de vilkår at teorien er ideologisk kontroversiel, hvilket bl.a. vil sige at den er uforenelig med teorier som andre ideologier går ind for, eller at den som nævnt ovenfor får et andet ideologisk indhold i andre ideologier.⁴⁹

En manifest ideologi har netop sit tyngdepunkt i det kontroversielle, idet det er her den må formulere sig og møde andre ideologiers argumenter. Efter den marxistiske opfattelse er ideologiske kampe i sidste instans udtryk for og deres rammer bestemt af klasse modsætninger. Ganske vist afslører ikke alle ideologiske modsætninger klasse modsætninger; de kan for den sags skyld gerne maskere dem. For "mellem klasse modsætningerne og de ideologiske kampe ligger et bredt felt af religiøse, politiske, juridiske og videnskabelige retninger, bevægelser, grupperinger og institutioner i kamp eller alliance med hinanden, snart mægtige, snart magtesløse. Hvad der i menneskenes forestillingsverden forekommer vigtigt og væsentligt, bestemmes i første række af denne kaotiske verden af ideologiskabende enheder" (a.a.:229).

Det er klart at dette synspunkt øger vanskeligheden med at forklare fx videnskabelige kontroverser i ideologiske termer. Ofte formuleres sådanne modsætninger slet ikke i ideologiske termer. Men det er umagen værd at søge bag om sådanne diskussioner til de billeder af videnskaben, af dens rolle i samfundet, af samfundet osv. som de som oftest dækker over, eller som er indkapslet i argumenterne. Først da bliver det muligt at se, hvor dybt uenigheden stikker.⁵⁰

⁴⁸ Sml. også Brown:176 f: "Many ideological systems have a core with peripheral variants. The core is defined by a general content like economic determinism, or by a recognized orientation like tolerance or intolerance. The peripheral variants interpenetrate, and *their similarities may link different systems*. While a detailed ideological content can be explicitly formulated, individuals will differ in their sensitivity to or knowledge of it, perhaps because of conflicting interests and values or because of their prejudices..." (min udhævn.).

⁴⁹ Liedman 1977 II:226.

⁵⁰ a.a.:230. Min Tysk-kritisk skole og fransk-kritisk skole (Manniche 1975) er et sådant noget

Konsekvensen af disse vigtige overvejelser, som for mig at se er af fundamental betydning også for en videnskabshistorisk undersøgelse af historievitenskaber, bliver da med Liedmans formulering: "Videnskab og filosofi er altid tillige ideologi, thi videnskab og filosofi indgår altid i en menneskelig forestillingsverden, hvor den direkte knyttes sammen med ønsker og krav, vurderinger og normer. Men det er altid muligt ud fra den ideologiske sammenhæng at fremanalysere de nøgne påstande om virkeligheden, at isolere de generelle teser og de enkelte observationer og deres indbyrdes sammenhæng. Det er muligt at fastslå konsekvenser inden for teorien, som ikke er konsekvenser inden for ideologien og vice versa. Derfor er det også muligt at påvise, hvorledes ideologien kan præge teorien, og hvorledes teorien kan forandre ideologien" (a.a.:239-40).

Det er vigtigt at fastholde denne sidste indsigt også selvom den følgende undersøgelse, hvor den tager forholdet mellem ideologi og teori op, især, og måske udelukkende, tager fat i ideologiens påvirkning af teorien og den ideologiske brug af videnskaben.

Videnskab, og det gælder nok i særlig grad humanistisk videnskab, er til stadighed engageret i ideologiske stridigheder som knytter videnskaben til samfundet, og som også i vid udstrækning bestemmer den videnskabelige udvikling. Efter Liedmans opfattelse har den ideologiske brug af videnskaben i det 19. årh. virket hæmmende på specialiseringstendenserne og fremmet systembyggeri, ganske enkelt fordi en verdensanskuelse eller en religion eller en politisk bevægelse, som søger argumenter og støtte i videnskaben, ikke kan nøjes med en af- eller begrænset specialitet. Dette resultat indebærer, så vidt jeg kan se, at det især vil være oppositionelle anskuelser eller videnskab med oppositionelle anskuelser der fastholder det systembyggende eller syntetiserende element. En herskende anskuelse har ikke i samme grad behov for at søge støtte i videnskab, og den videnskabelige specialisering skulle derfor især blive fremmet under en eller anden form for ideologisk hegemoni. Når ideologiske stridigheder derimod blusser op, bliver det tegn på at det ideologiske felt ikke længere fuldt ud beherskes af en ideologi, og da inddrages videnskaben langt stærkere i dette felt. Omvendt kan man sige at en specialiseret videnskabs ideologiske funktion er begrænset og derfor i sin konsekvens systembevarende. Den ændrer kun noget, hvis den af en eller anden ydre grund går hen og bliver kontroversiel.

Overfører vi disse temmelig generaliserende bemærkninger på faget historie, kan vi gøre følgende overvejelser: For at have ideologisk funktion af

længere rækkevidde, må faget arbejde med syntese af mere vidtrækkende betydning end kildekritiske specialundersøgelser. Set i dansk sammenhæng er de radikale historikere på én gang deltagere i den almenteuropæiske specialiseringsproces inden for faget - en proces, som starter først og ved 19. årh.s slutning er videst fremskredet i Tyskland, og samtidig er de i politisk opposition med behov for syntese til ideologisk brug. Der opstår herved et spændingsfelt som måske giver forklaringen på nogle af de uklarheder og inkonsekvenser der kan spores i deres videnskabsteoretiske holdninger. Og trækkes linien længere frem, er det påfaldende at den ideologiske nytte af eller behov for faget svækkes i takt med at ideologiens politiske synspunkter trænger igennem og sejrer, idet behovet for syntese så ophører. Set på denne baggrund kan Arups Darmarkshistorie anskues som kulmination og afslutning på de radikales syntetiserende bestræbelser, mens modstanden mod den samtidig afspejler dels selvfølgelig en klart ideologisk betinget modstand (fra konservativt hold), og dels en modstand som snarere skyldtes det forhold at syntese var passé inden for rammerne af den radikale videnskabelighed og ideologi.

I så henseende synes denne udvikling ganske parallel med en generel tendens for faget i Europa i 19. og 20. årh., som Felix Gilbert har beskrevet den: I det 19. årh. havde mange historikere været forkæmpere for den fremvoksende nationalisme og liberalisme og spillede en aktiv rolle i skabelsen af stat og samfund. Men fra at være en progressiv bevægelses advokat omdannedes de til forsvarere af status quo, da dette samfundssystem kom under angreb fra socialisterne. En tendens som iøvrigt forstærkedes af deres placering som statseembedsmænd og som medlemmer af et undervisningssystem der understøttedes og var afhængigt af staten. Udviklingen fandt sted på en sådan måde at historikerne ikke havde nødt til at ændre deres grundlæggende antagelser, idet de selvsamme institutioner man havde kæmpet for tidligere, nu udgjorde den eksisterende samfundsorden.⁵¹

5. PROBLEMER

Jeg har tidligere refereret J.H. Tiemroths analytiske tredeling af et "historikerparadigme" i videnskabssyn, historiesyn og virkelighedssyn. Her nøjes jeg altså med at tale om videnskabsteori og ideologi som overordnede

⁵¹ Gilbert: 351 f. Jf. beskrivelsen i Iggers 1971 af den tyske historisme som også uforandret af den historiske udvikling.

styringsmekanismer. I forhold til Tiemroth dækker videnskabsteori temmelig nøje hans videnskabssyn og ideologi vel stort set hans virkelighedssyn. Spørgsmålet må da blive, i hvilken gruppe historiesyn skal indplaceres. Svaret er ikke så ligetil. Inga Floto har defineret det som "de teorier om (årsags-)sammenhænge, der afgør valg af synsmåder og emner" (Floto 1978 b:483), og så hører det vel nærmest under ideologiens område. Men samtidig må det understreges at der er en nøje sammenhæng mellem videnskabsteori og ideologi. Ideologi betinger netop i kraft af sin omfattende karakter i høj grad "valg af synsmåde og emner". (Det er da også vanskeligt at se forskellen på "teorier om (årsags-)sammenhænge" og "forfatterens verdensopfattelse, hans menneskesyn og hans samfundsopfattelse" som kommer til udtryk i "virkelighedssynet"; for mig at se bliver historiesyn i denne formulering blot et udtryk for erkendelsen af denne sammenhæng mellem videnskab og ideologi. I Tiemroths egen senere sammenfatning hvor begrebet defineres som de sammenhænge i fortiden historikeren arbejder med, er sondringen nok klarere, men historiesynet synes dog stadig stærkt afhængig af en ideologi).

Det afgørende er imidlertid totalitetsbetragtningen, og på dette punkt er jeg fuldstændig enig med Tiemroth. Hvordan man så af analyse-mæssige årsager vil splitte denne totalitet op, er for mig at se mere et praktisk end et teoretisk problem.

Denne videnskabsteoriens betingethed af ideologien er ikke noget rent tilfældigt. Der synes som sagt tidligere at være tale om en funktions-sammenhæng. Det er ikke en hvilken som helst videnskabsteori som kan kobles med en hvilken som helst ideologi. Det er således ikke rent tilfældigt at en positivistisk præget videnskabsteori forbindes med en liberal eller socialliberal ideologi, eller at en historistisk videnskabsteori forbindes med en konservativt præget ideologi. Der kan være nuanceforskelle i dette grundmønster, men det er sjældent det helt forlades. Man *kan* af og til støde på sammenkoblinger som virker forbløffende, fordi de tilsyneladende alligevel gør det at forbinde en videnskabsteori og en ideologi som normalt ikke er forenelige. Det hører dog til undtagelserne og er snarest udtryk for hvor ateoretiske historikere kan forholde sig; inkonsekvensen afspejles som regel også ved at der rejser sig en række problemer som ikke kan løses inden for de givne rammer, hvorfor de enten forbliver uløste som problemer, eller rammerne overskrides. I dansk historievidenskab synes bl.a. Aage Friis at være et klart eksempel på en sådan "anormalitet", hvor en historistisk præget videnskabsteori kobles med en tilsyneladende radikal (socialliberal) ideologi. Hvorfor dette sker, bliver vanskeligt at forklare uden at åbne mulighed for

"tilfældige", subjektivt bestemte varianter af grundmønstret. Det synes under alle omstændigheder at måtte inddrages, hvis de nuanceforskelle der næsten altid forefindes mellem forskellige historikers helhedsopfattelse, skal forklares udtømmende.

Dette er imidlertid ikke sigtet i denne undersøgelse. Den interesserer sig primært for at bestemme det mere generelt videnskabsteoretiske og ideologiske grundlag i dansk historievitenskaber hos Kr. Erslev og hans elever. Synspunktet er det at det ud fra en videnskabshistorisk synsvinkel mere er disse ting end de personlige, biografiske forhold der er af interesse, og som eventuelt kan være med til at forklare at en historievitenskabelig tradition fik det indhold den gjorde. Det kan nemlig ikke være sådanne "tilfældige" omstændigheder der afgør at nogle synspunkter på og holdninger til faget historie får betydning

for andre end den involverede person. Hvis ikke de i en eller anden forstand rammer ned i, eller i det mindste har en relation til, nogle mere generelle måder at tænke på blandt historikere, har de næppe mulighed for gennemslagskraft. For at gå ind som væsentlige elementer i en videnskabelig tradition må de synspunkter og holdninger til faget som den enkelte historiker udtrykker, altså være forbundet med en videnskabsteori og en ideologi som denne historiker ikke er ene om, men som direkte deles af andre, eller som andre er rede til at overtage, fordi de i forvejen socialt eller intellektuelt befinder sig inden for rammerne af disse tankemønstre.⁵²

Senere talte man, som fx Fabricius, om "gennembruddet" i dansk historievitenskaber i 1870'erne og 80'erne. "Gennembruddets mænd" opfattes ikke her som hele "slægtledet", sådan som Erslev ved en festlig lejlighed anskuede det, netop fordi det ideologiske og videnskabsteoretiske element her opfattes som det overordnet styrende der er bestemmende for gruppens konstitution. Ud fra denne synsvinkel er det da de radikale historikere af positivistisk præget observans der udgør dette videnskabelige samfund, i modsætning til og i konkurrence med den gamle hidtil herskende tradition bestående af nationalliberale og konservative historikere af historistisk observans. Dansk historievitenskaber er for en meget lang periode præget af denne modsætning som ikke altid er lige entydig, og hvor der på ikke uvæsentlige punkter kan være overensstemmende synspunkter, i hvert fald når det drejer sig om elementer af den type der tidligere er kaldt ideologisk og videnskabsteoretisk

⁵² Der ligger heri implicit en polemik mod den historiografiske undersøgelsesmåde, der vil forklare den videnskabshistoriske udvikling primært ud fra historikers biografi.

mangetydige eller indifferente.

Det faglige miljø var ret snævert og domineredes i væsentligt omfang af de folk, der levede af faget og introducerede nye medlemmer af det videnskabelige samfund til det, og det vil primært sige universitetslærerne - og de var få.⁵³

Der har - også i nyere historiografi - været en udpræget tendens til ensidigt at fokusere på Kr. Erslevs person, når den "erslevske" tradition eller "det erslevske paradigme" skulle undersøges. Det har medført at man har ment at kunne beskrive paradigmet udtømmende udelukkende ved at interessere sig for Erslevs synspunkter. Men Erslev (professor fra 1883) var samtidig medlem af et videnskabeligt samfund, og han var, trods sin store og i mange henseender dominerende indflydelse, ikke alene om at tegne denne nye videnskabelige tradition i opposition til den gamle. Her skal den påstand fremsættes at også andre gjorde sig gældende i forbindelse med "paradigmeetableringen", først og fremmest J.A. Fridericia (professor fra 1899, men længe inden da ved siden af Erslev den mest prominente i gruppen), uden at vi af den grund skal se bort fra Erslevs uomtvisteligt centrale papering i billedet. I kraft af Fridericias omfattende anmeldervirksomhed ved *Politiken*, hans redaktørvirksomhed ved *Historisk Tidsskrift*, hvor han bl.a. indførte faste anmeldelses- og nyhedsrubrikker, og hans lærervirksomhed på universitetet, spillede han en vigtig rolle for udbredelsen af de idéer og normer om historisk videnskabelighed som han delte med sin nære ven Erslev.

Der kunne peges på andre skikkelser af betydning, først og fremmest Marcus Rubin, der vel ikke var historiker af uddannelse og profession (men statistiker), men som i kraft af en række historiske afhandlinger og bøger var med til at tegne gruppens synspunkter. Det afgørende er dog at få fat i at normerne i denne videnskabelige tradition også formuleredes og udbredtes af andre end Erslev, og at billedet af den derfor nok må modificeres og nuanceres på punkter. Det understreger yderligere den opfattelse af et paradigme eller en videnskabelig tradition, eller hvad man nu vælger at kalde fænomenet, at det er en kompleks størrelse som inden for sine rammer godt kan rumme forskellige holdninger til en række problemer. En væsentlig forskningsopgave ville det derfor være at prøve på at finde ud af hvor grænserne går - hvad er acceptabelt inden for rammerne, hvad ikke? Det

⁵³ En undersøgelse over antallet af historikere og historiestuderende til en belysning af miljøets størrelse turde være påkrævet. [Et forsøg herpå er senere gjort i Jens Chr. Manniche: Danske historikere 1864-1940. *Historie*, 1984, s. 191-218.]

forsøges kun i begrænset omfang i denne undersøgelse.

Den overordnede problemstilling er da, som tidligere sagt, at analysere og beskrive den historievitenskabelige tradition der her i Danmark tog sit udspring i generationen omkring Kr. Erslev, og som i tilslutning til en socialliberal ideologi udstak en række retningslinier for faget som kom til at dominere langt op i det 20. årh.

Forudsætningerne for denne traditions udvikling må på baggrund af ovenstående præmisser og overvejelser søges i det videnskabsteoretiske og ideologiske klima, som de som historikere og samfundsvæsenere befandt sig i. Det bliver da en opgave at tegne et billede af disse forhold, der dels kan skitsere den herskende videnskabsteoretiske konception inden for faget historie, og dels beskrive de videnskabsteoretiske og ideologiske forestillinger der udgjorde de grundlæggende normer for denne traditions opfattelse af faget. Det ideelle ville have været at vise den nøjere sammenhæng mellem disse ting og den almindelige samfundsmæssige udvikling; men det vil kun ske postuleret og stikordsmæssigt.

Undersøgelsen interesserer sig for så vidt udelukkende for historikeren i forhold til omgivelser og forudsætninger. Det kan forlede til det indtryk at jeg mener at kildernes materialitet er ligegyldig i forskningsprocessen, men det er ikke tilfældet. Påstanden er den at den måde historikeren tænker og forstår sin videnskab og sine omgivelser på, er af *afgørende* betydning for hvad der kommer ud af historikerens møde med kilderne, men det skyldes på den anden side ikke *udelukkende* disse forhold, for kilderne sætter visse rammer for hvad der kan komme ud af det.

De mere indgående studier over traditionens indhold er på ingen måde udtømmende, men forsøger i det mindste at slå ned på nogle centrale aspekter.

Der har i den hidtidige forskning været bred enighed om at Erslev-generationen og især Erslev selv gennemførte et egentligt gennembrud for den side af forskningsprocessen der angår teknikken, dvs. kildekritikken. En mere detaljeret analyse af udviklingen i Erslevs kildekritiske synspunkter har mig bekendt ikke været foretaget hidtil og tages derfor op her som et væsentligt moment i den erslevske videnskabsopfattelse.

Denne videnskabsopfattelse er i det hele taget hovedobjektet i undersøgelsen. Det drejer sig ikke blot om kildekritikken, men også om aspekter som holdninger til objektivitetsproblemet, fagets emneområder og metoder, og fagets samfundsmæssige funktion.

Med inddragelse af Fridericia og andre søges vist hvorledes disse synspunkter deles af andre som gør det rimeligt at tale om et videnskabeligt

samfund (om end af en noget begrænset karakter), samtidig med at afgrænsningsproblemet i et vist omfang skal inddrages.

Syntese-problemet har for en eftertid stået som et af de skær, denne tradition kuldsejlede på. Hvordan den forholdt sig hertil, søges også nærmere undersøgt, hvilket yderligere kan give anledning til at analysere ideologiens indflydelse på videnskaben.

Som traditionen udviklede sig - og iøvrigt i lyset af udviklingen i nogle mere generelle videnskabsteoretiske opfattelser, rejste der sig imidlertid for Erslev selv en række teoretiske spørgsmål som han i 1911 søgte at underkaste nogle nærmere overvejelser. På forskellig vis fik disse en ganske tungtvejende indflydelse på traditionens videre udvikling og må derfor undersøges nærmere.

Endelig er der naturligvis al mulig grund til at se nærmere på traditionens videre historie i anden generation: var der tale om brud eller kontinuitet. Havde den af Erslev og konsorter etablerede holdning til faget en sammenhængskraft som bar ud over generationerne, hvor var der ligheder, hvor eventuelt forskelle, hvilke træk af traditionen videreførtes og hvilke ikke? Til stadighed bør man have in mente at den konservative, historistiske tradition levede videre, indtil nogle af dens bærende idéer på et tidspunkt synes at smelte sammen med den fra de radikale historikere udgæede tradition.

Med dette er det håbet at der er givet et grundlag for den fortsatte drøftelse af de faglige normer der for så vidt stadig er med til at præge meget historisk forskningsvirksomhed i dette land. Nogle finder dette præg trykkende, andre ikke, men et opgør med traditionen eller en fastholden af den må dog være tjent med at vide hvad det er der gøres op med eller fastholdes. For faglige grundlagsdiskussioner synes en historiografisk dimension mig uomgængelig.

Materialet

Undersøgelsen baserer sig næsten udelukkende på trykt materiale, i første række naturligvis hidrørende fra de historikere der inddrages i analysen, dernæst fra de teoretikere og andre som er undersøgt med henblik på at bestemme disses baggrund, og endelig behandlinger vedrørende forskellige sider af undersøgelsen.

I modsætning til så mange andre historiografiske undersøgelser er der kun i begrænset omfang benyttet utrykte privatbreve og slet ikke forarbejder o.l. med henblik på at følge forskningsprocessens forløb.

Eftersom det er det videnskabshistoriske aspekt der er til undersøgelse, har interessen primært rettet sig mod tekster der har taget sigte på og kunnet påvirke en videre kreds end fx en brevmottager.⁵⁴ Det skyldes primært det synspunkt at de videnskabsteoretiske synspunkter tegnes med størst vægt og klart nok med de største udbredelsesmuligheder i publicerede afhandlinger, anmeldelser eller andre offentlige tilkendegivelser (måske bortset fra den vigtige, men desværre vanskeligt udforskede undervisnings-situation).

Brevmateriale kan være vigtigt for at oplyse en række ofte væsentlige punkter i den enkelte historikers opfattelse og egen udvikling.⁵⁵ I en videnskabshistorisk udvikling er dette dog mindre interessant. Det er ikke personlige breve der øver indflydelse på et videnskabeligt samfund og dets udvikling, men - stadig bortset fra undervisning - publikationer.

Jeg har i fremstillingen valgt at bringe mange - og også af og til lange - citater fra det analyserede materiale. Det skyldes bl.a. at det forekommer mig som læser af historiografiske undersøgelser let utilfredsstillende, hvis man i for høj grad må forlade sig på forfatterens referater. For hvor meget af disse er fortolkninger, og hvor meget den behandlede historiker selv.⁵⁶ Trods faren for at det kommer til at se ud som citatmosaik, foretrækker jeg da at de refererede passager i vid udstrækning gengives med selve originalteksten. Analysen bliver da i høj grad indarbejdet i selve udvalget af de citerede passager.

Hermed skulle den ramme som de følgende studier skriver sig ind i, være præsenteret. Lad os da starte med at opridsede de(n) forestillingsverden(er) som var historikernes grundlag, og som deres tekster i en eller anden forstand var udtryk for.

⁵⁴ Sml. Tiemroth, der vil koncentrere sig "dels om det færdige resultat, og dels om dettes indflydelse på brugerne, da det jo er denne, der er afgørende for, om værket får paradigmatisk effekt", Tiemroth 1978:73.

⁵⁵ Jf. Odéns brug af et sådant materiale i sin Weibull-undersøgelse, Odén 1975 c.

⁵⁶ Dette synes mig således at gælde Torstendahl 1964, og det besværliggør brugen af den i forbindelse med andre historiografiske studier.

KAPITEL II

BAGGRUND - VIDENSKABSTEORETISK OG IDEOLOGISK

1. INDLEDNING

Inden for de grupper af videnskaber som vi i dag kalder henholdsvis samfundsvidenskaberne og de humanistiske videnskaber, var der ikke i 1800-tallet nogen radikal skillelinie. Det er først en senere udvikling der har cementeret en sådan adskillelse. Diltheys *Geisteswissenschaften* og John Stuart Mills *Moral Sciences* eller Comtes *Physique sociale* dækkede alle begge sider af sagen og skulle modsvare det alment accepterede begreb "naturvidenskaber". Når ingen betegnelse blev enerådende, hænger det bl.a. sammen med at navneforslagene var partiske. Fx implicerede *Geisteswissenschaften* tanken om en videnskabelig sfære klart adskilt fra naturvidenskaberne, men *Physique sociale* var præget af den modsatte forestilling. Med Sven-Eric Liedman kan vi her anvende begrebet *humanvidenskaber* for de discipliner der beskæftiger sig med mennesket i alle aspekter bortset fra de umiddelbart biologiske.¹ Faget historie var centralt placeret i disse videnskaber; den senere skillelinie må siges på uheldig vis at have skåret igennem historiske discipliner og efterladt faget domineret af den tradition der ville fjerne disse videnskaber så meget som muligt fra naturvidenskabeligt betingede synsmåder.

Inden for disse humanvidenskaber kan man i 1800-tallet tale om to konkurrerende forskningstraditioner, hvor det afgørende spørgsmål drejede sig om humanvidenskabens forhold til naturvidenskaberne.²

Den ene tradition havde sine rødder i 1700-tallets oplysningsfilosofi

¹ Se hertil Liedman 1977 I:kap. 8,1 især 211-12 og Liedman 1978:10 ff.

² Liedman 1977 I:213, Liedman 1978:11.

og tog udgangspunkt i *rationaliteten*. Videnskab skulle være rationel, og rationaliteten havde fundet sit højeste udtryk i naturvidenskaberne og især i Newtons mekanik der gav mulighed for nøjagtige kalkyler og forudsigelser. Dette blev da idealet for al videnskabelighed.

I det 19. årh. kom begrebet om *udvikling* her som så mange andre steder til at udgøre det centrale spørgsmål. Og målet for videnskaberne blev da med Liedmans formulering "att teckna bilden av ett mekanisk universum, som förändres i enlighet med mekaniska lagar. Människan tillhörde detta universum, vetenskaperna om människan måste eftersträva en så stor likhet med de exakta vetenskaperna som möjligt" (Liedman 1978:11). Tilhængerne af denne retning var empirister i den betydning at de hævdede at viden var baseret på erfaring, iagttagelse, eksperiment. Og de var af den overbevisning at kun det regelmæssige, overalt forekommende kunne afsløre noget om de grundlæggende menneskelige forhold.³ Normalt er denne forskningstradition blevet kaldt "*positivismen*". Der kan være vanskeligheder ved at anvende denne betegnelse, fordi den bruges på meget forskellig måde og ofte synes at rumme store forenklinger. Til trods herfor vælger jeg dog i denne fremstilling af nemhedsgrunde at bibeholde denne gængse betegnelse.⁴

Den anden hovedretning kan muligvis føres meget langt tilbage, men det er for vor sammenhæng tilstrækkeligt at fastslå at den i 1800-tallet primært havde udgangspunkt i den tyske romantik og i sin mest typiske form kaldes "*historismen*". Også historismen er præget af en *udviklingstanke*, idet den hævder at man får den virkelige eller videnskabelige viden om en foreteelse hvis man studerer dens historie, d.v.s. dens oprindelse, udvikling og eventuelt undergang. For at forstå mennesket og dets handlinger, må man endvidere beskæftige sig med menneskelige motiver, tanker og følelser, idet alle handlinger i historien er udtryk for menneskelige *intentioner*. Hertil kommer en negativ holdning til generaliseringer i humanvidenskaberne (i modsætning til positiverne). Alle historiske foretelser er individuelle og unikke og kan ikke sættes på lovmæssighedernes generelle formel. Dette sidste fører til en stærk læggen vægt på empiri, og ifølge Liedman også stærkere og mere konsekvent end empiristerne der ikke veg tilbage for at generalisere på begrænset materiale, og som iøvrigt så med skepsis på historisternes ofte ensidige fokusering på indsamling af en mængde

³ Liedman 1978:17.

⁴ Se hertil Liedman 1977 I: 212, 358 note 8, 362 note 48 (om forskellen mellem Comte og Spencer); Liedman 1978:16 ff.

individuelle kendsgerninger. Historismen indeholdt i sin oprindelse et stærkt idealistisk og metafysisk element. Det direkte iagttagelige, naturen og menneskelige handlinger, kunne man kun forstå som udtryk for bagved liggende tanker og ideer som i sidste instans for mange historister var af religiøs karakter.⁵

Der var imidlertid ingen nødvendig sammenhæng mellem historisternes filosofiske program og den stærke vægt de lagde på det empiriske. I slutningen af århundredet blev positivismen også i højere grad end tidligere, hvor den havde interesseret sig mere for de store linier, omfattende udviklingsteorier eller altomfattende systemer, sporet ind på kravet om at videnskabeligt arbejde skulle være ligeså eksakt og empirisk som historismen krævede det; Ernst Machs nypositivistiske filosofi er vel det mest markante udtryk for denne tendens.⁶

De her skitserede konkurrerende videnskabelige traditioner spillede en central rolle inden for historievidenskabens udvikling i det 19. årh. Netop i kraft af kravet om videnskabernes historisering fik historismen central betydning for faget. Det gælder først og fremmest i Tyskland hvor professionaliseringen af faget fandt sted tidligst, og dermed også i Danmark, der i hvert fald i denne henseende nok må betragtes som kulturel provins af Tyskland. Professionaliseringen skete langsommere i Frankrig og England hvor hhv. oplysningsfilosofien og empirismen tillige var grundfæstede, og hvor derfor de positivistiske strømninger også inden for humanvidenskaberne spillede hovedrollen. For Danmarks vedkommende kom de humanistiske fag først o.1870 i nøjere kontakt med disse strømninger som derefter, som vi skal se, kom til at spille en væsentlig rolle - ikke enerådende, men tværtimod i stadig konflikt med den eksisterende historisme.

Georg G. Iggers har i sin bog fra 1975 *New directions in European Historiography* givet et udmærket rids af hovedlinien i fagets udvikling i 1800-tallet. Han beskriver her den "nye videnskabelige skole" som satte sig igennem i Tyskland med Ranke som en ledende skikkelse, og som frem til århundredets slutning hvor den kom under alvorlig kritik, blev dominerende inden for faget. Denne skole var et udtryk for historismens videnskabsteoretiske gennemslagskraft inden for humanvidenskaberne, og den videnskabelige metode der udvikledes her, blev model for historisk forskning i det meste

⁵ Litteraturen om historismen er omfattende. Denne skitse bygger ligesom det foregående rids over positivismen på Liedman 1977 I:217 ff og Liedman 1978:17 ff. Se iøvrigt Iggers 1971.

⁶ Liedman 1978:18 f.

af verden, efterhånden som historiske studier mere og mere professionaliseredes og institutionaliseredes. Men vel at mærke i stigende grad med udeladelse af skolens oprindelige grundlæggende filosofiske antagelser af idealistisk natur. Dette gav naturligt nok nogle vigtige berøringsflader med en empiristisk videnskabsopfattelse af positivistisk karakter.⁷

For en forståelse af den videnskabshistoriske udvikling inden for faget historie er det derfor af betydning at spore nogle hovedtræk i de videnskabsteoretiske opfattelser inden for de her skitserede hoveddrammer. Men når man opererer med begreber som positivisme og historisme, må man imidlertid være opmærksom på at de har karakter af at være idealtyper. Den "rene" form, indeholdende alle elementer i det beskrevne begreb, findes formentlig sjældent eller aldrig, ligesom blandingsformer vil være hyppigt forekommende. Det sidste bør imidlertid, så vidt jeg kan se, ikke eliminere forestillingen om at de videnskabsteoretiske idéer og ansatser som kan fremanalyseres hos en historiker, i hovedsagen kan føres det ene eller det andet sted hen, selvfølgelig først og fremmest afhængig af hvilken stillingtagen til visse nøgleproblemer der indtages. Man skal altså ikke lade sig overraske synderligt af at finde synspunkter hos en overvejende "positivistisk" orienteret videnskabsmand som i grunden bør henføres til "historismen". Visse aspekter som fx holdningen til det empiriske element, og det vil i historieforskningen først og fremmest sige den historiske teknik, de kildekritiske regler, var god latin inden for begge hovedretninger, og man kan med Iggers tale om at en "negativ konsensus" relativt hurtigt fandt fodfæste blandt historikere om hvad der var utilladeligt i historisk forskning (Iggers 1975:9). Men på en række andre væsentlige punkter eksisterer der ikke en hverken negativ eller positiv konsensus, og det er dette der muliggør en - måske lidt håndfast - karakteristik. Ganske vist er historikere - og for den sags skyld humanister som sådan - sjældent særligt bevidste om deres videnskabsteoretiske (og ideologiske) præmisser, og det kan måske bl.a. forklare at de ofte synes at forene ikke synderligt forenelige elementer fra forskellige modsætningsfyldte teorier. Men i alt væsentligt er det som regel ikke vanskeligt at afgøre til hvilken retning den enkelte i hovedsagen skal henføres. Når det er vigtigt, er det selvfølgelig fordi man, hvis man meningsfuldt vil operere med videnskabelige traditioner eller retninger eller sågar paradigmer, også må kunne karakterisere de videnskabsteoretiske standpunkter ud fra visse hovedtyper.

⁷ Iggers 1975:12-27.

En skildring af en hovedretning i dansk historievidenskabelig tradition som de radikale historikere er det, kan derfor dårligt smyge sig uden om en forholdsvis indgående analyse af de videnskabsteoretiske og ideologiske strømninger som eksisterede i og omkring faget, og som denne retning implicit eller explicit forholdt sig til i reaktion imod eller i tilslutning til. I det følgende skal jeg derfor forsøge at karakterisere de ovenfor skitserede hovedretninger, historismen (som den dominerende videnskabsteori inden for faget) og positivismen (som den nye). Det vil ske ved at fokusere på en række centrale skikkelser der så at sige tegner retningernes hovedsynspunkter, og som derved synes at have været de mest indflydelsesrige; men det må understreges at sigtet - også her - er at skitsere nogle videnskabsteoretiske traditioner, snarere end de pågældende teoretikere som derfor ikke kan forventes udtømmende behandlet.

Denne analyse vil lede over i en karakteristik af den ideologi som denne undersøgelses historikere knyttede sig til, og hvis indhold indarbejdedes i deres videnskabelighedsbegreb og deres historieteori. Der vil herved forhåbentlig være tilvejebragt en ramme som - måske klarere end tidligere er sket - sætter dem i relation til almentvidenskabelige og ideologiske strømninger inden for de europæiske humanvidenskaber.

2. HISTORISMEN

Oplysningstidens ideer om videnskab og historie stod i nær forbindelse med opgøret mod det feudale samfund og udviklingen fra dette hen imod et nyt kapitalistisk samfund baseret på vareproduktion og pengeøkonomi.⁸ Udviklingen skred hurtigt frem i Vesteuropa med centrum i England, mens der derimod i Tyskland var tale om en meget langsommere udviklingstakt. De mange tyske småstater var i langt ringere grad end England og Frankrig afhængig af penge og vareøkonomi, og - lige så vigtigt - der eksisterede ikke dér en ny stærk overklasse af godsejere og borgerskab der kunne fungere som udviklingens fortrop. Adelen var fortsat præget af feudale træk og et større handelsborgerskab var der ikke tale om. Borgerskabet var i overvejende grad statsembedsmænd af en eller anden art.

Ideologisk set betød det at oplysningstankerne kun fik ringe gennemslagskraft i Tyskland. En række filosoffer og andre intellektuelle var nok påvirket på forskellig vis af disse idéer, men generelt forblev den

⁸ Se Manniche m.fl. 1978:54 ff.

herskende ideologi antiborgerlig og antirationalistisk. Dertil kom også et vist nationalistisk præget antifransk træk der ikke mindskedes af revolutions- og Napoleonskrigene, og som modvirkede optagelsen af disse tanker. Som andre steder i Europa opstod der en forståelse af at verden ikke er statisk. En historisk udvikling finder sted, men der var ikke her tale om en tanke om stadigt fremskridt som hos mange oplysningsfilosoffer. Udvikling for menneskeheden som helhed såvel som i samfund eller dele af samfund blev set som noget der foregik analogt med en organismes udvikling. Der var begyndelse, fremvækst, nedgang, død - en udvikling der foregik langsomt og umærkeligt.

Over for en statisk samfundsbetragtning måtte dette synspunkt fremstå som argument for at samfundsforholdene undergik forandringer. Men det kunne hurtigt vendes som argument mod alt for bratte omvæltninger, og blev det også i lyset af de revolutionære forandringer der fandt sted i Vesteuropa i slutningen af 1700-tallet (den industrielle revolution, den franske revolution).

Med forbillede i Berlineruniversitetet fra 1810 blev de preussiske universiteter fra første halvdel af 1800-tallet udklækningssted for en bredt uddannet klasse af civile embedsmænd. Disse tyske intellektuelle udgjorde en lille og temmelig isoleret gruppe som imidlertid kom til at indtage en position af særlig indflydelse og status som talsmænd for et borgerskab uden økonomisk eller politisk magt og indflydelse.⁹

I dette miljø fremstod den tyske historisme. Historismens gennemslag inden for historien må primært knyttes til navne som Wilhelm v. Humboldt og Leopold Ranke. I det følgende skal en række af deres for faget centrale synspunkter søges analyseret. Dernæst skal den første egentlige metodelærebog for faget, nemlig J.G. Droysens, underkastes en undersøgelse, idet denne opfattes som udtryk for historismen i fuld udfoldelse, samtidig med at bogen i kraft af dens karakter måtte få stor indflydelse ved historikeruddannelsen. Endelig vil jeg gennem en skitse-mæssig analyse af C. Paludan-Müllers teoretiske standpunkter vise hvorledes den måske førende danske historiker før Erslevgenerationen placeredes klart inden for historismen.

A. Wilhelm von Humboldt (1767 - 1835)

⁹ a.a.:54 f, Iggers 1975:19.

Wilhelm von Humboldts *Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers* er af mange blevet anset for at have haft en grundlæggende betydning for tyske historikers opfattelse af deres videnskab op gennem det 19. årh. Her fastlægges ifølge Georg Iggers "de grundlæggende metafysiske og erkendelsesteoretiske forudsætninger for den tyske historisme fra Ranke til Meinecke" (Iggers 1971:84). Skriftet der egentlig var en forelæsning holdt for Det kgl. preussiske Videnskabernes Akademi i april 1821, indeholder i hvert fald de væsentligste elementer i den tyske historisme, og at det har haft betydning vidner en bemærkning af Richard Fester i 1891 om, idet han taler om at denne afhandling stadig iblandt historikere nyder næsten kanonisk anseelse.¹⁰ Der kan derfor være grund til at se nærmere på skriftets indhold.

I sin skildring af historikerens opgave må Humboldt nødvendigvis også komme ind på objektet for hans beskæftigelse, dvs. spørgsmålet om hvad historien er for en videnskab, hvad den beskæftiger sig med, og hvordan den placerer sig i menneskets forståelse af sine omgivelser. Dette må desuden også indebære en drøftelse af historiens emne som sådan, hvordan er det beskaffen. Og endelig implicerer afhandlingens titel nogle overvejelser over hvordan erkendelsen af dette emne foregår og denne erkendelses betingelser; herunder indgår også overvejelser over historikers metoder - bredt forstået.

Hermed er skitseret afhandlingens disposition i hovedtræk, om end der nok er en tendens til at i hvert fald drøftelsen af beskaffenheden af historikerens emne og af erkendelsen heraf overlapper hinanden eller flyder sammen.

1. Historikerens opgave

Humboldt åbner sin forelæsning med proklamationen: "Historikerens opgave er fremstillingen af det skete" (35).¹¹ Dette "skete" er imidlertid kun delvis synligt i sanseverdenen. Ved siden af det sanselige og iagttagelige er der noget mere, en indre årsagssammenhæng mellem de hinanden ledsagende omstændigheder som den indre sandhed alene beror på. Det der stiller det enkelte i det rette lys, og som giver helheden skikkelse og form, ligger uden for umiddelbar betragtning. Historikeren har derfor to - lige nødvendige - måder at nærme sig den historiske sandhed på: "den nøjagtige, upartiske kritiske udforskning af det skete, og sammenknytningen af det udforskede, anelsen af det der ikke nås ad den første vej. Den der kun følger den første af

¹⁰ Fester:236.

¹¹ Alle sidehenvisninger til Humboldt, *Gesammelte Schriften* IV.

disse måder, når ikke til sandhedens væsen selv, og den der derimod netop forsømmer den første til fordel for den anden, løber en fare for at forfalde den i enkeltheder" (37-8).

Humboldt giver her udtryk for et synspunkt som en halv snes år tidligere kunne findes hos B.G. Niebuhr, og som kom til at stå centralt i tysk historisme: kravet om omhyggelig empirisk forskning, forbundet med en opfattelse af at de nøgne kendsgerninger ikke er nok i sig selv, men må forstås i en større sammenhæng der ikke umiddelbart kan iagttages. Historien bliver i denne udlægning samtidig en helt central videnskab, for i sandheden om det skete er gemt det der betinger alt virkeligt som en nødvendig kæde. Historien er altså vejen til sandheden om hele tilværelsen, "die Summe des Daseyns", og det vil sige at historikeren skal behandle både jordisk virken og overjordiske ideer (37, jvf. 39).

Hermed har Humboldt, samtidig med sin redegørelse for historikerens opgave, sagt noget om sin tilværelsesforståelse, og om hvordan han mener virkeligheden - historien - kan erkendes. Dette videreudvikles i det følgende.

2. Virkeligheden

Hvordan er nu virkeligheden, tilværelsen, som er historikerens emne, beskaffen. Ifølge Humboldt foreligger "begivenhedernes væv" i en tilsyneladende forvirring (41). Der er tale om en "uhyre vrimmel af myldrende verdensbegivenheder", tilværelsen er tilsyneladende et kaos og fornemmes som en strøm i tiden (jf. også 47). Humboldt taler om at "sansen for virkeligheden er det element, historien bevæger sig i. Heri ligger følelsen af tilværelsens flygtighed i tiden, afhængigheden af forudgående og ledsagende årsager, men heroverfor bevidstheden om den indre åndelige frihed og fornuftens erkendelse at virkeligheden, uagtet den tilsyneladende tilfældighed, alligevel er bundet af en indre nødvendighed" (39-40). Det bliver da netop et vigtigt led i historikerens opgave at skille det nødvendige fra det tilfældige, at opdage den indre følelse og dermed gøre de virkeligt virkende kræfter synlige for at give sin fremstilling skikkelse (41). Historikeren kan netop ikke lade sig nøje med "det enkelte"s løse ydre sammenhænge, men må søge ind i kernen hvorfra den sande sammenhæng kan forstås" (45).

Det at der eksisterer en "indre nødvendighed" i verden, må ses i nær forbindelse med opfattelsen af helhedsbegrebet. Historien - og dermed den menneskelige tilværelse i det hele taget - er en totalitet, og dette forhold må indtage en overordnet funktion i erkendelsen af den historiske virkelighed. Det kan fx ikke nytte noget hvis man, som mange historikere gør det, søger at

forklare begivenheder blot ved henvisning til psykologiske kræfter. Disse er nemlig de "mindst verdenshistoriske", og de forleder let til at rive den enkelte begivenhed ud af helhedens sammenhæng og i stedet for verdensskæbnen at stille et småligt "røre af personlige bevæggrunde" (49). Totaliteten - universalhistorien som historikerer også kalder den - bliver derved central for historikeren, og denne totalitet beherskes af ideer som det til syvende og sidst er historikerens egentlige opgave at fremstille: " [...] al historie er blot virkeliggørelsen af en idé, [...] historikerens egentligste opgave er fremstillingen af en idé's stræben efter at vinde tilværelse i virkeligheden" (55-56).

Det er her vigtigt at holde fast ved at disse idéer ikke er noget der udefra lægges som et skema ned over historien. På dette punkt vender Humboldt sig flere steder mod en spekulativ historiefilosofi, eller som han kalder det, en filosofisk eller teologisk historieopfattelse (jf. 46 og 56). Idéerne fremgår, som han udtrykker det, "selv af begivenhedernes fylde, eller rettere udspringer i ånden ved den med ægte historisk sans foretagne betragtning af denne fylde" (46). Formuleringen antyder her også nogle anskuelser omkring erkendelsen af disse ideer - som vi skal vende tilbage til - i retning af en identitet mellem det iagttagende subjekt og det iagttagede objekt.

Der er i Humboldts opfattelse af tilværelsen en sammenhæng mellem idéerne, totaliteten og det han kalder det almene. Det er sider af samme sag, nemlig virkeligheden som sådan, og udtryk for dens egentlige *væsen*, til forskel fra fænomenerne eller fremtrædelsesformerne (*Erscheinungen*) som er den direkte eller umiddelbart iagttagelige del af den. Fremtrædelsesformerne kan kun overskues i regelmæssig, gentagende orden. Umiddelbart kan det se ud til at historien er behersket af lovmæssige sammenhænge som et af mekaniske kræfter drevet urværk. At beregne fremtiden synes kun et praktisk, ikke et principielt problem. Men Humboldt afviser dog at det skulle forholde sig således, og taler om at man ved siden af den mekaniske bestemmelse af en begivenhed også må se på kræfternes fysiologiske eller organiske virken (her spores romantikkens organismebegreb) og på psykologiske kræfter. Ingen af disse tre betragtningssmåder er imidlertid nok til en virkelig forståelse af verden, heller ikke de tre tilsammen. "Den grundidé, ud fra hvilken forståelsen af den fulde sandhed [om begivenhedernes sammenhæng] er mulig, ligger uden for deres kreds" (48-50). Det der er galt, er nemlig at de ikke kan forklare det irrationelle: "hvad der opstår som et under, vel ledsaget af mekaniske, fysiologiske, psykologiske forklaringer, men uden virkeligt at kunne afledes af sådanne, det forbliver inden for denne

ramme uforklaret og uerkendt" (50).

Humboldt bevæger sig således her inden for den antirationalistiske tradition som historismen og romantikken også indeholder. Han må imidlertid have et sted uden for fremtrædelsesformerne hvorfra disse kan begribes, et arkimedisk punkt så at sige, og gør sig her til talsmand for et religiøst standpunkt, ligesom en lang række af historikere fra Ranke og fremefter. "Verdenshistorien er ikke forståelig uden en verdensstyrelse" (50). Uden for naturudviklingen er der til syvende og sidst en ledelse af begivenhederne, en plan med tilværelsen. Denne kan selvfølgelig ikke iagttages umiddelbart, men kun anes i idéerne. Også på denne måde får idéerne en central placering i Humboldts - og i det hele taget historisternes - virkelighedsopfattelse. Nu må det imidlertid understreges at der ikke er tale om platoniske idéer med en selvstændig eksistens.¹² Tværtimod. Idéer viser sig i verden, konkret. Visse fænomener skyldes dem og kan ikke forklares alene ved naturlove. Idéer ytrer sig ifølge Humboldt på to måder. Dels som *retning* som i begyndelsen er usynlig, efterhånden bliver synlig og til sidst griber mange med uimodståelig kraft, på forskellige steder og under forskellige omstændigheder. (Ranke mente formentlig det samme, når han talte om en tidsepokes "herskende tendens"). Og dels kan idéen ytre sig som "*Kraftfrembringelse*" (Krafterzeugnis), dvs. begivenheder eller lignende som ikke i sit omfang og sin ophøjethed kan udledes af de ledsagende omstændigheder; de er altså næsten direkte aflæselige vidnesbyrd om den bagvedliggende idé, og vel derved i sidste instans om verdensstyrelsen (51-52). Det er videre Humboldts synspunkt at enhver menneskelig individualitet er en i fremtrædelsesformerne rodfæstet idé, ja hos nogle er dette så lysende at idéen blot synes at have antaget individets *form* for at åbenbare sig i det. Det samme kan gøre sig gældende med nationers individualitet, ligesom der findes idealformer som uden selv at være af menneskelig individualitet kun indirekte refererer til dem. Hertil hører først og fremmest sprog (54-55). Denne opfattelse får, som vi nærmere skal se, vidtrækkende betydning for tilværelseserkendelsen og erkendelsen af fortiden. I og med at den højere idé er repræsenteret i den menneskelige individualitet, bliver det naturligtvis muligt for mennesket at få kendskab til idéen og dermed til virkelighedens og historiens egentlige væsen.

Individualiteterne kan ses som det konkret-historiske udtryk for den bagved liggende metafysiske realitet. De kan i en vis forstand opfattes som et stabilt element i historiens stadige bevægelse, et element der giver historien

¹² Jf. Iggers 1971:80.

en mening. I denne opfattelse ligger nogle elementer der første gang kan findes hos Herder som så nationerne som dette stabile element.¹³

Humboldt anvender som ovenfor vist, i denne forbindelse *begrebet "form"*.¹⁴ Hermed synes han at mene fænomener (Erscheinungen) hvori idéen, det uendelige begreb eller altings egentlige væsen, har fået konkret skikkelse. Historikeren skal fremstille historiens form i de begivenheder, han behandler, eller hvad der er det samme, fremstille begivenhederne som del af en helhed (41). Formen synes på denne måde at stå som formidlende led mellem idéen og fænomenerne.

Sammenfattende synes Humboldt altså i sin virkelighedsforståelse på ægte romantisk vis at operere med en dualistisk metafysik hvor tilværelsens egentlige væsen er at finde uden for sanseverdenens kreds, uden at han dog følger den tidlige romantik i enhver fornægtelse af eksistensen af "tingen i sig selv" og dens gradvise forfalden til en rendyrket subjektivistisk idealisme. Snarere knytter han - som også Ranke - an til den senere romantiks vendte tilbage til virkeligheden med kravet om den omhyggelige udforskning af det der er sket. Dette senromantiske krav var i grunden en tilbagegriben til Herder (og dermed for så vidt til Kant), og også på andre områder, som vi skal se, spores dennes anskuelser i historismen.

Humboldts idéopfattelse kan rejse nogle problemer, idet han på den ene side taler om idéen som var der tale om en grundidé for hele historien og hele tilværelsen. Det hedder herom:

"For den menneskelige vurdering, som ikke umiddelbart får øje på verdensstyrelsens plan, men kun kan ane den i de idéer hvorigennem den åbenbarer sig, er al historie derfor blot virkeliggørelsen af en idé, og i idéen ligger tillige kraften og målet [...] Historiens mål kan kun være virkeliggørelsen af den idé, som realiseres ved menneskeheden, til alle sider og i alle former (Gestalten), i hvilken den endelige form formår at forbinde sig med idéen;" (s. 55).

Denne grundidé minder stærkt om romantikernes "verdensånd", og begrebet anvendes af Humboldt netop i forbindelse med "verdensstyrelsen". Men på den anden side taler han om idéer der som "et princip der selv forlener

¹³ a.a.:80, jf. 50 f.

¹⁴ Jeg henholder mig i det følgende til Spranger.

historiens skabende kræfter med impuls og retning", nok "ligger uden for endelighedens kreds", men dog "gennemsyrrer og behersker verdenshistorien i alle dens dele" (51). Disse idéer synes at være de centrale i idélæren. Det er først og fremmest dem historikeren må arbejde med, og hos fx Ranke er det de helt afgørende, "tendenserne", som han kalder dem, der gennemsyrrer en epoke, og dermed giver den sit særlige indhold og karakter.

Kort kunne Humboldts verdensanskuelse da opstilles således: I sidste instans er der én grundidé, verdensstyrelsen eller Gud. Denne kan imidlertid kun dunkelt anes gennem idéer hvorigennem den åbenbares. Idéerne udtrykker tilværelsens væsen, dens totalitet, det almene, og konkretiserer sig på deres side på forskellig måde i tilværelsen. Fænomenerne eller fremtrædelsesformerne er det menneskene umiddelbart kan iagttage, og idéerne viser sig her først og fremmest i den menneskelige individualitets form, idet formen, dvs. fænomener hvori idéer er konkretiseret, kommer ind som mellemlid mellem idé og fremtrædelsesform.

3. Erkendelsen

Det næste og for historikeren nok så afgørende problem bliver da: eftersom mennesket kun direkte kan erkende fænomenerne, og eftersom disse ikke i sig selv er hele virkeligheden, hvorledes kan man da erkende de bagvedliggende tilstande, idéerne, tingenes væsen.

Der er i det allerede sagte på forskellig måde antydnet Humboldts opfattelse der, som nævnt, kan siges at danne udgangspunkt for den tyske historismes videnskabetoretiske holdninger op gennem hovedparten af det 19. årh. Den historiske erkendelses udgangspunkt er altså omgangen med begivenhederne eller fænomenerne (Erscheinungen). Af disse må der foretages et omhyggeligt studium, så at der tilvejebringes et så sikkert grundlag som muligt for den videre bearbejdelse af "de spredte indsamlede kendsgerninger til en helhed" (36). Denne helhed tilvejebringes ved hjælp af fantasi og heri ligner historikeren kunstneren.

Men der er ikke tale om den "rene fantasi". Historikeren er trods alt bundet af det der virkelig har fundet sted, og Humboldt kalder denne specielle egenskab der kræves af historikeren, for evnen til at ane og knytte sammen: "Ahndungsvermögen und Verknüpfungsgabe" (37). Der er her, som på flere andre punkter, tydeligvis tale om en fra romantisk filosofi hentet anskuelse, hvor verden betragtes som symbol på verdensånden som netop må begribes eller forstås ved hjælp af indlevelsessevne og intuition. Begrebet forståelse (Verstehen) bliver noget helt centralt i denne videnskabsteori, den hermeneutiske, som får forgreninger langt op i det 20. årh., og som nok kan

konstateres at have været den mest indflydelsesrige inden for historievitenskaben af de videnskabelige hovedretninger som slår igennem i løbet af det 19. årh. Som Humboldt videreudvikler sine synspunkter, peger han samtidig på en række centrale træk i historismen-hermeneutikken som kan siges at have rødder i romantikkens, først og fremmest Herders, videnskabsteori.

Historikerens ånd, siger Humboldt, skal ved at tilegne sig alt det sketes form bedre *forstå* det virkelig udforskede stof og lære at erkende mere i det end den rene forstandsoperation formår (38). Historiens tildragelser foreligger nemlig ikke, således at de kan aflæses rent. Forståelsen af dem er kun det forenede produkt af deres beskaffenhed og det af betragteren medbragte sind; det ene lader sig ikke ved en ren forstandsoperation udlede af det andet og opløse i begreber (45). Erkendelsens, eller måske bedre forståelsens, forudsætning er en "assimilation af den forskende kraft og den udforskede genstand" (38). På dette punkt er der unægtelig nogle lighedspunkter med Kants erkendelsesteori som også opfattede erkendelse som et produkt af det iagttagede objekt og det iagttagende subjekt. Men hvor Kant taler om anskuelsesformer og forstandskategorier som betingelser for subjektets erkendelse, opererer Humboldt med noget senere hermeneutikere har kaldt en forforståelse.

Den form som historikeren må medbringe for at se verdenshistoriens sande sammenhæng i stedet for blot dens "labyrintisk sammenslyngede begivenheder", må ifølge Humboldt udtrækkes af begivenhederne selv. Det er altså, som tidligere nævnt, ikke noget der udefra kan presses ned over verdenshistoriens forløb. Det centrale punkt er her at "enhver begriben af en sag forudsætter, som betingelse for dens mulighed, hos den begribende en analogiforestilling (ein Analogon) af det derefter virkelig begrebne, en forudgående oprindelig overensstemmelse mellem subjekt og objekt" (47). Denne begriben er som understreget ikke noget der sker alene ud fra subjektet (som det var rationalisternes påstand), eller alene ud fra objektet (som det var empiristernes påstand), men ud fra begge dele. "For den består altid i anvendelsen af noget tidligere forhåndenværende alment (allgemeine) på noget nyt særligt (Besondre)". Forståelsen mellem to væsener er betinget af at der allerede foreligger en forståelse i en anden forstand, hedder det videre. For historikeren er dette forudgående grundlag for at begribe ganske klart: alt hvad der er virksomt i verdenshistorien, bevæger sig også i menneskets indre.

Jo dybere derfor fx en nations gemyt fornemmer alt menneskeligt, jo større anlæg har den for at besidde rigtige historikere (ibid.).

Samtidig med at vi her står med en skitsering af det der er kaldt den hermeneutiske cirkel, præsenteres vi for et andet centralt element der betinger en ordentlig historisk forståelse, nemlig humanitetsidealet. Der er mellem alle mennesker en samhørighed, betinget af at enhver menneskelig individualitet i større eller mindre grad har del i idéen (eller verdensånden som romantikere som Herder ville sige). Denne forståelse af det menneskelige kan imidlertid være til stede i forskellig grad og kan desuden skærpes, og i Humboldts øjne bliver dette et uomgængeligt krav for historikeren: "Jo dybere historieforskeren begriber menneskeheden og dens virken ved geni og studium, eller jo menneskeligere han af natur og omstændigheder er stemt, og jo renere han lader sin menneskelighed råde, desto fuldstændigere løser han sin opgave" (38).

I den her skitserede opfattelse af erkendelsen er der da også sagt noget om idéen/idéernes, totalitetens, og det almenes placering, disse tre nøje sammenhængende centrale begreber. Virkelig forståelse af historien er jo netop betinget af at der på forhånd eksisterer et begreb om det almene, om helheden, og dermed i sidste instans også om idéerne:

"Som tegneren frembringer også historikeren kun karikaturer, hvis han blot optegner de enkelte omstændigheder ved begivenhederne [...] og ikke gør omhyggeligt rede for *deres indre sammenhæng*, ikke skaffer sig anskuelsen af de virkende kræfter, erkender den retning de netop i et bestemt øjeblik tager, efterforsker forbindelsen både med den samtidige tilstand og de forudgående ændringer. For at kunne det, må han være fortrolig med disse kræfters beskaffenhed, virke og gensidige afhængighed, *sådan som den fuldstændige gennemskuen af det særlige altid forudsætter kendskab til det almene hvorunder det begribes. På denne måde må opfattelsen af det skete være ledet af idéer*" (45-46, mine udh.).

Hermed skulle de væsentligste træk i Humboldts skrift være fremlagt. Med det var som sagt hovedlinierne for den tyske historisme udstukket - en verdensopfattelse hvori der er et metafysisk element, stærkest tilkendegivet i idélæren, og hvor historisk erkendelse er den egentlige form for erkendelse; en hermeneutisk videnskabsteori hvor indlevelse, forudforståelse, samspil mellem helhedsopfattelse og detaljer indgår som væsentlige led, og hvor kildekritikken derfor kun indtager en begrænset plads som et nødvendigt middel til den mest præcise viden om detaljerne. Desuden må der peges på

endnu en ting som ganske vist ikke er inddraget her, men som andre steder indtager en central position, nemlig samfundsopfattelsen, hvor staten, eventuelt (hos andre) folket, nationen er det dominerende led som alt andet må underordne sig; i overensstemmelse hermed næres forestillingen om politikens centrale betydning i historien. Historieskrivning bliver beskæftigelse med politisk historie, og her i særlig grad udenrigspolitik som det felt hvor staterne, nationerne mødes.

B. Leopold Ranke (1795 - 1886)

Hos Leopold Ranke kan disse idéer genfindes i et vist omfang allerede i hans først udgivne værker fra 1824: *Geschichten der romanischen und germanischen Völker 1494 bis 1534* og *Zur Kritik neuere Geschichtsschreiber*; de kom sammen, og det sidste var en diskussion af kildematerialet til det første.

Rankes indflydelse på de senere historikergenerationer var meget stor. Hans produktion var enorm, men hans teoretiske skrifter var i grunden få. Derimod findes der rundt om i hans værker spredte bemærkninger som kan give udgangspunkt for at sige noget om hans videnskabsteoretiske anskuelser. Det vil kun blive skitseagtigt, og jeg skal nøjes med at hæfte mig ved nogle få, som jeg opfatter det, centrale træk.

På det berømte sted i det berømte forord til sit første trykte arbejde - *Geschichten der romanischen und germanischen Völker* (1824) - taler Ranke om at han med sin bog vil søge at omfatte de romanske og germanske nationers historier - dvs. forskellige centrale aspekter af deres historie i denne periode - "i deres enhed". Og han fortsætter: "Man har tildelt historien den opgave at dømme fortiden, at belære samtiden til nytte for fremtiden: så højt drister nærværende forsøg sig ikke: det vil blot vise hvordan det egentlig har været - wie es eigentlich gewesen" (Ranke, *Geschichten*:vii).

Ud over at antyde en lignende totalitetsbetragtning som hos Humboldt, minder udtalelsen jo en del om Humboldts indledende: "Historikerens opgave er at fremstille det skete". Men på samme måde som "det skete" hos Humboldt viser sig ikke kun at være ensbetydende med de håndgribelige eller iagttagelige realiteter, på samme måde må det overvejes hvad Ranke egentlig lægger i "*det*", som "egentlig har været". Altså hvordan er den historiske virkelighed der skal erkendes, beskaffen, og dernæst hvordan kan denne virkelighed erkendes, og hvilke metoder er nødvendige til denne erkendelse.

Det har været diskuteret, om Ranke, da han skrev dette, har kunnet

have kendskab til Humboldts et par år tidligere holdte forelæsning, om han i det i periferien liggende Frankfurt a. d. Oder har haft mulighed for at se Det kgl. preuss. Videnskabernes Akademis skrifter hvori den var trykt. Det skal vi ikke tage stilling til. Under alle omstændigheder er der på centrale punkter overensstemmelse i Rankes og Humboldts opfattelser - og det ses endnu klarere i Rankes senere skrifter. Og samtidig er disse synspunkter, som før sagt, i god overensstemmelse med den blandt tyske intellektuelle dominerende romantiske bevægelse. At Ranke og Humboldt mener det samme, behøver således ikke være et resultat af en mere eller mindre direkte afhængighed, men kan akkurat lige så vel være udtryk for at også historikerne, teoretikere som praktikere, naturligvis var del af de herskende intellektuelle strømninger.

Som Humboldt og iøvrigt hele romantikken, mente Ranke at der bagved fænomenerne, Erscheinungen, var en *metafysisk realitet*, som det først og fremmest var historikerens opgave at erkende og forstå. Opfattelsen ytrer sig på forskellig måde. Vi kan tage udgangspunkt i en bemærkning fra et fragment fra 1830'erne. Det hedder: "Til at få viden om menneskelige forhold gives der to måder: ved erkendelsen af det særlige og ved abstraktion; det sidste er filosofiens vej, det første historiens. Der gives ingen anden vej, og selv åbenbaringen indbefatter begge i sig: abstrakte sætninger og historie. Begge disse erkendelseskilder må holdes ude fra hinanden. Ikke desto mindre tager også den historiker fejl som blot anser hele historien for en uhyre samling kendsgerninger som man må indlægge sig fortjeneste ved at huske på hvorved der sker det at det særlige dynges oven på det særlige og kun holdes sammen af en almen moral. Jeg er snarere af den mening at historievidenskaben, når den er bedst (når den når det fuldkomne), i sig selv må være kaldet og skikket til på sin egen måde at hæve sig op fra udforskningen og betragtningen af det særlige til en almen anskuelse af begivenhederne, til erkendelse af deres objektive eksisterende sammenhæng" (Stern:58 ff., også Wagner:205).

Citatet understreger flere centrale ting. Heller ikke Ranke mener altså at historievidenskaben består i en blot og bar ophobning af kendsgerninger. Også han hævder at der er en indre sammenhæng mellem tingene, og at denne sammenhæng kan erkendes. Hvordan denne sammenhæng opfattes, kommer han ind på i forskellige forbindelser. Her er det vigtigt at der til syvende og sidst er tale om en guddommelig styrelse af det historiske forløb. "Ånden manifesterer sig i verden", siger han i samme tekst hvorfra

ovennævnte citat er hentet.¹⁵ Intet sker tilfældigt, alt går i sidste instans efter Guds vilje.

I den forstand søger historikeren at følge Guds spor igennem historien, og Ranke kan tale om "den uudsigelige sødme ved at have del i den guddommelige viden" (cit. hos Geyl 1968:16). Synspunktet åbner tillige, som vi også har set hos Humboldt, for accepten af det irrationelle i tilværelsen. Der er ting der ikke lader sig forklare inden for de gængse forklaringsrammer, men højst kan anes.

I de bekendte forelæsninger "Over den nyere histories epoker" (*Über die Epochen der neueren Geschichte*) som Ranke i 1854 holdt for den bayerske konge Maximilian II i Berchtesgaden, siger han det således: "Fra den guddommelige idé's standpunkt kan jeg ikke tænke mig sagen anderledes, end at menneskeheden gemmer en uendelig mangfoldighed af udviklinger i sig som efterhånden kommer for dagen, og det efter love som er os ubekendte, mere hemmelighedsfulde og større, end man tænker sig" (Ranke, *Epochen*:9). Sammenhængen eller "enheden" (jf. forordet til *Geschichten etc.*) i begivenhederne viser sig ved at der er udvikling eller bedre *kontinuitet* i historien. "Vi må medgive at historien aldrig kan besidde et filosofisk systems enhed, men den har en indre forbindelse, som er dens egen. Vi ser for os en serie begivenheder, som følger efter hinanden, og som er betinget af hinanden", skriver Ranke i et fragment fra 1860erne (*Stern*:60 ff.), og rundt omkring i hans produktion fremhæves denne opfattelse igen og igen. Opfattelsen hænger, så vidt jeg kan se, også nøje sammen med den romantiske organismetanke: "I alle ting, altid, kommer det an på oprindelsen. Det første kim virker stadig videre gennem hele væksten, det være sig bevidst eller ubevidst", skriver han i 1832 (*Wagner*:194). Et sted i sin verdenshistorie gør han nogle overvejelser over middelalderens verdenshistoriske betydning, og han hævder her at for at kunne sige noget herom, må man ikke blot tage en epokes sammenhæng med den følgende epokes eksistens i betragtning, "også over for den forudgående må den opvise en kontinuitet i det åndelig liv: først i begge retninger åbenbarer sig dens sande forhold til menneskehedens store opgaver" (Ranke, *Weltgesch.*:12).

Jeg skal om lidt vende tilbage til denne Rankes opfattelse af historien som forløbende i en række epoker der hver nok i en vis forstand har sit eget særpræg, sin egen individualitet, men som alligevel hænger nøje sammen i det verdenshistoriske forløb. Her vil vi først fastholde at Rankes opfattelse af en indre sammenhæng og kontinuitet i hele historien naturligt medfører det

¹⁵ Jf. iøvrigt Kessel:290.

synspunkt at endemålet for historikeren bliver universalhistorie eller verdenshistorie, dvs. "opfattelsen og fremstillingen af en menneskehedens historie". "Universalhistorie omfatter menneskehedens tidligere liv, ikke i dets særlige relationer og retninger, men i dets fylde og totalitet" (1860er-fragment, Stern:61).

Opfattelsen hænger nøje sammen med romantikkens syn på *forholdet mellem det enkelte eller særlige og det almene*, en tankegang som også hos historikerne, som vi allerede har set det hos Humboldt, og som man senere kan se hos fx Droysen, kommer til at spille så fremtrædende en rolle. Historikerens udgangspunkt er nok det særlige - begivenhederne, kendsgerningerne eller hvordan det nu ellers udtrykkes; men han bør hele tiden betragte disse enkeltheder under det almenes synsvinkel. "Historikeren må være opmærksom på tingenes universelle aspekt, [...] når han reflekterer over det særlige, vil verdens udvikling i almindelighed vise sig for ham" (1830er-fragment, Stern:59).

Studiet af det enkelte må efter Rankes opfattelse altid relateres til en større sammenhæng, fx lokalhistorie til hele landets historie, og det igen til en epoke i den nationale eller universelle historie, og disse epoker tilhører så igen hele den totalitet der kaldes universalhistorie (1860er-fragment). Allerede i 1824-værket findes opfattelsen klart skitseret: De enkelte historier skal ses i deres enhed og i udviklingen af denne enhed, og derfor foretrækker Ranke at behandle "hvert folk, hver magt, hvert enkeltforhold (Einzelne)" ikke i en almindelig fremstilling først, men på det sted i historien hvor "de fortrinsvis træder aktivt eller ledende ind" (Ranke, *Geschichten*:vii). Totalitetsopfattelsen er således det overordnede og styrende i fremstillingen, først i det øjeblik "det enkelte" får betydning for helheden, behandles det nærmere.

Synet på sammenhængen mellem det særlige og det almene som historikerens emne der her er skitseret, får selvfølgelig konsekvenser for - eller står i hvert fald i nøje forbindelse med - *metodeopfattelsen*, som vi senere skal se. Det er nemlig klart at når historikerens opgave er ved hjælp af det særlige at nå frem til det almene, så vil det stille krav til hvordan man bedst kan få noget at vide om det særlige. På den anden side vil opfattelsen af det almenes struktur - eller, sagt på en anden måde, historieopfattelsen - komme til at spille en central rolle. Den *helhedsopfattelse*, historikeren har af historiens forløb, vil nødvendigvis få indflydelse på hvilke faktorer (enkeltbegivenhed, det enkelte) opmærksomheden koncentrerer om, og dermed igen på materialevalg og analysen heraf, kort sagt på alle centrale aspekter af forskningsprocessen.

Som ovenfor nævnt betragter Ranke *verdenshistorien som en totalitet af epoker*. I samme fragment fra 1860'erne defineres begrebet således: "En længere serie samvirkende (samtidige) og hinanden påfølgende begivenheder, knyttet sammen [med fortiden på en bestemt måde] udgør et århundrede, en epoke". I den korte fremstilling af verdenshistorien fra Kristi fødsel til sin egen tid som Ranke gav den bayerske konge i 1854, får man et godt indblik i hans generelle historieforståelse.

Det der først og fremmest karakteriserer de enkelte epoker, hvoraf Ranke regner med otte i de godt 1800 år efter Kristus, er det som han kalder "*de herskende tendenser* i hvert århundrede", et begreb, han sætter lig med de "*ledende idéer*". Hermed er der også knyttet en forbindelse til Humboldts idélære. Hos Ranke har idéerne karakter af et ideal som alt liv bærer i sig: "det åndelige livs inderste drift er bevægelsen efter idéen, efter en større fortræffelighed. Denne drift er medfødt, indplantet ved livets oprindelse", siger han i en tekst fra 1830'erne (*Politische Gespräche*, cit. Wagner:194). Idéerne begrundes dermed de menneskelige tilstande og rummer samtidig det guddommelige og evige som det jo udspringer af, i sig, men aldrig fuldstændigt. Disse idéer vil en tid lang være gavnlige og livgivende, således at nye frembringelser udgår herfra. Men da ingenting på jorden kan nå til en ren og fuldkommen væren, er der heller ikke noget der er udødeligt. Og her ser vi idélæren kombineret med organismetanken: Menneskelige tilstande udspringer af idéen, den er medfødt, men disse tilstande må også gå til grunde.

Det er dog ikke enden: "Når det er tidens fylde, rejser sig af det forfaldne bestræbelser efter et vidererækkende åndeligt indhold som fuldstændig sprænger det itu. Det er Guds senden til verden" (cit. Wagner:195). Det er ind i denne ramme epokebegrebet skal ses. Historikeren skal nemlig "tage århundredernes store tendenser fra hinanden og oprulle menneskehedens store historie som netop er komplekset af disse forskellige tendenser" eller altså ledende idéer (Ranke, *Epochen*:9).

Kontinuitet og udvikling skal ligeledes ses i denne sammenhæng. Nok hedder det at "enhver epoke er umiddelbar over for Gud, og dens værdi beror slet ikke på det der udgår fra den, men ligger i dens egen eksistens, i dens eget selv" (a.a.:7). Men det betyder ikke at der ikke finder en eller anden form for udvikling sted mellem de enkelte perioder, ja i visse henseender ligefrem fremskridt. Ranke afviser ganske vist fremskridtsidéen i almindelig forstand, sådan som den blev fremherskende i oplysningstiden og derefter videreførtes i vesteuropæisk positivistisk domineret tænkning. Han mener ikke at der kan tænkes en almen ledende vilje der kræver at menneskeheden

udvikler sig fra et punkt til et andet, lige så vel som han afviser tanken om at der i den menneskelige natur skulle være træk der med nødvendighed driver tingene frem mod et bestemt mål; det første ville nemlig ophæve den menneskelige frihed som Ranke lægger afgørende vægt på (jf. 1860er-fragment), og det andet ville indebære at mennesket enten måtte være Gud eller slet intet, hvilket han heller ikke kan acceptere. Ligeledes vil han, når det gælder den konkrete historiske virkelighed, afvise at der historisk set er sket fremskridt for en række nationaliteters vedkommende, og på samme måde at et eventuelt fremskridt på samme tid skulle have omfattet alle grene af det menneskelige væsen og den menneskelige kunnen.

Men afvisningen af fremskridtstanken betyder som sagt ikke at alt har stået stille. Der finder faktisk "en vedvarende bevægelse" sted for menneskeheden. Den beror på, "at de store åndelige tendenser som behersker menneskeheden, snart fjerner sig fra hinanden, snart føjer sig sammen. Men i disse tendenser er der altid en bestemt partikulær retning som er fremherskende, og som bevirker at de øvrige træder tilbage". Dette betyder så at der i hver af menneskeheden's epoker "ytrer sig en bestemt stor tendens, og fremskridtet [som altså i en vis forstand eksisterer] beror på at en bestemt bevægelse hos den menneskelige ånd viser sig i enhver periode, og denne bevægelse fremhæver snart den ene, snart den anden tendens og manifesterer sig på særegen vis i den samme tendens" (a.a.: 7). Dette betyder nu at en epoke ikke blot kan betragtes som et højere trin af den foregående epoke eller et skridt på vejen til den næste. Hver epoke er som sagt umiddelbar over for Gud, og hver epoke har sin egen tendens og sit eget ideal som den stræber imod, og det er historikerens første opgave at klarlægge disse ting. Men det er tillige - og nu kommer kontinuitetstanken ind - hans opgave at iagttage *forskellene* mellem de enkelte epoker for at betragte "den indre nødvendighed i rækkefølgen" (die innere Notwendigkeit der Aufeinanderfolge). Derved kan der ikke tages fejl af et vist fremskridt, men det bevæger sig ikke i en lige linie, men snarere som en strøm der på sin egen vis baner sig vej. Der hvor der virkelig kan iagttages fremskridt i historien, er på det materielle område, men derimod ikke i moralsk henseende. Tværtimod taler han her om at der findes "visse uforanderlige hovedidéer, fx de moralske" (a.a.:7-8). Opfattelsen er central, al den stund de tendenser Ranke opererer med, har en ideel karakter, det er tanker, ikke materielle, sociale eller økonomiske forhold, han tænker på som det der virkelig driver historien af sted. Der er selvfølgelig også her en snæver sammenhæng med hans kristne religiøsitet, idet kristendommen betragtes som den sande moralitet og religion, hvorfor der naturligvis ikke på disse områder kan finde yderligere fremskridt sted,

men derimod nok på de områder der har med beherskelsen af naturen at gøre (a.a.:11).

Rankes programmatisk afvisning af at betragte en epoke som andet og mere end noget der har sin værdi i sig selv, skaber dog i praksis visse vanskeligheder, formentlig fordi den kolliderer med organismetanken der hos romantikerne omfatter hele det historiske forløb. Han hæfter sig for epokenes vedkommende tilsyneladende ofte ved momenter der viser fremover. Således kan han tale om "kimen" til den store modsætning, "der i dag bevæger verden", nemlig den absolutte stat over for den germanske statstanke, når han beskæftiger sig med folkevandringstiden (a.a.:37 og 40).

På den anden side kan epokebegrebet give nogle vanskeligheder ved at forklare kontinuiteten, idet han ikke er synderlig interesseret i at gøre rede for overgangen mellem de enkelte epoker, men snarere vil beskrive udvikling inden for epokerne og tegne disses karakteristika (herskende tendenser). Det fører til den vage tale om rækkefølgens indre nødvendighed eller ligefrem til en påstand om at en overgang lå i "sagens natur", altså næsten noget naturnødvendigt: "Det ligger altså i sagens natur at der efter denne hierarkiske epoke [dvs. højmiddelalderen] fulgte en anden, i hvilken den indre drift hos de romansk-germanske folk som vi betragter som en enhed, udvikler sig på det livligste, ikke efter en forudbestemt filosofisk regel, men i uophørlig udvikling af dens tendens" (a.a.:81).

Alligevel kan man dog godt tale om at Ranke opererer med visse drivkræfter eller principper som bringer det historiske forløb videre. Romantikken havde nogle forestillinger om modsatrettede kræfter som herskede i mennesket, en opfattelse som også genfindes i tese-antitese opfattelsen som tilværelsens princip. Hos Ranke er der også først og fremmest tale om et *konfliktprincip* der behersker historien. "Forskellen mellem epoker skyldes at sammenstødet mellem de to antagonistiske principper frihed og nødvendighed skaber nye tidsaldre og nye forhold", skriver han i 1860er-fragmentet, og denne konfliktteori uddyber han et sted i sin verdenshistorie: "Det verdenshistoriske moment fremtræder ikke i almengyldige former, men i de forskelligste skikkelser, [...] og det på ingen måde i fredelig og uforstyrret udvikling, men i stadige konflikter og kampe; thi at strides er menneskenes natur. Universalhistorien består af historien om uafsluttede kampe om menneskehedens højeste goder; den universalhistoriske bevægelse er noget levende som mægtigt bevæger sig fremad under alle storme ved sin egen kraft" (Ranke, *Weltgesch.*: 13). Flere steder i *Über die Epochen* indgår da også et sådant konfliktprincip i forklaringerne. Fx mener han at den moderne verden bevæges inden for konflikten mellem to

antagonistiske principper, nemlig det monarkiske og det republikanske eller folkesuverænitetetsprincippet. Kampen mellem modsætningerne bidrager til at fremme udviklingen af den menneskelige ånd, som fx kampen mellem den åndelige og verdslige magt bidrog til at udvikle den europæiske kristenhed, og som kampen mellem monarki og folkesuverænitet nu vil gøre det (Ranke, *Epochen*:151,164). Der er altså et klart idealistisk træk i Rankes historieopfattelse. Det er tanker og idéer det drejer sig om, det er tanker og idéer der bestemmer den historiske udviklings hovedlinje.

Ligesom der er bestemte tendenser i det universalhistoriske forløb der i særlig grad styrer forløbet, og som historikeren særlig bør koncentrere sig om, således er der også en bestemt enhed eller individualitet der opfattes som centrum for historien, og som allerede er nævnt, nemlig de romansk-germanske folk hvis historie han opfatter som kernen i al nyere historie (1824-forordet). Ranke betragtede selv dette som "en af de fornemste tanker som jeg har dannet mig", nemlig "at komplekset af Europas kristne folk må betragtes som et hele, ligesom én stat, ellers kan man ikke rigtigt begribe den uhyre forskel der er mellem den occidentale og den orientale verden, og den store lighed som er mellem de germanske og de romanske folk" (Ranke, *Epochen*: 70). På netop dette punkt går Ranke ud over romantikkens begrebsverden, hvor de afgørende enheder var det enkelte folk eller den enkelte nation. Han lagde selv en del vægt på patriotisme, fædrelandskærlighed, og statens (den preussiske) betydning, men hans overordnede begreb var dog et overnationalt, ja han kunne sågar tale om at den almene historie eller universalhistorien havde sit eget princip, nemlig "menneskeslægtens fælles (gemeinschaftliche) liv som sammenfatter og behersker nationerne, uden dog at gå op i dem" (Ranke, *Weltgesch.*:12).

Eduard Fueter har peget på at Rankes forestillinger på centrale punkter var præget af hans egen samtid. Der var en sammenhæng mellem hans idélære og den samtidige konflikt mellem liberale og konservative principper. Den franske revolutions fundamentale indvirken på den almene europæiske historie var prototype for Rankes teori om de herskende tendenser i en epoke. Og hans yndlingsforestilling om de romanske og germanske folks enhed kan ses som en abstraktion af restaurationstidens politiske erfaringer; kampen mellem absolutister og konstitutionalister blev så godt som udelukkende udkæmpet mellem disse nationer, og det på international basis. Fueter mener at Ranke drog sine slutninger heraf for historien og på den ene side holdt sig inden for denne kulturkreds (i det mindste i sin modne alders hovedværker) der trods stærke nationale forskelligheder i hans tid kunne anses for en politisk enhed, og på den anden

side holdt han sig med forkærlighed til den periode i hvilken én bestemt tendens beherskede de romanske og germanske folks historie på samme måde som i hans egen samtid (reformationen og modreformationen).¹⁶

Yderligere et aspekt i Rankes historieforståelse skal nævnes, nemlig det at *udenrigspolitikken*, magtpolitikken mellem nationerne, kommer til at stå i centrum. Han gør det allerede klart i fortalen til *Geschichten der romanischen und germanischen Völker* at det er disse forhold han vil beskæftige sig med, og i 1830r-fragmentet siges det klart: "Der er ingen nation i verden, som ikke har en eller anden kontakt med andre nationer. Det er gennem denne ydre forbindelse, som igen er afhængig af en nations særlige karakter at nationen træder ind på verdenshistoriens scene, og universalhistorien må derfor fokusere herpå [...] Vi bør beskæftige os med den indflydelse, disse nationer har på hinanden, med de kampe, de har ført med hinanden, med deres udvikling i fred og krig" (Stern:59-60). Denne læggen vægt på den ydre magts betydning for staternes liv fik central betydning inden for den tyske historisme, idet udenrigspolitikken blev det centrale forskningstema for en lang række historikere.

I sin historieforståelse kan Ranke betragtes som eksponent for en række fremherskende tendenser inden for historismen: idélæren, udviklingsbegrebet, kritikken af fremskridtstanken, konfliktprincippet etc. Disse forskellige synspunkter understreger samtidig det konservative element i historismen. Når fx fremskridtstanken angribes, er det jo netop det progressive borgerskabs ideologi skytset rettes imod, samtidig med at organismetanken og kontinuiteten så tydeligt kan anskues som en konservativ ideologi hvis formål var at hindre gennemgribende ændringer i de bestående magtforhold.

Som flere gange nævnt i det foregående, er der en nøje sammenhæng mellem Rankes forståelse af tilværelsen og historien og hans *metodeopfattelse*. Hvad der karakteriserer historien som videnskab, har naturligvis betydning for hvordan man kan nå til en erkendelse af fortiden. Metoden er ikke noget frit i luften svævende, men bliver til i lyset af det den skal bruges til, af problemstillingen, af virkelighedsopfattelsen. Det er under denne synsvinkel *kildekritikkens* placering i den historiske erkendelsesproces skal ses. For efterverdenen kom Rankes arbejde med og opfattelse af materialeanalysen til at stå som det helt centrale aspekt af hans forskningsindsats, og hans betydning for historievidenskabens udvikling i det 19. årh. blev set i lyset heraf. Hos mange af hans elever blev det drevet ud i det

¹⁶ Fueter:474 f.

ekstreme, sikkert også under indflydelse af positivistisk inspirerede krav om større eksakthed og objektivitet i historievidenskaben til forskel fra fortidens subjektivt farvede opfattelser. Men det er vigtigt at holde fast ved at for Ranke selv var kildekritikken ikke et mål i sig selv, men kun et begrænset, om end helt nødvendigt led må i den historiske erkendelsesproces.

Vi har allerede været inde på den vægt, Ranke lagde på sammenhængen mellem det særlige og det almene. Den plads studiet af det særlige indtager i hans opfattelse, må naturligt føre til et krav om en så omhyggelig undersøgelse af dette særlige og en så sikker viden herom som muligt for at kunne nå frem til en helhedsopfattelse.

Vi kan fremdrage en række centrale steder til belysning af dette forhold.

I 1830r-fragmentet opstiller Ranke nogle krav til en "rigtig" historiker som må have to kvaliteter: for det første må han føle delagtighed i og glæde ved det særlige for dets egen skyld, og han må have en kærlighed til mennesket som sådan i hele dets mangfoldighed og nyde at se hvordan det til stadighed har fundet veje til at leve (Stern:59). Eller som det udtrykkes i 1860er-fragmentet: "Studiet af det særlige, selv af en enkelt detalje, har sin værdi hvis det gøres godt".

Beskæftigelse med menneskelige anliggender vil altid afsløre noget af umiddelbar interesse; selv når det drejer sig om småting, er det instruktivt, eftersom alt menneskeligt er værd at have viden om. Men", fortsætter han, og han kommer så til den anden kvalitet hos en ordentlig historiker, "dette specialiserede studium må altid relateres til en større sammenhæng", nemlig det almene, som vi allerede har været inde på. "Endemålet som endnu ikke er nået, forbliver altid forestillingen om en menneskehedens historie, og fremstillingen af den" (Stern:61).

Synspunktet optræder mange steder hos Ranke og er nok det overhovedet centrale teoretiske synspunkt vedrørende historievidenskaben hos ham. I fortalen fra 1824 taler han om bogens form: "En omhyggelig fremstilling af kendsgerningerne, hvor betinget og uskøn den også måtte være, er uden tvivl den højeste lov. En anden lov var for mig udviklingen af enheden og begivenhedernes fremadskriden" (Ranke, *Geschichten*:vii).

Ud fra denne grundopfattelse må der derfor stilles de strengeste krav til udforskningen af det enkelte.

"I vore dage har de historiske studier taget en anden retning [end tidligere]. *Gennem nøje udforskning af det enkelte* søger vi at bane os vej til forståelse af det almene. Alle arkiver bliver

gennemforsket, de fleste spørgsmål som i det 18. årh. syntes afgjort, er igen taget frem og drøftes med nye dokumenter for hånden. Vort mål er det nævnte: erkendelse af det særlige og det almene; fremstilling af det ene og det andet i fuld objektivitet (Wagner:205, min udhævn.)

Fremdragelse og gennemprøvning af alt kildemateriale bliver således et centralt led i forskningsprocessen. Det bliver samtidig en forudsætning for en *objektiv beskrivelse* af fortiden. For som Ranke skriver andetsteds:

"Alt hænger sammen: kritisk studium af de ægte kilder, upartisk opfattelse, objektiv fremstilling. - Jeg opstiller da et ideal, om hvilket man vil sige mig at det ikke kan realiseres. Sådan forholder det sig nu engang: Idéen er umådelig, dens ydelse efter sin natur indskrænket. Det er lykkeligt, når man slår ind på den rigtige vej og når til et resultat der kan stå for den videre forskning" (sst.).

Objektiviteten der senere bliver så stort et problem for historikerne i lyset af deres store læggen vægt på historikerens intuitivt prægede indlevelse eller forståelse af fortiden og dens mennesker, er således ikke noget problem for Ranke. Han tvivler ikke på muligheden af at nå til sikre resultater om fortiden, at nå til "erkendelse af begivenhedernes objektivt forhåndenværende sammenhæng" som han også udtrykker det (Stern:59). Og på samme måde betvivler han ikke muligheden for at undgå at historikeren sætter sit personlige stempel på opfattelsen af fortiden uden partitagen og vurdering. Herom skriver han: "Jeg ønskede ligesom at opløse mit selv og kun tale om *de* ting, kun at lade *de* mægtige kræfter komme til syne som i århundredernes løb er udsprunget og forstærket med og ved hinanden og nu rejser sig mod hinanden og geråder i kamp [...]" (Wagner:209).

Netop Rankes upartiskhed, hans lidenskabsløshed - for sådan opfattedes hans historieskrivning - kom til at stå som et andet ideal (ved siden af kildekritikken) for hans samtid og eftertid. Først sent gik det op for flertallet af historikere at også hans historieskrivning var ideologisk, partitagende og tjenende bestemte - konservative eller reaktionære - samfundsinteresser¹⁷ Men Ranke selv var altså ikke i tvivl om at det var muligt for historikeren at udelukke sit eget subjektive jeg fra fremstillingen af

¹⁷ Jf. Geyl 1968:kap. I.

fortiden. Han spørger i det dagbogsblad: "Om en fuldstændig sand historie er mulig?", og besvarer det med en kortfattet klarlæggelse af forskningsprocessen: "1. Eksakt kendskab til de enkelte momenter; 2. til de personlige motiver for dem; 3. til deres samvirken, personlighedernes hele liv og gensidige indvirkning; 4. til den universelle sammenhæng. - Det endelige resultat er medfølelse, medviden om alt" (Wagner:210).

Rankes syn på den historiske erkendelsesproces fører altså til kravet om den mest omhyggelige kildeanalyse. Det kommer an på at få viden om fortidens menneske, så det står over for os i dets hele virkelige forhold. Det gælder derfor om at få fat i de kilder der står personer og begivenheder nærmest, eller som Ranke udtrykker det, de kilder som formidler "det originaleste kendskab" derom.¹⁸

De problemstillinger og det materiale Ranke valgte at beskæftige sig med, var selvfølgelig afhængigt af hans historieopfattelse. Udenrigspolitik opfattede han som sagt som noget helt centralt, og det blev i særlig grad hans arbejde med diplomatindberetninger - især venetianske - som blev indgangen til hans kildekritiske overvejelser. Han opdagede at disse var meget tættere på begivenhederne, end de historikere man ellers i vid udstrækning havde forladt sig på. At han så på den anden side var for lidt kritisk over for disse kilder og kun i ringe omfang benyttede sig af aktstykker og andre levn af begivenhedsforløbet, er en anden sag. Det afgørende nye i Rankes synspunkt har Fueter formuleret sådan: "Menneskenes sande væsen afslørede sig først, når historikeren går til de umiddelbare udsagn på første hånd. Først når han kender disse, kan han vurdere de handlende personers intentioner [...]" (Fueter:480, 479).

Gennembruddet skete med det tillæg der udkom samtidig med *Geschichten der romanischen und germanischen Völker* som redegjorde for Rankes opfattelse af kildematerialet. *Zur Kritik neuere Geschichtsschreiber* blev for en hel generation af historikere eller mere til mønstereksemplet på hvordan materialet burde undersøges, og er vel en af de mest indflydelsesrige bøger for historiefaget inden for den vesteuropæiske kulturkreds.

I dag kan man godt undre sig lidt over det, for dens analyser og resultater ser ikke særlig opsigtsvækkende ud, men dengang var de det. Ranke undersøgte en række historieskriveres kildeværdi til europæisk historie omkring 1500 ud fra sin opfattelse af at det historien drejede sig om var "den nøgne sandhed uden besmykkelse; grundig udforskning af det enkelte; [...] blot intet opdigtet [...]" (Ranke, Kritik:24). På den baggrund fandt han en

¹⁸ Below:22, jf. Ranke, *Geschichten*:vii.

lang række af de traditionelle hovedkilder til perioden uanvendelige eller kritisable.

Der var altså tale om beretningsvurderinger, og her betjente han sig af forskellige teknikker som siden blev standard i kildekritikken. Først og fremmest lagde han vægt på, om kilderne var "urkundliche", dvs. baseret på samtidigt materiale som diplomer, breve m.v. (der altså måtte betragtes som de bedste kilder). Kildens *samtidighed* og *vidneforhold* blev derved centrale kriterier for vurdering.¹⁹

Undersøgelsen heraf førte naturligt til at også *afhængighedsproblemer* blev vigtige, idet han kunne vise hvorledes en række historikere havde skrevet af efter hinanden, bl.a. ved at opregne parallelsteder.²⁰ Der lagdes tillige vægt på om kilderne var farvede eller *tendentiose*, foruden at der naturligvis anlagdes en *troværdighedsvurdering*. Hvad det sidste angår, kunne præmisserne være dunkle, og en positiv vurdering synes ofte væsentligst at grunde sig i at der ikke er noget negativt at sige kilden på.

Analyser af den karakter blev som sagt siden standard i tysk historieforskning og ofte nok et mål i sig selv, til irritation for forskere der ville fastholde totalperspektivet som vi fx om lidt skal se det med Droysen. Men de fik en vældig betydning for fagets professionalisering ved at give undersøgelserne et skær af nøjagtighed, præcision og lærdom.²¹ Og som vi skal se, var det analyser af samme type hvormed Erslev udbasunerede behovet for kildekritik i dansk historievidenskab i 1880erne.

C. J.G. Droysen (1808-1886)

De for faget historie vigtige videnskabsteoretiske synspunkter som udvikledes inden for den tyske historisme, blev bragt på lærebogsform af J.G. Droysen i hans *Grundriss der Historik* som udkom første gang i 1867. Bogen var baseret på Droysens forelæsninger over "historisk encyklopædi og metodologi" som han holdt gentagne gange fra 1857. Hvad man nærmest må kalde dispositionen for disse forelæsninger, lod han af hensyn til tilhørerne trykke i 1858 med genoptryk i 1862. De udgør første del i den egentlige førsteudgave, hvortil der yderligere knyttedes nogle tidligere trykte

¹⁹ Ranke, Kritik:9-10, jf. fx 3. Abschnitt.

²⁰ a.a.:10 ff, 57, 60.

²¹ Se fx Iggers 1962.

afhandlinger til uddybning af centrale punkter.²²

Ved "Historik" forstår Droysen faget histories videnskabelære som omfatter den historiske forsknings metodik og det "historisk udforskningens" systematik.²³ Hans *Grundriss* er således en systematisering af det teoretiske grundlag for historismen og videreudvikler også nogle af de opfattelser der findes i de tidlige formuleringer hos Humboldt som han kalder "en Bacon for historievidenskaberne" (Droysen, *Grundriss*:6), og for så vidt også Ranke som Droysen imidlertid havde en del kritik til overs for. Han mente at Ranke og hans elever i alt for høj grad havde fortabt sig i perspektivløs kildekritik.²⁴ I kraft af sin lærebogskarakter kom bogen til at spille en betydelig rolle som formidler af historismens hovedsynspunkter, indtil den o.1890 afløstes af bl.a. Bernheims langt mere udførlige *Lehrbuch der historischen Methode*.

Droysens udgangspunkt er et behov for at komme til klarhed over den historiske videnskabs mål, midler og grundlag for dermed at sætte den i stand til bedst muligt at løse sin opgave.²⁵ Men bagved ligger også et ønske om at afgrænse historie fra de succesrige naturvidenskaber og etablere faget som en selvstændig videnskab.²⁶

Det vil også her være vigtigt at have klarhed over Droysens verdensopfattelse. I lighed med Humboldt og Ranke er der en nøje sammenhæng mellem denne på den ene side og hans opfattelse af videnskaben historie og af dens metoder på den anden. Også for Droysen består verden af talløse *fremtrædelsesformer* som imidlertid af den menneskelige ånd ("der Vorstellung des Menschengeistes") struktureres og klassificeres.²⁷ Denne "Erscheinung"s-verdens totalitet sammenfattes og ordnes ud fra to hovedkategorier, eller anskuelser, *rum* og *tid*, svarende til *natur* og *historie*.²⁸ Mennesket har en rastløst arbejdende forenkling- og generaliseringsgave som sætter det i stand til at sammenfatte enkelthederne

²² Droysen, *Grundriss*:Vorwort.

²³ a.a.: 16, jf. 84.

²⁴ *Spieler*:75 f.

²⁵ Droysen, *Grundriss*:4.

²⁶ a.a.:63 ff.

²⁷ a.a.:66.

²⁸ a.a.:67, jf. 1.

efter deres *væsen*.²⁹

I fænomenernes verden er alt i stadig bevægelse. Når nogle fænomenrækker anskues ud fra en rumlig dimension som natur, lægges vægten på de konstante forhold ("das im Wechsel Gleiche" eller "das Nebeneinander des Seienden"). Når de anskues ud fra tiden, lægges vægten derimod på forandringen ("das im Gleichen Wechselnde" eller "das Nacheinander des Gewordenen"). Til grund for den historiske anskuelse ligger altså en kontinuitetstanke som synes baseret i romantikkens organismetanke: "Det er ikke kontinuiteten i en cirkel der stadig vender tilbage til sig selv, en periode der gentager sig, men kontinuiteten i en uendelig række, og således at ethvert nyt allerede bærer kimen i sig til noget yderligere nyt som udvikler sig herfra".³⁰

Med sin sondring mellem natur og historie vil Droysen gøre op med samtidige positivistiske strømninger og vise de naturvidenskabelige metoders ubrugelighed for historikeren. Det er specielt tydeligt i en polemisk anmeldelse af H. T. Buckles *History of Civilization in England* som indgår i *Grundriss*. I skarp modsætning til positiverne var Droysen - som også Humboldt og Ranke - overbevist om at historikerens arbejde krævede en indlevende forståelse af emnet, mens årsagsforklaring måtte træde i baggrunden.³¹

Den del af virkeligheden som historien beskæftiger sig med, dens forskningsgenstand altså, kalder Droysen den moralske verden ("der Kosmos der sittlichen Welt"), som stilles over for den naturlige verden som det er naturvidenskabernes sag at befatte sig med.³² Den moralske verden er et endeløst væv af hændelser, tilstande, interesser, konflikter, lidenskaber o.s.v. i stadig bevægelse og udvikling og skabt af mennesker. Mennesket bliver til menneske i moralske fællesskaber, og det er først i forståelsen af andre at det bliver hvad det efter sit anlæg er. Denne forståelse ("Verstehen") er det menneskelige væsens mest menneskelige handling, og den er det tætteste bånd mellem menneskene og grundlaget for al moralsk væren.³³

Som Humboldt er Droysen præget af humanitetsidealet. Det hører

²⁹ a.a.:66.

³⁰ Jf. også a.a.: 1.

³¹ Iggers 1971:144, og jf. Fischer:13, 16 ff.

³² Droysen, Grundriss: 49, 53, jf. 71 f, 15.

³³ a.a.: 52, 78, 12, jf. Droysen, Historik:26.

med til menneskets karakter at det umiddelbart er i stand til at fornemme den totalitet som det selv står i og menneskelige forhold i det hele taget.³⁴ Dette synspunkt får, som vi skal se, afgørende konsekvenser for Droysens metodeopfattelse.

Historie handler altså om moral, dvs. den åndelige side af menneskets virksomhed i verden, eller sagt på en anden måde, menneskelige viljesakter som udspringer af et individuelt eller et fælles jeg.³⁵ Viljesakter er det grundlæggende element i den moralske verden og dermed i historien, idet alle forandringer sker ved hjælp af dem på samme måde, siger Droysen, som alt i den organiske verden dannes ud fra celler.³⁶

Mennesket skaber historien i frihed - mod Buckle fremhæves viljens frihed - men de enkelte mennesker er ikke selvstændige, uafhængige individer.³⁷ Det eksisterer som sagt i totaliteter eller kollektiver, moralske fællesskaber kalder Droysen det, og heri ligger der en bevidst brod mod liberalismens atomistiske menneskeopfattelse.³⁸

Fællesskaberne eksisterer som moralske kræfter i mennesket, og heri ligger historiens opdragende kraft. De opdeles i en række fællesskaber: naturlige, fx familien, folket; ideale, fx sproget, videnskaber, religion; og praktiske, dvs. den sociale, økonomiske, juridiske og magtens sfære. Af alle disse er den sidste den vigtigste. Magten manifesteres i *staten* som "gør fordring på at være alle moralske fællesskabers sum eller fællesorganisme, deres fælles sted og værn, og for så vidt deres formål ("Zweck")" (a.a.: 76).

Konsekvensen heraf må naturligvis blive - som hos Ranke - at den vigtigste og egentligste form for historie bliver statshistorie, dvs. den politiske historie med hovedvægt på udenrigspolitikken hvor staterne støder sammen, således som det er et gennemgående træk i hele den tyske historisme.³⁹ Ganske vist er Droysen i *Grundriss* opmærksom på at historien ikke længere væsentligst er politisk historie, men at også andre former for

³⁴ Droysen, Grundriss: 73, 82, 9.

³⁵ a.a.: 72, jf. Iggers 1971: 144.

³⁶ Droysen, Grundriss: 77.

³⁷ a.a.: 80, 54.

³⁸ a.a.: 58, jf. 60.

³⁹ Jf. Torstendahls beskrivelse af statsidealismen i svensk historievitenskaber i det 19. årh., Torstendahl 1964: 51 ff, 142 ff, 185 ff, 375 ff.

den moralske verden kan og må udforskes, men i sin egen praksis holdt han sig dog nøje til det politiske.⁴⁰

Disse grundantagelser får nu en række konsekvenser for faget. Det der er værd at beskæftige sig med i historien, er mennesket i den moralske verden, dvs. i sammenhæng med den/de totaliteter det indgår i, dog ikke betragtet som generelle fænomener, men som individuelle - einmalige. Hvad metoden til at skaffe sig viden herom angår, så er den dels styret af karakteren af de midler der står til historikerens rådighed for at bane sig vej til fortiden, dels og ikke mindst af opfattelsen af den almentmenneskelige forståelses karakter - den historiske metodes væsen er nemlig "forschend zu verstehen" (a.a.: 8).

Droysen betoner at historie er et spørgsmål om empirisk iagttagelse, erfaring og forskning. "Det er den historiske videnskabs opgave at prøve den umiddelbare iagttagelse og den subjektive opfattelse af det iagttagne og verificere og omforme det til objektiv viden" (a.a.: 4).

Men forskningens udgangspunkt er problemstillingen, det historiske spørgsmål som styrer materialeudvælgelsen.⁴¹ Der er nu imidlertid det særlige ved historien at det den undersøger, ikke er fortiden selv, for den er forsvundet og kan altså ikke iagttages umiddelbart, men derimod erindringer om og levn fra denne fortid, kilderne. Kilderne har derfor en fundamental betydning for den historiske erkendelse, og det gør naturligvis materialeanalysen til noget meget centralt.⁴²

Hos Droysen finder man det første forsøg på en egentlig kildesystematik som netop i kraft af at være den første fik vidtrækkende indflydelse. Han opdelte materialet i umiddelbare levn ("Überreste"), erindringer ("Quellen") og monumenter ("Denkmäler") som er en mellemform.⁴³ Kritikens opgave var ikke i kilderne at søge de "egentlige historiske kendsgerninger", idet enhver såkaldt kendsgerning er et kompleks af ofte utallige viljesakter, men derimod at bestemme det historiske materiales forhold til de viljesakter som det giver vidnesbyrd om.⁴⁴

Droysen skelner mellem ægthedskritik, undersøgelse af om materialet

⁴⁰ Droysen, Grundriss:82, jf. Fueter:494 f.

⁴¹ Droysen, Grundriss: 20, 26.

⁴² a.a.: 5; 80, jf. Spieler:45 ff, 55 og Rüsen 1971:19.

⁴³ Droysen, Grundriss: 21 ff.

⁴⁴ a.a.: 28 ff.

har ændret sig, og rigtighedskritik som er den egentlige kildekritik. Da materialet ofte vil have huller i forhold til problemstillingen, afhænger forskningens sikkerhed af nøjagtigheden i beskrivelsen af disse huller. Kritikens mål er som sagt ikke den historiske kendsgerning, men at gøre materialet færdigt, således at der ud af det kan udvindes "das geistige Gegenbild".

Selvom materialeanalysen således er central, er den dog ikke det egentligt konstituerende i den historiske erkendelse. Den afgørende procedure er den der kaldes "Die Interpretation", som iøvrigt synes brugt synonymt med "Verstehen".⁴⁵ Droysen kritiserede som sagt netop Ranke og hans elever for ikke at være opmærksom herpå. I et brev fra 1856 skriver Droysen om sit historiske seminar i Jena: "Parolen er: historikeren skal ikke blot drive kritik, sådan som Ranke forudsætter i sin skole, han er interpret, må lære *at forstå* og lære det fra sig".⁴⁶

Det historiske materiale er altså udtryk for viljesytringer, og menneskelige viljesytringer er noget der forstås. Verstehensproceduren er lige så meget syntetisk som analytisk, lige så meget induktion som deduktion, dvs. den kan ikke sættes på almindelige logisk-filosofiske formler, hvilket også adskiller historie fra naturvidenskaber.⁴⁷ Den historiske forskning vil ikke forklare, dvs. anvende sig af årsags-virkningsbegreberne, men netop forstå.⁴⁸ Det betyder ikke at der er tale om en rent intuitiv indfølelse. Tværtimod drejer afsnittet om interpretation sig netop om at give retningslinier for proceduren, og af hensyn til den historiske objektivitet gælder det om at finde *metoder* som går ud over den umiddelbare og subjektive opfattelse, og at nå til en objektiv målestok og kontrol, således at man kan begrunde, berigtige og fordybe sig, hvilket er meningen med denne historiske objektivitet.⁴⁹

For interpretationen drejer det sig om i fortiden at se realiteterne i sammenhæng med alle de betingelser som var forudsætning for deres virkeliggørelse og virkelighed.⁵⁰ Droysen formulerer et sted den historiske

⁴⁵ Spieler:75, 77, jf. Rüsen 1971:18 ff.

⁴⁶ Brev til W. Arendt 29/7/1856, cit. Spieler:75.

⁴⁷ Droysen, Grundriss: 10, jf. 53.

⁴⁸ a.a.: 37.

⁴⁹ a.a.:82 ff.

⁵⁰ Tilføjelser til 37, 3. udg., Droysen, Historik:339.

metodes væsen således: Det legemlige eller materielle er udtryk for og aftryk af menneskets ånd som imidlertid kun kan fornemmes, forstås og udforskes i disse udtryk og aftryk; for historien er det afgørende at hvordan disse er, det er de blevet; for den historiske metode drejer det sig da om ud fra deres eksistens (væren) at slutte til deres tilblivelse og ud fra deres tilblivelse at forstå deres eksistens.⁵¹

I interpretationen indgår en række forskellige elementer. Er materialet rigeligt, bliver proceduren blot demonstrerende, men er der mangler, må man betjene sig af sammenligninger, analogier; betingelserne for sagforhold må klarlægges; ved psykologisk interpretation undersøges de viljesakter der har frembragt et sagforhold, og interpretation af idéer fylder huller ud i denne, idet de moralske magters idéer eksisterer "an sich" i den menneskelige natur og udfoldes i den fremadskridende historie.⁵²

Alle disse interpretationsformer forudsætter teorier og viden om tingenes og begivenhedernes natur. Netop derfor indtager afsnittet om "systematikken" så central en plads i metodelæren. Her opridser Droysen de centrale sammenhænge i tilværelsen og i det historiske forløb i teorierne om mennesket og den moralske verden, det som Droysen-forskeren Spieler kalder en kulturteori eller antropologi eller endda sociologi.⁵³ Et indgående og mangesidigt teknisk kendskab og sagkundskab, alt efter forskningsemnets art, vil desuden bedre sætte historikeren i stand til at finde de bedste metoder til at undersøge fortiden. Lærdom er således også en væsentlig forudsætning for en god historikers arbejde.⁵⁴

Droysens anskuelser får som konsekvens for fagets indhold, som nævnt, centreringsen om den politiske historie der naturligvis yderligere medfører at der lægges vægt på bestemte kildetyper. Resultatet af at Verstehen-proceduren gøres til den konstituerende historiske metode, bliver videre en samlen sig om motivanalyser (jf. opfattelsen af handlinger som viljesakter), indlevelse i andres tænkning med en deraf følgende personcenteret historievidenskab, således som det er tydeligt hos Droysen selv og i det hele taget karakteristisk for den tyske historisme.⁵⁵

⁵¹ Droysen, Grundriss:72

⁵² a.a.: 38-43.

⁵³ Spieler:86.

⁵⁴ Droysen, Grundriss:84, jf. Spieler:87 ff.

⁵⁵ Fueter:494 f.

Når Droysen fremhæver interpretation eller Verstehen som det der i egentligste forstand konstituerer historie som fag, så rejser det den vanskelighed at han samtidig fremhæver Verstehen som en operation der - med Theodor Schieders ord - er en "grundformel for den moralske menneskeværen", dvs. at den for historisk tænken grundlæggende metode også er et grundelement i al menneskelig eksistens.⁵⁶ Dette gør det vanskeligt at fastholde den "historiske metode" som det egentligt særegne ved faget. Det ligger lige for da at falde tilbage til det andet grundtræk ved faget som Droysen fremhæver, nemlig det forhold at undersøgelsesobjektet ikke iagttages direkte, men kun gennem kildematerialet.⁵⁷ Konsekvensen heraf bliver naturligvis at kildekritikken bliver det der adskiller historie fra andre videnskaber. Det var den holdning der prægede Ranke-eleverne, og det blev i det hele taget den udbredte opfattelse i europæisk historievidenskab, såvel blandt historister som blandt positivister (om end måske af andre grunde).

Mens Droysen i metodologisk henseende adskiller sig indgående fra positivismen, opfatter han dog på den anden side som mange positivister, fx Buckle, i forlængelse af sin kontinuitetstanke historien som en meningsfuld fremadskridende proces som historikeren et langt stykke ad vejen kan forstå.⁵⁸ Det menneskelige befinder sig i en stadig fremadskridende bevægelse som er bestemt af de moralske kræfter der gør mennesket til det humane væsen det er.⁵⁹ Historien er da beretningen om disse kræfters fremadskriden som også skaber de konkrete historiske institutioner.

*

Jeg skal ikke i det følgende forfølge den videre udvikling af historismen og dens hermeneutiske metode. Hovedformålet her har været at karakterisere centrale træk i denne videnskabsteoretiske konception op til omkring den periode, hvor den radikale historikergeneration blev indsluset i faget og begyndte at modtage faglige impulser, dvs. i 1870erne.

Det bør påpeges at netop omkring 1870 udvikledes nogle tendenser i tysk historievidenskab som betød en vis accentforskydning i forhold til de

⁵⁶ Schieder:37.

⁵⁷ Se hertil fx Spieler:133.

⁵⁸ Iggers 1971:144.

⁵⁹ a.a.:148.

traditionelle positioner. Den såkaldte "Rankerenæssance"s mænd stræbte - i opposition til en udbredt nationalistisk liberal historieskrivning i perioden før Tysklands samling - bevidst tilbage til Rankes idealer om objektivitet og "Überparteilichkeit". Samtidig bredte der sig en i en vis forstand positivistisk præget holdning som der allerede tidligere havde været tilløb til, forstået på den måde at man koncentrerede sig om at grave kendsgerninger frem og lod al teori fare. Det forudsattes at kun kildemæssigt underbyggede enkelttildragelser kunne betragtes som sikre.⁶⁰

Der er selvfølgelig tale om en koncentration om historismens empiri-fikserethed, og som sådan ligger det i klar forlængelse af tidligere opfattelser; men det idealistiske filosofiske grundlag som havde været så centralt for Humboldt, Ranke og Droysen, gled i baggrunden.

På den anden side blev fagets metodiske og erkendelsesteoretiske grundlag genstand for en kritisk efterprøvelse som i nogle tilfælde - men ikke alle - førte til en relativisering af videnskabelighedsbegrebet og en stigende grad af opmærksomhed over for de subjektivistiske træk der kunne ligge i den hermeneutiske erkendelses "indfølelse" i fortidens mennesker. Modsætningen til naturvidenskaberne søgtes stærkere underbygget, samtidig med at man søgte at opstille rationelle videnskabelige metoder for en videnskab der beskæftigede sig med i grunden irrationelle menneskelige (og sociale) forhold. Dilthey (med modifikationer), Windelband og Rickert kan nævnes som hovedeksponenter for denne retning.⁶¹

På det vigtige lærebogsområde bestræbte Ernst Bernheim sig i sin *Lehrbuch der historischen Methode*, der kom i 1. udg. i 1889, på at indarbejde løbende diskussion omkring faget i en række stadigt bearbejdede og forøgede udgaver af denne bog der af Erslev blev betegnet som "Nutidens bedste håndbog på dette omraade."⁶²

Jeg skal i et senere kapitel kort komme ind på Rickert og nykantianerne i forbindelse med en diskussion af de teoretiske synspunkter Erslev udkastede i 1911, og som på forskellig måde betegner en afvigelse fra tidligere holdninger. Det er min opfattelse at de i den periode hvor den radikale 1. generation etablerede sig, ikke spillede nogen rolle for deres syn på faget. Hvad disse forholdt sig til, lærte af og reagerede imod, direkte eller indirekte, var den tyske historisme i dens klassiske udformning, og - nok lige

⁶⁰ a.a.:170 ff.

⁶¹ a.a.:175 ff.

⁶² Erslev, Bernheim 1915.

så vigtigt - i den klædedragt, hvori den optrådte i den hjemlige faglige tradition.

D. C. Paludan-Müller (1805 - 1882)

I Danmark var de toneangivende historikere o.1870 nært forbundet med den historistiske retning, videnskabsteoretisk såvel som i historisk praksis. Det gælder først og fremmest C. Paludan-Müller der ganske vist først sent blev professor - han afløste i 1872 C. F. Allen efter dennes død - men som længe før havde slået sit navn fast som en af sin tids betydeligste historikere.

På flere måder er Paludan-Müller væsentlig blandt forudsætningerne for den erslevske tradition. Han var vel den vigtigste af Erslevs egne universitetslærere, hvis synspunkter, især hvad angik kildekritikken, denne på forskellig måde tog udgangspunkt i.⁶³ Således reagerer Erslev i sine bestræbelser på at udvikle sin egen profil på det kildekritiske område ofte imod Paludan-Müller.

Paludan-Müller havde tidligt interesseret sig for Rankes banebrydende arbejder, og synspunkter svarende til disse anvendtes i en *Undersøgelse om Macchiavelli som skribent* med undertitlen *Et Forsøg i den højere historiske Kritik* fra 1839, skrevet omtrent samtidig med biografier over Macchiavelli (1836) og Cola de Rienzo (1838).⁶⁴ Som for Rankes vedkommende var det emner fra den italienske renæssance der optog ham. I disse værker såvel som i den programmatisk prægede artikel fra 1841, *Nogle Ord om den historiske Undervisning i de lærde Skoler*, fremstår Paludan-Müller som en historiker der i bund og grund er præget af tysk romantik og historisme, med klare mindelser om både Humboldt, Ranke og Hegel. Synsmåderne bibeholdes i alt væsentligt også i senere arbejder, og nogle hovedpunkter skal skitseres i det følgende med inddragelse også af sekundærlitteratur.

Også Paludan-Müller mente at menneskehedens indre væsen åbenbarede sig i historiens løb, og at faget historie derfor var et vigtigt "dannelsesmiddel".⁶⁵ Imidlertid manifesterer kun en del af historiens væsen

⁶³ Se fx de hos Kornerup optrykte breve, der vidner om Paludan-Müllers interesse for Erslev og om vigtige faglige diskussioner imellem dem.

⁶⁴ Han lånte i 1836 både *Zur Kritik neuere Geschichtsschreiber* og *Geschichten der rom. u. germ. Völker*, Eriksen m.fl.:90, jf. også Ellen Jørgensen 1943/64:177.

⁶⁵ Paludan-Müller 1841:108-9, jf. Eriksen m.fl.:81. Paludan-Müller-citaterne i det følgende med moderniseret retskrivning.

sig i de ydre fænomener, og det er derfor historikerens opgave at trænge bag om dette "konkrete, hvori det almindelige har haft sin virkelighed" og vise enkelthederne "i disses levende indre forbindelse, båret og sammenholdt af tanken". Historikeren må besidde en dybere indsigt som gør den dybere indre sammenhæng synlig. Dette kalder Paludan-Müller "den højere kritik" eller divinationsgave, og den minder svært meget om Humboldts "Ahndungsvermögen und Verknüpfungsgabe" og i det hele taget de tyske historisters tankegang.⁶⁶ Og i lighed med disse fastslår Paludan-Müller kravet om kildestudier som grundlæggende for det historiske studium. Kilderne er den overleverede histories ydre fremtrædelsesformer og derfor den eneste vej til kundskab om fortiden.

Paludan-Müller er i denne forstand en konsekvent empiriker. Han går i 1874 så vidt at han i sit hovedværk *De første Konger af den Oldenborgske Slægt* beder læseren sondre skarpt imellem det faktiske, som er historie, og så hans egne slutninger og forklaringer som "ene og alene" er hans "egne tanker om historien".⁶⁷ Denne sontring kan forekomme helt positivistisk, især i betragtning af at han iøvrigt ikke - i hvert fald tidligere - går af vejen for metoder som må betragtes som indfølelse i, forståelse af en persons eller tidsalders karakteristika i historisk forstand (fx ovennævnte "divinationsgave").

Men under alle omstændigheder fører den empiristiske holdning til en kraftig understregning af kildekritikkens centrale betydning i faget. Således skrev han i 1874 i *Kong Valdemars Jordebog*: "På kildekritikken hviler alt håb om engang at nå frem til en respektabel historie".⁶⁸

Man kan ikke frakende Paludan-Müller en betydelig indflydelse med hensyn til den "moderne" kildekritiks introduktion i dansk historievidenskab. Erslev var i sine egne bestræbelser på at lægge luft mellem sig og den forrige generation tilbøjelig til at gøre det, og hans efterfølgere godtog dette.⁶⁹ Men allerede i Macchiavelli-undersøgelsen fra 1839 og senere benytter Paludan-Müller sig af kildekritiske metoder som i vid udstrækning må være

⁶⁶ Paludan-Müller 1841:109; sml. Paludan-Müller 1839:114; Ellen Jørgensen 1943/64:187, jf. Eriksen m.fl.:85 og Bjerggaard & Gorst-Rasmussen:10. Eriksen m.fl.:85, jf. ovenfor s. 55.

⁶⁷ Bjerggaard & Gorst-Rasmussen:8, cit. fra Paludan-Müller 1874 a:378.

⁶⁸ sst., cit. fra Paludan-Müller 1874 b:13.

⁶⁹ Jf. fx Erslev, Slægtled, sml. Eriksen m.fl.:89. Se også Ellen Jørgensen 1943/64:140 som delvist udtryk for traditionen (idet hun kun vil kalde Erslev en fornyer (nemlig af Grams metode), ikke en grundlægger).

hentet hos eller inspireret af den succesrigt fremvoksende tyske professionelle historievidenskab. De blev imidlertid aldrig systematiseret i skriftlig form, men er højst implicit tilstede i hans undersøgelser. I sine sidste år, da han var blevet professor, holdt han i flere omgange forelæsninger om teoretiske og metodiske problemer, men det er givetvis et spørgsmål hvor stor en indflydelse disse har haft som skoledannende.⁷⁰

Tager man Macchiavelli-undersøgelsen, vil man se at Paludan-Müller i sin kildekritik og kildetolkning lægger overordentlig vægt på ophavssituationens afgørende betydning for den enkelte kildes indhold. Det hænger selvfølgelig også sammen med historisternes centrale påstand om ethvert fænomens tids- og stedsbundethed og resulterer - i hvert fald når det drejer sig om Macchiavellis *Fyrsten* - i megen sans for udnyttelse af kilden som levning (hvilket i og for sig er interessant nok i sig selv, eftersom de tidlige kildekritikere primært syntes interesseret i problemerne omkring beretningsudnyttelsen).⁷¹ Ophavssituationen bruges til at bestemme/forklare indholdet i *Fyrsten*, og bogen bruges så igen som udtryk for Macchiavellis "ideologi". Ellers kan man pege på sådanne momenter af kildekritik som tendenskritik,⁷² drøftelse af e silentio-slutninger,⁷³ diskussioner om terminus ante og post quem.⁷⁴ Mere indgående undersøgelser af Paludan-Müllers arbejder har afsløret yderligere aspekter af basal kildekritik.⁷⁵

Men selv om Paludan-Müller således opfatter kildekritikken som central i forskningsprocessen, mener han dog ikke at historikeren skal fortabe sig deri, så lidt som han skal fortabe sig i detailstudier og dyrke detaljen for dens egen skyld. og heri ligner hans kritik Droysens kritik af Ranke og dennes elever i Tyskland.⁷⁶ Således fraråder han i midten af 1870erne Kr.

⁷⁰ Eriksen m.fl.:83 ff, Bjerggaard & Gorst-Rasmussen:7. [Om Paludan-Müllers metodiske synspunkter, se iøvrigt min senere artikel "En uvidenskabelig historie? - dansk historieforskning før det 'kritiske gennembrud'", i Erik Christiansen & Jens Chr. Manniche, red.: *Historiens ansigter* (Aarhus Universitetsforlag, 1991), s. 9-21.]

⁷¹ Se fx Paludan-Müller 1839:61, 77, 49.

⁷² a.a.:6.

⁷³ a.a.:79.

⁷⁴ a.a.:82 f.

⁷⁵ Eriksen m.fl.:85 nævner fx pluralitet, kronologi, afhængighed.

⁷⁶ Paludan-Müller 1841:98, Bjerggaard & Gorst-Rasmussen:9.

Erslev at hengive sig til specialiteter og enkeltheder med risiko for at miste overblik og "aldrig komme til omfattende arbejde eller større produktion",⁷⁷ og da Erslev i 1880 havde søgt ind ved Geheimearkivet, håbede Paludan-Müller for ham "at de farer, der true at kvæle sand videnskabelighed under arkivets overvældende detailmasse" ikke skulle få magt over ham.⁷⁸ Baggrunden for holdningen må søges i Paludan-Müllers krav om helhedsopfattelse, om at se den indre sammenhæng i historien, kort sagt at anlægge et universalhistorisk standpunkt, i lighed med fx Ranke og Humboldt.⁷⁹

Den historiske totalitet forstås af Paludan-Müller som et organisk sammenhængende, kontinuerligt fremadskridende hele. Den udvikling der sker i historien i dennes centrale elementer, som fx nationen eller fornuften eller ånden (jf. nedenfor), ses som en "naturnødvendighed" der sker efter love, men det er vigtigt at bemærke at der her ikke er tale om lovmæssigheder i positivistisk forstand, men snarere er det romantikkens organisme-tænkning der ligger bag.⁸⁰

Tanken om det fremadskridende i det historiske forløb minder snarere end om Rankes forestillinger om Droysens syn på historien og er måske også præget af hegelianske forestillinger.⁸¹ Under alle omstændigheder er der også på dette punkt et klart slægtskab med tysk historisme.

Det samme gælder Paludan-Müllers forestillinger om de historiske fænomeners tids- og stedsbestemthed og opfattelsen af enkeltmennesket, individualitet og enhver tidsalders egenart. Disse fører til kravet om at bedømme historiske perioder ud fra disses egne præmisser.⁸² Det er nemlig karakteristisk for den "historiske betragtningsmåde", ifølge Paludan-Müller, at den ikke dømmer, men "stræber at begribe" (Paludan-Müller 1839:102).

Dette rejser problemet om objektiviteten i historien. Paludan-Müller

⁷⁷ Kornerup II:264 f.

⁷⁸ a.a.:285.

⁷⁹ Paludan-Müller 1841:109 f, jf. Eriksen m.fl.:81, Bjerggaard & Gorst-Rasmussen:9.

⁸⁰ Ellen Jørgensen 1943/64:188, Paludan-Müller 1841:108 ff, jf. Bjerggaard & Gorst-Rasmussen:24 ff.

⁸¹ Bjerggaard & Gorst-Rasmussen:26, Iggers 1971:144 f.

⁸² Paludan-Müller 1839:48 f, 101 (i det hele taget er Macchiavelli-analysen præget af dette synspunkt); jf. Ellen Jørgensen 1943/64:188, Bjerggaard & Gorst-Rasmussen:10, 19.

kan tale om en "ren videnskabelig erkendelse" (sst.:70), dvs. en erkendelse som er ubesmittet af andre hensyn end erkendelsen som sådan, og han stiller krav om upartiskhed, retfærdig vurdering af personer og fænomener i fortiden. Hans forståelse af historisk objektivitet er da et krav om fravær af historikerens forudfattede, subjektive meninger og stræben efter at "erkende tingene som de er" (sst.:64).

Der er imidlertid ved hans objektivitetsbegreb nogle træk som adskiller det fundamentalt fra et positivistisk objektivitetsbegreb som disse formuleringer ellers kunne henlede tanken på. Der er nemlig ikke som dér tale om en objektivitet i sig selv i absolut forstand. Snarere er den relativt bestemt, afhængig af iagttagerens synsvinkel. I en central passage i Macchiavelli-undersøgelsen beskæftiger han sig med Macchiavellis objektivitet som han fremhæver. Han sondrer i den forbindelse mellem to former for objektivitet. En "ubevidst" hvor beskueren blot fungerer som en "uskyldig" registrator af observerede forhold, og "en højere art" hvor iagttageren har løsrevet sig "fra denne umiddelbare fortabelse i sin genstand" og har arbejdet sig "gennem de subjektive refleksioners region": "Han har da fodfæste uden for genstanden på et standpunkt, han med bevidsthed har valgt, eller som hans natur og skæbne nu engang har sat på ham. Derfra betragter han genstanden og gengiver den fra den side og i det perspektiv, hans standpunkt fører med sig, ublandet med sine egne meninger, dem, han har selvbeherskelse nok til at holde uden for beskuelsen, fordi de kun ville forvirre billedet." (sst.:66). Ydermere mener han at der til grund for en sådan "betragtningssmåde må ligge en grundantagelse af genstandenes natur" der gør det muligt at opfatte dem "fra bestemte sider og sammenstille dem i bestemte forhold" (sst.:67).

Objektiviteten er således ingen entydig størrelse, og Paludan-Müllers forestilling om den "højere art" minder en del om et synspunkt hos Humboldt, hvor det hedder at "fremtrædelsesformernes gebet (kan) kun begribes fra et punkt udenfor det", og at "begivenhedernes sande form (Gestalt)" kan kun erkendes fra et område uden for dem.⁸³ Dette punkt er for Humboldt verdensstyrelsen eller ideernes verden, hvilket ikke synes Paludan-Müllers mening; ligheden ligger først og fremmest i kravet til et slags "arkimedisk punkt" som betingelse for sand eller objektiv erkendelse.

I sit arsenal af forklaringsfaktorer for historiske fænomener er Paludan-Müller udrustet med de fleste af romantikkens og historismens centrale forestillinger. De er udpræget idealistiske, mens socioøkonomiske

⁸³ Humboldt:50, 51.

forhold tilsyneladende ingen rolle spiller for ham.⁸⁴ Ofte er der tale om selvstændige metafysiske størrelser som *tidsånden* der fx i Macchiavelli-undersøgelsen tillægges overordentlig vægt.⁸⁵ Som epoker følger efter hinanden hos Ranke, således følger hos Paludan-Müller forskellige tiders ånd efter hinanden.⁸⁶

Som et mere konstant element ned gennem historien indgår *folkeånd*, dvs. at forskellige folkeslag er kendetegnet ved særlige karaktertræk der får betydning i historiske sammenhænge.⁸⁷ En særlig rolle spiller her *nationsbegrebet*, idet nationen betragtes som en selvstændig overindividuel organisme, hvori enkeltindividerne indgår som "partikler".⁸⁸

Også *statsbegrebet* indtager en selvstændig status, og staten udvikler sig for Paludan-Müller efter en dialektisk idealistisk proces.⁸⁹ Der kan her spores en god del påvirkning fra Hegel, ligesom man iøvrigt også kan det, når der tales om den evige fornuft i menneskelivet der skrider frem efter visse love, eller om ånden der åbenbarer sig i historien.⁹⁰ Også i spørgsmålet om frihed og nødvendighed er Paludan-Müller præget af hegelianske synspunkter.⁹¹ Endelig må det nævnes at også "Gud", ligesom hos Humboldt og Ranke, griber aktivt ind i historiens forløb.⁹²

Der er således generelt al mulig grund til at placere Paludan-Müller solidt i den tyske historistiske tradition. Som altid når det drejer sig om fremtrædende originale historikere, vil der kunne fremdrages træk der er deres egne og måske vanskelige at placere helt inden for rammerne af videnskabsteoretiske retningers hovedantagelser. Men for alle de centrale aspekters vedkommende som her er fremdraget, er der ingen tvivl om hvor

⁸⁴ Bjerggaard & Gorst-Rasmussen:26 f.

⁸⁵ Paludan-Müller 1839:122, jf. Bjerggaard & Gorst-Rasmussen:16 ff.

⁸⁶ Bjerggaard & Gorst-Rasmussen:19.

⁸⁷ a.a.:20 ff. For et eksempel se Paludan-Müller 1839:111.

⁸⁸ Ellen Jørgensen 1943/64:188; Paludan-Müller 1841:111, jf. Bjerggaard & Gorst-Rasmussen:28.

⁸⁹ Bjerggaard & Gorst-Rasmussen:30 f.

⁹⁰ Paludan-Müller 1841:108 f.

⁹¹ Bjerggaard & Gorst-Rasmussen:30, 32.

⁹² a.a.:35.

Paludan-Müller hører hjemme i den humanistiske videnskabstraditions hovedstrømninger, og hvad der kendetegner ham må i høj grad siges også at kendetegne hans tids danske historievitenskabelige tradition, hvis betydeligste repræsentant han utvivlsomt var.

3. POSITIVISMEN

Mens den tyske historisme et langt stykke frem mod slutningen af 1800-tallet var den herskende videnskabsteoretiske opfattelse også blandt danske historikere, var en anden bred intellektuel strømning begyndt at gøre sig gældende i Vesteuropa fra omkring århundredets midte. *Positivismen* slog i Danmark igennem som videnskabsopfattelse med generationen efter 1870, inden for litteraturen med Brandes og naturalismen, i filosofien med Høffding, blandt historikerne anført af den unge generation som tog teten fra slutningen af 1870erne, netop den gruppe der her er benævnt den radikale.

De vigtigste karakteristika for denne positivisme var troen på at videnskab er fuldstændig neutral over for metafysiske spørgsmål, og at videnskabelig viden kan begrænses til erfaringsområdet.⁹³

Hertil knyttedes en påstand om at den ideelle form for viden var af naturvidenskabelig karakter. Man hævdede derudover at eftersom menneskelig viden var begrænset til hvad der kunne erfares, så måtte videnskab, befriet for metafysiske forudsætninger, indskrænkes til at opdage pålidelige korrelationer inden for disse erfaringer. På grundlag af sådanne iagttagne og gentagne korrelationer kunne så fremtidige begivenheder forklares, og på samme grundlag kunne begivenheder i fortiden forklares. En videnskabelig forklaring ville da ikke indebære en henvisning til immanente kræfter eller transcendent størrelser, således som det var tilfældet i den idealistiske tyske historisme. Forklaringen af et fænomen ville derimod betyde at påvise det som et eksempel på en eller flere love. En sådan lov opfattedes blot som "en vel stadfæstet generel beskrivende påstand om ensartede tilstande, som er blevet iagttaget tidligere".⁹⁴

Når disse synspunkter fik så stor udbredelse i det 19. årh., hang det bl.a. sammen med den prestige videnskab i det hele taget nød. Det var en

⁹³ Kolakowski:121 ff, jf. Gardiner:74 (om Comte).

⁹⁴ Mandelbaum:11, jf. Kolakowski:121 ff. Sml. dog med Mills (og andres) opfattelse af love, se underafsnit B.

tidsalder der i stigende grad betragtede sig selv som videnskabens tid. I industrialiseringens første fase fra o.1750 havde videnskabens betydning for den teknologiske udvikling været forholdsvis begrænset. Det var det praktiske erhvervslivs folk der havde gjort de opfindelser der var brug for, og som var med til at viderebefordre den økonomiske udvikling.

Men teknologiske triumfer i første halvdel af 1800-tallet som jernbaner og dampskibe nødvendiggjorde en egentlig videnskabelig teknologi. Det samme gjaldt den udvidelse af verdensøkonomien der samtidig inddrog nye råvarer. Og endelig også det forhold at nogle vigtige videnskabsområder som fx kemien og elektromagnetismen nu var industrielt anvendelige. Udviklingen af egentlige forskningslaboratorier begyndte i denne periode.

Alle og enhver kunne således få øje på videnskabens enorme betydning for fremskridtet. Den store verdensudstilling i London 1851 blev symbolet på den enhed mellem videnskab, teknik og industri som for borgerskabet var garantien for en økonomisk ekspansion med fremskridt og velstand for flere og flere.⁹⁵

Den kombination af positivisme med den i det 19. årh.s tankegang dybt rodfæstede fremskridtstanke som fx Comte, Mill og Spencer (alle forskelle ufortalte) foretog, betød ligeledes meget for positivismens succes.⁹⁶

Den positivistiske holdning indebar ifølge Kolakowski en opposition mod romantikkens konservative historisme med dens tilbøjelighed til at lægge vægt på det gamle, det blivende, i traditionen fast rodfæstede. Man anerkendte udelukkende "positive" værdier, og der var en tendens til at rationalisere det sociale liv.⁹⁷

Denne positivisme kendetegnedes af en reformiver forenet med opgivelsen af irrationelle traditionelle idealer, hvor især overdreven nationalisme kom i miskredit. Der kan være grund til at understrege denne sociale reforminteresse som yderligere medvirkede til den tiltrækningskraft positivismen havde. Fx lagde John Stuart Mill i en redegørelse for sine grunde til at skrive *A System of Logic* vægt på at han håbede den ville være nyttig mht. at bekæmpe falske og skadelige sociale doktriner.⁹⁸

⁹⁵ Manniche m.fl. 1978:58 f, jf. Pollard:147 ff.

⁹⁶ Jf. Liedman 1977 I:362, Mandelbaum:12.

⁹⁷ Kolakowski:123, jf. definition af "positiv", ODS.

⁹⁸ Jf. Kolakowski:97.

Oplysningstidens trosartikel om at intellektuel oplysning kunne tilvejebringe et grundlag som samfund kunne omformes ud fra, var vidt udbredt i England og Frankrig i det 19. årh. og deltes af flere idéretninger. Men næppe nogen anden historiefilosofi lagde så stor vægt på den rolle, åndslivet spillede med hensyn til at organisere alle aspekter af samfundet som Comtes, Mills og andres positivisme.⁹⁹

Hos de intellektuelle kredse der var tilbøjelige til at sammenkæde intellektuel oplysning og social reform, og som samtidig betragtede erfaringsvidenskaberne som vigtigste kundskabskilde, gjorde denne positivisme et meget stort indtryk.¹⁰⁰ Den fungerede ydermere som en dækkende ideologi for den fremherskende kapitalisme. Dens bekenden sig til den sociale friheds principper knyttedes nemlig genetisk sammen med konkurrencekapitalismens former som den retfærdiggjorde med biologiske teorier og laissez-faire principper.¹⁰¹

I dagliglivet blev "den empiristiske og antimetafysiske videnskabsteori tolket som overbevisningen om at kun de menneskelige handlinger, hvis resultater er håndgribelige, målelige og beregnelige, er værdifulde, og at kun de idealer der gør livet lettere, tilfredsstillende væsentlige behov, fremmer kommunikation og øger produktiviteten, fortjener anerkendelse" (Kolakowski). Dette medførte også en udbredt antireligiøsitet som kunne være mere eller mindre kraftig.¹⁰²

En senere tid har været tilbøjelig til at betragte positivistisk videnskabsteori som først og fremmest idéen om indsamling af empiriske data. Vi har allerede været inde på at dette ikke oprindeligt var endemålet. Målet var derimod at disse data sattes ind i større sammenhænge og benyttedes som grundlag for det der snarere var målet, nemlig opdagelsen af samfundets udviklingslove. Først på et senere tidspunkt skete der en fiksering på rene kendsgerninger og korrelationer mellem dem. I hvert fald hvad angår datafikseringen, er der tale om et sammenfald med historisternes fiksering på det empiriske, forstået som de utallige tids- og stedsbetingede, individuelle og "einmalige" historiske fænomener.

Positivistiske forestillinger af den her skitserede karakter kan siges at

⁹⁹ Jf. iøvrigt Pollard kap. 3.

¹⁰⁰ Mandelbaum:12-13.

¹⁰¹ Kolakowski:123.

¹⁰² sst.

have været dominerende mange steder i de uddannede lag i de europæiske samfund op til 1880'erne, ja nogle steder helt op til 1890'erne.¹⁰³ På dette tidspunkt skal der være indtrådt en krise i åndslivet - sådan er det normalt blevet opfattet - som skulle få vidtrækkende følger, også for historievidenskabens videnskabsopfattelse, i skikkelse af den ny-kantianisme eller nyidealisme der brød igennem i Tyskland. En voksende indsigt i den menneskelige videns begrænsninger og i al erkendelses afhængighed af menneskelige forhold og sociale tildragelser førte til en stigende kritik af den positivistiske menneske- og verdensopfattelse og en voksende interesse for det irrationelle i menneskets væsen med sig.¹⁰⁴ At disse strømninger også spillede en vis rolle for dansk historievidenskab, er der meget der tyder på. På den anden side er det dog vel et spørgsmål, hvor afgørende betydning de havde for dem der havde modtaget de afgørende impulser fra positivismen i dens klassiske udformning.

Vi skal i det følgende forsøge at komme nærmere til klarhed over de positivistiske hovedidéer med hensyn til erkendelses- og videnskabsteori ved hjælp af en redegørelse for synspunkter hos to centrale skikkelser inden for engelsk positivism og derpå hos den vigtigste danske filosof inden for retningen, nemlig Harald Høffding.

A. Henry Thomas Buckle (1821 - 1862)

En af de tidligste fortalere for og - måske lige så vigtigt - praktikanter af anvendelsen af positivistiske synsmåder på historien var englænderen Henry Thomas Buckle i hans uafsluttede *History of Civilization in England* (1. bd. 1857, 2. bd. 1861).¹⁰⁵

Allerede værkets titel peger på hvad der er hans projekt: ikke en skildring af den engelske civilisations historie, men derimod af udviklingen af fænomenet "civilisation", sådan som den er foregået i England. Formålet hermed var at efterspore efter hvilke lovmæssigheder "civilisation" eller det menneskelige samfund udvikler sig. I denne henseende arbejder han i forlængelse af og inden for en stor samfundsvidenskabelig tradition som også hans samtidige Marx i en vis forstand kan siges at tilhøre.

¹⁰³ a.a.:124, sml. Mandelbaum.

¹⁰⁴ Iggers 1971:113 f.

¹⁰⁵ Det følgende gengiver stort set Manniche m.fl. 1978:58-63.

At Buckle vælger England som eksempel, hænger sammen med at han mener at civilisationen her på grund af Englands ømæssige isolation har udviklet sig renest, mindst påvirket af udefra kommende kræfter der kunne forstyrre de iboende udviklingslove.

På den anden side var der efter Buckles opfattelse særlige aspekter af civilisationsudviklingen der havde fremtrådt i renest form i andre lande, og som derfor nødvendiggjorde et særligt studium af disse som fx "den protektive ånd" i dens politiske form i Frankrig og i den religiøse form i Spanien.

Helt bortset fra Buckles synspunkter iøvrigt, kunne det med fuld ret siges at England i hvert fald i økonomisk henseende var det mest fremskredne land i verden, hvorfor der kunne være særlig grund til at søge at efterspore de udviklingslove der gjaldt her. (Det var fx det Karl Marx omtrent samtidig søgte at gøre i sin undersøgelse af den kapitalistiske produktionsmådes udviklingslove).

Inden for disse rammer fremstår Buckles historieopfattelse som et konsekvent udtryk for kapitalismens ideologi, karakteriseret af positivisme og liberalisme. På samme måde som den fysiske verden er styret af lovmæssigheder, mente Buckle at civilisationen eller historien er det; en idé han havde overtaget fra Comte. Der var to typer lovmæssigheder, fysiske (eller materielle) og åndelige. De materielle omgivelser var de vigtigste på tidligere trin af civilisationens udvikling, idet de udgjorde forudsætningen for at mennesket kunne ophobe så megen velstand at der blev tid tilovers til at beskæftige sig med andet end den daglige kamp for tilværelsen. Var der imidlertid først ophobet en sådan velstand eller formue, således som det skete i Europa, var forudsætningen tilstede for kulturens videre fremskridt, og i den situation blev de åndelige love de vigtigste drivkræfter.

Af de to former for åndelige love lægger Buckle hovedvægten på de intellektuelle. For at fremskridtet kan fortsætte, er det derfor nødvendigt at der ikke lægges hindringer i vejen for udbredelsen af viden, hvad enten det nu er staten eller kirken (religionen) der gør det.

Buckles historiesyn er først og fremmest funderet i fremskridtstanken. Idéhistorisk set kan denne føres tilbage til i hvert fald den moderne videnskabs oprindelse i 1500-tallet. Fra en tro på at videnskabelig viden og videnskabelige metoder uundgåeligt måtte have fremgang, blev den efterhånden til en tro på fremgang ikke blot mht. kundskaber (sådan som det var tilfældet i oplysningstiden), men i menneskelige og samfundsmæssige anliggender generelt. Fremskridtets uundgåelighed syntes efterhånden bekræftet i de succeser som videnskabernes anvendelse i industrien førte

med.

Denne historieopfattelse var særdeles udbredt, ja måske ligefrem hovedideologien i den kapitalistiske verden frem til 1. verdenskrig (og igen efter 2. verdenskrig, forklædt som teorien om den stadige og uundgåelige økonomiske vækst). Det afgørende materielle grundlag for tanken var især at den var i overensstemmelse med i det mindste én klasses erfaringer, nemlig borgerskabets, og denne klasse var den dominerende i den fremvoksende kapitalisme i Vesteuropa. Fremskridtstanken var da også først og fremmest et produkt af de ledende kapitalistiske lande England og Frankrig. Den spillede måske den største rolle i Frankrig, hvor den var et ideologisk våben mod de feudale og absolutistiske grænser for udviklingen før den franske revolution og mod de forsøg på at skrue tiden tilbage der blev resultatet i Frankrig efter Napoleons fald i 1815.

Når Buckle gør de intellektuelle love til hoveddrivkræfter, hænger det sammen med videnskabens store og stadigt voksende betydning for den økonomiske udvikling. Materielle faktorer, som fx økonomi, er ikke udelukket, men i overensstemmelse med borgerskabets og måske især den borgerlige intelligentsias, videnskabsmændenes, verdensbillede var de underordnede tankens kraft.

Men når intellektuel viden var forudsætningen for al fremgang, måtte det samtidig opfattes som et argument for at den samfundsmæssige magt skulle ligge hos de uddannede og formuende (idet jo velstandsophobning var en forudsætning for at de fornuftige kunne udvikle deres tanker). Samtidig var det et argument imod den traditionelle magtklasse, aristokratiet, hvis dominans havde bygget på arv og tradition. Ikke disse ting, men personlige egenskaber i form af intellekt var afgørende for samfundet. Dette understregedes yderligere af den nedvurdering Buckle foretager af den historieskrivning der kun beskæftiger sig med konger og hoffolk og deres krige og slag.

Med det opgør med religionen som bl.a. lå i undsigelsen af morallærdom som historisk drivkraft, var der samtidig rettet et angreb på den anden af de traditionelle magthavere, kirken.

Derudover spores hos Buckle ganske klart liberalismens grundholdning. Restriktioner af enhver art ("den protektive ånd" som han kalder det), er af det onde. Under alle omstændigheder var det i god overensstemmelse med den laissez-faire politik (at staten skulle blande sig så lidt som muligt i borgernes dispositioner) som var god latin i store dele af det kapitalistiske borgerskab i Europa i sidste halvdel af 1800-tallet.

I kraft af at det anskuede historien inden for rammerne af den

fremvoksende og sejrige kapitalismes ideologi, nød Buckles værk en øjeblikkelig og entusiastisk anerkendelse i en bred offentlighed i England og blev favoritlæsning hos de intellektuelle klasser i Frankrig, Tyskland og Rusland. Derimod var faghistorikerens begejstring mere kølnet. Der kunne påvises mange fejl i detaljen, og hele tankegangen om en videnskabelig historie efter de skitserede retningslinier faldt uden for den dominerende faglige tradition der især hentede sin inspiration fra den tyske historisme.¹⁰⁶

Dette betød på den anden side ikke at Buckle ingen indflydelse fik på videnskaben historie, for det gjorde han, direkte og indirekte. Og den historieopfattelse der var hans grundlag, deltes både i samtiden og senere af mange historikere, bl.a. i Danmark, som det udtryk for det kapitalistiske borgerskabs samfunds- og tilværelsesforståelse den var.

B. John Stuart Mill (1806 - 1873)

Selv om Buckles bog nok indeholdt teoretiske overvejelser omkring faget historie, var den dog mest praktisk orienteret, og den fik næppe vidererækkende betydning som teoretisk grundlag for samfundsvidenskaberne, herunder historie, inden for den positivistiske tradition.

Hvad det videnskabsteoretiske angår, spillede Auguste Comte givetvis en væsentlig rolle, men John Stuart Mills var formentlig større, ikke mindst i kraft af den ideologiske betydning han fik for liberalisme og socialliberalisme gennem sine økonomiske arbejder og bøger som *On Liberty* (1859) og *The Subjection of Women* (1869).¹⁰⁷

Mill udarbejdede en egentlig videnskabsteori for samfundsvidenskaberne i sin *A System of Logic* hvis 1. udgave kom i 1843, men som iøvrigt så et stort antal til stadighed reviderede udgaver. Dette værks 6. bog handler "Om de moralske videnskabers logik". "Moral Sciences" er nærmest at forstå som humanvidenskaberne inklusive samfundsvidenskaberne, og Mill sætter det som sin opgave at bringe dem ud over den tilbagestående tilstand, de befinder sig i sammenlignet med naturvidenskaberne, idet han peger på brugen af naturvidenskabeligt prægede metoder som det nødvendige middel.

Der er i Mills videnskabsteoretiske overvejelser for humanvidenska-

¹⁰⁶ Se fx Erslevs lidt skeptiske kommentar i Salmonsens Konversationsleksikon art. "Buckle", og H. P. Clausen:37, med den noget forbløffende påstand: "Historieforskningen modtog ikke større direkte påvirkning fra positivismens stræben efter at gøre åndsvidenskaberne eksakte og bringe dem i overensstemmelse med naturvidenskabens normer."

¹⁰⁷ Om Mill se Blegvad.

berne en klar overensstemmelse med liberalismens individualistiske tankegang. Det er hans grundlæggende påstand at mennesker som samfundsvæsener ikke har andre egenskaber end dem som er afledt af eller kan reduceres til lovene for det enkelte menneskes natur,¹⁰⁸ eller som det også udtrykkes: "Alle samfundsfænomener er fænomener af den menneskelige natur, affødt af ydre omstændigheders indvirkning på grupper af mennesker. Hvis derfor de menneskelige tænke-, føle- og handlefænomener er underkastet uforanderlige love, må samfundsfænomenerne også rette sig efter uforanderlige love der følger af disse" (Mill 1969:87 / 1974:877). Denne metodologiske individualisme fører derfor til at psykologiske love og lovmæssigheder vedrørende karakterdannelsen (han kalder disse for etologiske love) er grundlaget for udforskningen af sociale fænomener.¹⁰⁹

Mills videnskabsbegreb er udformet ud fra naturvidenskaberne. At fænomener kan behandles videnskabeligt indebærer at de kan beskrives og forklares ved hjælp af konstante love, og dette kan den menneskelige natur.

Den eksperimentelle videnskab psykologiske love udgør "den universelle eller abstrakte del af den menneskelige naturs filosofi", idet psykologien beskæftiger sig "med lovmæssigheder om rækkefølge, med de grundlæggende eller afledte love, i overensstemmelse med hvilke en bevidsthedstilstand følger efter hinanden, er forårsaget af eller i det mindste forårsaget til at følge en anden" (s.s.:79, 77 / 861, 852).

Afledt af de almene psykologiske love er der love for karakterdannelsen som skal konstateres ved deduktion ud fra de almene love. Disse er særligt vigtige, da "alle menneskelige følelses- og handlingsfænomener frembringes af disse love kombineret med kendsgerningerne i hvert enkelt tilfælde" (a.a.:81 jf.76 / 864, jf. 817).

Af denne videnskabs sandheder afhænger en række *empiriske love*, dvs. lovmæssigheder om "enten rækkefølge eller samtidighed som er sande i alle tilfælde der ligger inden for grænserne af vor iagttagelse, men som er af en sådan natur at man ikke kan være sikker på at den er sand ud over disse grænser". Der er altså tale om generalisationer, hvis sandhed "ikke er absolut, men afhængig af nogle mere almene betingelser, og [...] man kan kun stole på den, for så vidt som der er grund til at føle sig overbevist om at disse betingelser er til stede" (a.a.:79 / 861). Når der er tale om at sætte fænomener sammen som fx i samfundet, vil sådanne udsagn ofte være hypotetiske og

¹⁰⁸ Mill 1969:88 f/1974:879.

¹⁰⁹ a.a.:99/896, jf. 932.

hævde tendenser, idet de ikke kan hævde at noget med sikkerhed vil ske, "men kun at det og det bliver virkningen af en given årsag, så længe den optræder uden at blive modvirket" (a.a.:83 / 870).

Som sagt styres menneskers handlinger og følelser som samfundsvæsener "udelukkende af psykologiske og etologiske love: den indflydelse en årsag har på de sociale fænomener, udøves efter disse love" (a.a.:99 / 896). Imidlertid er de "omstændigheder, som øver indflydelse på samfundets tilstand og fremskridt utallige og til stadighed underkastet forandring". *Sociale fænomener er således komplekse størrelser, afhængige af mange forskellige årsager i forening. Men uanset hvor sammensatte de er, så "er deres rækkefølge og samtidighed dog altid resultater af lovene for de enkelte elementer [...] og det sammensatte kommer ikke af selve lovenes antal, som ikke er usædvanligt stort; men af det usædvanlige store antal og udvalg af data eller elementer - af de kræfter der samarbejder om virkningen i overensstemmelse med det lille antal love"* (a.a.:98 / 895, jf. 894).

Dette medfører at det bliver særdeles vanskeligt inden for samfundsvidenskaberne at benytte sig af enkle og traditionelle naturvidenskabelige metoder.¹¹⁰ Samfundsvidenskaben betragter Mill derfor som en deduktiv videnskab "efter modellen fra de mere sammensatte fysiske videnskaber" (sst.). Den deduktive samfundsvidenskab "skal ikke give love om samfundet i almindelighed, men give os midler til at bestemme et givet samfunds fænomener ud fra samfundets særlige elementer eller data" (a.a.:102 / 900). Dette betyder - i Mogens Blegvads formulering - at vi må "1) danne os et overblik over de årsager, der kan tænkes at virke, 2) ud fra de grundlæggende love udregne (deducere), hvilke virkninger de vil have, først hver for sig og derefter tilsammen, 3) sammenholde dette resultat med, hvad erfaringen viser, for at kontrollere, at vi har fået alt med og ikke har lavet fejl i deduktionerne". Denne "direkte konkret deduktive metode" anvendes bl.a. af den politiske økonomi. En samlet samfundsvidenskab - det Comte kaldte "sociologi" - må imidlertid gå omvendt til værks og begynde med at finde en grov empirisk lovmæssighed og derefter verificere denne (vise at den ikke er en tilfældighed) ved at forklare den ud fra de grundlæggende love. Dette kalder Mill også "den historiske metode" (Blegvad:26 f.).

Netop de sociale fænomeners kompleksitet stiller krav til en

¹¹⁰ Mill afviser af denne grund de eksperimentelle (eller "kemiske") metoder (dvs. forskelsmetoden, overensstemmelsesmetoden, variationsmetoden og restmetoden) og den abstrakte (eller "geometriske") metode, idet begge kun dur, når der er tale om én eller ganske få årsager, a.a.:88 ff/879 ff, jf. Blegvad:28.

totalitetsbetragtning af samfundet: "Der findes ikke noget socialt fænomen, som ikke mere eller mindre influeres af alle de øvrige sider af samfundstilstanden og derfor af alle de årsager, som øver indflydelse på de øvrige samtidige sociale fænomener" (Mill 1969:102 / 899). Når det alligevel er rimeligt at operere med adskilte (men ikke uafhængige) områder af sociologien (som fx den politiske økonomi) skyldes det "at forskellige slags sociale kendsgerninger hovedsageligt er umiddelbart og i første instans afhængige af forskellige slags årsager" (a.a.:103 / 900). Økonomien beskæftiger sig således med de fænomener, hvor de vigtigste årsager virker gennem ønsket om velstand, og hvor gevinstmotivet er vigtigste psykologiske lov.¹¹¹

Som den vigtigste klasse af sociologiske love regner Mill lovene om national (eller kollektiv) karakter. Det hænger sammen med hans opfattelse af etologien som den menneskelige grundvidenskab, og han hævder at et folks karakter, dvs. dets meninger, følelser og sædvaner, i høj grad både er resultatet af den samfundstilstand der går forud, og er årsager til den der følger efter.¹¹² Omstændighederne former altså menneskets karakter - ifølge egne love og ifølge lovene for menneskenaturen. Men "menneskene præger og former på deres side omstændighederne både for sig selv og for deres efterkommere" (a.a.:110 / 913).

Resultatet af denne gensidige påvirkning må efter Mills opfattelse blive enten et cyklisk forløb eller fremskridt. Og han betragter tanken om menneskeracens progressivitet som grundlag for den nye samfundsvidenskabelige metode, dette "at der sker en fremadskridende ændring både i menneskeracens karakter og i de ydre omstændigheder som menneskene selv har præget", og iøvrigt mener han at den almene tendens har været i retning af en "bedre og lykkeligere tilstand" (a.a.:111 / 913 f.).

Udviklingstanken er således indarbejdet som et konstituerende led i Mills videnskabsteori. I lighed med Comte mente Mill at der var to typer af empiriske samfundslove, nemlig love om hhv. samtidighed og rækkefølge som må kombineres, for at der kan komme en ordentlig samfundsvidenskab ud af det.¹¹³

Da samfund udvikler sig, og samfundstilstande frembringer nye der følger efter og indtager den gamles plads, bliver det et hovedproblem for

¹¹¹ a.a.:104/901.

¹¹² Mill 1974:905.

¹¹³ Mill 1969:113/1974:917 f.

samfundsvidenskaben at finde de love hvorefter dette sker. Den *sociale dynamik* betragter samfundet som værende i fremadskridende bevægelse.

Den *sociale statik* beskæftiger sig derimod med samfundstilstanden på et givet tidspunkt og undersøger hvorledes de forskellige dele af "den sociale organisme" virker sammen, idet der eksisterer lovmæssigheder der forbinder samtlige tilstande i de forskellige sociale fænomener. Han mener her - også på grundlag af historiske oplysninger - at "når et af samfundets karakteristiske træk er i en særlig tilstand, modsvares denne altid eller sædvanligvis af en mere eller mindre præcist bestemt tilstand hos mange andre træk" (a.a.:109/912). For historievidenskab er dette synspunkt vigtigt, idet det åbner op for at forklare og forstå en række samfundsforhold med henvisning til tilsvarende fænomener i andre samfund. Med andre ord gør det komparative metoder til noget væsentligt i historiske undersøgelser af samfundstilstande.¹¹⁴

Mills opfattelse at samfundsfænomener har mange og sammensatte årsager, kunne lægge op til pluralistiske forklaringer, dvs. forklaringer, hvor den ene årsag efter den anden opregnes, således at de tilsammen udgør forklaringen på forandringer. Der ligger ingen speciel spore til at forsøge at vægte deres indbyrdes betydning og eventuelt opstille et hierarki af årsager, hvoraf nogle betragtes som vigtigere end andre. Mill havde dog selv et bud på "et socialt element som er yderst dominerende blandt de øvrige af drivkræfterne i socialt fremskridt", nemlig "menneskenes evner til teoretisk tænkning". Det er ganske vist ikke et motiv der i forhold til andre sociale drivkræfter indtager nogen fremherskende plads, undtagen hos meget usædvanlige individer; men ikke desto mindre er "dets indflydelse den afgørende hovedårsag til socialt fremskridt". Historien synes at vise at ændringer i et menneskeligt samfunds tilstand som ikke skyldes ydre kræfter, netop har sin årsag i den intellektuelle aktivitet, ikke fordi moralske og økonomiske forhold er mindre vægtige, men også disse er i vid udstrækning konsekvenser af og begrænset af de intellektuelle forhold. Det afspejles for så vidt i hans økonomiske teorier, hvor han tillægger handelen, distributionen af varerne større betydning end produktionen. Den sidstnævnte er mere eller mindre bestemt af de naturgivne omstændigheder, mens den førstnævnte derimod kan påvirkes af menneskelig vilje og beregning, og den er derfor den interessanteste side af den økonomiske teori.¹¹⁵ Det vil sige at "loven for de

¹¹⁴ Jf. iøvrigt a.a.:115/925.

¹¹⁵ Jf. Liedman 1978:46 og Liedman 1975.

successive omdannelser af menneskelige meninger", eller sagt på en anden måde, ideerne og ideernes kamp er et hovedmoment i de menneskelige samfunds historie.¹¹⁶

I overensstemmelse med sin individualistiske tankegang tillægger Mill også *bemærkelsesværdige individer* en stor betydning i historien, først og fremmest ved at deres indflydelse kan afgøre, dels om der overhovedet vil finde fremskridt sted, og dels dettes hastighed. Derimod kan de kun i mindre grad bestemme på hvilken måde og i hvilken rækkefølge menneskehedens fremskridt skal ske, idet der her synes at herske visse lovmæssigheder.¹¹⁷

Sammenfattende om Mills videnskabssteoretiske synspunkter for samfundsvidenskab (og dermed også for historie), kan det være værd at fremhæve den metodologiske individualisme; karakterens (både den individuelle og den kollektive) betydning for samfundsvidenskabelige lovmæssigheder; totalitetsbetragtningen af samfundsmæssige fænomener kombineret med udviklingstanken; tendensen til pluralistiske forklaringer; forestillingen om muligheden af at sammenligne og finde lovmæssigheder for forskellige historiske samfundstilstande; samt endelig intellektets betydning som historisk drivkraft og den store personligheds historiske betydning.

Det er altså træk som med forskellig variation vil kunne spores blandt de forestillinger som danske radikale historikere gjorde sig om deres fag og om fortiden, og som de iøvrigt langt fra var ene om, men som var fælles gods i det meste af den socialliberale tradition for hvilken Mill netop var en af hovedideologerne.¹¹⁸

4. HARALD HØFFDING (1843 - 1931)

Vender vi os fra den europæiske baggrund som er trukket op i det foregående, for at se på de danske forudsætninger for Erslev-generationen, må opmærksomheden på det filosofiske område først og fremmest hæftes ved Harald Høffding.

Hvis man overhovedet kan tale om en filosofisk mentor for 1870er generationen, så var det Høffding. Politisk lå han på linie med dem med

¹¹⁶ Mill 1969:115/1974:926 f, jf. 935, hvor Mill erklærer sig enig med Buckle i dette synspunkt. Se også Liedman 1978:46 ff.

¹¹⁷ Mill 1974:936.

¹¹⁸ Jf. Liedmans påpegning af Mill'ske træk hos Weibull-skolen, se note 115.

venstreprægede synspunkter,¹¹⁹ og i sin filosofi var han, som vi skal se, i høj grad - men ikke alene - præget af positivistiske strømninger. Det er karakteristisk for hans synspunkter at han med Mill satte frihed og erfaring i forbindelse med hinanden, og at han - som andre på både den borgerlige og socialistiske venstrefløj - opfattede darwinismen som støtte for en videnskabelig livsopfattelse.¹²⁰ Han havde bl.a. været lærer for Erslev og Rubin i skolen og blev professor i 1883 omtrent samtidig med Erslev. Selv om man selvfølgelig skal være varsom med at lægge for meget i fødselsdagslykønskninger, er det nok med megen rimelighed at Erslev i 1913 til Høffdings 70 års fødselsdag kunne takke ham for "alt, hvad jeg har lært af Dem i Skolen, paa Universitetet og gennem Bøger".¹²¹

Vil man derfor have kendskab til den videnskabsteoretiske skoling den unge radikale historikergeneration havde fået, er Høffdings arbejder centrale.

Høffding var under indflydelse af Comtes positivisme, Mills nyttemoral og Spencers udviklingslære og stillede krav om at videnskab skulle grundes på erfaring.¹²² Meget karakteristisk hedder hans første større hovedværk *Psykologi i Omrids paa Grundlag af Erfaringen* (1882). Men på den anden side er der ikke tale om en ren empirisme. Nogle har kaldt hans filosofi for et kompromis mellem empirisme og den kantianske filosofi.¹²³ Med Kant fastholder Høffding bevidstheden som en sammenfattende enhed i den individuelle karakter. Et sted har han karakteriseret sig selv således: "Saa meget han nu sympatiserer med den fransk-engelske Positivisme, saa kan han dog ikke opgive den kritiske Filosofis Grundtanke om al Erfarings Betingethed ved den menneskelige Aands Natur [...] I selve Personligheden finder han da baade al Erkendelses Udspring og dens Grænse".¹²⁴

Det 19. århundredes positivisters og evolutionisters krav om

¹¹⁹ Jf. fx episoden i 1885, hvor han - sammen med Erslev - fik en ministeriel reprimande for at have hyldet/støttet C. Berg og to andre, efter at de efter et møde i Holstebro var blevet idømt fængsel, Høffding 1928:143 ff og Munch 1908:443 f.

¹²⁰ Hhv. Høffding 1906 b og 1909.

¹²¹ KB, NKS 3815, 4°, Erslev til Høffding 10/3/1913.

¹²² Vilh. Andersen:340, jf. DBL², art. "Høffding, Harald".

¹²³ Brandt.

¹²⁴ P. Hansens *Litteraturhistorie*, 2. udg., cit. Vilh. Andersen:342 f.

erfaringserkendelse deles altså af Høffding. Og i lighed med dem nærer han også en trang til at se tingene i sammenhæng, til syntese.¹²⁵ Han opfatter selv disse to træk som centrale inden for positivismen. I sin oversigt over *Den nyere Filosofis Historie* sætter han i indledningen til afsnittet om positivismen det 19. århundredes to hovedretninger: romantikken og positivismen op over for hinanden - "Den første gaar ud fra Sindets Trang og Tankens Idealer, den anden søger sin Støtte i det faktisk givne; ti ved ordet *positiv* menes først og fremmest det samme som *virkelig*" (Høffding 1922:1). Videre hedder det om positivismen blandt andet: "Idet Positivismen tager sit Udgangspunkt i det faktisk givne, aabner den sig for Virkelighedens Forskelle og Modsætninger og stræber efter at finde de Love, hvorefter Fænomenerne opstaar og udvikler sig i den reale Verden. Dens Vanskeligheder og Problemer kommer derfor til at ligge paa andre Punkter end Romantikens. Positivismen søger fra det faktisk givne at gaa op imod Tankens Enhed og Idealets Gyldighed; men Romantikken gik den omvendte Vej" (a.a.:2).

Denne positivisme var også Høffdings egen anskuelse i hvert fald i begyndelsen af 1880erne. I Studentersamfundet holdt han i 1884 et foredrag af næsten programmatisk karakter med titlen *Om realisme i videnskab og tro*,¹²⁶ hvori han redegjorde for den i hvert fald for dansk humanistisk videnskab temmelig nye videnskabsopfattelse. Han tog her sit udgangspunkt i naturalismen (eller realismen som han kalder den) inden for litteraturen, og han hævdede at der var en nøje sammenhæng mellem denne tendens og en tilsvarende retning "paa Videnskabens og Livsanskuelsens Omraade", det var sider af samme sag (Høffding 1884:20). Det karakteristiske ved denne opfattelse var at den som grundlæggende tanke går ud fra "de naturlige Aarsagers Princip" (a.a.:21). I modsætning til det andet erkendelsesteoretiske hovedprincip fortolker den "Naturen ved Naturen selv" og ikke fra regler hentet uden for naturen. (Her er Høffdings syn på erkendelsens historie iøvrigt ganske bemærkelsesværdig, idet han ikke kun ville anskue den som en kumulativ proces. Den modsætning der kan erkendes mellem de forskellige perioder i denne historie er altså ikke afhængig af at mere og mere viden hober op og bearbejdes, men derimod af de forskellige forklarings- eller fortolkningsprincipper der anvendes på erfaringerne, og det er her de to ovennævnte hovedprincipper kommer ind i billedet.)

¹²⁵ DBL², jf. Mykland:7.

¹²⁶ Tr. i Tilskueren 1884, hvortil der henvises i det følgende.

Høffding går nu over til at drøfte forskellene mellem idealismen og realismen, idet han stadig holder fast ved at idealismens hovedfejl er at den mener at kunne forstå virkeligheden i dens enhed og sammenhæng, som totalitet, på anden måde end "ved fortsat Bearbejdelse af Erfaringens Kendsgerninger" (a.a.:23). Men samtidig hævder han at realismen går galt i byen, hvis den hævder at "sand Erkendelse" består i ophobede erfaringer. Tværtimod: "Denne Grundsætning [at erkendelse består i indsigt i den indre sammenhæng mellem erfaringerne, jcm] *kan* Realismen ikke opgive, da den er al Videnskabs første og vigtigste Grundsætning" (sst.). At netop "de naturlige Aarsagers Princip" er "det, der er kaldet til at beherske hele vor Naturopfattelse", og "det eneste Princip, som kan bringe Enhed og Harmoni i vor Tænkning" (a.a.:25), finder han bekræftelsen på i videnskaberne almindelige udvikling og i det forhold at realismen er "den moderne Videnskabs egen Aand" (sst.). Når den er den spekulative idealisme og teologien overlegen, er det fordi den forsyner os med en mere sammenhængende verdensopfattelse end disse.

Med "naturlige årsager" og "det naturlige" vil Høffding nu forstå "det der kan blive Genstand for almenmenneskelig Erfaring", og det vil sige såvel åndelige som materielle fænomener. Det bliver imidlertid nu et problem, hvorledes forbindelsen mellem disse to erfaringsområder er beskaffen. De materielle udfolder sig i rummet, mens bevidsthedslivet kun bliver umiddelbart tilgængeligt ved selviagttagelse; og en forbindelse mellem de to kan efter hans mening kun tilvejebringes ad hypotesens vej. Materialismens løsning på problemet afviser han, fordi den blot "gør det åndelige til en form for eller et produkt af det materielle" uden at holde sig forskelligheden for øje. Realismen må efter Høffdings mening lade spørgsmålet stå åbent, det ene kan ikke reduceres til det andet, den eneste udvej synes at være "at opfatte Bevidsthedsfænomenerne som indre sjælelige Udtryk for det samme, der for de ydre Sanser fremtræder som et materielt Fænomen" (a.a.:27). Den behøver derfor heller ikke at afvise idealismens forestilling om det åndelige livs betydning i tilværelsen, selv om den vil nøjes med at opfatte det åndelige som en indre åbenbaring af den samme kraft der virker i den ydre natur. På samme måde kan den ikke sige om tilværelsen styrer mod et bestemt mål, men den finder det ikke umuligt at antage "at hele denne store Natursammenhæng med sine ubrødelige Love og sin fast sammenkædede Række af Aarsager og Virkninger er som en stor Husholdning, en Verdensorden, hvor Udvikling og Opløsning skifte, men hvor der dog gennem al Bølgegangen sker en Forøgelse af det Værdifulde gennem højere Livsformers Opstaaen" (a.a.:28), altså en udviklingstanke med en form for

fremskridtsidé indbygget.

Denne udviklingstanke fremhæver Høffding, da han i foredragets afsluttende afsnit diskuterer hvordan videnskab og tro forholder sig til hinanden. Han plæderer her for en human eller filosofisk tro: "Ved *Realisme i Tro* mener jeg nu en Livsanskuelse, der fastholder Troen paa *Verdensudviklingens ideale Værdi*, men samtidig er lige saa inderlig overbevist om, at denne ideale Værdi realiseres gennem de naturlige Aarsagers Virken. Naar denne Tro én Gang er vunden, er den uafhængig af teoretiske Omskiftelser, thi den er fra først af i *Harmoni med selve Videnskabens Aand*" (a.a.:29, min udhævn.)

Det var i foredrag af denne type at Høffding fik betydning langt ud over fagfilosofien. I hans erkendelsesteoretiske overvejelser har disse synspunkter grundlæggende betydning. Her spiller iøvrigt hans kantiansk påvirkede opfattelse af erkendelsens natur, som kort er berørt ovenfor, den centrale rolle. Selv om han kaldte sig positivist (omend "kritisk"), vil han i sin erkendelsesteori sammenarbejde indsigter både fra den tyske idealisme og fra den engelsk-franske positivisme. Han formulerer det flere steder på den måde at "(v)i erkende Verden gennem Mennesket, men vi erkende ogsaa Mennesket gennem Verden. Romantikken betonedede det første Synspunkt og var tilbøjelig til at overse det andet; Positivismen betonedede det andet Synspunkt og var tilbøjelig til at overse det første, Der er et stadigt Vexelspil mellem de to Synspunkter; intet af dem kan elimineres, og det ene kan ikke udledes af det andet. I skiftende Former vedbliver Vexelforholdet at gøre sig gældende, saalænge Erkendelsen er i Udvikling" (Høffding 1910:301).¹²⁷

Han afviser den form for empirisme der betragter "Emnerne", dvs. de objekter eller forhold der påvirker det menneskelige sanseapparat, "som tilstrækkelig Grund til Erkendelsen og særligt til Opstilling af de første Grundsætninger" (a.a.:269). Disse citater er fra Høffdings *Den menneskelige Tanke. Dens Former og Opgaver* fra 1910 hvori han sammenfatter sine erkendelsesteoretiske synspunkter; men tankegangen findes allerede i hans tidlige *Den engelske Filosofi i vor Tid* fra 1874 hvor han nok vil give empirismen ret i at al erkendelse skriver sig fra erfaringen, men ikke acceptere det synspunkt som Locke har udkastet og den engelske filosofi frem til Mill mere eller mindre har tilsluttet sig, at den menneskelige ånd opfattes som en fuldkommen passiv, ubeskreven tavle der registrerer erfaringerne.¹²⁸ Hvis det imidlertid var rigtigt, spørger han, "hvorfra skulde da

¹²⁷ Jf. Høffding 1892:403, 54-55.

¹²⁸ 129) Jf.

Evnen komme til at organisere Erfaringerne, og hvorfra skulde Gradsforskelle i Henseende til denne Evne hos forskellige Arter af Organismer og hos forskellige Individuer indenfor samme Art komme [...] Erfaringerne danne kun det Materiale, som Individet bearbejder" (Høffding 1874:169).

I delvis polemik mod Mill, som han iøvrigt sætter højt, udvikler han sin grundopfattelse af at den menneskelige erkendelse "hviler paa Forudsætninger, der er givne i vor aandelige Organisation, i vor Bevidstheds Væsen, og som det er os umuligt at ophæve. Selve det at tænke eller forestille sig noget medfører stedse, at Tankens og Forestillingens Indhold ordnes og forbindes paa en vis Maade; heraf den Forudsætning, at der overalt maa være lovmæssig Sammenhæng, en Forudsætning, som kun kan opgives, naar selve Tænkningen opgives [...] Denne Forudsætning [...] findes derfor hos Alle og i alle Tider, om end den først ved den nyere Naturvidenskab har faaet sin fulde Bekræftelse og sikre Udførelse." (a.a.:38).

Igennem hele sin produktion fastholder Høffding disse tankegange, idet han gentager dem og udbygger argumentationen. Der er naturligvis en snæver sammenhæng mellem denne almene erkendelsesteori og hans opfattelse af videnskab. I en interessant artikel i 1907, *Tænkning og Tro i vore Dage*, kan man i forholdsvis kort begreb iagttage denne videnskabsopfattelse udviklet. Han gentager her at tanken søger orden og sammenhæng mellem iagttagelserne, og hvor den ikke finder det, "fordrer den Erfaringen udvidet, ledet af det Haab, at hvad der, saa længe det stod isoleret, syntes tilfældigt og lunefuldt, ved at sammenholdes med en større Mængde Erfaringer kan vise sig som led i en Helhedssammenhæng" (Høffding 1907:273).

Der kan her være grund til at sammenholde betragtningen med Høffdings begreber om virkelighed og sandhed. Kriterier for at erfaringer er erfaringer om virkeligheden og ikke illusioner, er ifølge Høffding "den faste Sammenhæng mellem vore Iagttagelser" (Høffding 1892:235-36). Dette medfører "at kun hvor et Aarsagsforhold kan godtgøres, have vi fuld Sikkerhed for at staa over for noget virkeligt, noget for vor subjektive Fornemmen og Forestillen uafhængigt" (a.a.:236), idet årsagsforholdet er udtrykket for den fastest mulige sammenhæng (årsagsforholdets centrale placering i Høffdings erkendelsesteori skal jeg komme tilbage til). Hvad begrebet *sandhed* angår, defineres det i god overensstemmelse hermed som "den ved Tankearbejde frembragte faste og nøjagtige Sammenhæng mellem vore Emner" (Høffding 1910:305) eller "den størst mulige Sammenhæng

mellem det størst mulige Indbegreb af Iagttagelser" (Høffding 1913: 226).¹²⁹

Tankens arbejde er da i grunden intet andet end den stadige søgen efter sandheden om virkeligheden, et arbejde der for Høffding aldrig kunne afsluttes. I forlængelse af det ovenfor citerede om tanken skriver han: "Men ofte maa den standse, fordi ingen Løsning kan findes; Iagttagelserne er enten for faa, eller de viser sig uudtømmelige i deres Forskellighed og Mangfoldighed, saa at intet fælles Synspunkt kan opstilles. Derfor opgiver Tanken ikke sine Fordringer og sine Idealer. En absolut Afslutning kan ikke naas; men saa ender den i et Spørgsmaal, i et Problem, og ligesom efter et gammelt Ord Forundring er Begyndelsen til erkendelse, saaledes ender ogsaa Tanken ofte i en Undren" (Høffding 1907:273).¹³⁰

Denne opfattelse af erkendelsens uafsluttethed hænger selvfølgelig også sammen med tro på udvikling og stadigt fremskridt som jo er et grundtræk hos det 19. århundredes positivister, men der kan måske være grund til at påpege at tanken ikke er alment fællesgods i slutningen af det 19. århundrede¹³¹ som jo også var præget af storslåede forsøg på at opbygge systemer omfattende hele tilværelsen.¹³² For videnskab måtte det naturligvis få til konsekvens at ikke ethvert videnskabeligt resultat kunne regnes for endegyldigt, men at muligheden for at det kun havde en foreløbig karakter stod åben. Men for Høffding var den stadige stræben efter sandhed også at foretrække frem for besiddelsen af sandhed.¹³³ Det var hans opfattelse at videnskaben blev mindre og mindre dogmatisk, og han fremhævede at "videnskabelige Sætningers Sandhed bestaar ikke i, at de uden videre afbilder Tilværelsen for os, men deri at de giver os frugtbare Arbejdsanvisninger" (a.a.:1907, 276).

Der er ikke i Høffdings øjne nogen fundamental forskel mellem den almentmenneskelige erkendelse og videnskab. "Videnskaben er nu ikke andet end en af de Former, under hvilken Trangen til Fylde og Enhed ytrer sig, en Form, der hos intellektuelle Naturer og videnskabelige Genier fremtræder i udpræget grad." (sst.). Også videnskab er "en Stræben efter at finde Sammenhæng mellem spredte og forskelligartede Iagttagelser" (a.a.:275).

¹²⁹ Jf. iøvrigt Jørgen Jørgensen:19.

¹³⁰ Jf. Høffding 1910:303.

¹³¹ Edgar Rubin.

¹³² Se hertil Liedman 1977 I, kap. 5 og 10.

¹³³ Jørgen Jørgensen:23.

Over for den indvending at videnskab trods alt skiller sig fra det enkelte menneskes erfaringer ved at søge ud over det enkelte og individuelle som er bundet til bestemt tid og sted, svarer Høffding: "Det er sandt, at Videnskaben hidtil har fejret sine højeste Triumfer ved at paavise almindelige Love. Men dette maa ikke gøre blind for, at *den højeste Opgave for Videnskab dog er at vinde en Forstaaelse af det enkelte og individuelle, og at Indsigten i de almindelige Love netop er et Middel hertil*. I hvert enkelt Individ - Klode, Plante, Dyr, Menneske - virker en Mangfoldighed af Love sammen. Videnskaben finder og opstiller dem hver for sig, men Opgaven er til sidst at forstaa, hvorledes de virke sammen i det enkelte Tilfælde" (a.a.:276 f.).¹³⁴

Høffding tager her indirekte standpunkt i den diskussion der omkring 1890 rejstes om forholdet mellem naturvidenskaber og human- eller kulturvidenskaber, hvor en række tyske nykantianske filosoffer med rod i historismen havde hævdet en fundamental forskel. Høffding fastholder - og det er positivismens påstand - en fundamental enhed i videnskaben, men medgiver altså at videnskab ikke alene tager sigte på det generelle (hvilket skulle være naturvidenskabernes karakteristikum), men også på det individuelle (som iflg. nykantianerne skulle være humanvidenskabernes særtræk).¹³⁵

For Høffding hviler videnskabelig erkendelse således på nogle grundforudsætninger som ikke adskiller sig fra grundlaget for anden menneskelig erkendelse.¹³⁶ Sin opfattelse af disse ting har han mest indgående behandlet dels i sin *Psykologi i Omrids paa Grundlag af Erfaring* (1. udg. 1882), dels - og mest systematisk indgående - i *Den menneskelige Tanke, dens Former og dens Opgaver* (1910). Tænkningen er bundet af psykologiske love, fx love om forestillingsassociationer, og at tænke er for Høffding at sammenligne, dvs. finde forskel eller lighed. Han mener at dette hænger sammen med bevidsthedslivets almindelige konstitution, idet det "maa være karakteriseret ved en Enhed, der ikke udelukker Mangfoldighed, Forandring og Forskel, eller omvendt ved en Mangfoldighed, der ikke udelukker Enhed" (Høffding 1892:196-98). Med Kant karakteriserer han da bevidstheden som en sammenfattende proces, en syntese. Lighedsopfattelsen ses da som "Udtryk for Bevidsthedens Enhed under dens Overgang til nye Tilstande, medens i Forskelsopfattelsen Mangfoldigheden af Indhold og

¹³⁴ Jf. Mills konkret deduktive metoder.

¹³⁵ Jeg kommer senere tilbage til denne diskussion i kap. 6 om Erslevs 1911 skrifter.

¹³⁶ Høffding 1892:401, 1910:308.

Tilstande gør sig gældende" (a.a.:53 f.).

Al erkendelse beror derfor på udmåling af graderne af lighed eller forskel mellem vore forestillinger. Hvad der adskiller videnskabelig erkendelse fra anden erkendelse, er blot at denne udmåling foretages med større bevidsthed og nøjagtighed end den uvilkårlige tænkning.¹³⁷

Sammenligning er altså "Grundformer for Erkendelsesvirksomheden paa alle dens Udviklingstrin" (a.a.:246). Ved siden heraf opregner Høffding en række andre begreber som han betragter som "vor Erkendelses vigtigste", idet han yderligere fastslår at alle de begreber som vi opererer med i vor erkendelse, viser sig at være relative, dvs. udtrykke forhold (relationer), hvorfor de kun kan anvendes på det der kan opfattes som led i et forhold (igen opfattelsen af tilværelsens sammenhæng eller totalitet).¹³⁸

Næst efter sammenligning peges der på at al *begrundelse* sker ud fra flere givne forudsætninger. "Vor Erkendelse [...] vil aldrig kunne udledes af én eneste Forudsætning; den opstaar ved *Kombination af flere givne Forudsætninger*". Så er der *tid og rum* som også i enhver anvendelse er relative. Og der er *årsagsbegrebet* som udtrykker et forhold mellem to fænomener. Ligesom al begrundelse hviler på flere forudsætninger, består også årsagen altid af en flerhed af betingelser.¹³⁹

Under omtalen af Høffdings virkelighedskriterium har jeg ovenfor kort omtalt årsagsforholdets eller kausalitetens centrale betydning i hans erkendelsesteori. Han hævder at man i det hele taget kun kender en ting for så vidt den er årsag eller virkning, hvilket hænger sammen med at "Tingene stedse er os givne som Led i en Sammenhæng" (a.a.:238). Det skyldes altså for så vidt erkendelsens natur at vi søger at opfatte alt hvad der foregår i kausalitetens form, men vi må samtidig gå ud fra at alt hvad vi ved om tingene, beror på deres faktiske kausale sammenhæng og indbyrdes vekselvirkning med hinanden, "at Tankens Lov i sig er ét med Virkelighedens Lov".¹⁴⁰

Som det sidste, men absolut ikke uvæsentligste af "Erkendelsens vigtigste Begreber", påpeger Høffding at "al Erkendelse (beror) paa et Forhold mellem det erkendende *Subjekt* og det erkendte *Objekt*: Erkendel-

¹³⁷ Høffding 1892:199.

¹³⁸ a.a.:246.

¹³⁹ a.a.:247 (jf. også her Mill).

¹⁴⁰ a.a.:238, 249, Høffding 1871:208.

sesgenstanden er kun til for os gennem vore ved en Række af Tankevirk-somheder bearbejdede Fornemmelser; Objektet kendes altsaa kun saaledes, som det er for os" (a.a.:248). Dette fører direkte over i spørgsmålet om, "*i hvilken Betydning da vor Erkendelse er sand*, naar den stedse Fremstiller det erkendte Objekt saaledes, som dette tager sig ud for os efter vor Aands Organisation" (sst.). Høffding går imidlertid i og for sig ikke nærmere ind på objektivitetsproblemet. Han konstaterer at den praktiske bevidsthed hylder objektivismen, men bevidstheden om det erkendende subjekts natur må føre til en tilnærmelse til subjektivismen. Han støtter subjektivismens krav om "at der skal gøres rede for, *hvorfra* vi faa ethvert af de Træk, med hvilke vi udstyre Virkeligheden", men afviser skarpt "at vor Bevidsthed ud af sig selv producerer hele sit Verdensbillede" (a.a.: 249-50). Tværtimod nødes vi til i kraft af selve vor tænknings hovedlove at antage en ting i sig selv (Ding an sich). Stort længere kan man ikke komme. Hvad sandhed angår, så er vore forestillinger som tidligere nævnt sande, når de stemmer med så mange nøjagtige iagttagelser som muligt. Man kan ikke komme ud over subjekt-objekt dobbeltheden, og tanker og fornemmelser er derfor i og for sig blot signaler, ledestjerner for virken. "Deres Værdi beror dels paa denne deres praktiske Betydning, dels paa den indre Overensstemmelse imellem dem" (a.a.:250).

På denne baggrund behøver objektiviteten næppe at blive et problem. Iagttagelsernes mangfoldighed og indre sammenhæng skulle i sig selv garantere den videnskabelige erkendelses sandhed. Samtidig påpeger Høffding i 1910 på et tidspunkt hvor spørgsmålet om subjektivitet i højere grad var blevet et videnskabeligt problem end det var o.1880, at det ville være en misforståelse at antage at subjektiviteten i sig selv skulle være en hindring for erkendelsens stadige fremskriden. Netop fordi denne må ses i lyset af en vekselvirkning mellem det erkendte objekt og et erkendende subjekt der aktivt tager del i erkendelsesprocessen, vil subjektets udstyr være af betydning. Jo rigere det er, des flere former og midler råder det over, og des flere og alsidigere kan så dets objekter være. Selv hvis erkendelse var passiv modtagen, ville et rigt udstyr af evner og organer være en fordel.¹⁴¹

Dette synspunkt har formentlig haft betydning for bl.a. Erslevs opfattelse af det erkendende subjekts betydning i historieforskningen, men det løser næppe det problem som optog bl.a. historikerne så stærkt, om det subjektive elements betydning for videnskabeligheden i deres bestræbelser på at beskrive en fortidig virkelighed, især ikke når videnskabelighed og

¹⁴¹ Høffding 1910:301.

objektivitet mere eller mindre gjordes til synonymmer. Det er muligvis derfor danske historikers forsøg på at få greb om problemet ikke lykkes. Der var ikke for dem noget tilfredsstillende tilgængeligt filosofisk grundlag at gøre det på.

Det foregående rids af Høffdings opfattelse af erkendelsens grundlag har stort set bygget på hans *Psykologi*. Han videreudvikler sin lære om tankens former til en egentlig kategorilære som er fremlagt i den mest gennemarbejdede form i *Den menneskelige Tanke*. "Kategoriene udtrykke de Maader, paa hvilke Tanken virker under Vexelforhold med Emnerne. De lære os vor intellektuelle Organisation at kende. Hvad vi forstaa, og om vi idethele forstaa Noget, beror ikke blot paa Emnernes Beskaffenhed, men ogsaa paa vor Aands Natur", hedder det (Høffding 1910:254). Og han fastslår atter at det er trangen til enhed og kontinuitet der er den gennemgående karakter ved tankeformerne.

Jeg skal ikke gå i detaljer med disse kategorier. Der opereres med fundamentale kategorier, dvs. syntese, relation, kontinuitet-diskontinuitet, lighed-forskel; formale kategorier (identitet, kvalitetsforhold, negation, rationalitet); reale kategorier (kausalitet, totalitet, udvikling); og ideale kategorier (om værdiforhold). Der er ovenfor sagt noget om de fundamentale kategorier, og ellers forekommer i denne specielle sammenhæng de reale kategorier mest relevante. Om kausalitet er der talt. Totalitetskategorien hænger selvfølgelig nøje sammen med tanken om al tings sammenhæng. "Totalitetskategorien staar i Vejen for ethvert Forsøg paa at forklare Helheden som tilfældige Produkter af Elementer, der enten fremstilles som retningsløse eller med aldeles ubestemt Retning" (a.a.:221). Betingelsen for totalitet er samvirken mellem forskellige årsagsrækker, og "jo rigere en Mangfoldighed, der er samlet til Enhed, og jo mere udpræget denne Enhed er, des højere kan Totaliteten siges at være" (a.a.:223). I denne forbindelse kan der peges på Høffdings *forståelses-begreb*: "(A)t forstaa er at finde en indre Forbindelse mellem forskellige Emner, finde et Enhedsprincip for dem" (a.a.: 324). Med denne opfattelse af tingenes enhed er der samtidig argumenteret for den mere omfattende *videnskabelige synteses* berettigelse, ja nødvendighed. Man kan ikke lade sig nøje med at godtgøre enkelte isolerede emners virkelighed hver for sig, hvilket var konsekvensen af den udvikling positivismen efterhånden tog (nypositivismen, Ernst Mach¹⁴²): de videnskabelige detailstudiers selvtilstrækkelighed. Høffding udvikler sit synspunkt således:

¹⁴² Jf. Kolakowski kap. 5.

"De enkelte Emner bestemmes og karakteriseres stedse gennem deres Sammenhæng med andre Emner indenfor en omfattende Verdensorden. [...] Enhver Egenskab, vi tillægge det enkelte Emne, udtrykker den Maade, det paavirker andre Emner eller paavirkes af dem [...] Det enkelte Emnes Individualitet udtrykkes i den Lov, efter hvilken dets Tilstande og dets Egenskaber forandres.

Vi kende ikke Emnerne udenfor en Sammenhæng af en af disse Arter. Det skyldes stedse en Analyse, en Sondren og Distingveren, naar vi tale om forskellige Emner; vi have da allerede taget dem ud af "det umiddelbart Givnes" kontinuerlige Sammenhæng. Enhver Analyse hviler paa en oprindelig, primitiv, uvilkaarlig Syntese, der betinger den Helhed, der ved Analysen kan skilles i sine Elementer. Hvor ender det ene Emne, og hvor begynder det andet?" (a.a.:324-25).

Om den tredie real-kategori, *udvikling*, mener Høffding at udviklingsbegrebet er en tankeform som erfaringen har fremtvunget. Som han selv fremhæver, har det en naturlig sammenhæng med de andre kategorier.¹⁴³ Med sin opfattelse af udvikling knytter Høffding nærmest an til Spencer, idet han regner med udvikling i tre stadier fra det mindre differentierede til det mere differentierede til et tredie stadium der udgør en enhed med en "fylde af Forskelligheder i Væsen og Virkemaade, uden at dog Koncentrationen, Helhedskarakteren lider derunder" (a.a.:230). Det er ingen nødvendighed at der skal være en udvikling, men begrebet "indeholder Anvisning til den Retning, i hvilken en Undersøgelse af specielle Emner er at foretage, naar de fremtræde som underkastede en Række af Forandringer" (a.a.:234).

Også her knytter Høffding sig således til de strømninger jeg har karakteriseret som positivistiske. Alt i alt må det nok konstateres at på en hel række væsentlige videnskabs- og erkendelsesteoretiske punkter er det rimeligst at fastholde karakteristikken af Høffding som positivist, således som han også selv gør, og til trods for de - ganske vist meget centrale - kantianske træk i hans opfattelse af erkendelsen. Han opfatter videnskab under en enhedssynsvinkel og ikke som delt i to antagonistiske hovedgrupper, naturvidenskab og humanvidenskab; han hævder tænkningens bundethed af

¹⁴³ Høffding 1910:229, 230.

psykologiske love, lægger vægt på erfaringen som al erkendelses grundlag og fremhæver årsagssætningen, fremskridts- og udviklingstanken og liberalismen, alt i alt træk der er i nøjeste overensstemmelse med hovedstrømninger inden for den positivistiske retning.¹⁴⁴ Som tidligere nævnt, erklærede Høffding sig også som "kritisk positivist". Hans egen beskrivelse i *Den menneskelige Tanke* af "den Retning indenfor Tankelivet" som man kan kalde for positivismen, understøtter karakteristikken af ham. Det kunne dreje sig om centrale træk i hans egen filosof i:

Det gælder [...] at forbinde Emner gennem Sammenligning. Sammenligningen angaar de bestemte Betingelser, under hvilke et Emne bliver til eller en Egenskab optræder, Betingelserne for dets Stadfæsten i Tiden eller i Rummet eller i begge Henseender, og Forbindelsen skal give den uundgaaelige historiske Rækkefølge som bestemt ved Lov. Enhver Begivenhed knyttes saaledes til en anden Begivenhed, og det er herpaa Bestræbelsen gaar ud, ikke blot paa at finde Ligheden og Forskellen mellem de forskellige Emner og Egenskaber. Og Forklaringen søges nu ikke udenfor Rækken af Begivenhederne, i et Væsen eller en Ide, men i selve den Lov, ifølge hvilken Rækkens Led følge efter hverandre. Hvad der kaldes Aarsag, skal altsaa selv paavises som Emne, som Led i Erfaringen, lige saa vel som det Emne, der skulde forklares. Det er den nyere Erfaringsvidenskabs Standpunkt [...]" (a.a.:121-22).

Lad os forsøge at *sammenfatte* Høffdings erkendelsesteoretiske synspunkter med henblik på deres betydning for opfattelsen af hvad videnskab er.

Hans virkeligheds- og sandhedskriterium indebærer et krav om en så omfattende dataindsamling som overhovedet mulig. Da al erkendelse beror på erfaring, er den eneste videnskabelighed den der er baseret på observationer. Disse må analyseres i deres enkelte elementer, men samtidig ses som led i større sammenhænge og kontinuiteter, og lovene for deres forbindelse og vekselvirkning må undersøges. Her spiller årsagsbegrebet en afgørende rolle; alle fænomener har årsager (og virkninger), og vel at mærke ikke bare én årsag, men en flerhed af betingelser. Totalitetsopfattelsen med sit krav om at se alt som elementer i større enheder indebærer også et krav til

¹⁴⁴ Se hertil også Høffding 1906 b.

videnskabelig syntese. Endelig påpeger Høffding det erkendende subjekts - altså videnskabsmandens - "medskabende" aktivitet i erkendelses/forskningsprocessen. Dette rejser som omtalt nogle problemer vedrørende videnskabens objektivitet som Høffding imidlertid næppe føler så påtrængende som flere aktive forskere, fx blandt historikere, gjorde det omkring århundredskiftet.

Det her skitserede er, kan man sige, den videnskabsteoretiske ramme som hovedparten af den unge generation af historikere fra 1870'erne og fremefter kan have stiftet direkte bekendtskab med. Den efterfølgende analyse af deres synspunkter må godtgøre, i hvor høj grad der er overensstemmelse mellem deres syn på historisk videnskab og denne ramme. At jeg finder dem overordentlig store, skal jeg ikke lægge skjul på. Det er for mig således nærliggende at antage at høffdingske synspunkter har været med til at præge dansk historievidenskabs grundlag. Samtidig bør det anføres at der for mig at se kan iagttages nogle klare lighedspunkter mellem den tyske historismes synspunkter og positivismens som de bl.a. fremtræder hos Høffding. Begge steder mener man at sand viden ikke består i en ophobning af kendsgerninger, men i erkendelse af sammenhængen mellem tingene eller fænomenerne. Dette forhold gør det samtidig forståeligt at Ranke, trods sin udpræget idealistiske videnskabsopfattelse, kunne komme til at spille en så stor rolle for metode- og videnskabsopfattelsen også hos historikere med et mere positivistisk præget videnskabsideal. Disse så nemlig simpelthen bort fra de idealistiske træk og nøjedes med at lægge vægt på de empiriske aspekter.¹⁴⁵

Men der er naturligvis i hvert fald én fundamental forskel. For historikerne kunne denne sammenhæng mellem fænomenerne, tingenes egentlige væsen, kun "anes" eller "forstås" ved en intuitivt præget indlevelsismetode; her slog naturvidenskabelige lovmæssigheder ikke til, når man ville begribe den virkelighed som de humanistiske eller åndsvidenskaberne beskæftigede sig med, dvs. menneskene og de menneskelige samfund. Heroverfor fastholdt Høffding - som positivismen i det hele taget - erfaringen som kilde til erkendelse og, som vi har set, "de naturlige Aarsagers Princip" som det eneste der "kan bringe Enhed og Harmoni i vor Tænkning". Det er afgørende at holde fast ved denne forskel. Hvor historismen åbner mulighed for irrationelle træk i tilværelsen og i erkendelsen, fastholder positivismen at verden kan forklares rationelt, og at humanvidenskaberne ikke som videnskaber er væsensforskellige fra naturvidenskaberne. Når det

¹⁴⁵ Jf. iøvrigt ovenfor om "Rankerenæssancen", s. 77 og nedenfor s. 141 f

kan være rimeligt at karakterisere den unge generation af historikere efter 1870 som overvejende positivistisk inspirerede, er det netop, fordi de på dette også for historisk metode afgørende punkt følger disse synspunkter. Hertil bidrog også at der var god overensstemmelse med den politiske ideologi som de knyttede sig til - den socialliberale eller radikalismen, og positivismen, en sammenhæng som John Stuart Mill vel mere end nogen anden legemliggjorde.

5. RADIKALISMEN

De historikere der i dette arbejde kaldes radikale, tilsluttede sig en række bestemte politiske synspunkter der indgik som integreret led i deres historieopfattelse - synspunkter om samfundets indretning, mennesket, om udviklingen etc. I og med at disse idéer udgjorde et væsentligt led i deres teoretiske arsenal, fik de indflydelse på og farvede deres opfattelse ikke alene af nutiden, men også af fortiden og den måde, de beskrev den på. Jeg skal derfor forsøge at skitsere disse politiske idéer her. Nu kan det selvfølgelig til en vis grad være problematisk at tale om radikale idéer som en fast størrelse, i forbindelse med en ideologi og en partigruppering der selvfølgelig må forandre sig i takt med at det samfund de optræder i, forandrer sig. Men for så vidt man kan tale om *grundlæggende* radikale idéer - hvilket jeg mener man kan for den periode der her er tale om - vil disse blive søgt indkredset i det følgende.

De politiske forestillinger som herhjemme og andre steder er blevet kaldt radikale, fremstod og vandt tilslutning i sidste tredjedel af 1800-tallet, men havde som alle politiske idéer rødder længere tilbage. De må naturligvis ses i sammenhæng med den økonomiske og sociale, politiske og kulturelle situation i Danmark i århundredets sidste halvdel. De sociale og økonomiske forhold skal vi vende tilbage til. Et kort og ufuldstændigt rids over de politiske og kulturelle forhold som selvfølgelig også havde en betydelig indflydelse på historikergenerationen, kan være på sin plads.

Det militære og udenrigspolitiske nederlag i 1864 var blevet efterfulgt af forfatningsreformen i 1866 der gav de store jordbesiddere og de store skatteydere i byerne magten i landstinget. Heroverfor stod folketinget valgt efter "lige, almindelig valgret" der som bekendt dog ikke var mere lige end at over halvdelen af landets voksne befolkning ikke havde del i den, således ikke de fattigste og kvinderne.

Det dominerende nationalliberale borgerskab der havde ført den

demokratiske liberale forfatning igennem i 1849 med bøndernes hjælp, havde aldrig haft til hensigt at berøre den sociale struktur. For dem var det stadig de besiddendes og dannedes - hvilket omtrent var synonymt - ret at "vejlede" folket. Efter 1849 havde der været en modsætning mellem de konservative, jordbesiddende godsejere og det nationalliberale, kapitalistiske borgerskab, men op imod 1870 udviskedes denne modsætning til fordel for en begyndende klassestruktur. Højre og de nationalliberale fandt med den samme sociale og politiske formynderholdning hinanden i en fælles kamp mod parlamentarismen der kunne give bønderne og på længere sigt også byproletariatet den politiske magt i hænde.

Perioden efter 1866 blev i konsekvens af disse forhold en politisk kamptid, en kamp om regeringsmagten i landet mellem landstingets flertal - hovedsageligt godsejere og embedsmænd - og folketingets flertal der snart udgjordes af repræsentanter for gårdmandsstanden. Det er værd at understrege at denne politiske kamp ikke anfægtede samfundets økonomiske grundlag. Tidlige forsøg på "samarbejde mellem de store og små bønder" gik i stykker, bl.a. på grund af store sociale modsætninger. Folketingets flertal samledes fra 1870 i partiet "Det forenede Venstre" og som modvægt organiseredes landstingsflertallet i partiet Højre. Højrefolkene følte sig som de dannede og hævdede kvalitetens ret over for mængdens, og da kongen foretrak at tage sine ministre fra denne overklasse, kunne den besidde regeringsmagten til 1901. Da var Højre efterhånden blevet så stærkt svækket i Landstinget, og Venstre blev vel efterhånden også opfattet som mindre ukvalificeret som regeringsparti, så kongen måtte bevæbne sig til at give folketingsflertallet regeringsmagten.

Venstre-partiet var i denne kampperiode ikke nogen særligt sammentømret enhed. Det splittedes gentagne gange i fraktioner, både under indtryk af uenighed om den politik der skulle føres over for Højre: forhandling eller ikke, og under indtryk af forskelle i livsanskuelse, fx mellem grundtvigianere og brandesianere. Den politiske magtkamp kulminerede under Estrup i 1880'erne med provisorielovgivningen, og denne svejsede for en tid grupperne sammen igen; men fra 80'ernes slutning gik der igen en skillelinie mellem de mere radikale protestpolitikere og de moderate der i 1894 sluttede politisk forlig med Højre.

Systemskiftet der i 1901 bragte Venstrereformpartiet til magten, tvang det til samarbejde med Landstingets flertal. Bl.a. dette kom til at gå ud over det reformarbejde som mange mente der nu for alvor måtte tages fat på, og førte sluttelig til en ny splittelse, idet de mere radikale medlemmer i 1905 skilte sig ud og dannede deres eget parti: Det radikale Venstre.

En egentlig reformlovgivning havde den politiske magtkamp kun i ringe grad åbnet mulighed for. Men den voksende industrialisering og den stadigt voksende arbejderstand hvor socialistiske idéer i slutningen af århundredet i stigende grad vandt fodfæste, gav de etablerede partier en interesse for at påbegynde en social lovgivning fra o.1890, bl.a. i håb om at rette på tilstande i samfundet der kunne give grobund for socialisme. Men først efter 1901 kom der mere gang i de sociale reformer. For det nydannede radikale Venstre blev det et vigtigt programpunkt at formindske "den bestående ulighed gennem en planmæssig social lovgivning" (Odense-programmet), og partiet søgte at virke for dette i samarbejde med arbejderne parti, Socialdemokratiet. Disse forhold kan medvirke til at gøre det forståeligt, hvorfor det radikale københavnermiljø som de radikale historikere var en del af, må opfattes som et kulturradikalt miljø der først fra 1890erne får sociale interesser, således at P. Munch med nogen ret fra omkring århundredskiftet kan kalde miljøet "socialradikalt", idet han bruger den franske betegnelse.¹⁴⁶

Denne samfundsbedingede ændring i den radikale holdning synes iøvrigt samtidig at have haft en vis betydning for historikernes faglige aktivitet. Mens den første generation i ikke ringe udstrækning interesserede sig for politisk magt som historisk fænomen (fx Erslev: *Konge og Lensmand* og Fridericia: *Adelsvældens sidste Dage*), vendtes interessen i stigende grad og vel både i lyset af afviklingen af Estrup-tidens politiske kampe og de voksende sociale problemer i retning af social og økonomisk historie. Arups virksomhed og først og fremmest hans Danmarkshistorie kan tages som eksempel herpå, uden dog at det politiske livs magtkampe bringes ud af synsfeltet.

Hvorom alting er kan der ikke være tvivl om at de radikale historikere har været stærkt påvirket af tankegange som var fremherskende inden for en bestemt del af Venstre, og som udvikledes netop i disse historikers unge år i det københavnske akademikermiljø. Vi skal derfor i det følgende søge at indkredse dette miljø og dets ideologi der i væsentlige henseender har været bestemmende for de radikale historikers ideologi.

Sideløbende med den politiske magtkamp mellem højre og venstre i perioden 1866-1901 fandt der en kulturel "kamp" sted. Omkring 1870 havde Højre kunnet føle sig som også den kulturelle overklasse over for Venstre-bønderne. Dette ændrede sig. Gennem de religiøse vækkelsesbevægelser og højskolen fandt der en folkelig oplysningsvirksomhed sted der fik

¹⁴⁶ Jf. Munch, Erindr. I:162.

dybtgående betydning for de lavere sociale klassers selvfølelse. Samtidig var der sket et afgørende nybrud inden for akademikerverdenen, da Georg Brandes med sine forelæsninger i 1871 åbnede for det der er blevet kaldt "det moderne gennembrud i dansk åndsliv". Brandes' forelæsninger må opfattes som en protest mod det reaktionære, nationalliberalt dominerede danske åndsliv. Han blev derved igangsætter af en bevægelse mod denne dominans, et *litterært* venstre, der kort fortalt ville bekæmpe forhold der dannede en barriere for menneskets frie udfoldelse.

Brandes' betydning for miljøet kan næppe overvurderes, og det kan derfor være berettiget at opholde sig en smule ved ham. Samtidens og eftertidens vurdering af Georg Brandes har været meget forskellig, og den behøver vi ikke at gå nærmere ind på.¹⁴⁷ Jeg henholder mig til Harald Rues, Sven Møller Kristensens og Beth Junckers opfattelse.

Den radikalisme Brandes var udtryk for, var i sit grundlag en borgerlig liberalisme. Men han skal ikke opfattes som en *bourgeois*, men derimod som en *citoyen*, dvs. ikke som en talsmand eller et udtryk for bourgeoisiet, for det etablerede og selvtilfredse borgerskab, men derimod som repræsentant for det progressive borgerskab, ånden fra 1789 og 1848, en liberalist af gammel revolutionær støbning.¹⁴⁸ *Emigrantlitteraturen*, der kom i 1872, var det første værk der fremstillede og forsvarede revolutionsidéerne, hævder Rue. Deraf kom modstanden der særligt rettedes mod de moralske, sociale og religiøse anskuelse. Bogen blev skrevet i en situation der var præget af økonomiske og politiske brydninger som afspejledes i den heftige avisdebat, den vakte.¹⁴⁹

Brandes' grundlag var som sagt liberalismen. Revolutionsidéerne fra 1789 spillede en helt central rolle for den danske radikalisme, fra Brandes til P. Munch. Om disse idéer skriver Beth Juncker:

"Utopien bag den borgerlige revolution i 1789 var ikke et kapitalistisk samfund [...] (men) det klasse- eller rettere stænderløse samfund. Et samfund, hvor hele det privilegiesystem, der knyttede sig til jordbesiddelsen, var afskaffet og en ny grundvold lagt: det enkelte menneske. På dets frihed, økonomisk, politisk og ideologisk skulle alt grundes - som

¹⁴⁷ Se hertil Hertel & Møller Kristensen:9 ff, 308 ff og passim.

¹⁴⁸ Møller Kristensen: 14-15.

¹⁴⁹ Rue:118, Juncker:28.

middel for dets initiativ og handlekraft, mulighed for dets personlige udvikling, mål for dets lykke. Alt uden hensyn til fødsel, social status eller økonomiske ressourcer. Et samfund fri for snærende begrænsninger, tilpasset mennesket som handsken til hånden. Frihed, lighed og broderskab var de kodeord, der blev sat op mod den autoritære feudalisme. Det var i opgøret med den, det nye samfund skulle grundes. Rent praktisk skulle utopien realiseres gennem liberalismens principper [...] Omverdenen - såvel naturen som de bestående sociale forhold - kan ændres gennem menneskers handlinger, og [...] menneskets egne udviklingsmuligheder er afhængig af at det bliver gjort. Mennesket er et handlende væsen, gennem sine handlinger et led i fællesmekanismen, det skaber: samfundet - og dermed medansvarlig. Friheden betinger fremskridtet [...] Det er kampen for at virkeliggøre denne revolutionære borgerlige utopi, der er det samlende i hele Brandes' virksomhed fra først til sidst" (Juncker:27 f.).

Utopien indebærer altså en frigørelse fra autoriteter og vedtægter, og denne var led i en større frigørelse. Friheden var forbundet med spørgsmålet om retfærdighed, individualismen indeholdt også en social forpligtelse.¹⁵⁰

I forordet til *Samlede Skrifter I* (1899) lægger Brandes programmatisk vægt på tre "urokkelige" grundidéer i sin virksomhed:

Først frihedsideen og den lidenskabelige kærlighed til frihed, der har medført afskyen for dogmer og for al rå og oprørende tvang på handlingernes som på følelsernes område. [...] Dernæst retsideen og den ikke mindre lidenskabelige dyrkelse af ret og retfærdighed, uden hvis hævde ingen menneskeværdig eksistens er mulig på jorden og som ikke desmindre i alle lande og til alle tider daglig trædes under fødder. [...] Endelig troen på ledende ånder, den oprigtige og gennemførte genidyrkelse, grundet på overbevisningen om at det store menneske alene er kulturens kilde" (cit. efter Møller Kristensen: 25).

"Frihedsideen" og "retsideen" var og blev centrale elementer i dansk

¹⁵⁰ Møller Kristensen:18.

radikalisme, hvorimod "genidyrkelsen" ikke fik nær samme betydning.¹⁵¹

Denne Brandes' "ideologiske frihedskamp" (Juncker) kan man med Harald Rue betragte som det moderne borgersamfunds gennembrud, ført ind på åndslivets område. Anskuet fra denne synsvinkel får Georg Brandes' virksomhed og dermed den danske radikalisme der fulgte ham, en progressiv funktion i det datidige danske samfund som medvirkende til at bane vejen for et moderne kapitalistisk samfund. At ideologien senere kommer til at virke konserverende, da de ønskede resultater synes nået, er en anden sag.¹⁵² Ved at pege på de europæiske borgerlige frihedsidealer som absolutte størrelser stillede Brandes sig uden for det etablerede nationale fællesskab.¹⁵³ Derved kom han til at bane vejen for de nye klasser i samfundet. Kravet om *åndsfrihed* var et indirekte angreb på den *politiske* ufrihed. Han ville omforme "den hele samfundsbetragtning" i overensstemmelse med revolutionsidéerne og en videnskabelig livsopfattelse.¹⁵⁴ Men det var netop "samfundsbetragtningen" og ikke samfundet som sådan Brandes ville lave om på. Når der for ham er tale om en *ideologisk* frihedskamp, hænger det sammen med hans opfattelse af "ånden", mennesketanken, som den drivende kraft i udviklingen. Ånden kan påvirke og forandre forholdene. Menneskets historie opfattes som en proces hvor *ånden* udgør et aktivt og produktivt område, hvor igen det højeste trin nås af de individer som repræsenterer tidens mest avancerede og progressive idéer.¹⁵⁵ De store mennesker, Brandes' helte, bruger ifølge Sven Møller Kristensen deres tanke og vilje også i kamp for andres frihed, mod autoriteter og undertrykkelse af enhver art, til syvende og sidst i menneskehedens tjeneste. Deres betydning ligger i at de virker som repræsentanter for *almene* idéer, humanitetsidéerne, friheds- og fremskridtsidéerne.¹⁵⁶

Fremskridt bliver for Brandes ensbetydende med at udbrede lykke, sandhed og frihed og at bekæmpe ydre vold, løgn, fordomme og forældede

¹⁵¹ Høffding angreb senere Brandes' genidyrkelse, jf. også den indgroede "demokratisme" i den politiske radikalisme.

¹⁵² Rue:14, 17.

¹⁵³ Bay:89.

¹⁵⁴ sst.

¹⁵⁵ Jf. den almindelige positivistiske opfattelse (Comte-Mill-Buckle).

¹⁵⁶ Møller Kristensen:12, 21.

traditioner.¹⁵⁷ Som man ser, skal frigørelsen altså ske gennem oplysning, ikke ved at ændre samfundets grundlæggende økonomiske strukturer eller lignende. Dette vedbliver at være næsten et dogme i radikalismens ideologi fremover.

At historiens forløb opfattes som bestemt af idéer som bæres af genier, var en forestilling Brandes delte med en meget stor del af sin samtid, således også John Stuart Mill, hans nærmeste læremester og forbillede, som i lighed med den klassiske franske positivistiske tradition (Turgot, Condorcet, Comte) var af denne opfattelse.¹⁵⁸ Fremskridtstanken, dvs. idéen om fremskridtets uundgåelighed, var en af det progressive borgerskabs bærende idéer i det 19. århundrede. Intellektualitet, vækst i kundskab og lignende var stort set det fremherskende element som drivkraft i historien hos fremskridtstænkere uden for socialisternes kreds, og selve idéen om fremskridtet havde sit klassemæssige grundlag i det borgerskab hvis eget fremskridt i magt, velstand og kultur klart kunne ses af alle. Den var borgerskabets erfaring som gjordes til en generel lovmæssighed og dermed også fik en ideologisk funktion. Den kunne nemlig ved at blive generaliseret fungere som instrument til at opretholde den herskende magtfordeling, det herskende system, ved at undertrykke protester og pacificere potentielle oprørere. Thi også de undertrykte ville jo få del i fremskridtet.¹⁵⁹

Alt i alt må det understreges at selv om Brandes kraftigt kritiserede det bestående danske samfund, så skete det uden at det borgerlige samfunds økonomiske grundlag, kapitalismen, anfægtedes. Som Rue har understreget det, tværtimod. Kritikken kan snarere betragtes som en bestræbelse på at tilpasse samfundet til de økonomiske forhold der var under forandring. Beth Juncker taler om:

"[...] det modsætningsforhold inden for borgerlig ideologi, der skabes herhjemme netop i disse år gennem udviklingen af den kapitalistiske produktionsmåde. Modsætningens ene fløj er de radikale borgerlige skribenter, der forfægter den revolutionære borgerlige utopi i en skarp kritik af den sociale udvikling. De ser den, moralsk, som et udtryk for borgerskabets svigten af dets eget idégrundlag til fordel for økonomisk gevinst og

¹⁵⁷ a.a.:12.

¹⁵⁸ Jf. a.a.:17 f, 25; Pollard:121.

¹⁵⁹ Pollard kap. 3, specielt 150.

personlig magt. Over for dem den anden fløj, der slutter op om forsvaret for de herskende produktionsforhold: tingenes tilstand [...]" (Juncker:50).

Brandes' radikalisme var en *kulturradikalisme*. Hans projekt var at skabe et fælles kulturgrundlag for "hovedstadsintelligensen" på den ene side og bønder og arbejdere på den anden, bygge bro mellem dem og forsone dem politisk i ånden fra 1848.¹⁶⁰ Kampen i samfundet er for ham først og fremmest en kulturel kamp. I modsætning til Viggo Hørup der blev den politiske leder af københavnnerradikalismen, ville han ikke den sociale revolution, ikke en anden rangforordning i folket.¹⁶¹ Hans forhold til demokratiet var nærmest taktisk bestemt; som han selv beskriver det et sted i sin selvbiografi:

"Jeg satte kun pris på demokratiet, fordi det under de givne forhold var det bedste middel til at de, der duede dertil, kom til magten. Kunne dette nåes ad en sikrere vej, så var denne at foretrække" (cit. efter Hørup: 15) .

Det er genidyrkelsen der stikker hovedet frem, og det var måske det punkt der mest afgørende skilte Brandes fra de politisk radikale. For nok mente også de at de mest velkvalificerede skulle styre landet (og her tænkte fx Munch og Rode sikkert også på sig selv), men de var fra Hørup og fremefter lige så indædt tilhængere af det borgerlige parlamentariske demokrati og de borgerlige lighedsideal. Hørup var snarere end Brandes tilbøjelig til at betragte kampen i samfundet som en klassekamp. Han kæmpede mod den politik han anså for "den lumpneste af alle, den, der rotter de Rige sammen om at plyndre de Fattige og sætter Overklassen paa Nakken af dem, der har mindst at staa imod med, for at trykke dem ned til Ingenting" (Hørup:126). For ham var denne klassekamp, om man vil, i lige grad en økonomisk, social og kulturel kamp der kunne sammenfattes i kampen for det politiske demokrati. Men det primære i denne kamp var *bevidstgørelsen* af de undertrykte, og i det stykke ligner han naturligvis Brandes.¹⁶² Over for bevidstgørelsen blev for Hørup kampen for sociale reformer noget mindre væsentligt. Viljen til *lighed* blev vigtigere end de konkrete skridt i retning af

¹⁶⁰ Bay:109.

¹⁶¹ sst., jf. Hørup:68.

¹⁶² Hørup:22.

lighed. Men iøvrigt var Hørup, hvor sociale hensyn ikke nødvendiggjorde en autoritær indblanding i det menneskelige samvær, liberalist, som altså også Brandes.¹⁶³

De sociale aspekter i denne borgerlige radikalisme, kritikken af uanstændige sociale forhold, solidariteten med de besiddelsesløse, allierede den i en række henseender med socialismen. Med Hans Hertels formulering: ""Brandesianerne"s og socialisternes mærkesager blev delvis de samme: antimilitarisme, republikanisme, anti-klerikalisme og især grundlovsreform med almindelig valgret, etkammersystem og parlamentarisme, og allerede fra 70'erne flød "brandesianismen"s, darwinismens og socialismens begreber og slagord sammen i arbejderbevægelsens arsenal" (Hertel: 208).¹⁶⁴ Det senere nære politiske samarbejde mellem Det radikale Venstre og Socialdemokratiet har således sine rødder tilbage i Georg Brandes' og københavnerradikalismens idémæssige grundlag.

Det litterære Venstre som Brandes satte i gang og kom til at stå som bannerfører for, og det politiske Venstre indgik i 1880erne en alliance, da Folketingets Venstre (ledet af C. Berg og Hørup) gav Georg Brandes' bror og meningsfælle, Edvard Brandes, en redaktørplads ved dets københavnske organ, *Morgenbladet*, og en opstilling i Langelandskredsen der gav ham valg til Folketinget. Det var en handel hvorved det politiske Venstre købte sig del i den dannelse som Højre påstod det manglede.¹⁶⁵

I et tilbageblik som Hørup skrev i 1884, beskrev han dette således: "Dannelsen var os stadig paa Nakken. Dannelsen maatte splittes og vindes. Vi havde Krig mere med en Kultur end med et Parti. [...] som Parti maatte vi have vore Digtere, vore Professorer, vore Jurister, Journalister, Studenter ligesom de Andre [...] Som en Himlens Manna faldt det litterære Venstre ned i denne Ørk. Dannelsen var sprængt, vi havde, hvad vi manglede" (Hørup:71).

Allerede i 1883 skete der imidlertid et brud mellem grundtvigianerne med Berg i spidsen på den ene side og de mere radikale og europæisk orienterede, "fritænkerne" Edvard Brandes og Hørup på den anden. Bruddet førte til oprettelsen af *Politiken* der blev den københavnske radikalismes vigtigste våben i kampen om opinionen - den offentlige mening som Hørup lagde så stor vægt på. De politiske idéer fremlagde Edv. Brandes i *Politiken* i

¹⁶³ a.a.:23, 27.

¹⁶⁴ Om Brandes og socialismen se Bay og Hertel.

¹⁶⁵ Jf. Friisberg.

1885. Han karakteriserede her i en klar sammenhæng med brødrenes politiske program en radikal politiker som en politiker der "tænker de politiske tanker helt ud, uden autoritetshensyn og uden menneskefrygt". og han fortsætter med at sige at de radikale er overbeviste om at stat og kirke må adskilles at Danmarks bevarelse ikke beror på våbenmagt at republikken er den bedste statsform, og at kvinden må gøres ligeberettiget i social og økonomisk henseende. Disse idéer var da stort set grundlaget fremover.¹⁶⁶

Der kan være grund til at standse op og spørge hvilke kredse disse tanker fandt gehør i, hvem der udgjorde persongrundlaget for den danske radikalisme. P. Munch har - i en anden sammenhæng ganske vist - i sit radikale tidsskrift *Det ny Aarhundrede* i 1903 givet en karakteristik af den "hørupske retning". I en artikel behandler han situationen efter valget i 1903 for "det Byernes Venstre, der i sin Tid sammen med en Del Landborepræsentanter dannede den hørupske Gruppe":

"Disse borgerskabets, universitetets og forfatterverdenens mænd har aldrig alene dannet en særlig gruppe inden for Venstre, men de har dog altid haft deres særpræg, de knyttedes sammen ikke blot ved politisk enighed, men tillige ved et fælles moderne syn på alle samfundslivets og åndslivets forhold. Ordet "liberale", der oftest bruges om dem, er forældet og misvisende, med mere rimelighed kan man nu kalde dem *de social-radikale*, skønt dette ord endnu ikke har borgerret i vort politiske ordforråd. De droges i sin tid til bønderne af deres politiske retfærdighedsfølelse, de tog stilling side om side med arbejderne ledede af social retfærdighedsfølelse. De havde aldrig selv nogen klasse bag sig, og derfor aldrig nogen talrig vælgerhær".

Og Munch fastslog i den samme artikel at "de social-radikales hovedopgave er den langsomme omformning af befolkningens tænkevis i moderne ånd" (cit. Rasmussen & Skovmand:15-16).

Denne kreds af intelligentsia og storborgerskab hvor de københavnske jøder spillede en ret dominerende rolle - et forhold der af modstandere med et antisemitisk anstrøg kunne bruges til at understrege et unationalt sindelag, grupperede sig fra 1880erne omkring *Politiken* og Studentersamfundet. Studentersamfundet blev i udpræget grad samlingssted for

¹⁶⁶ Friisberg:437.

akademikerverdenens venstrefløj, og her gav samarbejdet mellem borgerlige progressive og socialdemokrater sig udslag i en række praktiske resultater som oplysningsvirksomhed for arbejdere, retshjælp m.v.

I årene op omkring dannelsen af det nye radikale parti i 1905 var P. Munch vel den der klarest redegjorde for radikalismens idéer. På mange måder forekommer han at have været "chefideologen" for denne gruppe, på samme måde som Georg Brandes havde formidlet den tidlige kulturradikalismes idéer. Han var da også en af de drivende kræfter i oprettelsen af en privat radikal diskussionsklub - Den radikale Klub - i København i 1903. Blandt initiativtagerne var også Ove Rode og Munchs nære ven og fagfælle Aage Friis. Denne klubs medlemsskare understreger i høj grad akademikerne og det højere borgerskabs dominans inden for denne gren af den danske radikalisme. Medlemmerne var næsten udelukkende de "borgerskabets, universitetets og forfatterverdenens mænd" som Munch i sin artikel havde talt om, og det er værd at bemærke at historikerne var talstærkt repræsenteret med Kr. Erslev i spidsen; blandt yngre historikere var der foruden Aage Friis og Munch selv deres studenterkammerat J. P. Jacobsen (Marcus Rubins svigersøn), sønderjyden M. Mackeprang og Erik Arup.¹⁶⁷

Denne københavneradikalisme inden for dette ret snævre miljø blev en af grundpillerne i Det radikale Venstre i 1905. Dens idéverden lå i direkte forlængelse af Brandes'. Det er stadig "utopien" fra 1789, den franske revolutions idéer, friheden, ligheden, traditionsubundetheden, forestillingen om at det er holdningen, tænkemåden, det gælder om at ændre, der står i centrum i den politiske tænkning. Munch formulerede opfattelsen meget klart i en artikel om *Evropæisk Radikalisme* som han skrev i *Det ny Aarhundrede* i 1906. Det hedder her:

"Det fælles Grundlag for al moderne Radikalisme er givet i det første Punktum af Menneskerettighedernes Erklæring: *Menneskene fødes og forbliver frie og lige i Rettigheder*. Dette er, om man vil, Radikalismens Trosartikel, det Dogme, hvorpaa den bygger, det Postulat, hvormed den begynder. Ud fra det prøver den det Samfund, hvori vi lever, respektløs overfor alle dets Vaner, ubundet af alle dets Fordomme. Prøvelsens Resultat er altid det samme: overalt viser det sig, at dette Samfund er bygget paa den modsatte Grundsætning, paa Forskellen, den tilfældige og vilkaarlige Forskel. Derfor

¹⁶⁷ Rasmussen & Skovmand:18.

kræver Radikalismen en *radikal* Forvandling, en Omvæltning, der gaar til Bunds. Den træder herved i den skarpeste Modsætning til de konservative" (Munch 1906:316).

Det radikale program er da som det findes udtrykt i Odenseprogrammet, fortsætter Munch:

"*Politisk* er grundkravet den lige og almindelige Valgrets Eneherredømme. *Socialt* stræber man gennem en række Foranstaltninger at hindre, at enkelte Mennesker skal vedblive at være Herre over andre med Ret til at udnytte deres Arbejdskraft til Fordel for sig selv. Paa *Aandslivets* Omraade er Kravet det, at der skal gives hvert Menneske Ret til at danne sine Meninger selv uden Statens Formynderskab, at Staten skal ophøre at tage parti for den ene eller anden Religion; [...] Paa *Militæromraadet* mødes alle radikale Partier i en fælles Grundholdning mod Krigen. [...] for radikale Mennesker er Krigen hæslig, Krigsbegejstringen en af Menneskenes ulykkeligste Vildfarelser" (Munch 1906:317-18).

Munch fortsætter med at gøre det klart at radikalismen er et udtryk for *rationalitet*, og det er grunden til at akademikerne "overalt betyder saa meget for Radikalismen". Det er da også konsekvent at Munch senere i artiklen hævder at "forøget Oplysning har alle Dage været Radikalismens bedste Hjælp". Han tvivlede ikke på at udviklingen var med de radikale:

"Radikalismens Opgave er ikke blot at omforme Lovene. Den er ikke mindre at forvandle Tænkemaaden, at bringe Befolkningen til en helt anden Vurdering af Værdier og Rettigheder end den tilvante. [...] Baade i Kampen om Tænkemaaden og om Lovene er den moderate og konservative Politik stadig vigende, den radikale stadig fremadtrængende og erobrende. Der er en uimodstaaelig Magt i det *Retfærdighedsprincip*, hvorpaa Radikalismen bygger" (a.a.:325, min udhævn.).

Det kan ikke undre at netop disse synspunkter blev grundlæggende, da Munch i 1923 skildrede *Folkestyrets Vækst i det 19. Aarhundrede* i et større samleværk. Titlen, der naturligvis i sig selv er et udtryk for nogle karakteristiske træk i radikal historieopfattelse (demokratiets betydning,

udviklingstanken), kunne ligesåvel have været "De radikale idéers sejrsgang efter 1789". Jeg henter derfra endnu et træk i radikal ideologi for at komplettere billedet, nemlig opfattelsen af de radikales frigjorthed fra klassebindinger, i modsætning til andre partier. Det hedder herom:

"De radikale er blandt de moderne Partier det, der mindst er knyttet til en enkelt Klasse. De henter deres Tilslutning fra alle Lag, faar indenfor hver Klasse Tilslutning fra dem, der stærkest paavirkes af de almindelige Retfærdighedskrav. De har været de egentlige Bærere af "Ideerne fra 1789", de Grundsætninger, mod hvis gennemførelse Udviklingen siden den store Revolution er gledet frem, Skridt for Skridt" (Munch 1924:165).

Tankegangen blev så indgroet i radikal selvforståelse at det blev til at radikal politik i modsætning til andre partiers politik var til *samfundets* vel, ikke til fordel for bestemte interesser eller klasser. Således skrev Erik Rasmussen i bogen i anledning af partiets 50 års jubilæum i 1955 om de radikale vælgere i 1920'erne:

"Sådan som den radikale vælgerflok var sammensat, jævne folk, lavere middelstand på land og i by og dertil mange af åndens arbejdere uden snævre interesser i den økonomiske magtkamp, var hovedlinierne i partiets indre politik afstukket. *Det var folk, hvis interesser mere faldt sammen med samfundets som sådan end med en enkelt classes.* Ejendomsretten måtte bevares, men spredes, og dens misbrug bekæmpes, sociallovgivningen videreføres og den åndelige frihed udbygges, en kurs som hverken var socialistisk eller liberalistisk - senere blev den betegnet som socialliberal - og dog kun kunne forfølges i samarbejde med enten Socialdemokratiet eller venstremænd" (Rasmussen & Skovmand:226, min udhævn.).

Uden rødmen opfattede de radikale sig som dem der bedre end andre var i stand til at varetage *helhedens* vel, det *almene* vel. *De* var bærere af de grundlæggende friheds- og lighedsidéer fra 1789. *De* kunne forene det nye med det gamle, fordi de var fordomsfrie. *De* kunne lede samfundets udvikling, "så udnyttelsen af alle gode kræfter fremmes". Og de kunne

tilvejebringe *samarbejde* mellem samfundets klasser i stedet for klassekamp.¹⁶⁸

I radikal *samfundsopfattelse* betragtes samfundet, som vi allerede har set det hos Hørup, som et klassesamfund. Munch formulerede det i 1930: "Det bestaaende Samfund er delt i to Hovedgrupper, der er noget nær lige talrige. Den ene Gruppe sidder inde med Produktionsmidlerne, har del i Ejendomsretten til Samfundsværdierne [...] Den anden Gruppe er de besiddelsesløse Lønarbejdere. Modsætningen [...] truer Kulturverdenens rolige Udvikling, som Modsætningen mellem Nationerne gør det" (Radikale Venstre:189). Modsætningen skabte social og økonomisk ulighed, og det lå - som vi har været inde på - fra starten i radikalismens krav om et retfærdigt samfund at denne ulighed skulle mindskes.¹⁶⁹ Den 1. Verdenskrigs erfaringer bestyrkede de radikales idé om "Statens Ret og Pligt til at gribe ind for at hindre det økonomiske Liv i at komme paa Afveje, for at lede det ind i det rette Spor, hjælpe over Vanskeligheder". Krigen havde givet de økonomisk stærke mulighed for at bestyrke deres overmagt. "Hver og én, der besad en eller anden Art af Produktionsejendom, havde Ret til uforholdsmæssig Fortjeneste, medens de, der kun havde deres Arbejde at leve af, rantes ubillig haardt"(Radikale Venstre:188).

I prægnant form gav Ove Rode disse tanker udtryk i den berømte "Gimle-tale" som han holdt i folketinget i forbindelse med finanslovdebatten i efteråret 1915. Han konstaterede her modsætningsforholdet mellem den gamle liberalisme med den ubundne konkurrence og "den nye sociale radikalisme, der under fuld hævde af individets ret som åndsvæsen ser dets ret som samfundsmedlem, bestemt ved at samfundet er en social organisme, hvis styrke og lykke beror på organisation og samarbejde, orden og ledelse" (cit. efter Rasmussen & Skovmand:170). Udtalelsen indeholder en række karakteristiske elementer i radikal opfattelse. De ansatser til en klasseopfattelse der var i radikalismen, var ikke det mindste marxistisk; det var aldrig de radikales tanke at medvirke til grundlæggende samfundsændringer. Samfundet betragtedes netop som en organisme, hvor det gjaldt om at opretholde en balance mellem de forskellige dele, først og fremmest mellem ejere og ikke-ejere af produktionsmidlerne eller *samfunds-værdierne* som de betegnende nok kaldes.

Der er således tale om en ligevægtsideologi, hvis borgerlige karakter

¹⁶⁸ Bertel Dahlgaard i Radikale Venstre:204, 208, 210.

¹⁶⁹ Se fx Odenseprogrammet 1905, Rasmussen & Skovmand:54 ff.

yderligere understreges af at det centrale middel til at opretholde balancen - ikke er ejendomsrettens afskaffelse som socialisterne vil det, men ejendomsrettens spredning på så mange hænder som muligt. Munch talte om en modsætning mellem ejere og lønarbejdere: "Det er en Hovedopgave for Lovgivningen at dæmpe denne Modsætning, at give Flere og Flere, til sidst praktisk talt Alle, Del i Ejendomsretten" (Radikale Venstre:189). Det er det der er udviklingens mål. Fortsat deling af jord, lettelse af adgangen til kapital, opretholdelsen af små virksomheder, tålelige forhold mellem arbejdsgivere og arbejdere, bl.a. ved at give de ansatte del i ejendomsretten til de store virksomheder, indsigt og kontrol med truste og monopoler, bliver de politiske midler til at fremme målsætningen.¹⁷⁰ Det er troen på det man kalder "den økonomiske Selvstændigheds samfundsmæssige Værdi" (a.a.:207), ønsket om "en Samfundsordning, hvor der skabes Mulighed for at Alle, der vil noget, Alle, der *duer*, kan arbejde sig frem til at blive Medejere af deres Fædrelands Jord eller af andre Produktionsmidler" (Bertel Dahlgaard) (a.a.: 208), der er et hovedfundament i radikal samfundsopfattelse.

Hele tankegangen, hvor man vil omforme tænke måden, men ikke samfundet, fastslå ligheden uden at opgive friheden og individualismen ("hævdelse af den enkeltes ubetingede frihed, kun begrænset ved hensynet til andres lige ret" som det hedder i Sønderborg-programmet fra 1922¹⁷¹), øve ambulancetjeneste over for kapitalismens værste udskejelser og hylder ejendomsretten som det største gode, understreger, som flere gange nævnt, at der er tale om en ideologi der nok vil være reformistisk i forhold til det bestående, men ikke lave om på det borgerlige samfunds grundlag.

I sin selvforståelse ville radikalismen, som vi har set, ikke definere sig som en bestemt klasses ideologi. Det radikale Venstre ville ikke defineres som et klasseparti. Udskillelsen af Venstre opfattedes som en deling efter anskuelser, ikke efter klasser. Men på den anden side var dog P. Munch ikke blind for at også klasseforhold havde spillet ind, i og med at det på landet fortrinsvis var husmænd og i byerne akademikere der var gået med i Det radikale Venstre.¹⁷² Der kan nok være grund til at sætte spørgsmålstejn ved denne selvforståelse og i det hele taget spørge om radikalismens sociale og økonomiske grundlag. Hvis interesser er det den udtrykker? Med hensyn til Brandes har vi strejft dette problem. Når det gælder ideologien bag

¹⁷⁰ Radikale Venstre:189 ff, jf. 205 ff.

¹⁷¹ Rasmussen & Skovmand:229.

¹⁷² Radikale Venstre:178.

partidannelse af Det radikale Venstre, peger tankegangen klart nok hen på en social og økonomisk basis uden for det kapitalistiske samfunds to hovedklasser, bourgeoisiet eller kapitalejerne på den ene side og arbejderklassen på den anden. Vi har før omtalt Brandes' synspunkter som udtryk for en borgerskabets ideologi. Det må uddybes derhen at der ikke er tale om det egentlige kapitalejende borgerskab, men snarere mellemlagene mellem dette og arbejderklassen.

Radikalismens og Det radikale Venstres klasse-mæssige basis må findes i den del af småborgerskabet der valgte at alliere sig til venstre med arbejderklassen i en række væsentlige henseender.

I Busck, Christensen & Jepsens analyse af klassestrukturen i det danske samfund 1870 - 1920 defineres en småborger som "en person, der tjener til sit underhold ved eget arbejde, og som selv er i besiddelse af de dertil nødvendige produktionsmidler. [...] Han er på den ene side arbejder, på den anden side kapitalejer og sin egen arbejdsgiver. Dette stiller ham i en mellemposition mellem [...] bourgeoisiet og [...] arbejderklassen. Til småborgerskabet hører gårdmænd, husmænd (i det omfang de ikke arbejder ude), håndværksmestre, detailhandlere og folk i de liberale erhverv, dvs. læger, journalister o.l." (Busck m.fl.:53). Danmark var i perioden efter 1870 og også efter industrialiseringsgennembruddet i udpræget grad en småborgerstat. Mellem det kapitalistiske samfunds to hovedklasser var der en stærk og magtfuld stødpude af småborgere i små virksomheder.¹⁷³

Med bourgeoisiet har småborgerskabet en fælles interesse i at opretholde den private ejendomsret til produktionsmidlerne, en interesse der i særlig grad er bevidst hos småborgerne der lever under en konstant trussel om at miste deres ejendom og dermed deres status. Med proletariatet har småborgerskabet en fælles interesse i at holde monopoliseringens tendens til forhøjelse af det almindelige prisniveau nede og modvirke storkapitalens magt. Vi har set at Det radikale Venstre i sin ideologi netop lægger vægt på disse forhold.¹⁷⁴

Imidlertid er der inden for småborgerskabet en række modsætninger der bevirker at det sjældent eller aldrig optræder som en samlet klasse, organisatorisk, politisk eller ideologisk. Her i landet optrådte sådanne modsætninger bl.a. mellem by og land. Der var delvis tale om regulære interessemodsigelser som landhåndværkets og landhandelens ekspansion

¹⁷³ Busck m.fl.:42.

¹⁷⁴ a.a.: 53, 55.

skabte i forhold til de tilsvarende byerhverv, men der var også tale om en ideologisk oppustet modsætning som skulle tjene til at fastholde byernes småborgere i en alliance med bourgeoisiets politiske organisation Højre. Industrialiseringens kapitalkoncentration gjorde dog i det lange løb denne alliance umulig, og en del af småborgerskabet placerede sig politisk på venstrefløjten af Venstre - senere i Det radikale Venstre (således som nævnt en stor del af husmændene og intelligentsiaen - herunder folkeskolelærere der spillede en vigtig rolle i partiet) eller endog i Socialdemokratiet.¹⁷⁵

Den tidlige kapitalismes dominerende ideologi, liberalismen, havde den småborgerlige virksomhed som idealtype. Men den frie konkurrences tendens til en monopolisering af markedet gjorde det klart for småborgeren at virkeligheden ikke svarede til idealet. Liberalismen blev da i udpræget grad borgerskabets ideologi der bl.a. får den funktion at tilsløre den frie konkurrences farer og modsætningen mellem lønarbejde og kapital. Småborgerskabet finder sig da nye ideologier, konservatisme eller en modificeret liberalisme.¹⁷⁶

"Fælles for de forskellige dele af småborgerskabet er ønsket om en forholdsvis stærk statsmagt der kan fastholde lighedsprincippet - eller retfærdighedsprincippet, dvs. en rimeligere fordeling af kapitalakkumulatio- nen, over for den frie koncentration på det frie marked, hvor kun den stærkeres ret gælder. Herpå beror til syvende og sidst den ofte behandlede konflikt mellem frihedsidealet og lighedsidealet i det borgerlige samfund" (a.a.:58). Det var i udpræget grad de radikales politik. Det hedder videre i denne analyse af småborgerskabet hvorfra ovennævnte citat stammer:

"Småborgerskabet står for lighedsprincippet med bibeholdelse af den private ejendomsret. Den lille enkeltmandsvirksomhed, beskyttet af statslig regulering af konkurrencen, er modellen i den ideologi, som man normalt betegner *socialliberalismen*. Dens bærere er fortrinsvis husmænd, intellektuelle og andre, som ikke udnytter lønarbejdere, desuden den moderne styrkede statsmagts egne ansatte. Sociallibera- lismen har tillige en stærk appel til de faglærte arbejdere, der ser deres fornemste mål i den selvstændige bedrift" (sst.).

Og dette er jo, præcis som vi har set, hvad der karakteriserer Det radikale

¹⁷⁵ a.a.:41.

¹⁷⁶ a.a.:57.

Venstre.

Den væsentlige grund til splittelsen inden for Venstre omkring århundredskiftet må søges i ændrede klassekonstellationer. I 1890'erne allieredes bourgeoisiet og gårdmandsklassen der i kraft af andelsbevægelsen efterhånden havde udviklet sig til en storarbejdsgiver, og over for denne nye alliance stod arbejderklassen og det socialliberale småborgerskab der dannede sit eget parti i 1905. I processens løb antog arbejderklassens parti, Socialdemokratiet, en i alt væsentligt småborgerlig ideologi, hvilket først og fremmest havde sin årsag i at den danske arbejderbevægelse i hovedsagen prægedes af småborgerlig bevidsthed. Den nære overensstemmelse i ideologi gav sig udslag i de programmæssige overensstemmelser og muliggjorde det snævre samarbejde ved valg og i rigsdag.¹⁷⁷

Dette var altså i grove træk radikalismens klassemæssige grundlag. At de radikale i et samfund der så udpræget som det danske var domineret af småborgerskabet, kunne føle sig som i prægnant grad bærere af helhedens interesser, af almenvellet, kan i lyset heraf næppe undre.

I yderste korthed kan radikalismen - eller socialliberalismen - da sammenfattes i nogle få nøgleord, hvad angår samfundsopfattelsen: *Frihed og lighed - politisk, økonomisk og kulturelt*; dette er de overordnede begreber, hvori der indgår et centralt begreb som *social retfærdighed, beskyttelse mod undertrykkelse*. Dertil *rationalitet og oplysning og bevidstgørelse; antimilitarisme; ejendomsrettens spredning; classesamarbejde*, samtidig med en erkendelse af samfundets klassekarakter.

Hermed skulle scenen være sat til en redegørelse for den radikale forskningstraditions forestillinger om videnskaben historie og dens emne. De var et resultat af krydspåvirkninger fra de her skitserede videnskabsteoretiske og ideologiske retninger og formentlig flere til, ligesom også personlig indflydelse og personlige særtræk har haft deres del i slutresultatet (men dette sidste falder uden for denne undersøgelses område).¹⁷⁸

Den herskende forskningstradition i dansk historievidenskab op til o.1880 var utvivlsomt præget af historismen. Det er et hovedsynspunkt her at det afgørende brud mellem denne tradition og den unge radikale historikergeneration først og fremmest manifesterede sig i sidstnævntes

¹⁷⁷ a.a.:71 f (jf. Herman Trier i 1905, cit. Rasmussen & Skovmand:69, og jf. Munch, Erindr. I:149 og Munch 1906:316).

¹⁷⁸ Om Paludan-Müller er talt ovenfor. Om Allen se M.F.K. Nielsen 1974.

tilknytning til positivistiske videnskabsidealer. Kildekritikken som man ellers tidligere opfattede som hovedområdet for bruddet, udgør næppe i sig selv modsætningspunktet. For historismen var det empiriske noget centralt, og kildekritiske betragtningsmåder var introduceret af Paludan-Müller og andre. Der er derimod det rigtige i at fremhæve kildekritikkens betydning at den, som led i videnskabernes almene professionaliseringsbestræbelser, nu blev et væsentligt aspekt i uddannelsen og systemiseredes i et helt andet omfang, end det tidligere var sket herhjemme. Men kildekritikken var trods alt ikke det eneste konstituerende for historisk videnskab - selv om det for en eftertid ofte kom til at se sådan ud, bl.a. måske netop på grund af indlæringen ("indoktrineringen"), systematiseringen og den stadige påpegning af dens betydning for en fagligt acceptabel standard.

I holdningen til og hovedforestillingerne om syntesen slog den radikale ideologi desuden klart igennem, og dette er nok - ved siden af og knyttet sammen med de videnskabsteoretiske anskuelser - det andet centrale moment der gør det rimeligt at tale om at den "radikale tradition" betegner noget nyt i forhold til den hidtil dominerende historistiske tradition.

Kr. Erslev var uden tvivl den radikale traditions førende skikkelse som teoretiker, praktiker og pædagog, og han bliver derfor uundgåeligt hovedperson i det følgende. Vi skal først undersøge udviklingen af synspunkterne omkring materialeanalysen, omgangen med kilderne som hans navn nok først og fremmest trods alt er knyttet til.

KAPITEL III

UDVIKLING AF DE KILDEKRITISKE PRINCIPPER

I et efterperspektiv er Erslevs udvikling af den kildekritiske teknik og dens begrebsapparat kommet til at stå som den hovedindsats, han og hans generation udøvede, ikke mindst takket være deres egen "selvpromovering".¹

Uanset hvor stærkt man nu vil vægte kildekritikkens betydning i det samlede billede af denne nye videnskabelige traditions indsatser og især dens indhold af fornyelse i forhold til forgængerne, så er der ingen tvivl om at den var central for den undervisningsmæssige opbygning faget fik ved universitetet siden 1880'erne, takket være Erslev, og dermed også for Erslev-elevernes faglige opfattelse. En væsentlig del af deres studium blev en indskoling i kildekritik, og det så meget at dette moment af faget ofte blev den egentlige og konstituerende videnskabelige side af det for dem.

Der har imidlertid hidtil ikke været nogen særlig interesse for i mere detaljeret form at underkaste udviklingen af Erslevs kildekritiske synspunkter i teori og praksis en undersøgelse. Netop på grund af deres centrale placering inden for forskningstraditionen forekommer dette påkrævet. Det følgende kapitel vil temmelig detaljeret søge at forfølge disse synspunkter gennem Erslevs afhandlinger, fra de tidligste i studieårene (som må antages først og fremmest at afspejle den da herskende traditions forhold til kildekritik) frem til de afhandlinger hvori den erslevske kildekritik er fuldt udviklet. Dette vil samtidig hen ad vejen give anledning til at kaste lys over sider af Erslevs videnskabsideal og vise centrale aspekter i hans egen udvikling som historiker.

¹ Se Eriksen m.fl.:89 ff (hvis konklusion jeg iøvrigt ikke fuldt ud kan dele).

DE TIDLIGSTE AFHANDLINGER

Som tidligere påpeget var materialeanalysen et hovedelement i den historistiske forskningstradition som også Erslevs lærer Paludan-Müller, som beskrevet, var repræsentant for. Det er derfor i god overensstemmelse med denne tradition at Erslev allerede tidligt forsøgte sig i denne genre hvor han, i hvert fald hvad angår skrevne kilder, fulgte de slagte veje, men hvor han på den anden side i nogle afhandling om ikke-skrevne kilder (mønter) i et vist omfang viste ud over denne tradition.

Allerede i 1873 fik Erslev - han var da kun 20 år gammel og havde studeret historie siden 1870 - trykt en mindre afhandling om *Harald Haardraade i Limfjorden i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed*. Der er ingen grund til at gå i detaljer med den. Man kan næppe nok tale om egentlig kildekritik. Erslev undersøger en beretning hos Snorre om hvorledes Harald Hårdråde slipper fra nogle forfølgere ved at trække sine skibe over land fra Limfjorden til Vesterhavet. Men det sker på den måde at Snorre tages for pålydende, og problemet bliver blot at stedfæste de geografiske lokaliteter i fortællingen, således at den bliver forståelig. Samtidig finder Erslev støtte for påstanden om at skibene blev trukket over land ved at henvise til en lang række tilsvarende eksempler.

Betydelig mere interessant er afhandlingen fra 1875 om *Kong Valdemars Jordebog og den nyere kritik*² hvor Erslev blandede sig i en aktuel diskussion mellem Paludan-Müller, Oluf Nielsen og Johs. Steenstrup. Han vil underkaste værket "en kritisk undersøgelse" (a.a.:56), ikke for at nå frem til nye opfattelser af enkeltheder, men for at få fat i helheden og de afgørende problemer i forbindelse med jordebogen.

Erslev mener at man må følge den af Paludan-Müller anviste fremgangsmåde, nemlig først at undersøge hele håndskriftet og derefter de enkelte jordebogsstykker i det. Der er tale om at Erslev - i god overensstemmelse med den herskende kildekritiske hovedinteresse - først og fremmest vil undersøge afhængighedsforhold omkring kilden (a.a.:59).

Paludan-Müllers opfattelse af håndskriftet som en øvelsesbog er Erslev ikke enig i, men han er enig i at hovedproblemet bliver at tilvejebringe en tilfredsstillende forklaring på misforholdet mellem enheden i den ydre form og den store uensartethed i indholdet (sst.). Formuleret således, er det klart at Erslev ser det som kildeanalysens hovedopgave at opstille nogle teorier om den sammenhæng kilden optræder i. Teoriernes holdbarhed

² HT 4.R.V:56-116.

afgøres så af deres større eller mindre rimelighed eller sandsynlighed. Det rejser selvfølgelig spørgsmålet om hvad det er for forhold eller kriterier der afgør hvad der er rimeligt og sandsynligt, noget som Erslev ikke problematiserer. Til syvende og sidst må de jo hænge sammen med den opfattelse af den fortidige virkelighed som historikeren er nået frem til. Og dette er i høj grad en opfattelse som hænger sammen med hans almindelige virkelighedsopfattelse.

I det konkrete tilfælde mener Erslev at det rejste problem må løses "ved at påvise de interesser, der have frembragt vort håndskrift, og muligheden af deres forening" (a.a.:61). Han forsøger da nærmere at analysere indholdet for herfra at slutte tilbage til ophavsmanden, en procedure Erslev senere formulerer teoretisk i sin skelnen mellem levning og beretning, men i grunden først får rigtigt hold på i *Historisk Teknik* i 1911. Slutningen må naturligvis baseres på nogle - ikke nærmere formulerede - præmisser om, i hvilken sammenhæng skriftet er fremkommet.

Håndskriftets indhold har en kameralistisk og en teologisk side (a.a.:61 f). Paludan-Müller mente at det kunne forklares ved at der var tale om en øvebog for en kalligraf der skulle uddannes til videre tjeneste for sit kloster (a.a.:63). Erslev finder af forskellige grunde ikke denne opfattelse "sandsynlig". Indholdet er ikke hvad han ville forvente af en sådan øvebog, forklaringen passer kort sagt ikke til de begreber Erslev har om hvad der i middelalderen ville blive brugt i en sådan af Paludan-Müller opstillet ophavssituation for kilden.

Men hans eget svar adskiller sig mht. metodisk fremgangsmåde ikke principielt fra Paludan-Müllers. "Kan man vente", spørger han, "at én og samme mand har forenet håndskriftets to så modsatte interesser..." (sst.), hvilket besvares med ja. Opfattelsen baseres på at det kan påvises at gejstlige i vidt omfang har været i kongens tjeneste. Dertil kommer at Erslev forestiller sig at ejeren af kodex og afskriveren er to forskellige personer, igen noget der baseres på nogle bestemte omstændigheder ved håndskriftets fremtrædelsesform.

Herudover anføres yderligere en række argumenter imod øvebogteorien som alle har karakter af rimelighedsargumenter, fx at det ville "i sandhed være en urimelig ødslen med pergament" hvis der kun var tale om en skrivebog (a.a.:69), eller at det ville være "urimeligt" at lade plads stå åben som tilfældet er flere steder (sst.).

Erslev mener således at der er tale om "en anden genesis for håndskriftet" end den Paludan-Müller har hævdet. Hans opfattelse får stor betydning for den videre brug af kilden. Hvis nemlig der havde været tale om

en "øvebog", ville man ikke have kunnet gardere sig imod fejl og mangler: "en skriver, der er ligegyldig for indholdet og lægger mest vægt på at skrive smukke bogstaver, vil rimeligvis have gengivet hvert tredje navn og hvert andet tal fejlagtigt", for ikke at tale om eventuelle overspringelser (a.a.:70). Men hvor det kan kontrolleres, er der tale om gode afskrifter, og Erslev mener at det må der også være "hvor en kontrol i detaljerne er umulig". Der er altså tale om "nøjagtige og *troværdige gengivelser* af jordebogsbladenes originaler". Skriveren har, mener Erslev, "vel mekanisk og uden bearbejdelse, men nøjagtigt og fuldstændigt, afskrevet alt, hvad der blev ham forelagt" (a.a.:71).

Erslev går derpå over til at se på de enkelte jordebogsstykker som han kalder "statistiske stykker" (sst.). Der er her - i al løselighed - tale om "bestemmelse af kildens oprindelse", som han senere i *Grundsætninger* kalder denne procedure, dvs. indholds- og ophavsbestemmelser, uden at der dog er tale om en bevidst systematik i metoden.

Erslevs overvejelser over materialet fører til en tilslutning til Paludan-Müllers synspunkt at der er tale om forskellige i sig selv usammenhængende stykker som er samlet i og med håndskriftet, og altså heller ikke oprindeligt har udgjort en sammenhæng (a.a.:92-3) sådan som man tidligere - og endnu Steenstrup - mente. Dette resultat fører igen til en afvisning af "det andet hovedpunkt i den ældre opfattelse", nemlig at jordebogen pga. sin officielle karakter som en slags statens jordebog måtte have en særlig fuldstændighed og pålidelighed (a.a.:96). Når der ikke er tale om en helhed, har højst de enkelte stykker en officiel karakter, og deres pålidelighed og fuldstændighed er noget der først skal bevises.

I resten af afhandlingen beskæftiger Erslev sig med dette problem. Han mener der er to veje at gå: enten den af Steenstrup anvendte at prøve kildens oplysninger på andre kilder uden for den selv, eller den af Paludan-Müller foretrukne ved en *indre kritik* hvor oplysningerne prøves på kilden selv. Som ved andre lejligheder i afhandlingen vælger Erslev også her at følge sin lærer, ud fra den begrundelse at man "næsten aldrig er i stand til at stille [jordebogsstykkernes oplysninger] sammen med oplysninger andensteds fra" (a.a.:96-7). Der er altså ikke tale om nogen principiel afvisning af det første metodiske princip.

Den videre undersøgelse af hovedstykket må, mener Erslev, ske "uden forudfattede meninger" (a.a.:108) - en holdning man støder på igen og igen i Erslevs senere kildekritiske virksomhed, uden at det iøvrigt nogensinde bliver klart hvordan det nærmere skal forstås. Han hæfter sig ved skriftets uensartethed og de udeladelser der er. Og han afviser forsøg på ved

"usandsynlige hypoteser" eller "kunstlede forklaringer" at udfylde de huller der er (a.a.:112). Sådanne hypoteser vil nemlig skulle støttes på en forudsætning om en fuldstændighed som de netop skal bevise. Tværtom mener han netop at disse lakuner underbygger hans opfattelse at der er tale om forarbejder til en jordebog og ikke noget officielt og afsluttet.

Men Erslev er ikke tilfreds med at have nået til dette resultat vedrørende jordebogens karakter. Han vil også have den placeret i sin historiske sammenhæng, eller om man vil sat den i relation til sin ophavssituation (men Erslev bruger ikke selv dette udtryk).

Han sætter den i forbindelse med perioden efter Valdemar Sejrs nederlag, en tid, som de vigtigste af jordebogsstykkerne henviser til, og han vil i disse se "spor af hin kong Valdemars genopbyggende og lægende virksomhed, hvorom historien ellers véd så lidt" (a.a.:115). De fremgår af en "almindelig tendens i tiden", nemlig "en stræben efter at klare kongedømmets indtægter og at fæstne dets jordegods - og netop i deres ufuldendthed stå de som tro afspejlinger af hin kong Valdemars lovførervirksomhed, der på så mange punkter kun blev en begyndelse." På et senere tidspunkt har så en kongetro gejstlig ved rentekammeret samlet "disse spredte levninger af Valdemar Sejrs reformvirken, tillige med hvad han ellers kunde finde til oplysning om Danmarks statshusholdning" (a.a.:116).

Han har dermed tilvejebragt en rimelig forklaring på hvorfor jordebogen har den form og det indhold den har, en forklaring der efter hans opfattelse er bedre, rimeligere, mere dækkende end andre forklaringer.

Der er i disse kildekritiske synspunkter meget traditionelt. Først og fremmest følger de i Paludan-Müllers spor med hensyn til interessen for kildens genese.³ I en vis forstand er det på den anden side også det der peger fremad. Den tyske kildekritik blev vel i vidt omfang stikkende i analyser af beretninger, hvilket præger gængse lærebøger som Droysen og Bernheim i deres kildeanalytiske afsnit, ligesåvel som et så positivistisk inspireret værk som Langlois & Seignobos. Men man begyndte i slutningen af 19. årh. at kræve en nøjere ophavsanalyse,⁴ og Erslevs store fortjeneste forekommer i den forbindelse at have været påpegnings af udnyttelsen af kildernes levningsaspekt i den historiske forskningsproces og det hermed sammenhængende funktionelle kildesyn. En sådan opfattelse af kilderne fører til at kildens ophavssituation får en fundamental betydning, og det er i princippet det samme der står centralt i denne tidlige form for kildekritik.

³ Se hertil Ladewig Petersen 1978:149.

⁴ Torstendahl 1964:371 f.

På den anden side er der ikke tale om nogen teoretisk bevidsthed. Erslev gør sig næppe klart hvad han gør, og hvorfor han gør det. Til syvende og sidst er den anvendte kildekritik baseret på hvad kritikeren anser for rimeligt eller sandsynligt i den pågældende situation, en løsning som ligger den langt mere stringente, af regler beherskede kildekritik Erslev senere tager i anvendelse, fjernt. Men formentlig var den ganske karakteristisk ikke blot for den samtidige danske historieforskning, men for historieforskning i det hele taget.

Metoden er i realiteten historismens hermeneutisk-intuitive: at søge at leve sig ind i situationen da kilden bliver til, om end den selvfølgelig ikke er ubundet af en række forudsætninger. I en fodnote, hvor Erslev diskuterer en kronologisk forvirring i en årbog der indgår i kodex, sker argumentationen bl.a. med henvisning til, "hvad enhver vil kende af egen erfaring" (a.a.:67).⁵

Erslev gav således ikke i sit arbejde med traditionelt skriftligt materiale nogen efter danske forhold særligt revolutionerende synspunkter til kende i sine kildeanalyser. Derimod er hans andet større arbejde fra 1875 tillige med en mindre afhandling af betydelig større interesse i metodisk henseende, dels ved i højere grad at pege frem mod senere kildekritiske standpunkter, dels ved at tage udgangspunkt i noget så forholdsvis moderne som statistiske overvejelser.

Arbejdet var et resultat af numismatiske interesser Erslev allerede tidligt havde fået, og som bl.a. havde resulteret i at han havde fået overdraget at ordne og katalogisere Christian Jürgensen Thomsens efterladte møntsamling.⁶

Afhandlingen hed *Roskildes ældste mønter. Studier til dansk mønthistorie*⁷ og er først og fremmest interessant ved kildematerialets art og de overvejelser dette medfører. I en vis forstand er der jo nemlig tale om ikke-skriftlige kilder, idet det skriftlige indhold stort set indskrænker sig til angivelse af møntmester og møntsted. Dette rejser selvfølgelig en række problemer af en helt anden art end dem der opstår i forbindelse med udnyttelse af skriftlige beretninger, som på dette tidspunkt endnu praktisk taget var hvad de fleste historikere havde kendskab til. Allerede nogle år forinden havde Erslev henledt andre historikers opmærksomhed på dette

⁵ Jf. også konklusionen, hvor Erslev baserer sig på en sætten sig i skriverens sted.

⁶ Ellen Jørgensen 1943/64:231. Kataloget udkom (på fransk) i 1873, jf. Krarup.

⁷ *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1875:117-87.

materiale. I *Vore Bynavnes ældste Former, oplyste ved danske Mønter*⁸ nævnte han i en omtale af O. Niensens arbejde med danske stednavne at det ved hjælp af mønterne ville være muligt at føre navneformer længere tilbage, end det kunne lade sig gøre med traditionelt kildemateriale. Han karakteriserede dem som "mindesmærker", idet han formentlig her overtog Paludan-Müllers betegnelse for overleverede historiske kilder (som han satte i modsætning til sagn og myter der stadig er under forandring).⁹

I sin afhandling om Roskildes mønter søger han at vise, at materialet kan bruges til langt mere end blot at datere bynavne. Af en række møntfund uddrager han mønter fra Roskilde og opstiller dem i en kronologi, som han derpå kan bruge til at sige noget om møntvæsenets udvikling i denne by - og i Danmark. I metodisk henseende er afhandlingen interessant på flere led. Den er tydeligt inspireret af positivistiske forskningsidealer. Der er tale om et materiale der kan beskrives, måles og vejes eksakt, og indholdet i de enkelte konkrete fund kan sammenlignes, og de fælles træk opsøges.¹⁰ De resultater arbejdet fører til, tillægger Erslev en helt anden sikkerhed end dem der nås ved hjælp af gængs historisk materiale: "hvad der i min undersøgelse er hentet fra mønterne alene, (kan) naturligvis ikke [...] ændres af en ny opfattelse af datidens historiske hændelser" (Erslev, Roskilde:187), erklærer han i en fodnote som tydeligvis har til formål at forsvare resultaterne og metoden over for tænkte indvendinger. Bemærkningen går på et hovedpunkt i afhandlingen hvor Erslev mener at kunne påvise at "der er altså et øjeblik i Knud den Stores regering, da der foregår den mest gennemgribende ændring i alle møntforholdene, en ændring af vægten som af prægene, af prægenes udbredelse som af deres indhold. *Tiden* for denne bevægelse kunne vi bestemme temmelig nøje ud fra mønterne selv" (a.a.:170).

På grundlag af nogle fund mener Erslev at den må dateres til 1025-27. Da et sådant fænomen næppe kan være tilfældig, søger han "en dybere årsag, en baggrund i større historiske forhold, hvoraf (det) kun er en afspejling"- som det synes i god overensstemmelse med fx Mills og Høffdings opfattelse af de samfundsmæssige fænomeners indbyrdes forbundethed.¹¹ Ved at gå til

⁸ *Danske Samlinger* 2.R.3:121-27, 1873.

⁹ Jf. Erslevs gengivelse af Paludan-Müllers kildeteori i HT 6.R.III:167-93.

¹⁰ Se fx Erslev, Roskilde:144 om metoden, og bemærk i Erslev, *Møntregning*: 137-8, hvorledes hans argumentation er nøje baseret på mønter, møntfund og pengesummer, som alle kan gøres op i tal; han mener da også, at resultatet fremgår med "vist nok (!) uomtvistelig sikkerhed", 139.

¹¹ Erslev, Roskilde:144, 171, jf. også 187 fodnote.

det han kalder "*historien*", hvormed han mener den accepterede opfattelse af tidens historie,¹² sætter han skiftet i forbindelse med Hardeknuds valg og et særdansk partis sejr i 1026 som en generel dansk reaktion mod engelsk indflydelse.¹³ Men uanset denne sidstnævnte opfattelses rigtighed, står iflg. Erslev som sagt "den påviste bevægelse i møntvæsenet dog stadig fast"; i føromtalte fodnote er han villig til at diskutere det berettigede i "at søge almenhistoriske årsager for noget så særligt som møntvæsenet", men han mener på den anden side at "den fremhævede ændring af møntforholdene er så indgribende, at den vel vanskeligt kan tænkes frembragt ved rene tilfældigheder" (a.a.:187 note).

Det der bliver Erslevs metodiske om ikke nyskabelse, så dog særpræg i denne undersøgelse, er da at der er tale om at udnytte et materiale som levning, længe før han selv benytter sig af sondringen levning-beretning og iøvrigt på et tidspunkt hvor næsten al kildekritik som sagt blot interesserede sig for kilder som beretninger. Når netop dette bliver hovedsagen, hænger det selvfølgelig snævert sammen med materialets karakter som ikke kan give anledning til sådanne gængse kildekritiske overvejelser som afhængighedsanalyser og troværdighedsovervejelser. Det centrale problem bliver i en helt anden grad, end når det drejer sig om beretninger, at søge at få hold på kildernes ophavssituation, at sætte dem i sammenhæng med den almindelige historiske situation i hvilken de optræder. Metoden peger derved frem mod en teoretisk forståelse af forskningsproceduren som Erslev selv først får formuleret tilløbene til i de afsnit af *Historisk Teknik* (1911) der handler om "Slutning til Virkelighed" på grundlag af "Frembringelser", dvs. det man nutildags nok ville kalde slutninger ud fra levningsaspektet.

Den omtalte fodnote synes at vise at han var klar over at bevæge sig af uudnyttede veje og klar til at trække en smule i land overfor en kritik fra "the establishment". Men resultaterne der er fremkommet ved brug af eksakte metoder, var han i virkeligheden ikke i tvivl om. Den påviste ændring i møntforholdene står fast, og den kunne ikke være rent tilfældig. Denne grundlæggende tillid til kilder som levninger kom senere teoretisk til udtryk i *Grundsætninger*, hvor han taler om levninger som historiens "objektive" kilder.

OM BRUG AF STATISTIK

¹² Jf. a.a.:187 fodnote.

¹³ a.a.:173, jf. 187.

Afhandlingen om Roskildes mønter indeholder, ligesom den korte *Om møntregningen i Kong Valdemars Jordebog*¹⁴ fra samme år, som sagt nogle statistiske aspekter. Der kan her være grund til allerede nu at opholde sig kort ved statistiske teknikkers og metoders anvendelse i historievidenskaben med særligt henblik på Erslev og hans generation, også selv om vi derved må foregribe den almindelige mere eller mindre kronologiske gennemgang af Erslevs kildekritiske afhandlinger. Der er nemlig en stærk sammenhæng mellem den almindelige videnskabsteoretiske orientering og holdningen til statistik.

Inden for den videnskabelige hovedstrømning som her kaldes positivisme, mente man jo at mennesket i princippet kunne studeres på samme måde som den øvrige natur. Det blev derfor en hovedopgave at udvikle de metoder som inden for naturvidenskaberne havde vist sig mest succesrige. For nogle blev statistikken her den eksemplariske videnskab (for andre blev det den politiske økonomi).¹⁵

Statistikken fik et stykke ind i 1800-tallet delvis karakter af en virkelig specialitet og skulle snart forandre store og væsentlige dele af det humanistiske område. Samfundsstatistik havde eksisteret siden engang i 1700-tallet, men som teoridannelse dog først i 1830'erne, da man begyndte at analysere det statistiske materiale på baggrund af sandsynlighedsberegningen (Quetelet er det store navn). Den udgjorde ikke fra starten en professionel enhed, men havde dog en stærk forankring i naturvidenskaberne og fremtrådte med krav på at skabe kundskab om mennesket i alle dets aspekter ved hjælp af statistiske metoder. Det blev af nogle humanvidenskabsdyrkere opfattet som en trussel, men af andre som gyldne løfter.¹⁶

Statistikken blev altså den eksemplariske disciplin for dem der hævdede en grundlæggende overensstemmelse mellem natur- og humanvidenskaber. Med den åbnedes der vej for at behandle mennesker og deres samfund med matematisk metode og dermed med en eksakthed som tidligere havde været utænkelig.¹⁷

For faget histories vedkommende findes en af de tidligste og klareste

¹⁴ *Danske Samlinger* 2.R.4:136-41, 1875.

¹⁵ Liedman 1977 I:255.

¹⁶ a.a.:216 f.

¹⁷ a.a.:257 f.

argumentationer for at inddrage statistiske materialer og metoder i H. T. Buckles *History of Civilization in England* (1857-61). Buckle der byggede på Comte og Quetelet, fandt at man ved hjælp af statistiske vidnesbyrd, udtrykt i matematisk sprog, havde været i stand til at vise regelmæssigheder og ensartethed i menneskelige handlinger som var udtryk for generelle lovmæssigheder der herskede under almindelige samfundstilstande.¹⁸ Efter hans opfattelse var moralske handlinger lige så vel underkastede almene love som naturfænomener, og individuelle beslutninger påvirkede ikke den totale mængde af menneskelige handlinger i et samfund. Hans synspunkter støttedes af J.S. Mill i de udgaver af *A System of Logic* der udkom efter Buckles værk.¹⁹

Det var vel denne opfattelse og nok i endnu højere grad den dermed sammenhængende almindelige interesse hos positivismen for et givet samfunds "samfundstilstand", der jo i sig selv rettede opmærksomheden mod samfundsbeskrivende data af statistisk karakter som lå bag ved også den unge danske generation af historikers iver efter at inddrage statistisk materiale i deres undersøgelser hvor de kunne gøre det. Simpelthen det enkle at have data der kunne måles og vejes og dermed give basis for "eksakte" resultater, blev et middel til at sikre arbejdets videnskabelighed.

Erslev formulerer dette synspunkt ganske præcist i sin disputats. Her begrundet han sit valg af lensvæsenet som emne for undersøgelsen ved at fremhæve "den sjældne og uvurderlige Egenskab, at det *tillader en positiv, næsten exakt Behandling*", idet enkelthederne næsten alle kan "udtrykkes i Tal". Og da der er mange enkeltheder, bliver tallene store, tilfældigheder vil da opveje hinanden, "og enhver Forandring vil være let og sikker at faa fat i" (Erslev, Disputats:13-14, min udhævn.). Han er da heller ikke i tvivl om at hans resultater "med uomtvistelig Sikkerhed" vælter den hidtidige opfattelse, støttet som de er "paa indgaaende Detailundersøgelser og deraf uddragne statistiske Resultater" (a.a.:194).

Ellers blev det både for Erslev og for Fridericia i væsentlig grad i befolkningshistoriske undersøgelser at de fremover gjorde brug af statistiske metoder og teknikker. I deres interesse for disse spørgsmål var de uden tvivl også influeret af vennen Marcus Rubin der som professionel statistiker kunne give dem impulser og vejledning.²⁰

¹⁸ Gardiner:114 ff. Om Buckle iøvrigt se ovenfor s. 88 ff og Liedman 1977 I:261 ff.

¹⁹ Mill 1974:931 ff.

²⁰ Erslev udgav også i 1887 nogle lister fra 1625 og 1638, der tillod "en statistisk fremstilling af adelens ejendomsforhold", Erslev, Hartkorn. Jf. også Ladewig Petersen 1979:XIII f.

Det var ganske vist ikke noget helt nyt, således havde Velschouw i 1841 udgivet en undersøgelse af folketallet i middelalderen. Men sådanne undersøgelser var yderst få, og det var ikke før i 1880'erne der kom rigtigt gang i historiske undersøgelser af den karakter. Rubin gav i 1882 i *Historisk Tidsskrift* et bidrag til Københavns befolkningsstatistik og sædelighedsforhold i det 17. årh., og Erslev tog i 1885 i en afhandling samme sted tråden op fra Velschouw. I Erslevs afhandling kombineredes på karakteristisk positivistisk facon statistikken med en klar udviklingstanke²¹ og knyttet hertil en læggen vægt på materielle forhold (folketallet som afhængigt af økonomiske faktorer) som grundlag for Danmarks magtposition i den behandlede periode.²²

I Fridericias formulering var ordentlig statistik udtryk for rationalitet, og resultaterne som følge deraf sikrere, end de kunne blive ved mere traditionelle metoder (uden dog nødvendigvis at skabe vished, hvis materialet ikke tillod det). Fordelen ved statistiske opgørelser var at "det i væsentlige Henseender ikke saa meget blev Exempler, hvorfra der sluttedes til Helheden, som tilnærmelsesvis alle Enkelthedernes Samling til en Masse, hvorpaa der byggedes" (Fridericia 1889-90:469). Dette styrkede naturligvis eksaktheden i svarene og - må man formode - dermed den videnskabelige værdi.

I en dagbladsanmeldelse fra 1897 af Gustav Bangs disputats der på et statistisk grundlag (som iøvrigt blev stærkt kritiseret bl.a. af fagmanden Rubin²³) behandlede adelens "forfald", bemærker han således: "Langt fra alle historiske Problemer kan behandles statistisk, men vist er det, at hvor det kan gjøres, eller blot hvor Statistik er et væsentligt Hjælpemiddel til deres Løsning, dér bør det gjøres, fordi der igennem Tallene, forudsat de er paalidelige nok og mange nok, bringes et exakt Materiale ind i Historieforskningen, som den trænger saa haardt til" (Pol. 18/10/97).²⁴

Denne interesse for tal og eksakthed som statistik mentes at indebære, var som sagt utvivlsomt udtryk for en hældning mod positivismen.²⁵ Det var

²¹ Erslev kommer bl.a. ind på spørgsmålet om en evt. tilbagegang i folketallet i senmiddelalderen, men vil ikke gå længere end til at tale om en "mindskelse i den naturlige folkeforøgelse", Erslev, *Folkemængde*:541, sml. også argumenterne 570.

²² Jf. iøvrigt den senere behandling i Erslev, *Valdemarerne*:189 ff.

²³ Rubin, *Banganm.*

²⁴ Jf. også en bemærkning i hans anm. af Thiset, *Stamtavler*: Pol. 21/7/90. Fridericias interesse for statistik ses også af anm. af *Universitetsmatriklen* 1611 og fremad: Pol. 9/9/89.

²⁵ Det bør dog anføres, at historisten Steenstrup i et vist omfang ikke veg tilbage for en positiv

ikke den eneste sammenhæng hvor positivistiske synspunkter var af væsentlig betydning for Erslev i 1870erne. Når det drejer sig om syntese, var han, som det i næste kapitel skal påpeges, også i vigtige henseender influeret fra den kant. Hans disputats var også i mange henseender udtryk for at han var i fuld gang med at frigøre sig fra den herskende traditions historistiske forestillinger. Ved siden af statistikken lægger han således stor vægt på at skildre samfundstilstanden og ændringer i den, snarere end undersøgelsen er mere traditionel begivenhedshistorie. Men den er ganske vist præget af historismens interesse for staten og dens magt - det er ganske enkelt afhandlingens problemstilling - og det var vel iøvrigt en interesse som han og hans generation aldrig slap.²⁶

Udviklingen inden for kildekritikken er udtryk for den samme videnskabeliggørelse. Men her kom hovedinspirationen fra den tyske historievidenskab. Med god grund, da den utvivlsomt på dette punkt var den mest avancerede i Europa med en allerede lang tradition for empiri og materialeanalyse, men i en historistisk ramme.²⁷

holdning til brug af statistik og for selv at bruge den. Se fx anm. i Dagbladet 16/3/91 af en af Fridericias statistiske afhandlinger, og brev fra Rubin til Steenstrup i anledning af dennes *Nogle Bidrag til vore Landsbyers og Bebyggelsens Historie*, HT 6.R.V, Rubin, Breve:23/2/1895.

²⁶ Om disputatsen se iøvrigt kap. IV, 4, B.

²⁷ Se ovenfor kap. II, 2 især B og C.

ERSLEVS TYSKLANDSOPHOLD

I efteråret 1878, omtrent samtidig med færdiggørelsen af sin disputats, tog Erslev på studieophold i Berlin, på det tidspunkt centrum for tysk historieforskning.²⁸ Opholdet varede til det følgende forår, hvorefter han fortsatte videre på en længere udenlandsrejse til Italien, Grækenland og Frankrig. Berlineropholdet er altid blevet betragtet som et afgørende stadium i Erslevs udvikling, med vidtrækkende betydning også for dansk historieforskning i det hele taget, idet Erslev her skulle have hentet de impulser der fik ham til at slå ind på den systematiske kildekritik som fik afgørende virkning for den historievitenskabelige metodiske udvikling i Danmark.

Det videnskabelige klima i Tyskland på denne tid var præget af en nyrankeansk strømning som i metodisk henseende stillede krav om upartisk objektivitet, i nogen modsætning til nationale historikers stærkt subjektivt farvede historieskrivning. På den anden side må det understreges at man delte den tidlige historismes og de nationale historikers syn på staten som magtinstrument og statens moralske egenverdi.²⁹ Dette historiesyn behøver imidlertid ikke interessere os. Der er intet der tyder på at det på nogen måde har spillet nogen særlig rolle for Erslev. At derimod nyrankeanernes stræben efter Rankes objektivitetsideal og "Überparteilichkeit" har haft betydning, kan spores flere steder, som vi senere skal vende tilbage til. Historieskrivningen skulle befries for etik, og historikeren igen være en upartisk iagttager af de store i historien virkende kræfter.³⁰

Der lå samtidig her en holdning som i mange henseender kan siges at være præget af positivistiske videnskabsteoretiske standpunkter. Ikke sådan at forstå at positivismen som historiefilosofi i Comte's eller Buckle's forstand spillede nogen rolle i tysk historieforskning. Men den interesse for det empiriske, som også var et vigtigt element i den klassiske historisme, blev helt dominerende. Kendsgerninger blev stillet over teorier, og fagets videnskabelighed blev et spørgsmål om at fremdrage kildemæssigt begrundede hændelser. En tilsvarende koncentration omkring konkrete data, befriet for "metafysiske" forestillinger, spillede en central rolle inden for

²⁸ Erslev lagde sidste hånd på disputatsen i Berlin, jf. breve til Fridericia 14/11 & 1/12/78, KB, NKS 4485, 4°.

²⁹ Fehrenbach:55 ff.

³⁰ Iggers 1971:170, jf. også Mommsen:14-5.

positivistiske strømninger der fik vind i sejlene i sidste fjerdedel af århundredet.³¹

Fra en sådan holdning var der ikke langt til en ekstrem specialisering. Denne nye empirisme bredte sig meget i politisk historie og retshistorie, til fortrydelse for historikere der ville bevare kontakter også med historismens historiefilosofiske synspunkter.³²

Droysens holdning til en række af Ranke-eleverne er tidligere omtalt, og hans *Grundriss der Historik*, hvis forskellige udgaver kom netop i 1860'erne og 70'erne, må ses i en situation hvor positivistiske synspunkters indtrængen krævede en afklaring af fagets historistiske fundamenter.³³

Langt senere (1924) opfattede Georg von Below perioden 1860-78 som tysk historievidenskabs lavpunkt, kendetegnet af en "selvtilstrækkelig" empirisme.³⁴

En stor del af de tyske historikere bevarede vel den rankeske forbindelse mellem metodologi og historieopfattelse og vendte sig mod de rationalistiske og positivistiske synsmåder som vesteuropæiske historikere blev tilskrevet. På den anden side var det ikke vanskeligt at klippe den forbindelse over. Georg Iggers har vist hvorledes dette skete i amerikansk historie.³⁵

I al korthed skilte amerikanske historikere Rankes kritiske analyser af kilderne, som de forstod og som passede til deres behov for at give historien videnskabelig respektabilitet, fra hans idealistiske filosofi der var fremmed for dem. Man kom derfor i USA hos næsten alle historikere til at opfatte ham som far til "videnskabelig" historie, som en ikke-filosofisk historiker optaget af at etablere fakta, især på det politiske og institutionelle område. Dette skete i en periode hvor tilliden til videnskab og videnskabelig metode var stor, og hvor historikerne derfor var ivrige efter at give deres profession en akademisk respektabilitet, en proces som i det hele taget karakteriserer videnskaberens udvikling i sidste halvdel af 1800-tallet, og ikke mindst

³¹ Avenarius (1843-96) og Mach (1834-1916) er hovednavnene. Se Kolakowski kap. 5 (der også refererer kritik af retningen), især resumé 155 ff.

³² Iggers 1971:171 f, Below 67.

³³ Riedel:86 ff.

³⁴ Below:64 (cit. hos Iggers 1971:172).

³⁵ Iggers 1962:18 ff.

humanvidenskaberne.³⁶

Flertallet mente altså at rankeansk objektivitet, som de identificerede med den videnskabelige metode i historien, centreredes omkring etableringen af fakta ved hjælp af kritisk analyse af tekster, og troede at en rankeansk eller videnskabelig tilgang til historien bestod i en søgen efter fakta med få eller ingen forsøg på generalisation og en rigorøs afvisning af enhver filosof i.

Tilsvarende tilløb til synet på Ranke kan også spores i dansk historievidenskab. I en nekrolog over ham i 1886 fremhæver Erslev således hans kildekritiske indsats, hans alsidighed og objektivitet, uden dog at være ganske blind for de idealistiskfilosofiske træk hos ham.³⁷ Men senere i den artikel han skrev om Ranke til *Salmonsens Konversationsleksikon*, fremhæves endnu stærkere hans metodiske indsats og hans upartiskhed og objektivitet hvor han "naar højere end nogen", selv om han kritiseres for manglende sans for "det brede Folk" og "de sociale Forhold".³⁸

I Ellen Jørgensens langt senere fremstilling af fagets udvikling i det 19. årh. træder Ranke frem stort set som den store empiriker/kildekritiker og den rolige objektive videnskabsmand.³⁹

Der var således intet der knyttede kildekritik uløseligt sammen med historisk videnskabsteori. I en specialiseringens tidsalder kom kildekritik, som i særlig grad syntes at være fagets særpræg, i fokus for den videnskabelige interesse uanset videnskabsteoretisk grundholdning.

De ovenfor skitserede "pseudopositivistiske" synspunkter indtog altså en central position i tysk historisk videnskab, da Erslev i 1878-9 opholdt sig ved Berlin-universitetet. Hvorvidt han på det tidspunkt - hvad man i betragtning af hans positivistisk influerede positioner godt kunne forestille sig - indtog lignende holdninger som amerikanske historikere, kan det bevarede materiale ikke sige noget om. Han skriver nok lange breve hjem til fx vennerne Fridericia og Rubin hvori han også beretter om den undervisning han deltog i hos Nitsch, Droysen, Waitz, men de er i grunden ikke særligt oplysende om de metodiske synspunkter. Derimod nok om den pædagogiske fremgangsmåde som begejstrede Erslev meget, og som iflg. ham selv var det

³⁶ Hvad angår specialiseringen/professionaliseringen se Liedman 1977 I: 227 ff, 311 ff og II: Index under Specialisering:353.

³⁷ Pol. 28/5/86.

³⁸ Jf. også rækken af henvisninger til Ranke i Erslev, 16. årh.:3, 66 (hvor der dog tages visse forbehold over for objektiviteten), 197.

³⁹ Fx Ellen Jørgensen 1943/64:82, 134 f, 139 f.

der interesserede ham mest, og det han især var rejst til Berlin for.⁴⁰ Det var da også disse tyske "Übungen" hvor kilderne indgående drøftedes, han omplantede til dansk grund, da han i 1883 havde overtaget sit professorat på universitetet.

Som sagt fortæller Erslev ikke synderligt meget om det nærmere kildekritiske indhold i de timer han har fulgt. Kildetolkning og drøftelse af hvor forfatterne har sine oplysninger fra, synes at have været det centrale, eller i hvert fald det der har optaget Erslev,⁴¹ men efter at have været hjemme på juleferie synes han i nogen grad at have tabt interessen for timerne på universitetet. I brevene til Fridericia fra de første måneder af 1879 er det ud over den forestående videre rejse især planer for hans arbejde når han vender tilbage, han beskæftiger sig med. Heri indgik også "danske kildeforelæsninger", men kun som et blandt flere emner og uden nogen virkelig central placering i overvejelserne.⁴²

Under Italiensrejsen vendte han flere gange i sine breve til Fridericia tilbage til disse tanker. Han ville gerne som "positivt Udbytte af sin Italiensrejse" have "Grundtrækkene til en Fremstilling af Renaissancens historiske Fremtræden, opfattet som første Led i en skildring af Overgangstiden mellem Middelalder og Nytid", fordi han gerne ville "forstaa de Elementer, hvorpaa den nyere Tid hviler lige ned til vore Dage" (Erslev til Fridericia 2/4/79).

Det er først og fremmest den store synteses problem der optager ham i denne tid, ikke så meget detailstudier. Man kan gøre to ting som historiker, konstaterer han: "enten være videnskabelig, dvs. behandle et halvt hundred Aar af sit Fædrelands Historie med Brug af alle Kilder, eller være ikke videnskabelig, søge at trænge ind i den almindelige Udviklings Gang, men uden kun at holde sig til en enkelt Side af Udviklingen. - Mellemvejen er en Halvhed - mener jeg, indtil De [dvs. JAF] lærer mig bedre" (sst.). Det videnskabelighedsbegreb der her afspejles, synes fjernet fra de synspunkter Erslev i 1875 havde fremført i en anmeldelse af den norske historiker Sars (se senere). Her kunne det at "trænge ind i den almindelige Udviklingsgang" godt være et videnskabeligt fortjenstfuldt arbejde. På den anden side er der i tankegangen om nødvendigheden af alle kilders inddragelse i en "videnskabelig" undersøgelse et nært slægtskab mellem dette synspunkt og

⁴⁰ Se brev til Fridericia 14/11/78 og 30/1/79, som note 28.

⁴¹ Brev til Fridericia 14/11/78, som note 28.

⁴² Brev 4/2/79, som note 28.

den ovenfor skitserede udbredte tyske opfattelse der forudsatte kildebelæg for alle enkeltbegivenheder.

På længere sigt er det muligvis denne opfattelse der går igen mange år efter i Erslevs sondring mellem historieforskning og historieskrivning, men det kan dog ikke overses at han også efter 1879 anså det for videnskabeligt at følge udviklingslinier over længere perioder. Imidlertid blev det jo - måske også af karrieremæssige hensyn - i høj grad specialundersøgelserne der kom til at præge Erslevs forskning i tiden efter hjemkomsten fra udenlandsrejsen, ja også længe efter at han havde fået professoratet i 1883.⁴³

KILDEKRITIKKEN INTRODUCERES

De kildekritiske problemer som i det følgende tiår eller mere kom til at optage Erslev, har alle at gøre med anvendelsen af beretninger i den historiske forskning. Dette betegner for så vidt et brud med hans - ganske vist nok ateoretiske - kildekritik før Berlinopholdet, og det er nok først og fremmest her man skal se den tyske indflydelse i den erslevske kildekritik. I Reinhardt-anmeldelsen fra 1881 gøres der meget klart rede for dette synspunkt: "Paa Kildekritikens Omraade har vort Aarhundrede gjort et af sine smukkeste, videnskabelige Fremskridt, og det er nu et uafviseligt Krav til enhver, der vil gjælde for historisk Videnskabsmand, at han nøje skjelner mellem samtidige Kilder og senere, mellem oprindeligt og afledet" (Erslev, Reinhardtann.:288).

Kildekritikken er blevet central, ja vel endda det centrale element, når fortiden skal udforskes videnskabeligt, og dette synspunkt kommer til at dominere Erslevs forskning i hvert fald frem til midten af 1890erne, at næsten al hans beskæftigelse med historien indordnes herunder. Hans produktion består med få undtagelser - i form af monografien om Dronning Margrethe (1883), lærebogen i middelalderens historie (1891-95) og populariserende artikler i dagblade og tidsskrifter - af kildeudgivelser og kildekritiske studier over enkeltproblemer, med en enkelt undtagelse (Don Carlos) alle hentet fra dansk historie i middelalder og nyere tid. Det medfører naturligt nok at også alle teoretiske overvejelser over faget koncentrerer om kilderne. Først da Erslev i forbindelse med arbejdet omkring *Danmarks Riges Historie* blev stillet over for problemer af en anden type, begynder der at fremkomme betragtninger over andre teoretiske sider af den historiske erkendelsesproces.

⁴³ Jf. brev til Georg Brandes 22/1/80.

Impulserne fra den tyske empiriske, dvs. kildefixerede historievidenskab slog igennem allerede før kildekritik eller "kritisk metode" blev feltråbet. Det skete i form af at en række yngre historikere med bl.a. Erslev som drivende kraft i 1877 stiftede "Selskabet til Udgivelse af Kilder til dansk Historie".⁴⁴ Det er karakteristisk for den generelle accept af kildeempiriens betydning at vi i gruppen finder både historikere som må betegnes som historister (Steenstrup fx), og folk der må betragtes som positivister (Erslev, Fridericia fx). Der kunne være uenighed om andre faglige spørgsmål, fx om kildekritikkens betydning og status i forskningsprocessen, således som vi skal se Steenstrup og Erslev diskutere dette. Men det fundamentale, at få udgivet det originale kildemateriale efter strenge systematiske krav, kunne man enes om.⁴⁵

Når det drejer sig om Erslevs og de radikale historikers videnskabsideal, skal man ikke overse kildeudgivelsernes betydning. Der er således fx en snæver tidsmæssig sammenhæng mellem en meget stor del af Erslevs udgiverarbejder og udviklingen af hans kildekritiske metode.⁴⁶

Hans kildekritiske studier i 1880erne fik en for sin tid eksemplarisk og banebrydende karakter, men kan ofte forekomme noget indsnævrede i deres sigte. Det hænger nok i nogen grad sammen med deres karakter af at skulle demonstrere metoden, men rimeligvis også med de påvirkninger fra tysk historievidenskab som de er resultat af.

I det ovennævnte citat fra Reinhardt-anmeldelsen bemærker man, hvor stor vægt der lægges på klarlæggelsen af afhængighedsforhold mellem kilderne. Sammenholdt med Erslevs praksis som den viser sig i de store kildekritiske afhandlinger, er der ikke tvivl om at han i denne periode opfatter denne side af sagen som et af kildekritikkens hovedområder. Det må som sagt ses i forbindelse med at det først og fremmest er kilderne som beretninger der interesserer ham.

Det er ganske karakteristisk udtrykt i den *nekrolog over Ranke og Waitz* som han skrev til Politiken 28. 5. 1886, hvor han betegnede sig selv som en af de få der her i landet kendte og værdsatte disse to hvem tysk

⁴⁴ Se nærmere Erslev 1927.

⁴⁵ Om Erslevs krav til udgivelser, se Rørdam & Secher-anm.

⁴⁶ I Krarups Erslev-bibliografi udgør kildeudgaver og kildeoversigter godt 20% af det samlede antal numre, sidemæssigt imidlertid mere end den øvrige produktion (men en del udgaver er dog foretaget sammen med andre). Hovedparten af udgivelserne ligger i 1880erne, dvs. den samme periode, hvori den kildekritiske metode udvikles.

historieforsknings førerskab i Europa især skyldtes, og som "en, der i hele sin Gjerning gaar i de Fodspor, som de store afdøde har vist". Han fremhævede her Niebuhr som den der først rigtigt forstod "den simple Sandhed, at en historisk Beretning aldrig er en helt nøjagtig Gjengivelse af Begivenheden, at Fortælleren altid, bevidst eller ubevidst, lægger noget til af sit eget og ofte endog meget; han viste, hvor nødvendigt det var at følge den historiske Beretning tilbage fra de seneste, mest ændrede Gjengivelser, til de oprindelige, mest sanddru. Dette blev Udgangspunkt for den moderne Kildekritik." Rankes indsats bestod da i at han brugte denne metode på den nyere tids historie og videre pegede på det righoldige materiale der fandtes i arkiverne: "En Kildekritik, der fra de afledede Beretninger trænger op til de oprindelige, en opsøgen af det diplomatiske Materiale [og her tænker Erslev først og fremmest på diplomatindberetninger], paalideligere, fuldstændigere end selv de bedste Historieskrivere, det var den vej, Ranke pegede paa".

Der er et spring fra de her formulerede synspunkter til den ovenfor skitserede praksis hos Erslev før 1880, hvor han var nok så interesseret i kilderne som levn. Springet er for så vidt reelt nok, som Erslevs hovedinteresse i teoretisk henseende nu for lang tid fremover koncentreredes om problemer ved beretningsudnyttelsen. På den anden side skal det dog understreges at han ikke med et er blevet blind for levningsaspektet. I Reinhardtanmeldelsen fremhæver han således diplomerne som væsentligere kilder til vor kundskab om Valdemar Atterdags tid på bekostning af krønikerne (Erslev, Reinhardtanm.:290), som han på den anden side mener afspejler folkets holdning til Valdemar (a.a.:303), altså netop en fremhævelse af deres værdi som levn fra denne tid, snarere end som beretning til perioden.

Imidlertid spiller den side af kildeudnyttelsen som sagt ringe rolle for ham op gennem 1880'erne; og først omkring 1890 begynder han at formulere sig skriftligt herom. Det er beretningsaspektet der dikterer hans "kilde"-begreb. Det ses måske klartest i hans *Studier til Dronning Margrethes Historie* fra 1882.⁴⁷ Der er her tale om en - for at bruge et Kuhn'sk udtryk - afhandling af "paradigmatisk" karakter om nogen. I dansk kildekritisk undervisning på universitetsniveau har slaget ved Asle været anvendt som skoleeksempel i hvert fald frem til omkring 1960. Den må således også af denne grund, og ikke blot fordi den var den første systematisk kildekritiske afhandling på dansk grund, siges at indtage en central placering i dansk historievidenskab. Erslev har selv fortalt at man havde været betænkelig ved at optage afhandlingen i *Historisk Tidsskrift*, formentlig fordi den var for

⁴⁷ HT 5.R.III:333-425.

nymodens.⁴⁸

I undersøgelsen skelner Erslev mellem det diplomatiske materiale og så "*Kilderne* [...] - dette Ord taget i snævrere Forstand, hvorefter det kun omfatter Forfatterens Beretninger om det skete..." (Erslev, Studier:333). Forstået på den måde er det jo klart at kildekritikken må beskæftige sig netop med beretninger og problemerne i forbindelse med deres udnyttelse.

Erslev fortsætter med at konstatere at selv om de "*oprindelige Kilder*" nu er trykt, så er der dog stadig "meget at gøre, før Kildernes indbyrdes Forhold og Værd er ret opklaret" (a.a.: 334). Det er en undersøgelse af disse forhold han vil foretage i den første del af sin afhandling.

Han diskuterer først de *samtidige kilder* der defineres som "saadanne, der enten ere skrevne i hendes [Margrethes] egen Levetid eller saa kort derefter, at Forfatterne have - i det mindste kunne have - deres Kundskab gennem egne Oplevelser og personlig Erindring" (a.a.:335). Dette materiale synes at være ret uproblematisk for Erslev. Om en samtidig dansk årbog hedder det således: "Rigtigheden af, hvad Forfatteren fortæller om Margrethes tidligere Aar, er dermed temmelig given, om end der i Dagsangivelserne findes flere Fejl" (a.a.:336). Lignende synspunkter anlægges på andre. Han gør nok brug af tendenskritik ved datering af nogle kilder og undersøger indbyrdes afhængighed mellem forskellige grupper, men konklusionen synes at være givet i og med at samtidighedskravet er opfyldt: "Aarbøgernes korte, fyndige Oplysninger har paa Forhaand Formodningen for sig om i det store og hele at være nøjagtige, skrevne, som de er, af Mænd, der selv havde medoplevet de Begivenheder, de fortælle om, eller som i det mindste rundt om sig kunde finde Personer, om hvem dette var Tilfældet" (a.a.:351 f).

Dette resultat leder imidlertid Erslev over til nogle nok så centrale metodiske overvejelser om den historiske rekonstruktionsproces som der kan være grund til at tage op allerede her.

Årbøgernes oplysninger er

"altsammen brudstykkeagtige Notitser, hvoraf hver staar uforbunden med den foregaaende og efterfølgende, og det er overmaade vanskeligt og usikkert paa dette grundlag at fremstille den sammenhængende Udvikling, som vi tilstræbe. Annalerne giver os en Række nogenlunde faste Punkter; den Linje, der skal forbinde disse, bliver det overladt til os selv at drage. Hertil vil dog netop Visbygraabro-

⁴⁸ Erslev, Dr. Tyre:250 note.

derens Fremstilling yde en god Hjælp [...] Alligevel er det klart, at der ikke kan tillægges hans Angivelse af Aarsagssammenhængen *den samme Grad* af Sikkerhed som hans egne eller andres Aarsnotitser. Ethvert Forsøg paa en pragmatisk Historieskrivning medfører jo den Fare, at Forfatteren, der vil paavise Sammenhængen mellem Begivenhederne, her indskyder en fejl Aarsag og hist gør et underordnet Moment til Hovedaarsag." (sst.)

Der antydes her nogle centrale træk i Erslevs metodologiske synspunkter som han ellers i denne periode kun sjældent ekspliciterer, men som peger frem mod det han senere kalder "Slutning til Virkeligheden". Han vil fremstille en sammenhængende udvikling. Hvordan dette nærmere skal foregå, siges der ikke noget om, men formuleringen afslører at Erslev faktisk mener sig i stand til at sige noget om fortiden, også hvor kildematerialet tier, ligesom han kan skelne mellem rigtige og forkerte årsager og opstille dem i et slags hierarki hvor nogle er væsentligere end andre.⁴⁹

På det rent kildekritiske plan fortsætter Erslev med at undersøge de "yngre Kilder" som udover at gengive samtidige kilders oplysninger har øst af mundtlig overlevering. Han kalder også sådanne kilder sekundære (a.a.:367), men begrebet har ikke det indhold han senere giver det, idet der heri er indeholdt ikke blot afledte kilder, men også oplysninger der bygger på en tradition som han iøvrigt vil være varsom med at benytte til at udfylde de huller de samtidige kilder efterlader (sst.). Men han afviser ikke principielt muligheden af at bruge disse "sekundære Kilder". I den konkrete undersøgelse der følger efter kildediskussionen, konstaterer han blot at han ikke har fundet noget sikkert som ikke i forvejen var kendt fra ældre kilder, og heller ikke noget der var sandsynligt (a.a.:402).

Denne kildekritiske del af undersøgelsen giver naturligvis anledning til en række afhængigheds- og tendensanalyser der således ved siden af samtidighedsbestemmelse må siges at udgøre hovedindholdet i den nye kritiske metode. Det understreges yderligere af behandlingen af senere historikere, hvor Erslev påviser at de blot har sammenstillet oplysninger fra allerede kendte kilder. I alt dette følger han altså nøje i Rankes fodspor og står i det hele taget på kildekritikkens almindelige stade.⁵⁰

Ovenpå denne analyse af kilderne til Margrethes historie vil Erslev så

⁴⁹ Jf. Erslev, Reinhardtann.:292.

⁵⁰ Jf. Torstendahl 1964

"ved at tage et bestemt Exempel paa én gang [...] vise Betydningen af hine kritiske Forstudier og tillige [...] give en fyldig Illustration af de Paastande, der hist traadte frem i mere theoretisk Form" (a.a.:373). Eksemplet han bruger, er krigen mellem Margrethe og Albrecht af Mecklenburg der endte med slaget ved Åsle i 1389. Ved at "gaa skridtvis frem", som han siger, er hans intention tydeligvis at skitsere den moderne, kritiske forskningsproces. Afhandlingen får således også til en vis grad karakter af metodelære. Han starter med at fremdrage de samtidige årbøgers oplysninger. Disse er imidlertid brudstykkeagtige og usammenhængende, og han søger da til de ikke-nordiske kilder, først og fremmest de lybske, for at få fat i begivenhedernes sammenhæng og udvikling. På grundlag af disse "nogenlunde samtidige Kilder" (a.a.:382) går han over til at skildre felttogets historie, med inddragelse af den smule "der kan hentes fra de diplomatiske Kilder".⁵¹ Resultatet bliver en, med hans egne ord, sammenhængende, klar og frem for alt pålidelig fremstilling, "støttet Punkt for Punkt paa de samtidige Kilder" (a.a.:385). En videre undersøgelse af de yngre kilder giver til resultat at de ikke kan føje noget sikkert eller sandsynligt til.

Kort skitseret synes forskningsprocessen således at have denne gang: Indsamling af *samtidige* kilder (herunder frasortering af ikke-samtidigt materiale), hvor han med kilder først og fremmest er interesseret i berettende materiale; udsondring af oplysninger (kendsgerninger) og sammenhængsskaben imellem dem; samt endelig historisk rekonstruktion. De senere kilder kan så sammenholdes med denne, og det kan overvejes om de kan give yderligere oplysninger.

I princippet synes denne metode som nævnt stærkt påvirket af Ranke - og sådan opfattede Erslev det også selv i Ranke-nekrologen. Undersøgelsen indeholder imidlertid et element som går ud over det rent kildekritiske. Ikke ganske tilfreds med kildernes oplysninger om selve slagmarken har Erslev selv foretaget en undersøgelse af terrænforholdene. Han observerer og drager, som god positivist, på grundlag heraf sine slutninger som han finder bestyrker de ældste kilder der sandsynliggør Åsle som stedet. Dette træk spiller dog en mindre principiel rolle for ham.

Konklusionen på undersøgelsen bliver at den har vist, "hvor meget der er at lære af de samtidige Kilder, hvor overordentlig lidt, der kan hentes ud fra alle senere Beretninger, og dette Udslag kan dristig overføres næsten paa alle Punkter i Datidens Historie" (a.a.:424). De samtidige kilders prioritet fastslås således som det explicitte resultat, og det må vel også siges at være

⁵¹ Man bemærke, at Erslev ikke er konsistent i sin brug af begrebet "kilde".

blevet den foreløbigt vigtigste lære for dansk historieforskning af denne modelundersøgelse.

Disse *Studier* var en udløber af arbejdet med den næsten samtidigt udkomne *Dronning Margrethe og Kalmarunionens Grundlæggelse* hvor denne kildeopfattelse kan ses omsat i praksis. Erslev er tydeligvis bedst tilpas og føler sig på sikker grund, når han kan basere sin fremstilling på samtidigt, dokumentarisk materiale. Forholdet afspejles bl.a. i hans brug af forbehold (synes, formoder, antager, vistnok, åbenbart etc.) over for en række forhold og data. Jo større kildegrundlag, jo færre forbehold, og når han fx kan støtte sig til Hanserecesse, føler han sig kun tvunget til meget få forbehold. Derimod når det gælder motivanalyser eller lignende spørgsmål hvortil kilderne er få eller ikke-eksisterende, så optræder der forbehold i mængde.⁵²

Erslev bliver altså her forsigtig, så snart han bevæger sig uden for kildernes "faste grund". Men det er nu for så vidt noget som er typisk for den historistiske tradition: man kan ikke slutte fra et kendt materiale til noget ukendt, hvilket medfører at kun det der har kildebelæg, har virkelighed.⁵³

Erslev selv var dog næppe i et længere perspektiv tilbøjelig til at drage den sidste konsekvens der formentlig er ganske karakteristisk for et kildesyn som snævert beskæftiger sig med at udnytte kilder som-beretninger og ikke i større omfang forsøger at drage slutninger ud fra det foreliggende materiales ophavssituation. Resultatet bliver også let - og det er Erslevs forhold til Hanserecesse et eksempel på - et temmelig uproblematisk forhold til samtidige kilder, idet samtidighed i sig selv bliver et kvalitetstegn der borger for kildens anvendelighed uden hensyn iøvrigt til hvad der ellers kunne tænkes at problematisere anvendelsen.

Det forskningsideal der skitseres i Margrethe-studierne, synes at beherske Erslev fremover. Men hans tysk-influerede syn på kildekritikkens centrale placering i forskningsprocessen førte ham ikke nærmere en historistisk-hermeneutisk videnskabsteoretisk opfattelse. Sin positivistisk prægede grundholdning bevarede han.

At den tyske historisme i realiteten ikke fik større betydning hænger vel også sammen med at han mødte kildekritikken i den positivistisk influerede nyrankeanske tilvirkning. At hans synspunkter er uændrede, ja måske snarere gået i tydeligere positivistisk retning, kan ses i en artikel om

⁵² Fx 1. bog, hvor antallet af forbehold er lavest i kap. VI, hvor Hanserecesse er hovedkilde, ligeledes 5. bog kap. II og III.

⁵³ Liedman 1977 I:226. Det er dette, Arup senere kritiserer den "tysk-kritiske skole" for, Manniche 1975.

Macchiavelli som tryktes i det nye radikalt prægede tidsskrift *Tilskueren* som Niels Neergaard startede udgivelsen af i 1884.

Erslev fremhæver her de grundtanker hos Macchiavelli der betegner en reaktion mod middelalderen, og som han opfatter som pegende fremefter: "Han anslaa den Grundtone, der siden har lydt gennem den moderne Historiegranskning og Statslære. Historien studeret som en sammenhængende Kæde af Aarsager og Virkninger, - Politiken grundet paa Erfaring, - og Staten opfattet som havende sit Maal paa Jorden, ikke i det hinsidige, det er Macchiavellis klare Grundtanker, der ogsaa er vore, og det er hans udødelige Ære først at have udtalt dem" (Erslev, Macchiavelli:958).

Det er Erslevs stadige, altid fastholdte understregning af den historiske videnskab som erfaringsvidenskab, samtidig med at det er centrale træk i radikal ideologi, vi møder her. Og Erslev udlægger hvad han især finder vigtigt heri: Disse sætninger "siger til Menneskene: Se med dine egne Øjne. Se paa Tingene, som de er, og bild dig ikke ind, at de er, som de maaske burde være. Iagttag, hvad der sker, og drag deraf dine Slutninger" (sst.).

Klarere kan det næppe siges. Det er positivismens krav om at al videnskab må være bygget på observationer og intet andet, og når Erslev i artiklens slutning fremhæver at Macchiavelli "formede en Methode, der brød Videnskaben nye Baner" (a.a.:969), er det dette han har i tankerne; en videnskab befriet for metafysik og religion og kun baseret på iagttagelser.

DE KILDEKRITISKE HOVEDPOSITIONER UDARBEJDES o. 1890

Erslevs skriftlige produktion op gennem 1880erne er ret begrænset. Hans bibliograf Alfred Krarup nævner hovedsagelig kildeudgivelser, en enkelt ganske kort kildekritisk afhandling hvor en dateringsproblematik diskuteres (*Kong Olufs Dødsdag*, HT 5. R. IV, 1884), et par større afhandlinger (om *Macchiavelli* og *Danmarks Folkemængde i Valdemar Sejrs Tid*) og enkelte mindre ting. Hertil kommer så hvad der kan have været af bidrag til aviser, tidsskrifter og leksika. Kræfterne synes hovedsageligt brugt på undervisningsvirksomheden på universitetet hvor han jo blev professor i 1883.

Men omkring 1890 kommer Erslev ind i en særdeles produktiv periode der i hvert fald hvad angår den kildekritiske side, må betegnes som et højdepunkt. Han afklarer og videreudbygger sine teoretiske synspunkter, ofte i klar polemik mod forgængere og samtidige inden for dansk historieforskning (fx Paludan-Müller og Steenstrup). Og samtidig kommer han i sin praksis ind på en række problemer som han ganske vist først senere får et

teoretisk mere afklaret forhold til - jeg tænker her specielt på levningsproblematikken, men som han dog i konkrete undersøgelser nu demonstrerer en forståelse for. Endelig kodificerer han så at sige sine kildekritiske synspunkter i den lille lærebog *Grundsætninger i historisk Kildekritik* der i sin endelige trykte form udkom i 1892. Erslev havde allerede i 1887 af hensyn til sine studerende ladet den fremkomme i hektograferet form til brug ved hans første metodiske øvelser på universitetet og derefter et par gange genhektograferet den inden den egentlige udgivelse.⁵⁴

I klar forlængelse af den tyske traditions interesse for samtidighedskravet og for analyser af afhængigheds- og traditionsudvikling hvor det drejer sig om berettende kilder, finder vi nogle afhandlinger om Don Carlos (1889), Erik Plovpenning (1890) og Sven Estridsen (1892). En afhandling om det stockholmske blodbad (1891) beskæftiger sig også med problemer omkring anvendelsen af beretninger, men bevæger sig samtidig ind på spørgsmål der vedrører kilders brug som levning; Erslev formulerer sig her inden for rammerne af en klassisk dansk (og svensk) problemstilling, og afhandlingen er særlig interessant ved at den kædes sammen med en drøftelse og imødegåelse af nogle centrale metodiske synspunkter hos C. Paludan-Müller. Endelig er der nogle afhandlinger om Kalmarunionsbrevet (1889 og 1891) der diskuterer brugen af en kilde som levning af en bestemt historisk situation.

Disse undersøgelser er altså alle nogenlunde samtidige. Det bemærkelsesværdige er imidlertid at Erslev kun i ringe grad i sin lærebog synes at kunne frigøre sig fra den tradition der sætter undersøgelsen af historiske beretninger i det kildekritiske centrum, til trods for at han i afhandlingerne flere gange samler opmærksomheden om kilden som levning. Først med *Historisk Teknik* i 1911 har han formået at formulere teoretisk den indsigt der her demonstreres i praksis.

Afhandlingen *Don Carlos hos Schiller og i Virkeligheden* har en populærvidenskabelig karakter - uden at det dog betyder at der slækkes på de videnskabelige krav. Den blev trykt i *Tilskueren* 1889. Erslev tog sig for at undersøge om Schillers "Carlos" stemte overens med den historiske virkelighed. Han påviste Schillers afhængighed af en fransk 1600-tals historiker og fortsatte med at undersøge dennes kildegrundlag. Dette viste sig at være spanske og udenlandske forfattere med forskellig opfattelse af Carlos.

Der er altså her tale om en regulær afhængighedsanalyse i klar forlængelse af analyserne af de yngre kilder i *Studier til Dronning Margrethes Historie*. Og Erslev løser problemet med at nå frem til den

⁵⁴ Erslev, *Grundsætninger*:3.

"virkelige" Don Carlos ved at gå direkte til kilderne som er fremdraget af en belgisk historiker. Her så lidt som i de tidlige afhandlinger rejser der sig for Erslev noget problem om den historiske rekonstruktions mulighed. Har man det samtidige kildemateriale, så er det også muligt at trænge frem til den historiske virkelighed. Den rankeanske påstand (men vel at mærke løsrevet fra den helhedsopfattelse den indgår i hos Ranke selv) om at historien skal skildre "wie es eigentlich gewesen", danner her grundlaget for Erslevs historiske videnskabelighed.

Af mere principiel og central karakter er dog afhandlingen om *Erik Plovpenningss Strid med Abel. Studier over ægte og uægte Kilder til Danmarks Historie* (HT 6. R. II, 1890). Undersøgelsen indledes med nogle generelle betragtninger om kilder og kildeproblemer som viser en væsentlig side af Erslevs kildeopfattelse.

Han begynder med en erklæring om at "Al den historiske Kundskab, som ikke er bygget paa Fortidslævninger, paa gamle Aktstykker, Breve og andre Oldsager, hviler i sidste Instans paa Fortællinger af Øjevidner til Begivenhederne. Naar disse *Øjevidner* selv har nedskrevet, hvad de har set og iagttaget, har vi egentlige Førstehaandsberetninger; der er imellem os og det skete, hvor fjærnt det end ligger os i Tid, kun ét eneste Mellemlid, Fortællerens Personlighed, der modtager Indtrykket af Begivenheden og gjengiver det i en Skildring, der foreligger os" (Erslev, Erik Plovpenning:359).

Der synes i påstanden at ligge en prioritering af det historiske materiale. Vigtigst er fortidslevninger, defineret som "gamle Aktstykker" osv. Hvor de slipper op, træder øjenvidnerne til. Erslev gør imidlertid ikke mere ud af denne sondring. De følgende overvejelser drejer sig alle om øjenvidner eller af øjenvidner afhængige som kilder, altså beretningers kildeværdi. Men undersøgelsen går på den anden side ikke ud på at vise øjenvidners problematiske betydning i historisk forskning. Ægte øjenvidner opfattes som kilder af høj rang, hvorimod problemer omkring anvendelsen af 2.håndsberetninger får en central placering. Det hænger selvfølgelig sammen med at der til striden mellem Erik og Abel ikke foreligger "Kilder af denne Rang", men man må nøjes med "de historiske Arbejder, der er forfattet af *samtidige*, som fortæller om Begivenhederne paa anden, tredje eller fjerde Haand" (sst.).

Erslev inddeler begrebet "kilder" i visse hovedgrupper: "Øjevidners Skildringer, samtidige Beretninger, den hos senere Forfattere optegnede mundtlige Tradition, og endelig Historikernes Gjengivelse af siden tabte Beretninger. Alt dette er Kilder, thi de kjender Begivenhederne umiddelbart

eller gennem Mellemænd, som vi ikke har Adgang til, og yder os altsaa en Kundskab om, hvad der er sket, som vi i den Skikkelse ikke finder den noget Sted" (a.a.:360 f).

Heroverfor stiller han "Bearbejderne" der kun kender "Begivenhederne gennem de Skildringer, der indeholdes i Kilderne" (a.a.:361). Disse bearbejdere er de samme, som er indeholdt i titlens "uægte Kilder"; de er tidligere blevet opfattet som kilder til middelalderens historie, men Erslev viser at de "i Virkeligheden ikke er det" (a.a.:365). Det er især Svanings og Huitfeldts reputation som kilder, dette går ud over.

Erslev redegør derpå for sit hovedsynspunkt på beretningen som kilde:

"Vi har jo i Kildeforfatterens Skildringer ikke Fortiden selv, men kun en Afspejling deraf, og deri ligger det da, at der i de Billeder, som Kilderne giver, vel er noget, som stammer fra Begivenhederne, men tillige noget andet, der kommer fra den fortællendes Personlighed. Selv et Øjevidnes Beretning er mangelfuld. Øjevidnet overser visse Sider af Begivenheden; han misforstaar, hvad han ser; han formaar kun ufuldkomment at gjengive sine Iagttagelser, om han da ikke i sin Fremstilling ligefrem skjuler noget og tilføjer noget andet. Saaledes er selv i det heldige Tilfælde, hvor der kun er ét Mellemed mellem os og Begivenheden, mange Muligheder til Fejl, og der bliver endnu flere, naar Forfatteren kun skildrer Hændelserne paa anden Haand; hvert eneste menneskeligt Mellemed, der indskydes, bliver en ny Fejlkilde" (a.a.:361).

Bearbejderen fortolker dette materiale og søger at fjerne de nævnte mangler. Uden at Erslev siger det direkte, synes det klart at "bearbejderen" og "historikeren" har de samme opgaver: bearbejderen "maa saa videre sammenarbejde de forskellige Kilder og deres Efterretninger, han maa prøve paa at gøre det anskueligt, som Kilderne maaske kun fortæller tørt og kedeligt, han maa stræbe efter at trænge ind i Begivenhedernes Sammenhæng og Aarsager." (a.a.: 361-62).

Bearbejderen er da blot en fortolker uden autoritet (a.a.:363). Dette har derimod kilderne, som er "kundskabsmeddelende" (a.a.: 362): "Kildens Beretning kan være misvisende; Kildens Forfatter kan have lagt saa meget til af sit eget, at hans Beretning giver et helt urigtigt Billede af Begivenheden, men det tilkommer os at bevise eller sandsynliggjøre, at det er saa; ellers har

vi ikke lov til at forkaste Kildens Vidnesbyrd." (a.a.:363). Hermed pointerer Erslev igen den overordentlige vægt, han lægger på undersøgelsen af berettende kilders værdi. Og han afslutter denne diskussion med at fastslå synspunktets afhængighed af tysk historieforskning, samtidig med en understregning af at historisk metode er kildekritik, som igen hovedsageligt er prøvelsen af beretningers værdi:

"I denne store *Modsætning mellem Kilder og Bearbejdelser* er det at *den moderne Historiegranskings Methode* bunder. I ældre Tid havde man ikke Øje for, hvor væsentlig denne Forskjel var; man byggede med næsten lige saa stor Sikkerhed paa Bearbejdelser som paa virkelige ægte Kilder [...] Den moderne Historiegranskning, som begynder med Niebuhr og Ranke, benytter derimod ikke nogen Efterretning, før den har rettet det Spørgsmaal til Forfatteren: "Hvorfra ved du dette?" Og det, som man ønsker at klare ved dette Spørgsmål, er først og fremmest, om Forfatteren er Kilde eller Bearbejder, om han har virkelig Kundskab til Begivenheden eller blot gjenfortæller, hvad andre har sagt derom; thi deraf afhænger, hvilken Avtoritet der tilkommer ham. Det er paa dette Punkt, at den nyere historiske Granskning adskiller sig fra den ældre: *vi prøver Efterretningernes Troværdighed, før vi bygger paa dem; vi driver Kildekritik, før vi begynder paa Sagkritiken.*

Det er en omfattende Udrensning, der er foregaaet overalt, hvor Kildekritiken har gjort sit Værk" (a.a.:363 f, mine udhævninger).

I Erslevs praksis tør det imidlertid nok siges at han kun i beskedent omfang expliciterer sine overvejelser over det konkrete materiale. Han vil skildre broderstriden efter de "ægte kilder", dvs. de samtidige årbøger og krøniker, og han opregner dem. Men om en vurdering af dem er der ikke tale; det at de er "ægte kilder" synes i sig selv at garantere deres værdi. At han dog gør sig en række overvejelser fremgår af at der visse steder i fodnoterne findes betragtninger over oplysningernes værdi - af karakteren: en oplysning er partisk, der findes ikke sikkert bevis, den synes urigtig. Men stort set er det blot betragtninger over tendens og sandsynlighed.

Mere interessant i kildekritisk henseende er afsnittet om "de uægte kilder", hvor bl.a. Svanings og Huitfeldts behandlinger af emnet indgående undersøges, og hvor Erslev påviser at der er tale om kombinationer som

bygger på kilder der i forvejen kendes, og dertil dårlige anden- og trediehåndsbearbejdelser (a.a.:400 f). I den sammenhæng trækkes igen visse paralleller mellem bearbejderen og den videnskabeligt arbejdende historiker. Svaning har på grundlag af sine oplysninger gættet sig til visse ting, og det har han efter Erslevs mening været i sin gode ret til: "saaledes er jo ogsaa vi nødte til at bygge vor Fremstilling ikke blot paa, hvad Kilderne umiddelbart meddeler, men ogsaa paa, hvad vi kan faa ud af dem ved Sammenstilling og Kombination", erklærer Erslev i denne forbindelse. Forskellen er blot den at Svaning gengiver visse gætninger uden forbehold, mens "Vi stræber at antyde, hvad der i vor Fremstilling beror paa Gjætning" (a.a.:401).

Erslev strejfer her nogle centrale punkter i den historiske rekonstruktionsproblematik, men problematiserer dem ikke, lige så lidt som det sker andetsteds i disse år. For hvordan finder den nævnte "Sammenstilling og Kombination" sted? Efter hvilke regler? Der kan findes eksempler nok på at han foretager en sådan procedure hvor der på grundlag af noget kendt sluttes til noget ukendt, eller i hvert fald til noget som ikke direkte er formuleret i en kilde.⁵⁵ At der skulle være særlige teoretiske problemer involveret i dette, har han som sagt ikke blik for. Rekonstruktionen af den fortidige virkelighed er tilsyneladende en ret ligetil sag, forudsat naturligvis der er et acceptabelt kildemateriale til stede - udvundet og rensat ved hjælp af kildekritikkens "strengt regler". Pålidelighed og objektivitet er sikret, men samtidig må historikeren hele tiden være rede til at anerkende at det i en række tilfælde kun er muligt at nå til en eller anden grad af sandsynlighed, eller han må måske endda indrømme sin ikke-viden (jf. a.a.:437).

Med denne artikel havde Erslev atter klart demonstreret "hvorledes den nyere Kildekritik gaar til Værks". Udtrykket er Johs. Steenstrups som i marts 1891, i en større, anonymt skrevet artikel i *Dagbladet*, med titlen "Hjemlige Studier. Fri forskning og Skole"⁵⁶ tog denne kildekritik op til principiel drøftelse. Også dette gør *Erik Plovpenning* til en central afhandling i Erslevs produktion. Sa vidt jeg ved, er det nemlig overhovedet første gang i dansk historieforskning der føres en egentlig diskussion om de moderne historievidenskabelige metoder som Erslev havde indført med sin universitetsundervisning og sin forskning.

⁵⁵ Se Manniche 1975:54 f.

⁵⁶ *Dagbladet* 23/3/91. [En anden opfattelse af denne diskussion findes i Jon A.P. Gissel: "*Den indtrængende Forstaaelse*". En analyse af Johannes Steenstrups historiesyn. (Endnu utr. manus., 2000).]

Det var især faldet Steenstrup for brystet at Erslev afviste at Huitfeldt skulle have kendt til tabte kilder. Denne slutning syntes ham "lidt for vidtgaende", og han rejste spørgsmålet om "ikke Erslev tildeler den nyere Kildekritik alt for store Fortjenester?" Selv om han nok kunne gå med til "At man i første Linie skal fordrige samtidige kilder", så var det dog Steenstrups påstand at "vitterlig er mangfoldige historiske Begivenheder fuldstændig beviste gennem sene Kilder". Hans forsøg på at underbygge denne påstand falder dog mildest talt ikke heldigt ud:

"Det er bekjendt, at kong Erik tænkte paa et tog til Estland og i den Anledning lod opkræve en Skat, der gav Anledning til hans Tilnavn "Plovpenning". Prof. Erslev udtaler, at Toget "ikke kom i stand", idet det nemlig ikke omtales af samtidige Kilder; men hine Kilder sige dog heller ikke, at Toget *ikke* sattes i Værk. Kong Eriks Interesse for Estland er sikker nok, der er Forhold, som synes at gøre Toget sandsynligt, en udenlandsk Kilde, hvis Værdi ialfald maatte undersøges, omtaler kong Eriks Fraværelse paa et Tog i Østersøen, kort sagt, saa helt afgjort er det dog ingenlunde."

Det er svært at se at der er tale om noget "fuldstændigt bevist" her. Men dette er nu næppe heller Steenstrups hovedpointe. Det sagen i virkeligheden drejer sig om, er et sammenstød mellem to forskellige videnskabsopfattelser - på den ene side Steenstrups historisk-hermeneutisk inspirerede, på den anden side Erslevs systematiske, positivistisk påvirkede.

Steenstrup istemmer Erslevs mening om Niebuhrs og Rankes uvurderlige betydning, men, fortsætter han, "desværre maa man sige, at den nyere tyske Kildekritik er slaaet ind paa Veje, der ikke ret er prægede af disse Mestres Aand og har ført til et mekanisk, stundom aandløst Studium". Nøgleordene er "ånd" og "mekanisk". Steenstrup lægger hovedvægten på historikerens psykologiske, åndfulde indlevelse i fortiden og stiller den over for en "skolemæssig", håndværkspræget metode: "I Hundreder af Skoler smedes og hamres der i Tyskland, men noget vist lavsmæssigt er der kommet over Produktionen [...] (Der) er jo saa grumme faa eller næsten ingen historiske Forfatterindividualiteter i Tyskland, men derimod en stor Mængde kritisk uddannede Dygtigheder af ensartet Støbning." Og han proklamerer utvetydigt sin egen hermeutiske opfattelse:

"Sagen er jo den, at hele den anden store Side af den historiske

Virken, den, som Niebuhr saa stærkt betonedede, nemlig *Kunsten at kunne leve sig ind i den skildrede Tid, saa man stod lige overfor den som en samtidig*, Kunsten af dybtgaaende Indsigt i egen Samtid eller i parallelle Tider og Tilstande at danne sig et Synspunkt for det behandlede Tidsrum - den er bleven i mærkelig Grad tilsidesat, medens man derimod ensidig har tumlet med Kildernes Genealogi, med Kildekritikkens Haandværk og Teknik." (min udhævn.)

Steenstrup nægter således at tillægge kildekritikken den vægt, som Erslev gav den, og som nærmest definerede historisk metode som kildekritik, som vi har set. "Prof. Erslevs Afhandling kunde derfor maaske give Læserne den Antagelse, at Kildekritik er den eneste Vej til Fremskridt i Historien [...]" hedder det. Og hans påstand er at "Forskningen ad andre Veje er naaet til lige saa mærkelige Resultater", nemlig ved en psykologisk indlevelse, hvilket søges godtgjort med et par eksempler (Carlyles Cromwell og Tocquevilles l'Ancien Régime).

14 dage senere svarede Erslev på denne anmeldelse.⁵⁷ Dens anonymitet benyttede han til nogle finter mod Steenstrup, forstået således at han i sin argumentation et par gange nævner Steenstrups navn, bl.a. som et eksempel på "kildekritiske Granskere". Iøvrigt troede han, "at Anmelderen meget undervurderer den Kildekritik enhver Historiker øver, og jeg vil vove at sige, at han selv, der sikkert er Historiegransker, i hvert Øjeblik driver Kildekritik, maaske halvt ubevidst". Han mente at han nærede "en lidet motiveret Skræk for System og Methode", og så det som et fremskridt at historievidenskaben havde klaret "den Methode, der svarer til dens ejendommelige Karakter". Den opfattelse at egentlig videnskabelighed kræver en veletableret metode, er således væsentlig.

Men Steenstrups artikel gav iøvrigt Erslev lejlighed til nogle klarificeringer af sine standpunkter, herunder synet på forskningsprocessen. Han understregede at udskillelsen af de "uægte" kilder ikke er det eneste for "granskeren" at foretage sig, men "kun det allerførste Trin; derefter kommer *Kildekritikens Hovedopgave*, at værdsætte Kildens Autoritet, prøve Vidnets Troværdighed, Forfatterens Kundskab, Aktstykkets Beviskraft, og saa følger *Realkritiken*, Forsøgene paa ad de forskelligste Veje at konstruere Billedet af den historiske Situation eller Personlighed" (mine udhævn.) .

Heuristik, kildekritik, rekonstruktion, sådan kan vel i korthed Erslevs

⁵⁷ Dagbladet 6/4/91.

skematisering af forskningsprocessen på dette tidspunkt opstilles. Og Erslevs følgende bemærkning går, naturligt nok i betragtning af Steenstrups angreb, ud på at forsvare kildekritikkens nødvendighed og betydning, mens rekonstruktionsproblematikken kun får nogle vage kommentarer med på vejen. Hovedpåstanden er nu som tidligere, "at al historisk Granskning maa begynde med Kildekritik; da vi kun kender Fortiden gennem Overleveringen, maa vi prøve dennes Troværdighed, før vi bygger videre paa den".

Steenstrups påstand om at der kan nås sikre resultater også uden at starte på denne måde, imødegår han. Selv om man måske ud fra en opfattelse af hvad der lyder sandsynligt, tidligere har villet afvise påstande hos ældre forfattere, så vil Erslev give "den kildekritiske Methode Ære for stringent at kunne oplyse, hvorledes disse Fejl ere fremkommet ved den ene Forfatters Udskriften af den anden, og *det* kunne man ikke gjøre før". Også Steenstrups bemærkninger om Carlyle og Tocqueville vil Erslev afvise. Sagen er nemlig at de bygger "paa et kildekritisk ganske dadelløst Raastof, og Betydningen af disse to Værker har derfor ogsaa været at gøre det helt af med den gængse Opfattelse af deres Emner, d.v.s. den paa mindre "ægte" Kilder byggede Forstaaelse".

Der kan ikke skrives ordentlig historie på kildekritisk slet materiale, konkluderede Erslev og vedstod sin påvirkning fra tysk historiegranskning som han mente "for Øjeblikket indtager den første Plads i Europa", men som han dog ikke ville se noget absolut ideal i. At kildekritikken havde et skolemæssigt præg, betragtede han ikke som noget negativt: "Netop fordi Kildekritiken danner Begyndelsen til historisk Granskning, er den mere usammensat og stringent end de senere og finere Former for Behandlingen af det historiske Stof, derfor er den lettere at lære og kan bedre tilegnes rent skolemæssig."

Erslev benyttede så lejligheden til at komme med en artighed over for Steenstrup efter at have erklæret sig ikke uenig i anmelderens mening "at i en Historikers aandelige Sammensætning spiller Evnen til Kildekritik en mindre Rolle end Evnen til at sætte sig levende ind i Fortiden." Erslev ville ikke stille dette op som modsætninger og "legemliggjorde Tanken":

"jeg troer, at Anm. hellere vil have Historikere, der kunne skrive en Bog som Professor Steenstrups nys udkomne om Folkeviserne, saa fuld af psykologisk Iagttagelsessevne, af poetisk Forstaaelse, af Menneskekundskab, end Kritikere, der kunne lave Afhandlinger om de ægte og uægte Kilder og med Dissektionskniven skære Traditionen op. Hvis dette rammer

hans Tanke, er jeg ganske enig med ham, saa vist som jeg i Kildekritiken kun seer Vejen, ikke Maalet."

De principielle sider i diskussionen pointeredes i Erslevs afsluttende bemærkning om kildekritikken: "Jeg foretrækker i det mindste at bære præg af den historiske Skole fremfor at høre til det modstykke til methodisk Granskning, som anm. - mon ikke vel eufemistisk - kalder "fri Forskning". Metodisk granskning contra fri forskning eller intuition, som det vel kan "oversættes" til, - det er de to forskellige idealer for historisk videnskabelighed, baseret på en modsætning mellem to forskellige videnskabsopfattelser.

I nogle afrundende bemærkninger imødekommer Erslev dog Steenstrups indvendinger for så vidt som han erklærer sig enig i, "at en historisk Granskning, der bliver stikkende i Kildekritik er en ynkelig Fremtoning". Kildekritikken er ikke et mål i sig selv, kun vejen. "Hvis Methode er god, saa er Genialitet meget, meget bedre", betoner Erslev til sidst, men i betragtning af den tidligere anførte argumentation synes denne erklæring nærmest tom. Opfattelsen synes ellers at være den at genialitet uden metode ikke er stort bevendt.⁵⁸

Den næste dag afsluttede Steenstrup diskussionen med et indlæg der antydede nogle mere nuancerede positioner, end der hidtil var lagt op til, og som derfor til en vis grad kan siges at imødekomme Erslevs standpunkt, om end de principielle holdninger næppe blev opgivet.⁵⁹ Steenstrup medgav nu at skole var nødvendig, og at den kildekritiske metode var "ypperlig nok". Hvad han derimod ankede over, var "at Forskningen i det hele blev skolemæssig", en fejl, som han mente karakteriserede tysk historieforskning i for høj grad, hvor denne metode kom til at spille en for stor rolle. Hovedpointen hos ham var da dette, "at alle Sider af Granskningen maa gaa Haand i Haand", eller sagt på en anden de: "Videnskaben kan nu engang ikke drives med een Methode; man maa binde an med Stoffet fra alle Kanter."

Hvad Steenstrup i virkeligheden søger at udtrykke i dette svar er, så vidt jeg kan se, hermeneutikkens krav om en stadig vekselvirkning mellem de enkelte led i en forskningsproces (den hermeneutiske cirkel). Betragtet på denne måde, kan man måske nok tale om en større forståelse hos ham for,

⁵⁸ Erslevs respekt for Steenstrups kildekritiske indsats kunne også senere være på et meget lille sted, se hans forskellige bemærkninger i Erslev, Dr. Tyre:2, 8, 46, 48.

⁵⁹ Dagbladet 7/4/91.

hvad der sker, end den Erslev i denne diskussion giver udtryk for.

Imidlertid vil det næppe være korrekt at se denne side af den videnskabsteoretiske opfattelse isoleret. Når Steenstrup trods denne tilsyneladende indsigt alligevel forekommer at stå tilbage for Erslev som historiker, skyldes dette efter mit skøn hans i det hele konservative indstilling, som jo også afspejles i denne diskussion om kildekritikken. Hans forskerideal er af en gammeldags individualistisk karakter, hvor den store forskers intuition spiller en afgørende rolle. En egentlig systematisk tilgang til stoffet ligger ham fjern. Og dette videnskabelighedssyn parret med en historieopfattelse med vægt på nationale og moralske dyder, fremhævelse af enkelte store personligheder, og i det hele en politisk konservatisme der træder i funktion ved vurderingen af et hvilket som helst historisk problem. Set fra denne synsvinkel er Steenstrup i det store og hele en historiker der peger bagud, mod en konservativ historisme der er ved at være passé, mens Erslev står som eksponent for en moderne, borgerligt-progressiv positivisme.

På den anden side bliver konsekvensen af Erslevs syn på forskningsprocessen meget let en historievidenskab udelukkende centreret om personer og situationer, altså ren begivenhedshistorie. Det er det, "realkritikken" skal rekonstruere, men det er fjernt fra det positivistiske ideal om også at beskæftige sig med *samfundstilstandene*. Det er i høj grad kildekritikkens skyld, idet man fortrinsvis interesserer sig for beretninger, som netop for det meste drejer sig om personers handlinger. Retfærdigvis må det dog også siges at Erslev i sin egen praksis i en række tilfælde, og mest markant i hovedværket *Valdemarernes Storhedstid*, kommer ud over disse af den klassiske kildekritik satte forskningsmæssige begrænsninger og opfylder idealet om tilstandsbeskrivelse.

Afhandlingen *Sven Estridsøn og Biskop Vilhelm. Sagnstudier* (HT 6. R. III) fra 1892 kan ses i forlængelse af Erik Plovpenning-undersøgelsen. Det er i princippet den samme type problemer der er tale om. Den tager en traditionelt anerkendt kilde (her Saxo, der Arild Huitfeldt) op til diskussion og søger at påvise dens uanvendelighed. Heri peger den frem mod Weibull-brødrenes omkring tyve år senere Saxo-revision. Endelig kan det nævnes at også denne afhandling afstedkom en reaktion fra Steenstrups side, om end det først skete så sent som i 1905, hvor denne helt afviste Erslevs opfattelse af fortællingen som sagn og fastholdt Saxos kildeværdi.

Erslev tager sit udgangspunkt i en principel holdning der siger noget centralt om hans syn på historiens samfundsrelevans i almindelighed og kildekritikkens i særdeleshed:

"En Fortælling af denne Natur [nml. Saxos om Sven og Vilhelm kommer let til at staa som noget ophøjet, overfor hvilket Kritiken er tavs; Historieforskeren vil med en vis sky Ærefrygt se paa et saadant Minde, der har rørt Hjerterne Slægt efter Slægt, og vil næsten være bange for at nærme sig det, vil frygte, at det skal svinde bort, naar han her sætter sit methodiske Granskerarbejde ind. Men kommer Tvivlen blot een Gang til Orde, saa kan den ikke mere trænges tilbage; saa maa Spørgsmaalet op til fuld Drøftelse, hvad saa Udslaget af denne maatte blive." (Erslev, Sven Estridsøn:602).

Denne opfattelse af den historiske undersøgelse som havende en mytenedbrydende funktion og kildekritikken som det vigtigste redskab i dette er et gennemgående tema i Erslevs syn på historievidenskabens samfundsmæssige funktion, som vi senere skal vende tilbage til.

Erslevs kildekritiske diskussion af Saxo er for så vidt ikke opsigtsvækkende. Den består af en blanding af afhængighedsanalyser og overvejelser over om oplysninger synes rimelige eller sandsynlige - Erslev ville formentlig selv kalde det for realkritik. Kilder der er ældre end Saxo, som fx Roskildekrøniken, Ælnoth og Adam af Bremen, tages til indtægt mod Saxo, uden at deres værdi dog prøves (se fx a.a.:610). Erslev konkluderer at

"Fortællingen om Sven og Vilhelm fremtræder saaledes først hos en meget yngre Forfatter og i den nøjeste Forbindelse med bevislige Tildigtninger og uhistoriske Sagn; den indeholder et Punkt, hvis Urigtighed kan godtgøres, og den omtales ikke af Kilder, hvis Tavshed derom synes ganske uforklarlig. Historikeren er under saadanne Forhold fuldt berettiget til at erklære, at denne Fortælling kun er Digt, ikke Virkelighed, og han bør gøre det, saa meget mere som det i dette Tilfælde kan lykkes at fremdrage alle de Momenter, der har ført til Sagndannelsen" (a.a.:615).

Men hvor Erslev vel tidligere ville have stillet sig tilfreds med dette resultat, fører han nu sine overvejelser et skridt videre. Afhandlingen afsluttes med disse linier:

"Af Sven Estridsøns Historie maa vi da udslette et Træk, der i sig selv er tiltalende og smukt, men som paa mange Maader

giver en urigtig Ide om Tidens Karakter og Kongens Personlighed. Fra Virkelighedens Verden forvises dette Træk til Digtingens, fra Svens Tid flyttes det ned i Valdemarernes, men det har også her den største Interesse. Sagndannelsen vidner om den Magt, Kirken og Religionen da havde vundet over alles Sind, og Folkets digterske Evner har maaske aldrig sat sig et skønnere Minde end i dette Digt om Kongen og hans Biskop" (a.a.:625 f).

Erslev tager springet fra at betragte fortællingen som en upålidelig *beretning* til at se den som en værdifuld *levning* fra Valdemarstiden. At han samtidig sætter den i forbindelse med "*folket*"s digterske evner, afslører blot den betydning, han tillægger dette begreb, det danske folk, forstået som en homogen gruppe.

Nu er som tidligere bemærket Sven og Vilhelm-afhandlingen ikke det første sted, Erslev går ind i levning-beretning problematikken. Faktisk havde han, da denne fremkom, allerede i flere forbindelser været inde på sådanne overvejelser. Men der er tale om at han første gang i en ren beretningsundersøgelse skænker levningsaspektet lidt større opmærksomhed.

En afhandling om *det stockholmske blodbad* i 1891 med en dertil knyttet diskussion af nogle af C. Paludan-Müllers synspunkter (HT 6 R. III, 127-193) kan siges - i systematisk henseende - at være et mellemlid mellem "beretningsundersøgelserne" og "levningsundersøgelserne". De to afhandlinger hænger nøje sammen og vil i det følgende blive behandlet under ét.

Som så meget andet af, hvad Erslev skrev, var det en udløber af en universitetsøvelse (a.a.:128), og hele diskussionen drejer sig om to kilder, aktstykket af 8. 11. 1521 og domherrerelationen. Erslev tager udgangspunkt i Paludan-Müllers betegnelse af disse to kilder som "to Beretninger". Når det er tilfældet, så gælder det, siger han, "her som altid, hvor vi kun kender en Begivenhed gennem et Vidnes Fortælling, at søge udmaalt paa den ene Side, hvilken Kundskab Vidnet har til den Begivenhed, hvorom han fortæller, paa den anden Side, om han har haft Evne og Vilje til at meddele os sin Viden klart og uforfalsket" (a.a.:131).

Hermed er altså opstillet de kildekritiske kriterier der må anvendes i forbindelse med vurderinger af beretninger. I det til afhandlingen knyttede opgør med C. Paludan-Müllers *Theori om Sagnkritikens Methode* videreudvikler Erslev disse ting. Øjenvidneberetninger giver altså ikke "sikker Erkendelse af det virkelige" (a.a.:175). Problemet er - og her gentager

Erslev stort set blot de synspunkter der allerede var fremlagt i *Erik Plovpenning* - at "Vi ser kun Begivenheden afspejlet i Fortællerens Sjæl, og lige saa lidt som intet Menneske formaar at iagttage noget sket udtømmende og korrekt, lige saa sikkert er det, at enhver ved at meddele sine Iagttagelser, lægger noget til af sit eget" (a.a.:177). Konsekvensen af dette bliver imidlertid af stor betydning: "kan man ikke med Sikkerhed udsondre Fortællerens Tillæg, er det ugørligt ud fra Beretningen at naa til objektiv sikker Historie" (sst.). Overensstemmelse mellem flere beretninger kan ganske vist gøre vor forestilling om fortiden sikrere (a.a.:180 f), men hovedpointen - "af usikkert kan ikke komme sikkert" (a.a.:177) - står fast. Erslev kan nemlig ikke acceptere Paludan-Müllers kildekritiske udgangspunkt:

"Skal en Beretning tros, hvis den ikke kan modbevises [dette er P-Ms opfattelse, jcm], eller er vi omvendt kun pligtige til at tro de Beretninger, hvis Troværdighed kan godtgøres, det er det Spørgsmaal, der vejer lige tungt for Historikerens Praksis som for Videnskabens Methode [...] (J)eg tror imidlertid ikke, at man kan svare som Pal.-Müller. Spørg en Naturforsker, om han mener sig pligtig til at anerkende alle de Oplysninger, han finder anførte rundt om; han vil sikkert svare, at han kun respekterer saadanne, der meddeles af Iagttagere, hvis Opfattelsesevne og Paalidelighed han har Grund til at tro paa, og saaledes maa vistnok ogsaa Historikerens Regel være" (a.a.:185 f).

Diskussionen af Paludan-Müllers synspunkter har bragt Erslev videre i sine overvejelser over kildeanalysens problemer, end han havde været i *Erik Plovpenning*-afhandlingen. Beretningsmaterialet har altså sine svagheder:

"Jeg kan for det første ikke se, at man ad den af Pal.-Müller anviste Vej kan naa til objektiv Sikkerhed. Han søger at sætte sig ind i de Følelser og Tanker, der har ledet Domherrerne, da de udstedte Aktstykket, og da de skrev deres Relation; det er jo imidlertid klart, at dette kun bliver Gætninger, der kan naa en større eller mindre grad af Sandsynlighed, men aldrig blive Vished. Selv over for et Menneske, som vi kender ud og ind, tør vi ikke paastaa, at vi ved, hvorledes han vil handle i enhver Situation."(a.a.: 132).

Objektiv sikkerhed er altså det overordnede mål, som - i hvert fald ideelt set - kan nås, men ikke ved hjælp af beretninger.

Formuleringen indeholder samtidig en afvisning af en hermeneutisk videnskabsopfattelse der gennem intuitivt præget indlevelse mener sig i stand til at rekonstruere den fortidige virkelighed. Det Erslev vil stille krav om for at nå denne sikkerhed, er håndgribelige levn fra denne fortid. Paludan-Müller har savnet blik for at der eksisterer "to helt forskellige Kildearter, mellem hvilke der er Væsensforskel [...]" (a.a.:133). Hvad denne "væsensforskel" nærmere går ud på, udvikler Erslev så, idet han - vistnok for første gang - klargør sin opfattelse af beretnings-levningsforholdet:

"Relationen er naturligvis en Beretning, en historisk Fortælling om en Begivenhed; gennem den *hører* vi Domherreerne fortælle om, hvad de har oplevet i hine Dage. Aktstykket derimod er i første Linie noget helt andet, er netop et Aktstykke, et endnu eksisterende Led af de førte Forhandlinger, en Oldsag fra Blodbadet, som vi kan se med vore egne Øjne. Hvad der *fortælles* i Aktstykket, det kan være usandt [...] Men hvad der er absolut sikkert, det er det simple Faktum, at dette Brev er udstedt [...] Dommen kan være urigtig [...]; men derfor bliver det ikke mindre sikkert, at de har afgivet denne Kendelse [...]" (a. a.:134, mine udhævn.).

Hele tankegangen afspejler en positivistisk grundholdning. Beretningen er kun "Fortællingen om Fortiden, Begivenheden afspejlet i den menneskelige Hjerne" med de svagheder, dette medfører. Levningen, "den endnu bevarede Rest af Fortiden", er derimod et overleveret faktum, som historikeren, analogt med det arbejde naturvidenskabsmanden udfører, kan tage i øjesyn, observere og drage klare og sikre slutninger på grundlag af. Samtidig påberåber Erslev sig altså naturforskerens metoder som model for historikeren. Og når han sammenligner sin virksomhed med en bygmesters, ligger deri en opfattelse af historiske kendsgerninger som en række forholdsvis uproblematisk størrelser der foreligger og kan føjes sammen i en solid, sikker konstruktion: "Fortidens Historie staar da ikke for os som noget færdigt, som vi kun skal bedre lidt paa ved hist at rive nogle Sten ned, her at bygge lidt til; det er Nybygning, vi søger at rejse, og de Sten, vi anvender, maa vi selv undersøge, vælge dem, der synes os gode, vrage dem, der ikke i deres Udseende giver os nogen Garanti for deres Soliditet" (a.a.:186). Det er en analogi, Erslev flere

gange vender tilbage til, og den synes altså at udtrykke noget centralt i hans opfattelse af den historiske forskningsproces.⁶⁰

Hele Erslevs opgør med Paludan-Müller har da samme karakter som opgøret med Steenstrup - den positivistiske videnskabsopfattelses afvisning af historismen og dens hermeneutiske metode og en søgen efter et fast ståsted, der kan muliggøre objektivt sikre resultater i historievidenskaben, på samme måde som tilfældet er inden for naturvidenskaberne.

Hos hermeneutikerne er kildematerialet springbrædt til indlevelse i tidligere tiders menneskers motiver og handlinger. Jeg vil ikke hævde at Erslev ikke har blik for dette moment. Dele af hans *Dronning Margrethe* fra 1882 tyder i al fald på det. Men det centrale for ham er at betragte materialet enten som andres observationer eller - vigtigere - som råmateriale for egne observationer. Historien er i dette lys en erfaringsvidenskab på linie med naturvidenskaberne og med regler og metoder, som i hvert fald i princippet ikke adskiller sig fra disses.

Det er denne opdeling af det historiske kildemateriale i levninger og beretninger, som "den nyere Kildekritik" statuerer ifølge Erslev (a.a.:135), og som har givet den historiske videnskab en helt anden karakter end tidligere, hvor man stort set blot gengav, hvad tidligere forskere havde sagt: "[...] vi har lært i første Linie at bygge paa Resterne af Fortiden". Der går, siger Erslev, en "absolut Grænse" mellem "*Fortællinger om Fortiden*" og modsætningen hertil, "Levningerne, selve de endnu eksisterende Rester af Fortidens Liv", eller som han også karakteristisk nok kalder dem, "mellem objektive og subjektive Kilder for Historien" (a.a.:188).

Betegnelsen understreger at Erslevs anliggende i høj grad er mulighedsbetingelserne for objektiv viden om fortiden. Selv om han nok mener at der må trækkes temmelig snævre grænser "for de objektivt sikre Slutninger, der kan drages ud fra Levningen" (a.a.:189), vil han dog pointere at netop i "Resultatets Sikkerhed" viser den absolutte forskel mellem levning og beretning sig; således kan man nok nå til absolut sikkerhed ud fra én levning, men ikke ud fra én beretning. I en fodnote diskuteres objektivitetsproblemet lidt nærmere. Han medgiver at historien for så vidt er subjektiv, som den frembringes af mennesker, idet forskerens individualitet uundgåeligt vil præge resultatet. Men heri ligner faget al anden videnskab. Hvad der er specielt for historien, er den subjektivitet, der kan komme ind ved de berettende kilder. Den moderne forskers opgave bliver at eliminere beretningernes individuelle præg for "at naa til en rigtig Forestilling om det

⁶⁰ Se fx Dagbladet 6/4/91, Erslev, HT:96.

skete, noget, der dog kun tilnærmelsesvis kan lykkes" (sst.). Dette subjektive findes altså ikke ved levningen.

Den praktiske konsekvens heraf bliver at beretning må prøves på levning, det mindre sikre altså på det sikre. I den konkret foreliggende situation, spørgsmålet om det stockholmske blodbad, mener Erslev dog ikke at der er grund til at stille den ene kilde "som hævet over enhver Tvivl, den anden som helt igennem upaalidelig" (a.a.:142). Begge har mangler og fortrin som der må tages hensyn til, og han vil "sammenarbejde dem og søge Sandheden, hvor der er mest Grund til at se den" - uden at det iøvrigt klart expliciteres, hvordan dette sidste nærmere skal forstås.

Der er ingen grund til at gå ind i denne rekonstruktion. Der er klart nok tale om to forskellige forsøg (Paludan-Müllers og Erslevs) på at indpasse kilderne i et helhedsbillede. Opfattelsen af ophavssituationen bliver af afgørende betydning for analysen af det foreliggende materiale. Rekonstruktionen må støtte sig på "det faktisk skete [...], og paa de positive Oplysninger i Aktstykket" (a.a.:151), siger Erslev. På dette grundlag kan en række påstande i de berettende kilder bortforklares som urimelige (jf. a.a.:152). Men Erslev er i den konkrete kildekritiske praksis som undersøgelsen af blodbadet udgør, nok væsentlig mindre banebrydende, end han forestiller sig. Således søger han tilsyneladende - og det formentlig i højere grad end hans teori tillader det og iøvrigt også i højere grad end Paludan-Müller gør det - at harmonisere modsigelser for at bringe dem i overensstemmelse med sin helhedsopfattelse.⁶¹

Sondringen mellem levning og beretning har Erslev hentet hos de tyske teoretikere. Han refererer selv til Droysen og angiver andetsteds kendskab til Bernheims i 1889 udkomne *Lehrbuch*.⁶² Deres synspunkter overtages imidlertid ikke slavisk. Væsentligst i denne forbindelse er hans afvisning af Droysens mellemform - "Denkmäler" - mellem levning og beretning, idet han påpeger: "For øvrigt er naturligvis enhver Beretning tillige en Levning, men en Levning af dens Fortællers Personlighed, ikke af den i Fortællingen skildrede Begivenhed" (a.a.:191). Der er derfor ingen grund til at opstille nogen mellemform som Droysens, "i stedet skal man kun betone Beretningens dobbeltsidige Karakter" (a.a.:193). Erslev er her på nippet til at undergrave den "skarpe grænse" mellem de "væsensforskellige" kildetyper,

⁶¹ Se iøvrigt Lauritz Weibulls skarpe kritik af Erslev i L. Weibull 1928 og 1930 og Erslevs svar i Erslev 1929.

⁶² Erslev, Grundsætninger:Forord.

han i det foregående har understreget. Men det bliver ved antydningen. Først senere - og formuleret i *Historisk Teknik* fra 1911 - drager han konsekvensen af denne erkendelse at skellet ikke ligger i kilderne selv, men beror på forskerens holdning til og brug af materialet, eller med andre ord beror på problemformuleringen.

Det opstillede synspunkt gennemføres i praksis, som vi ovenfor har set det, i afhandlingen om Sven Estridsøn og biskop Vilhelm der jo netop mundede ud i betoningen af det dobbelte synspunkt.

Forudsætningerne for de synspunkter Erslev fremlagde i Paludan-Müller-diskussionen, må sikkert også søges i de overvejelser og resultater han gennemførte i en undersøgelse om *Kalmarunionsbrevet*. De fremlagdes i et foredrag i Videnskabernes Selskab i 1888 og tryktes året efter i *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. Undersøgelsen lå selvfølgelig i forlængelse af hans tidligere Margrethe-studier og var som så ofte i Erslevs produktion direkte foranlediget af en anden historikers arbejde - i dette tilfælde en afhandling af svenskeren O. S. Rydberg.

Hovedproblemet er spørgsmålet om hvad unionsbrevet er for en type kilde. Dette fører naturligt nok til ret indgående overvejelser over brevets ophavssituation: hvad er det for en historisk virkelighed det er et levn af, og i hvilken forstand er det et levn.

Modsat Rydberg deler Erslev Paludan-Müllers opfattelse at brevet "kun er et Vidnesbyrd [...] om de Betingelser for en nordisk Forening, hvorom man var blevet enig paa Mødet i Kalmar, men at det ikke selv er en virkelig Unionsakt, udfærdiget i fuldgyldig Form af de tre Staters dertil berettigede Myndigheder" (Erslev, Unionsbrevet:104).

Erslev synes i første omgang at nå frem til dette synspunkt gennem en proces der ligner det der kaldes den hermeneutiske cirkel: helhedsopfattelse - kildetolkning - uddybet helhedsopfattelse - uddybet kildetolkning (eller med andre ord, "delen kan ikke forstås uden helheden, og helheden kan kun opfattes ud fra delene"⁶³). Han har naturligvis på forhånd en forståelse af situationen i Kalmar i 1397. Med denne baggrund tolkes brevets slutning, hvoraf det resultat fremkommer at Kalmarvidnesbyrdet har skullet "afgive det fælles Grundlag for de enkelte Rigers Ratifikationer" (a.a.:109). "Ud herfra forstaar man da Vidnesbyrdets ejendommelige Form og ligeledes Udstedernes Karakter", nemlig at "de er Vidner, der attesterer, at en Aftale er truffet og intet mere" (a.a.:110).

Den opfattelse Erslev har, mener han selv er den "naturlige forståelse"

⁶³ Adolphsen & Busck:31 f, Wind:12.

af kilden, mens han betragter Rydbergs opfattelse som urimelig på en række punkter der alle går på den situation brevet er udstedt i. Allerede her ses altså klart en divergens mellem de to historikere om hvad der er "rimeligt" og "naturligt", en divergens der for så vidt ikke begrundes snævert ud fra kilden som den foreligger, men ud fra en helhedsopfattelse af denne kilde og dens ophavssituation. Erslev mener imidlertid at kunne komme længere i sin undersøgelse af kilden. Han undersøger nærmere den form beseglingen fremtræder i, og overvejer hvad denne bestemte besegling er spor af. Brevet har 17 udstedere, men kun 10 beseglere. Men ud fra placeringen af to af seglene og sit kendskab til normale beseglingsformer på denne tid, mener Erslev at kunne fastslå at det oprindeligt har været meningen at alle 17 skulle besegle. Da beseglingen sluttedes, må man imidlertid have opgivet at få de norske udstedere med (a.a.: 130 ff).

Som så mange andre af hans kildeundersøgelser er denne del af undersøgelsen gennemført med stor elegance. Har den indledende teksttolkning haft hermeneutisk karakter, så har denne side af sagen en ubestrideligt positivistisk karakter. Han gør sine observationer af et konkret foreliggende datum, sammenligner med lignende data og drager på grundlag heraf sine slutninger. Han aflæser, som han selv udtrykker det, "af Brevets Karakter og Besegling [...] en anden Forhistorie end den, Rydberg har udfundet" (a.a.:136). Og her mener han at have bevæget sig "paa forholdsvis fast Grund. Vi har indskrænket os til at fortolke det foreliggende Aktstykke, stræbt at bestemme dets Karakter og Mening, set, hvad der umiddelbart af det kunne læres om dets Tilblivelseshistorie" (a.a.:137).

Her konstaterer Erslev således selv at analysens hovedmål har været kildens ophavssituation. Men undersøgelsen bør, mener han, udvides, idet han fortsætter: "Men vi maa trænge dybere ind; vi maa indpasse dette Aktstykke som led i Tidens Historie og søge at forklare dets Ejendommeligheder ud fra den historiske Situation og de optrædende Personligheder, omend denne Forklaring efter Sagens Natur kun kan blive en mere eller mindre sandsynlig Hypotese" (a.a.:138). Denne undersøgelse gennemføres så i det følgende, men der er iøvrigt ikke her grund til at gå nærmere ind på hans resultater.

Brevets karakter som levning er således Erslevs hovedanliggende. Selv om han opfatter Kalmarbrevet som vidnesbyrd, altså beretning om en aftale der er truffet, og ikke som selve handlingen, aftalen, så er det for ham ikke kildens troværdighed der her interesserer mest. Han strejfer spørgsmålet (sst.), men bruger igen sine overvejelser til at drage nogle slutninger om kildens samtidige funktion og betydning. Men undersøgelsen af kildens

sammenhæng med sin ophavssituation fører i sin konsekvens til den vekselvirkning mellem kildetolkning og helhedsopfattelse, som den hermeneutiske cirkel beskriver. Dette har Erslev imidlertid ikke erkendt, fordi han i sin videnskabsopfattelse, som vist, stort set bevæger sig inden for rammerne af en positivistisk selvforståelse hvor forskningsprocessen forstås som en lineær bevægelse uden denne her antydede cirkulære karakter. Det er vel også derfor han trods tilløb til det modsatte opstiller sit skarpe skel mellem levninger og beretninger. Han opererer ganske vist ikke med disse begreber i denne undersøgelse, men vi har allerede set hvorledes han kort efter i Blodbadsafhandlingen indfører dem.

DE TEORETISKE FREMSTILLINGER I 1890ERNE

I mange henseender giver de i det foregående diskuterede afhandlinger fra o.1890 et klarere og mere indgående billede af Erslevs metodisk-teoretiske synspunkter end den egentlige lærebog fra disse år, *Grundsætninger i historisk Kildekritik* (1887/92). Det er ganske vist Erslevs første forsøg - og i det hele taget det på dansk grund første forsøg - på i systematiseret form at angive en række regler for den historisk videnskabelige erkendelse med vægten udelukkende lagt på den kildekritiske side af sagen (som han ganske vist på dette tidspunkt synes at sætte lig med *metoden*). Men allerede titlen angiver den lapidariske karakter, og en række af formuleringerne forstås bedst når de ses i sammenhæng med de samtidige konkrete undersøgelser. I hovedsagen er der tale om en sammenfatning af afhandlingernes resultater på kildeanalysens område.

Erslev gør i sit forord opmærksom på at skriftet oprindeligt blev udarbejdet, da der ikke forelå "noget Forsøg på at give en systematisk Fremstilling af den moderne Kildekritik". Bemærkningen tyder på at Droysens *Grundriss* ikke betragtes som moderne - det er som nævnt i alt fald ikke sådan at Erslev ikke har kendt den. Bernheims *Lehrbuch*, som i mellemtiden er fremkommet, siges imidlertid at have mangler som berettiger en egentlig udgivelse af Erslevs skrift.

I forordet understreges desuden nogle hovedsynspunkter på den historiske forskningsproces som allerede har været fremført. For det første påpeger Erslev - som i diskussionen med Steenstrup - at historikeren ikke "kan nøjes med Kildekritik". På den anden side er kildekritikken dog "den nødvendige Begyndelse til enhver historisk Undersøgelse, og den er tillige *det for historisk Granskning særligt ejendommelige*" (min udhævn.).

Kildekritikken bliver således alligevel det moment i forskningsprocessen der konstituerer historie som en speciel videnskab, og som der kan "gives simple Hovedregler" for. Hvad der iøvrigt indgår, kalder Erslev for "historisk Realkritik", uden iøvrigt at definere den nærmere. Om denne side af den historiske metode kan der imidlertid ikke opstilles sådanne regler: "ved den saglige Undersøgelse maa Historikeren benytte de mest forskelligartede Fremgangsmaader, hentede fra alle Videnskaber" (Forord).

Det bør bemærkes at Erslev ingenlunde fastholdt denne opfattelse af historievidenskabens egenart, men den er for så vidt karakteristisk for en forsker hvis arbejde netop indtil da hovedsageligt har gået i retning af at gennemføre en kildekritisk behandling af kildematerialet som norm for videnskabeligt arbejde.

Men *Grundsætninger* beskæftiger sig altså med det for den historiske forskningsproces særegne. Denne proces og dens genstandsområde skitseres i "Indledning", som tillige opridser skriftets hovedpunkter.

"Den historiske Granskning stræber gennem et Studium af Kilderne at *rekonstruere et Billede af Fortidens Menneskeliv*", hedder det. Hvordan dette billede nærmere er beskaffet, om det fx skal forstås som en minutiøs afbildning af virkeligheden, drøftes ikke. I det hele taget synes Erslev på dette tidspunkt ikke at opfatte historisk rekonstruktion som særlig problematisk og i hvert fald - som nævnt - ikke som et specielt historievidenskabeligt problem. I umiddelbar forlængelse af det citerede siges det: "Til den Ende søger den først at værdsætte Kilderne - ved *Kildekritik* - og siden paa Basis heraf at bestemme den bagvedliggende Virkelighed - ved *Realkritik*" (1). Realkritikken må herved unægtelig blive et meget centralt led i den erslevske forskningsproces, men i *Grundsætninger* leder man forgæves efter overvejelser over hvilke operationer den egentlig indebærer. Det hænger naturligvis også sammen med det ovenfor anførte om sigtet med bogen. En enkelt paragraf drejer sig om "Realkritiken som supplerende Kildekritiken", men det er ikke et selvstændigt hovedafsnit og drejer sig iøvrigt blot om hvorledes man ved overvejelser om en beretnings sandsynlighed eller rimelighed kan bidrage til at værdsætte den.(35).

Kilderne og kildekritikken er hovedsagen. "Historiens Kilder deles i *Levninger og Beretninger* (Tradition eller Kilder i snævrere Forstand)", erklærer Erslev og i resten af indledningen beskæftiger han sig med denne sondring, idet han her gentager de synspunkter han fremsatte i sin diskussion af Paludan-Müllers sagnkritiske metode. Dette munder ud i en konstatering af "Kildekritikens Opgave". Den er "overfor alle Kilder at bestemme disses Oprindelse og Ægthed. Overfor Beretninger er Opgaven videre: a) at

udsondre de sekundære Beretninger, b) at værdsætte de primære ved at bestemme Beretterens subjektive Del" (5). Hermed er også dispositionen lagt for resten af skriftet:

- I. "Bestemmelse af Kildens Oprindelse" (6-11), hovedsagelig ægthedskritik.
- II. "Udsondringen af sekundære Beretninger" (12-21)
- III. "Værdsættelsen af primære Beretninger" (22-40), herunder "Realkritiken som supplerende Kildekritiken" (35) og "Modsætningen mellem den nyere og ældre Kritik" (36-40).

Det vil heraf ses i hvor høj grad den erslevske kildekritik i denne fase drejer sig om beretningens problematik. Kun Afsnit I beskæftiger sig med levningen som kildetype, og det kun inden for ret snævre grænser. Dette hænger givetvis sammen med hans grundopfattelse at levninger er "Historiens objektive Kilder". Objektive kilder eller kendsgerninger er der ingen grund til at diskutere nærmere. De er der bare og kan direkte observeres, tilsyneladende helt uproblematisk. Ved ophavsbestemmelser er det afgørende klart nok observationer i og omkring kilden og sammenligninger med andre data af tilsvarende karakter - en procedure der i praksis er vist bl.a. i Kalmarbrevsundersøgelsen.

I hvor høj grad denne kildeopfattelse er bestemmende for Erslev ses klart af hans syn på beretningens karakter som kilde. Efter udskillelsen af sekundære kilder bliver næste led i kildeanalysen værdsættelsen af de primære beretninger. Om denne hedder det at den "gaar ud paa at *bestemme* (og *eliminere*) det subjektive Element - hvad der tilhører Beretteren og ikke stammer fra Begivenheden" (22). Også beretningerne indeholder altså noget objektivt der kan fremanalyseres. Hvordan dette sker, forklarer Erslev både ved en henvisning til en hermeneutisk opfattet proces og ved en analogi til naturvidenskabelig fremgangsmåde: "Ved at sætte sig ind i Fortællerens Personlighed søger Kritikerens at fatte, hvorledes Begivenheden er blevet omdannet i hans Beretning; "Fortælleren er det straalébrydende Medium og Kritikerens Fremgangsmaade bliver analog med Astronomens Rektifikation" (Sybel) " (sst.). Den fra Sybel hentede analogi afslører nok snarere historikeres legitimationsbestræbelser over for de succesrige naturvidenskaber end nogen dybere indsigt i, endsige forklaring af hvad der egentlig sker ved "værdsættelsen". I praksis er indlevelseshandlingen nok så præcis en beskrivelse af fremgangsmåden. På den anden side er Erslev dog ikke mere overbevist om indlevelsens mulighed, end at han konstaterer at

"det dog kun med tilnærmelsesvis Sikkerhed (kan) lykkes at bestemme, hvad der i Beretningen stammer fra (fortælleren)". Sybels opfattelse at det er muligt at leve sig helt ind i fortællerens tankesæt og således nå til "fuld objektiv Vished", afviser han. Man kan "ad denne Vej faa fat i det almentmenneskelige, ikke altid det individuelt forskellige". En beretning kan således aldrig give objektiv sikkerhed, siger han, men udelukker ikke dermed at flere vil kunne gøre det (sst.).

Hovedmålet for rekonstruktionen af "et Billede af Jordens Menneskeliv" er således for Erslev nok at dette billede får en objektiv karakter. Rekonstruktionen skal ske på grundlag af objektive kilder, nemlig levninger, og de for subjektive elementer rensede beretninger. Netop herved adskiller efter Erslevs opfattelse "den nyere Kritik" sig fra den ældre. Den har "et skarpt Blik for det subjektive Moment" (36), og "vil derfor i det hele værdsætte *Beretninger* lavere end den ældre og med desto større Iver søge at fremdrage det sikrere Materiale, som vi har i *Levninger*" (37).

Disse ting kan næppe opfattes på anden måde, end at Erslev har tillid til at historievidenskaben - i hvert fald i princippet - kan fremvise objektivt sikre resultater på linie med alle andre empiriske videnskaber. I praksis vil han nok medgive nogle vanskeligheder, men kun i retning af at fuldstændig sikkerhed måske ofte ikke vil kunne nås, dog at det i så fald i det mindste vil være muligt at angive "med hvilken grad af Sikkerhed vi kan opklare en Begivenhed" (40).

Det kan være værd at lægge mærke til at Erslev her kun taler om historikerens muligheder når det gælder en snævert afgrænset begivenhedshistorie. De spørgsmål der er forbundet med at beskrive større sammenhænge og bredere forløb som også er en del af historievidenskabens emneområde, og heller ikke i Erslevs øjne det mindst vigtige, berøres som sagt næppe nok i *Grundsætninger*. "Realkritiken" har her kun funktion af hjælpemiddel for kildekritikken i form af overvejelser over hvad der i en given kildes beretning kan være rimeligt eller sandsynligt når der skal tages hensyn til almene iagttagelser og naturlove. Der er således i *Grundsætninger* ikke tale om nogen systematisk beskrivelse af forskningsproceduren, men kun af det for den historiske videnskabelighed centrale element i denne. Hvad der skal ske *efter* kildekritikken, hvordan man skal komme videre fra de mere eller mindre sikre data der bliver resultatet af denne, bliver først efterhånden noget Erslev tager op til overvejelse. Som det før har været nævnt, sammenligner han i denne periode de ved kildekritik udsondrede data med solide byggesten. Men hvordan huset skal bygges, om det sker på slump eller efter

arbejdstegning, siges der ikke noget om.⁶⁴ De virkeligt centrale forskelle mellem de standpunkter han er nået frem til omkring 1890, og hans opfattelse i 1911 ligger ikke mindst på dette felt, selv om det mest iøjnefaldende, og det som hans elever hæftede sig særligt ved, var kildeinddelingen med hans ændrede definition af levning-beretning.⁶⁵

Netop Erslevs overvejelser over spørgsmålet om historievidenskabens resultatets objektivitet, som han i *Grundsætninger* synes at have et ret afklaret og uproblematiseret forhold til, har en nøje sammenhæng med udviklingen i hans syn på den historiske rekonstruktions problematik. Efter at have afklaret spørgsmålene omkring kildekritikken kan han gå videre og undersøge de næste led i forskningsprocessen. I løbet af 1890erne begynder hans synspunkter på objektiviteten at undergå visse modifikationer i retning af en mere relativistisk holdning, hvor han viser blik for at "Historikerens Objektivitet [...] kun kan blive en Tilnærmelse, aldrig fuld Sandhed", idet "Forskningen ikke kan skilles fra Forskeren, og denne som Menneske nok kan stræbe efter at trænge sit eget jeg tilbage, men ganske vist aldrig gøre det helt og fuldstændigt" (Erslev, Berl. Tid. 11/5/95). Det erkendende subjekt opfattes altså som en kilde til fejl, en fare for den rene objektivitet. Det er synspunkter som omtrent samtidig begynder at gøre sig gældende blandt tyske historikere og nykantianere, men som Erslev ligesåvel kan have truffet hos Høffding.⁶⁶

Objektivitetsproblemet skal tages mere indgående op i et senere kapitel. Erslev synes her i 1890erne ikke at gøre forsøg på at arbejde videre med de nævnte tilløb til relativisme, og han opgiver tilsyneladende ikke en opfattelse af at den moderne kritiske historieforskning faktisk er i stand til at opnå resultater der må betragtes som værende så tæt på det uopnåelige objektivitetsideal som det nu engang er menneskeligt muligt. Men sine synspunkter på forskningsprocessen som helhed og de problemer der opstår her efter kildekritikken, uddyber han i en større fremstilling fra disse år.

I 1. udgaven af *Salmonsens Konversationsleksikon* skrev Erslev en

⁶⁴ Jeg fristes her til at citere E. H. Carr, som i et opgør med en stigende tendens i britisk historie i 1960erne og 70erne til blot at samle kendsgerninger i 1975 skrev, idet han gjorde brug af samme billede som Erslev i 1890erne: "Good bricks are necessary to build the house. But the builder, who knows all about bricks, does not determine the design. History, too, is a matter not of facts and figures, necessary though these are, but of architecture." Carr 1975.

⁶⁵ Fabricius 1938 og Arup, Erslevnekrolog.

⁶⁶ Se Iggers 1971: 163 og **ovenfor s. 109 f.**

lang række artikler vedrørende historiske og historiografiske emner. Helt centralt står her artiklen om "Historie" der fremkom i bd. 8 (1898), og som iøvrigt med nogle ubetydelige tilføjelser i de historiografiske afsnit uændret blev optaget i 2. udg. (1921), og tillige blev "udg. som Manuskript for Historiestuderende" i 1924.⁶⁷ Artiklen må også siges at indtage en særstilling i hans produktion ved at være det eneste sted, hvor han har diskuteret den historiske forskningsproces som helhed og i sammenhæng hermed givet et rids over fagets historie fra oldtid til hans egen samtid. På den anden side kan man godt undre sig over at han ikke - efter sine 1911-skrifter - fandt anledning til at rette i den og lod den udgive uændret som introduktion for de historiestuderende til faget.

Artiklen starter fra grunden med en drøftelse af fagets genstand som senere skal behandles. Derefter går Erslev over til at skildre "Historievidenskabens Metode", som er det i denne forbindelse vægtigste afsnit, og som nævnt den første systematiske fremstilling af forskningsprocessen fra Erslevs hånd. Den har tre hovedled: kildeindsamlingen, kildekritikken der leder til det enkelte historiske faktum, og konstruktionen af "Billedet af Fortidens Mennesker, Tildragelser og Tilstande" (Erslev, *Historie*:506) Denne opdeling adskiller sig ikke fra den vi mødte i *Grundsætninger*, lige så lidt som den nærmere analyse af de to første indeholder nogetsomhelst nyt i forhold til *Grundsætninger*. Dispositionen er den samme, og der er en række centrale verbaloverensstemmelser i formuleringerne. Kildekritikken fremstår som en undersøgelse af andres observationer eller som selve observationen der leder til etableringen af det enkelte faktum som tilsyneladende har en helt uproblematisk karakter. Ud fra de enkelte fakta som historikeren har konstateret med større eller mindre sikkerhed, sker så rekonstruktionen, fortsætter Erslev. Han fastholder i denne forbindelse det også i *Grundsætninger* fremsatte synspunkt at der i historikerens arbejde efter kildekritikken "næppe (er) nogen Methode, der er særegen for ham". Det uddybes derhen at "Hvad han kan udlæse af de enkelte Fakta, gør han ved en mere eller mindre stringent Benyttelse af de Methoder, der behandler de samme Genstande i Nutiden som han i Fortiden; han er skiftevis Psykolog, Jurist, Økonom o.s.v." (sst.).

Dette er naturligvis ikke meget oplysende om hvordan dette "videre Arbejde" egentlig går for sig. Den fagligt videnskabelige metode er og bliver kildekritikken, således som Erslev også i andre sammenhænge i disse år har travlt med at påpege: "Denne kritiske Methode ligger bagved alt, hvad der er

⁶⁷ Krarup.

udrettet paa Historiegranskningens Omraade i dette Aarhundrede", hævder han andetsteds, og med et billede formentlig hentet fra naturvidenskaben kalder han metode for en regnemåde, som må følges for at nå til det rigtige resultat.⁶⁸

Men på et væsentligt punkt går Erslev dog noget nærmere ind på dette arbejde. Konstruktionen af billedet af fortiden sker ved, siger han, at historikeren "stadig (arbejder) med Baggrund i sin egen Tid, bygger paa hvad han der ser og erkender. Oftest ubevidst er denne Baggrund dog altid til Stede; han ser det bedst ved de følger, som Fremtrædelsen af nye Fænomener drager med sig for opfattelsen af Fortiden [...] Men Historikeren lægger dog Hovedvægten paa efterhaanden at fatte netop den Forskel, der er mellem Fortidens Mennesker i Tankesæt og Handlemaade, og kun den, der saaledes til en vis Grad formaar at løsrive sig fra sit Udgangspunkt i Nutiden, naar virkelig Forstaaelse af Fortiden" (sst.).

I erkendelsen af sammenhængen mellem nutiden og fortidserkendelsen ligger der en kim til relativisme, som kan ses i forlængelse af de ovennævnte synspunkter om objektiviteten. Men det må på den anden side fremhæves at Erslev ikke her bliver offer for denne relativisme. Tværtimod giver han med sine eksempler både her og i det historiografiske afsnit til kende at han anser dette forhold for en fordel for historievidenskaben: "de sociale Spørgsmaals stærke Fremtræden i vore Dage har aabnet Øjet for deres Betydning i alle foregaaende Tidsrum", påpeger han fx. Den almindelige historiske udvikling har i det hele taget skabt muligheder for en "bedre Forstaaelse" for forhold i fortiden. Hans synspunkter afspejler her den samme erkendelsesteoretiske opfattelse vi finder i Høffdings syn på erkenderens betydning for erkendelsen.

Når subjektiviteten i Erslevs øjne stadig er et begrænset problem hænger det selvfølgelig sammen med hans tiltro til historikerens muligheder for at "løsrive sig fra sit Udgangspunkt i Nutiden". Dette synspunkt går tilbage til historismens påstand om "hver epokes umiddelbarhed over for Gud" for at bruge Rankes udtryk, altså dens værdi i sig selv, og det deraf følgende krav om at møde fortiden på dens egne præmisser. Det Erslev forstår ved objektivitet, har tydeligt nok sammenhæng hermed. Objektivitet er for ham først og fremmest upartiskhed, fordomsfrihed, fravær af ensidighed, kort sagt det der normalt betegnes som videnskabsmandens værdifrihed.⁶⁹

⁶⁸ Erslev, Lund:9, 13, 15, 30.

⁶⁹ Erslev, Historie:507.

Det er fx det der efter hans mening ved siden af kildekritikken karakteriserer Ranke, hvem "Tyskland skylder sin førende Stilling inden for Historiegranskningen" (a.a.:510).

Artiklens følgende afsnit om "Fremstillingsformer for Historieskrivning" danner overgang til de historiografiske afsnit, idet han her typologiserer inden for en tidsmæssig ramme. Det har en vis interesse for spørgsmålet om Erslevs kriterier for rekonstruktionen ved at forholde sig til de forskellige typer historieskrivning og dermed antyde hvad der efter hans mening bør spille en rolle i denne rekonstruktion. Han synes her - mere eller mindre indirekte - at stille krav om "Sammenhæng i Tildragelserne", blik for udvikling og for at historien kun i ringe grad lader sig forklare blot som et "Værk af store Individualiteter", men at også "Folkets store Masse" er væsentlig.

For "Nutidens historiske Granskning"s vedkommende fremhæver han idealismens betoning af "den fremadskridende Udvikling og Ideernes Magt" og positivismens (realismens) fremhævelse af "den nøje Sammenhæng mellem Menneskenes H(istorie) og Naturgrunden". Videre taler han om at man i nutiden i stigende grad beskæftiger sig med "Omraader, hvor en lovmæssig Udvikling lettere lader sig paavise end ved den politiske H(istorie), hvor de enkelte Statsmænd og øjeblikkelige Situationer spiller en saa afgørende Rolle". Og han peger i samme forbindelse på mulighederne for ved en komparativ historie at nå til en indsigt i historiske spørgsmål.

Det er formentlig rimeligt at tage disse spredte træk som tilløb til en erkendelse af hvordan de enkelte fakta føjes sammen til et "Billede af Fortiden". Men man kan næppe heller her i egentlig forstand tale om at han bevidst forholder sig til de sammenhængsskabende elementer. Hvordan han i praksis stiller sig, vil naturligvis kræve en analyse af hans historiske "rekonstruktioner" - først og fremmest de værker af mere syntesepræget karakter som han begynder arbejdet med i 1890'erne (lærebogen i middelalderens historie, *Valdemarernes Storhedstid*, bindet i *Danmarks Riges Historie, Den romerske kejsertid* - for at tage de væsentligste).

Med *Grundsætninger* og leksikonartiklen havde Erslev foreløbig afklaret sine videnskabsteoretiske grundopfattelser. I alt væsentligt må de karakteriseres som præget af positivistiske synspunkter. Det var næppe heller nogen tilfældighed at han kaldte det bibliotek som han fik oprettet til brug for historiestudiet i 1896, for et "historisk Laboratorium". Videnskabsidealet var og blev præget af naturvidenskaberne.⁷⁰

⁷⁰ Se iøvrigt Koht:76.

Det skinner igennem i hans beskrivelse af den historiske forskningsproces som et lineært forløb, til trods for at han i sin egen praksis, som vi f.x. har set i afhandlingen om Kalmarunionsbrevet, synes at bære sig ad på en måde der snarere beskrives dækkende af hermeneutikkens syn på processen som cirkel- eller spiralformet.

Det positivistiske præg viser sig også på forskellig måde i hans forståelse af kildekritikken og dens placering i forskningsprocessen, et problem som andre tidligere har taget op til ret indgående drøftelse. Det gælder Inge Skovgaard-Petersens foredrag *Kritik af den klassiske metodelære* fra 1972,⁷¹ Karsten Thorborgs *Arbejds papirer til historisk metode* (1975) og Bernard Eric Jensens *Et bidrag til revisionen af metodelærens grundlag* (1976).⁷² Man har ganske vist stort set koncentreret sig om fremstillingen i *Historisk Teknik* fra 1911 der på ikke uvæsentlige punkter adskiller sig fra den måde tingene opfattes på i begyndelsen og midten af 1890erne. Men en række af overvejelserne er alligevel også relevante her.

Erslev arbejder i disse års overvejelser i udpræget grad ud fra et *materielt kildebegreb*, dvs. at kilderne opfattes som umiddelbart foreliggende ting der lader sig opdele i grupper med forskellige egenskaber, og denne opdeling er vel at mærke begrundet i kilderne selv, og ikke (som det vil være tilfældet for en funktionel kildeopfattelse) i det de skal anvendes til, altså i problemstillingen. Det indebærer endvidere at kilderne, som vi har set, opfattes som observationsrapporter (beretninger) eller observerbare genstande (levninger) hvorfra kendsgerningerne deduceres. Observationer bliver altså afgørende for objektiv erkendelse, og de observerede kendsgerninger foreligger som mursten hvoraf en bygning, dvs. den historiske rekonstruktion, rejses, en rekonstruktion der i en eller anden forstand afbilder virkeligheden. Kildekritikken bliver ud fra denne opfattelse det helt centrale i forskningsprocessen. Selve "byggeprocessen" problematiseres ikke, men synes mere eller mindre at kunne gå af sig selv, når først kendsgerningerne er udvundet af det rensede og sigtede kildemateriale.

Denne opfattelse er blevet kaldt "kildepositivisme", en næppe alt for velvalgt betegnelse, da den i høj grad også synes at være karakteristisk for kildekritikken af den tyske historiske skole. Men da udtrykket synes at have en vis hævd, og da i hvert fald observationsaspektet tydeligt nok peger

⁷¹ Trykt i *Studier i historisk metode* 7.

⁷² Trykt i HT 76:113-48, 1976. Se også Eriksen m.fl.:110 ff, Østergård 1973: 67, Paludan 1979:147, Thorborg 1975 b.

mod positivismens videnskabsopfattelse, vil vi bibeholde det her.⁷³

Med Bernard Eric Jensens betegnelse er der altså tale om en "passiv erkendelsesmodel, hvor groft sagt erkendelse primært forstås som fordomsfri, passiv iagttagelse og logiske slutninger". Dette medfører tillige at "det erkendende subjekt primært opfattes som en fejlkilde i erkendelsesprocessen, altså som kilden til subjektivitet" (B.E. Jensen:120).

Hvad det sidste angår, må vi vende blikket mod opfattelsen af den historiske rekonstruktion. Vi har set hvorledes Erslev i leksikonartiklen tildeler historikeren en vis aktiv rolle i rekonstruktionsprocessen, først og fremmest ved at se en sammenhæng mellem historikerens placering i sin egen nutid og hans erkendelse af fortiden. Vi påpegede samtidig at der heri lå en kim til en relativisme, en problematisering af et ukompliceret objektivitetsideal som Erslev ikke er ene om, men som i høj grad også deles af hans nærmeste fagfæller J. A. Fridericia og Marcus Rubin (se kap. V).

Konsekvensen heraf bliver at der sættes et principielt skel mellem den etableringen af kendsgerninger baseret på kildekritik og en mere subjektivt influeret helhedsopfattelse. Erslev drager imidlertid næppe denne konsekvens på dette tidspunkt. Som vi har set, er der også i leksikonartiklen tilløb til teorier for en videnskabelig helhedsopfattelse.

De ovennævnte teoretikere kalder denne sætten skel mellem kildekritikken og syntesen for "kendsgerningspositivisme", et dækkende udtryk i lyset af positivismens udvikling hvor man lagde større og større vægt på at videnskab fastslår korrelationer mellem observerbare data, mens sammenhængsskaben og syntesedannelse opfattedes som metafysik eller som subjektivt befængt og derfor uvidenskabeligt.⁷⁴

Bernard Eric Jensen har karakteriseret "et kendsgerningspositivistisk standpunkt" ved tre erkendelsesteoretiske og et metodisk kendetegn: "(a) en subjekt-objekt dikotomi (tvedeling, jcm) som grundlag for erkendelsesopfattelsen; (b) at observation forstås som det centrale erkendelsesparadigme og

⁷³ B.E. Jensen synes i sin formulering (121) udelukkende at opfatte kildepositivisme som noget, der vedrører berettende kilder, idet han siger, "at historikerens rolle ikke forstås som konstruktiv, men primært som negativ og kritisk, nemlig *udskillelsen af de troværdige fra de utroværdige udsagn* i kildematerialet, hvor kombinationen af førstnævnte så udgør den historiske erkendelse" (min udh., jf. iøvrigt Thorborg 1975 a I:2). For Erslev udgør levninger dog i sig selv objektive "stumper af virkeligheden", hvorfor de må sidestilles med "troværdige udsagn". Der er under alle omstændigheder en snæver sammenhæng mellem kildepositivisme og et materielt kildebegreb.

⁷⁴ Johansson m.fl.:22.

tillægges følgelig en speciel erkendelsesteoretisk status; (c) en eller anden form for atomistisk kendsgerningsopfattelse; og (d) det metodiske korrelat bliver en principiel metodisk skelnen mellem erkendelsen af historiske kendsgerninger og erkendelsen af historiske sammenhænge" (B. E. Jensen:130-31). Standpunktet må betragtes som mere avanceret end kildepositivismen, først og fremmest hvad det metodiske angår, idet historikeren her får en noget mere aktiv funktion i erkendelsen, samtidig med at kildekritikken ikke nødvendigvis gøres til det centrale og afgørende i erkendelsesprocessen.

Mht. til dette sidste må det dog formentlig hævdes at Erslev kun delvis er på vej fra en kildepositivisme til en kendsgerningspositivisme i 1890erne, og det er måske i det hele taget et spørgsmål om han overhovedet nogensinde bliver en konsekvent kendsgerningspositivist i ovennævnte forstand, især hvad angår det sidste punkt.⁷⁵ En vis udvikling er der tilsyneladende sket mellem *Grundsætninger* og leksikonartiklen, men kun i den forstand at rekonstruktionen tages op som problem i sidstnævnte. Der er som sagt kun gjort tilløb til skellet mellem kildekritik og helhedsopfattelse. Med årene bliver dette imidlertid tydeligere. Og konsekvensen bliver - ikke blot for Erslev, men for hele traditionen - som B.E. Jensen påpeger

"at erkendelsen af historiske sammenhænge, altså enhver form for synteseproblematik er blevet gjort til et specielt metodisk problem. Ud fra forudsætningerne er dette aldeles konsistent. *Så længe erkendelsen forstås som observation eller noget analogt hermed, må sammenhænge, især de mere komplekse være yderst problematiske størrelser, da disse selv under optimale betingelser aldrig kan observeres*" (a.a.:131, min udhævn.).⁷⁶

Som vi skal se, bliver dette helt klart Erslevs problem i de teoretiske skrifter i 1911 uden at han dog vil tage skridtet og hævde at helhedsopfattelse eller

⁷⁵ Tiemroth 1978:26 f er af samme opfattelse, men peger på subjekt-objekt dikotomi og observationsidealet som problemerne.

⁷⁶ Thorborg formulerer det samme synspunkt således: "Hvis nemlig de etablerede kendsgerninger objektivt begrundes med, at de blot er formidlede ved subjektneutrale fremgangsmåder fra kontrollerbare observationer, så forudsætter det en opfattelse af "objektivitet", der udelukker, at også syntesen af disse kan være objektiv i samme forstand." Thorborg 1975 a 1:4.

synteser ikke kan etableres på videnskabeligt grundlag. Det samme gælder for så vidt hans elever, selv om de uddannedes i Erslevs måske mest "kildepositivistiske" fase. Problemet er de opmærksomme på, og i teorien mener de vel at det kan overvindes, men i praksis viser det sig at synteserne tørrer ud. For Erslevs vedkommende kan man ikke engang tale om at disse teoretiske problemer spiller en rolle i 1890erne. Tværtimod begynder netop omkring denne tid en frugtbar periode med hensyn til større synteser. Det er først den teoretiske efterbearbejdning af denne praksis der fører til en selvforståelse præget af kendsgerningspositivistiske standpunkter.

Erslev, Fridericia og Rubin kunne således nok formulere problemerne for deres videnskabsopfattelse omkring en objektiv - og derfor videnskabelig - syntese. Men det forhindrede dem ikke i praksis at forsøge at etablere videnskabelige synteser. Problembevidstheden var - endnu ikke - lammende.

Inden vi i næste kapitel går over til nærmere at se på synteseproblemet vil det dog være rimeligst at færdiggøre disse sonderinger i udviklingen af den erslevske kildekritik før 1911-skrifterne.

SENERE KILDEUNDERSØGELSER

Med afklaringen af hans kildekritiske og til dels metodiske synspunkter fik en række af Erslevs afhandlinger fra 1890erne og derefter først og fremmest karakter af en cementering af metoden. En mere detaljeret analyse af dem kan vi derfor lade ligge for de flestes vedkommende, men dog kort skitsere nogle hovedtræk.

En afhandling om "Hvad vides der om Dronning Berengarias karakter" (*Aarbøger for nordisk Oldkyndighed* II R. 8) fra 1893 er i princippet en undersøgelse af samme type som den ikke meget tidligere om *Sven Estridsøn og Biskop Vilhelm*. Kildernes pålidelighed drøftes med et stort set negativ resultat, men om en folkevise hedder det at "selve Karakterskildringen, der bærer og frembærer Digtet, den maa, naar Digtet er fra Samtiden, ogsaa være et fuldgyldigt *Vidnesbyrd om Folkets Opfattelse af Berengaria*" (a.a.:369). Som i spørgsmålet om Sven og Vilhelm går Erslev skridtet videre til at betragte overleveringen som levning, i begge tilfælde som udtryk for "folkets" mening.

En afhandling om *Den saakaldte "Constitution Valdemariana" af 1226* (HT 6.R. VI) fra 1895 er i udpræget grad en ægthedsanalyse (jf. *Grundsætningers* afsnit om "Bestemmelse af Kildens Oprindelse"). For så vidt er der tale om en afhandling af samme type som Kalmarbrevs-afhandlingerne, dvs. et forsøg på at forklare eksistensen af en kilde af den og den

karakter i en bestemt historisk situation. Erslev går først ud fra at *Constitutio Valdemariana* er en oprindelig artikel i Valdemar 3.s håndfæstning, idet han mener at den passer godt ind i den pågældende historiske situation.⁷⁷ Da den imidlertid ikke genfindes i en bevaret afskrift af håndfæstningen, må han overveje om den faktisk er ægte eller en senere tilføjet forfalskning. Han fremsætter en række argumenter der skal forklare den manglende tilstedeværelse i afskriften, og mener på den anden side at man ikke kan tillægge den eventuelle forfalsker, den holstenske hertug Adolf i 1448, en sådan umoralsk fremgangsmåde, idet han var en yderst agtværdig og ellers sagesløs person.⁷⁸

Argumentationen kører således på kildens indpasning i forskellige ophavssituationer, og når Erslev mener at "indre og ydre Kriterier alle (taler for) Haandfæstningsartiklens Ægthed" (a.a.:238), er det selvfølgelig udtryk for at han foretrækker det ene sæt argumenter for det andet.

Selv om han tilsyneladende er opmærksom på det noget usikre i foretagendet - han kalder sin konklusion en "Gætning" (a.a.:245) - hævder han dog at resultatet er udtryk for videnskabeligt fremskridt: "[...] vi har det Fortrin for ældre Granskninger af dette Spørgsmaal, at vi kan prøve og veje med en videnskabelig Objektivitet, som for et halvt Aarhundrede siden var en Umulighed; det turde tillige træde skarpt frem, at den historiske Undersøgelsesmaade i den mellemliggende Tid har gjort store Fremskridt [...]" (a.a.:247). Trods alt bliver undersøgelsen således endnu et bevis på den nye kildekritiks overlegenhed og på fagets videnskabeliggørelse.

Afhandlingen er tillige et godt udtryk for hvorledes Erslevs interesse efterhånden er ved at forlade beretningernes problematik og bevæger sig mere og mere i retning af levningsudnyttelsen i sin praksis, uden at man dog kan sige at de gamle kæpheste helt staldes op.

Tre "kritiske småstudier" fra 1896, *Fra Holstenervældens tid i Danmark* (HT 6 R. VI), gav yderligere Erslev mulighed for at demonstrere nogle af sine kildekritiske principper i praksis og påpege de landvindinger der kunne opnås ved deres anvendelse.

I *Det saakaldte Slag paa Hesterbjerg 1325; Jydernes Angreb paa Gottorp* viser han metodens evne til at nedbryde myter og falske forestillinger om fortiden - om end der godt nok her er tale om en myte af ganske begrænset rækkevidde. Han gør op med en hidtil alment accepteret

⁷⁷ Erslev, *Constitutio*:216, jf. 221.

⁷⁸ a.a.:234-38, jf. 248.

kendsgerning og viser ved en kritisk gennemgang af kildematerialet at der ikke findes noget belæg for et slag i 1325, men derimod nok i 1329. Han foretager en kritisk analyse af Presbyter Bremensis, hvor indholdet forstås ved, at han sætter sig i krønikeskriverens sted, og noget tilsvarende gælder for en analyse af Huitfeldt.⁷⁹ Bevisførelsen støtter sig vedr. slaget på næsten samtidige beretninger, og vedr. angrebet på Gottorp søger Erslev ved at kombinere kildernes udsagn at nå et resultat, samtidig med at han argumenterer for at disse udsagn ikke er fuldstændige, igen ved at søge at leve sig ind i forfatterens situation.

Det er altså en række kilder anskuet som beretninger der her er i fokus. I *Mageskiftetraktaten af 11. februar 1340* er det derimod kilden som levning der behandles: "Til Opklaring af Niels Ebbesøns Daad [som han tager op i den sidste studie, jcm] har vi kun faa Kilder; alle er de subjektivt farvede [...] Anderledes ved den politiske Stilling; her foreligger en fuldstændig Række af de Overenskomster, der ordnede Forholdene; her fremtræder "Levningerne", der skulde ventes at kunne afgive et fuldt sikkert Grundlag for vor Dom" (a.a.:400 f).

Erslev vil med sin tolkning af mageskiftetraktaten, som sker i drøftelse med Reinhardts og A. D. Jørgensens opfattelser, give den rette forklaring af dens indhold i den givne historiske situation og ikke løsrevet fra denne, som hans forgængere har gjort det. Et hovedspørgsmål bliver det derfor at placere traktaten i en bred historisk sammenhæng og vise dens funktion inden for denne sammenhæng. Heri indgår også at der ud af kilden kan udledes et tydeligt vink der ikke kan misforstås, om de handlende personers opfattelse (a.a.:403).

Vi ser altså Erslev drage nogle slutninger om den virkelighed der er tale om, ikke fordi der i nogle kilder står at det forholdt sig sådan og sådan, men fordi han hævder at overleverede rester fra denne virkelighed gør det muligt for ham selv at sige at det forholdt sig sådan: "Naar vi i en Overenskomst ser den ene Part forbeholde sig nogen Betænkningstid, før han endelig vil binde sig til Aftalen, saa kan deri ikke godt ligge andet end, at Vedkommende finder Aftalen af tvivlsom Fordelagtighed;" (a.a.:403).

Mens Erslev i en vis forstand nok lader det indgå som et metodisk element i sine tolkninger at han på hermeneutisk vis forsøger at sætte sig ind i situationen, kritiserer han dog A. D. Jørgensens opfattelse der her fremstår som en utvetydig gentænkning af fortidige personers tanker, men ubundet af andet end historikerens egen intuition. A. D. Jørgensen ser en hemmelig

⁷⁹ Erslev, Holstenervælden:396-400.

hensigt i traktaten fra den slesvigske hertugs side, men, siger Erslev, "det er misligt at bygge Værdsættelsen af en Akt paa en saadan hemmelig Hensigt, som man selv lægger ind i Hertugens Sjæl, og den hele Tankelæsning synes rigtignok meget dristig" (a.a.:404).

Erslev når i denne afhandling videre end til den rent kildeanalytiske behandling af stoffet. "Slutning til virkeligheden", in casu kildens forhold til den situation den er et resultat af, bliver central. I endnu højere grad er dette tilfældet i den afsluttende undersøgelse af Niels Ebbesøns drab på Grev Gert.

Ligesom i de øvrige dele af disse studier har denne inkorporeret en metodisk diskussion med andre historikers synspunkter, her repræsenteret af Steenstrup. Erslevs metodiske hovedpointe i denne diskussion af hvad der skete i Randers den nat Niels Ebbesøn slog grev Gert ihjel, er et opgør med en harmoniserende kildekritik som Steenstrup siges at repræsentere. Han "mægler mellem Kilderne", siger Erslev, "udglatter deres Modsigelser, tager et Træk fra den ene og et fra den anden", og det fører til et "uholdbart Resultat" (a.a.:427). Heroverfor fremhæves at "moderne Kildekritik (tager) hver Beretning for sig og søger skarpt at faa fat i dens Ejendommelighed" og overvejer eventuelle modsigelsers baggrund i stedet for at kombinere oplysninger (a.a.:425).

Erslev starter med at diskutere noget så trivielt som drabstidspunktet. Bestemmelsen heraf bruges imidlertid dernæst til dels at belyse folkevisens fremstilling, dels at kaste "Lys over Handlingens Karakter" (a.a.:426). Hvad det sidste angår, drejer det sig om hvorvidt drabet er sket ved list eller åben magtanvendelse. Erslev advarer her mod at lade sig "vildlede af nogen forudfattet Mening", som han tydeligvis mener den konservative Steenstrup gør, når han på baggrund af sin kritisable kildebehandling mener at drabet er sket "paa ægte Riddervis" (a.a.: 427) .

Et hovedargument for Erslevs svar er en dansk kilde hvis oplysning går imod den forventelige tendens, men i lige så høj grad drages der slutninger fra det konstaterede drabstidspunkt. Mere interessant end dette er imidlertid konklusionen der så åbent er udtryk for en rationalistisk og radikal tankegang og menneskesyn som helten Niels Ebbesøn gøres til eksponent for:

"Enhver Dansk vil værne om Nils Ebbesøns Minde og forsvare hans Daad. Men lad os forsvare den, som den virkelig var. Lad os afvise de samtidige tyske Fordrejelser, hvorefter Nils bliver en ussel Snigmorder, der dræber Greven uden synderlig Fare for sit eget Liv, men lad os ogsaa afvise de jævnaldrende

danske Forsøg paa at lade Drabet fremtræde som en aaben Ridderdaad. Nils Ebbesøn var ingen Don Quijote, og han prøvede ikke paa det umulige, ved aaben kamp at ramme landets Fjende midt i hans Hær. Han udførte sin Daad, som den ene kunne udføres, efter en vel overlagt Plan, anvendende alle Midler for at naa Maalet. [...] (V)i danske kunde vel sige, at dette, at Nils Ebbesøn hin Nat i Randers ikke blot satte Livet ind, men maaske ogsaa et Stykke af sin adelige Ære, det vidner stærkest om, at for ham gik Fædrelandets Frelse forud for alt" (a.a.:437).

De tre små afhandlinger er i flere henseender interessante. Vi får her igen skitseret nogle afgrænsningskriterier mellem Erslevs fag- og metodeopfattelse og flere af hans samtidige blandt historikerne, samtidig med de kildekritiske demonstrationer. A. D. Jørgensens intuitive metode kritiseres - selv om Erslev ikke selv er fri for at betjene sig af hermenutisk præget indføling i fortidens menneskers tanker. Og Steenstrups primitive kildekritik så vel som hans slutninger der farves af hans konservative livssyn, må stå for skud.

Dernæst afspejles her et centralt - men måske ubevidst - element i den radikale brug af historien, dvs. i fagets samfundsmæssige betydning: den historiske metode anvendes til at nedbryde myter og falske forestillinger, de være sig små eller store, og dermed fremme en rationel opfattelse af tilværelsen inklusive fortidsforståelsen. Dette forhold skal tages op i et senere kapitel.

I metodisk henseende fortsætter de en linie væk fra de rene kildeanalyser i retning af virkelighedsbeskrivelse, "slutning til virkeligheden", hvilket formentlig også hænger sammen med den allerede omtalte stigende interesse for udnyttelsen af levninger der jo automatisk forstærker behovet for en nøjere redegørelse for den virkelighed, kilden er udsprunget af.

De kildekritiske indsigter Erslev efterhånden oparbejdede mht. at anvende kilder som levninger, kom til fuld udfoldelse efter århundredskiftet, først og fremmest i nogle afhandlinger om slesvigske problemer. Metoden kan iagttages fuldt udviklet i *Frederik IV og Slesvig* (1901) og i *Gottorpernes Afkald paa Slesvig* (1912). Der er nu udelukkende tale om en indgående analyse af kilderne og deres funktion i *ophavssituationen*.

Frederik IV og Slesvig, der har undertitlen *En historisk fortolkning af Arvehyldningsakterne af 1721*, har yderligere interesse ved at give et

indgående indblik i den erslevske forskningsproces. Bogen er efter hans eget udsagn disponeret sådan at den følger selve undersøgelsens forløb:

"Vi vil først tage *selve Akterne* for os og, uden nogetsomhelst Hensyn til, hvad der før er sagt om dem, *søge at forstaa deres Indhold* saa klart og fyldigt, som det er os muligt. Den Forstaaelse, vi derved naar til, *vil vi saa sammenligne med de Fortolkninger, som tidligere er fremsatte* af Akterne, dels fra dansk, dels fra slesvigholstensk side. Endelig vil vi *inddrage de Betænkninger og Koncepter, som ligger forud* for de virkelig udstedte Akter, og se, hvorvidt disse Stadfæster vor Opfattelse." (a.a.:3, mine udhævn.).

Man vil se hvorledes videnskabsidealet om den uhildede, "forudsætningsløse" tilgang til problemstillingen kræver en undersøgelse af kilderne der så vidt muligt er upåvirket af både senere tolkninger og forudgående overvejelser.⁸⁰ Ved "ligefrem at læse Akterne Sætning for Sætning og Led for Led, forstaa Patentet og Edsformlen hver for sig og i Sammenhæng og ret klare sig, hvad deres Affatter har ment og villet opnaa" (a.a.:3), mener Erslev at kunne nå et holdbart resultat. Ved undersøgelsens slutning er han da heller ikke i tvivl om udfaldet af den, idet han erklærer at han "haaber at have vist, at man med fuld Sikkerhed kan sige, hvad Frederik IV tilsigtede med sit Patent og den dertil svarende Edsformel" (a.a.:106).

Selve forskningsprocessen fremstiller Erslev altså som et lineært forløb. Dette rejser umiddelbart nogle spørgsmål. Formuleringerne lægger sådan set ikke op til nogen dyberegående analyse af kildernes ophavssituation. Faktisk lægges der op til en yderst afgrænset fortolkning af akterne i og for sig. Men forståelsen af selve akterne kan jo ikke foregå i et tomrum, i hvert fald ikke hvis han vil sætte denne forståelse i forbindelse med akternes ophavssituation. Han må altså have en eller anden form for forudforståelse. Hvordan han så er i stand til at holde de efterfølgende led i undersøgelsesprocessen ude af sin diskussion på hvert enkelt punkt bliver noget problematisk.

Det viser sig da også meget hurtigt i selve drøftelsen af akterne at fortolkningen naturligvis ikke kan isoleres fuldstændigt. Et eksempel til illustration. Erslev drøfter indgangsformlen i patentet af 22. 8. 1721. Herom

⁸⁰ Jf. også Erslev, Frederik IV:62 - "uden forudfattede Meninger" - og 105 - kritik af A. D. Jørgensen for at være "for stærkt bundet af Fortidens Synsmaader".

siges at patentet "selvfølgelig har (den) tilfælles med en række andre Breve af Frederik IV". Der foretages altså en sammenligning med andet samtidigt materiale, som Erslev har kendskab til. Og Erslev fortsætter: "*Indgangen* viser, at Patentet er rettet til Prælater, Ridderskab og Besiddere af adelige Godser, d.v.s. til alle dem, der hidtil have staaet under Kongens og Hertugens Fællesstyrelse" - dvs. sætningen inddrager anden viden uden for kildens rammer. Videre hedder det: "Det tyske ord *Prælaten* kan jo i Dativ være baade Enkelttal og Flertal; det er dog rigtigst at gengive det ved "Prælater"; thi man kan af Koncepterne til Edsformlen se, at Kancelliet har ment Flertal." (a.a.:6). Her inddrages altså koncepterne. Eksemplet viser med al tydelighed det problematiske i Erslevs beskrivelse af undersøgelsen som en lineær proces.

Hvad fortolkningen angår, viser det sig mange steder at den selvfølgelig ikke kan foregå uden konstante henvisninger til tidens historie. Forudsætningsløs er han således ingenlunde.⁸¹

Om selve fortolkningsbegrebet forklarer Erslev at det centrale ikke er hvad læsere af meddelelsen, in casu patentet, kunne få ud af den, men derimod hvad forfatteren/ne har villet med det, "havde for Tanker" (a.a.:59). Han definerer selv begrebet "historisk Fortolkning" som at gøre "rede for, hvorledes Akterne fra 1721 er blevet til, hvilken Opfattelse, der har behersket den Regering, som affattede dem, og hvad den har ment at kunne opnaa gennem dem" (a.a.:95). At nå frem hertil kræver at fortolkningen er "systematisk og metodisk" - altså ikke noget med intuitiv indlevelse i forfatterens tankegang. Ikke desto mindre har processen dog et anstrøg af hermeneutisk metode, når Erslev fortsætter med at tale om at "man søger efter Evne at trænge ind i Akternes Mening, opleder Hovedtanken og stræber derudfra at forstaa Enkelthederne" (a.a.:47). Sidste del af formuleringen kunne lede tanken hen på den hermeneutiske cirkel.

Fortolkningen er imidlertid ikke målet i sig selv. Den skal derimod bruges til at lade akterne belyse den situation de er blevet til i. Det er ikke hvad de hævder om det ene eller andet forhold der er i centrum for Erslevs brug af dem, men derimod hvorfor de siger sådan. (Han diskuterer fx hvad man af patentet og dets udtryksmåde kan drage af slutninger om hvordan kongen opfattede sit forhold til den gamle kongelige del af Slesvig).⁸²

Det der i realiteten sker, er at kilderne udnyttes som produkt af en

⁸¹ Fx a.a.:9, 15 m.fl. steder.

⁸² Jf. a.a.:37.

fortidig virkelighed, og på dette grundlag og på grundlag af anden viden om ophavssituationen opstiller Erslev en teori der forklarer hvorfor akterne er blevet til og har fået lige netop dette indhold. Han formulerer det selv et sted på den måde at "(d)et synes givet, at der kun kan komme Mening i Akterne netop ud fra denne Baggrund [dvs. den af Erslev opstillede teori, jcm], og dette vil ogsaa vise sig, naar vi prøver paa at tillægge Kongen en modsat Opfattelse og ud derfra forsøger at fortolke Akterne" (a.a.:38).

Den sidste bemærkning er interessant. For mens Erslev i afhandlingens første afsnit blot har villet vise "wie es eigentlich gewesen" (Rankes ord står som motto over kapitlet!), tager han i de næste afsnit på god positivistisk vis fat på at underkaste sin teori en række *falsificeringsforsøg*. Ved at betegne denne procedure hvor han søger at tolke kilderne ud fra den modsatte opfattelse af sin egen, "at anstille (et) Forsøg", afslører han at der er tale om en med naturvidenskaberne analog fremgangsmåde.⁸³

Erslev viser hvordan forskere før ham har forsøgt at opstille forklaringer som kilden "frit og utvungent" kunne indpasses i, men tillige hvordan disse på et eller andet punkt støder på vanskeligheder, passager der må "bortforklares" i en eller anden forstand.⁸⁴

I sine afsluttende kommentarer til undersøgelsen får Erslev meget tydeligt præciseret sin egen selvforståelse af den anvendte metode. Det er en selvforståelse der klart knytter an til en positivistisk videnskabstradition, og den giver samtidig udtryk for træk som kan siges at indgå som centrale aspekter i den dominerende danske videnskabstradition efter Erslev.

Efter at have konstateret at det sønderjyske forskningsområde ikke er blevet forsømt i dansk historisk granskning siden 1864, og efter igen - men indirekte - at have bekendt sig til det af "Fortidens Synsmaader" ubundne, det forudsætningsløse forskningsideal, forklares hvorfor hans undersøgelse har været succesrig, dvs. ført til "fuld Sikkerhed" mht. "hvad Frederik IV tilsigtede med sit Patent". Det ligger nemlig især i selve undersøgelsesmåden som han betegner som "historisk og induktiv". Den står i modsætning til "den hidtil anvendte" der karakteriseres som juridisk og deduktiv. Det skal forstås på den måde at man har søgt at bestemme Sønderjyllands statsretslige stilling da akterne udstedes, og herudfra søgt at fortolke akterne. Erslevs historiske metode starter i selve akterne og søger "at forstaa deres Mening uden nogensomhelst ude fra hentet Forudsætning". Herudfra mener han så at

⁸³ a.a.:38, jf. konklusion 61.

⁸⁴ Fx a.a.:44 f. Erslev har selv blik herfor, fx a.a.:62.

kunne "udlæse, hvorledes Frederik IV havde opfattet Sønderjyllands Retsstilling og Landets Forhold til Kronen" (a.a.:106).

Her er altså den historiske forskningsmetodes grundprincipper beskrevet. I sit væsen er den induktiv, dvs. den starter på bar bund og indsamler sine data upåvirket af teorier, "forudsætningsløst". Hvis synspunkter som Mills i *A System of Logic* har øvet nogen indflydelse på det erslevske videnskabsideal, så afspejles det ikke her. For Mill var den "historiske metode", som der tidligere er redegjort for, netop af deduktiv karakter. Erslev knytter sig her snarere til det Bacon'ske forskningsideal, som hævdede det induktive princip.

Hvordan disse data så bliver til sammenhængende viden, tages der derimod ikke stilling til her. Det synes yderligere at være et problem at forskningsobjektet indskrænkes noget, hvis den foreliggende undersøgelse tages som model. Forgængerne, "juristerne", har søgt at klarlægge Slesvigs rent faktiske statsretslige stilling uden at erkende at akterne var skrevne ud fra nogle bestemte forestillinger der ikke nødvendigvis faldt sammen med deres. Erslev vil kun udlede intentionerne bag, og i det hele tankegangen hos dem der har skrevet kilderne. Der synes her at være tale om en neddæmpning af de oprindelige intentioner, "wie es eigentlich gewesen", til et mindre ambitiøst, nemlig fortidens menneskers selvforståelse.

Hermed nærmer han sig unægtelig også i denne henseende en historistisk-hermeneutisk videnskabelighedsforståelse, hvor netop motiver og intentioner bag menneskelige handlinger er centrale forskningsobjekter. Også denne afhandling demonstrerer således for så vidt den kildekritiske metodes afhængighed af en historistisk forskningstradition, og samtidig dens begrænsninger mht. en undersøgelses emnemæssige omfang. Men den viser tillige hvad der kan nås ved at fokusere på kilderne som levn af en historisk situation hvor historikeren ikke er bundet af den måde et hovedsageligt berettende kildemateriale har organiseret sine data på.

Undersøgelsen forekommer i højere grad styret af historikerens problemstillinger, spørgsmål og svar end af de data, fakta, "mursten", der rystes ud af det "rensede" kildemateriale. Opfattet på denne måde er der tale om et afgørende skridt bort fra en kildepositivistisk præget opfattelse båret af et materielt kildebegreb i retning af et funktionelt kildesyn. Et kildesyn, som Erslev i teoretisk henseende skitserer konturerne af i *Historisk Teknik* (1911) uden dog helt at have frigjort sig fra tidligere positioner.

HERMENEUTISKE TRÆK

Vi har hidtil fastholdt, at Erslevs videnskabsbillede i alt væsentligt var udsprunget og præget af positivismen. Men vi har samtidig i forskellige sammenhænge kunnet pege på træk i hans praksis der viste i retning af den tyske historisme og dens hermeneutiske metode.

Det har været hævdet (af J. H. Tiemroth) at det vil være urimeligt at karakterisere Erslev som positivist, og at hans hovedsynspunkt er "klart hermeneutisk", med et hermeneutisk romantisk menneskesyn og en historisk verdensopfattelse.⁸⁵ Jeg har vanskeligt ved at følge denne opfattelse på baggrund af undersøgelsens hidtidige resultater. (Verdensopfattelsen skal jeg behandle nærmere i næste kapitel.) Men der er dog det rigtige i synspunktet at der ved siden af de klart positivistiske træk også findes et vigtigt element af hermeneutisk indlevelse, ligesom der - til trods for Erslevs egen selvforståelse - i hans praksis er træk der snarere minder om en historisk-hermeneutisk undersøgelsesmåde ("den hermeneutiske cirkel") end en positivistisk. Endelig er, som nævnt flere gange, en række forhold omkring hans kildekritiske synspunkter præget af denne metodes historiske oprindelse.

I dette er der for så vidt intet mærkeligt. Den stadige fokus på kilderne som erkendelsens grundlag vil let medføre en bestræbelse på at leve sig ind i de historiske personers handlinger og hensigterne dermed, netop fordi det benyttede kildemateriale i vid udstrækning enten refererer til enkeltpersoners handlinger eller betragtes primært som resultater af sådanne.

Muligvis giver den historiske hermeneutik en korrektere beskrivelse af det historikerens faktisk foretager sig, når det drejer sig om at undersøge individers handlinger eller intentioner. Også en humanvidenskab baseret på positivistisk psykologi vil formentlig ofte, alene på grund af at de psykologiske love er for lidt udviklede, risikere at forfalde til en "indfølelse forståelse" med baggrund i common sense-betragtninger og egne erfaringer vedrørende menneskelig adfærd.

Under alle omstændigheder understreger det forhold at der i en ellers altovervejende positivistisk bestemt videnskabsopfattelse påtræffes historiske træk, dels at grænserne mellem de to traditioner er flydende således at grundlaget for en given teori eller opfattelse kan henføres til begge, dels at faget historie, eller rettere udøvere af faget, i en række henseender kan befinde sig i et krydsfelt af påvirkninger.⁸⁶

⁸⁵ Tiemroth 1978:34 f, 39-40.

⁸⁶ Jf. Laudan:85: "there are a number of different research traditions which can, in principle, provide the presuppositional base for any given theory".

Karakteristisk for i hvor høj grad netop hermeneutisk indlevelse spiller en rolle især i personcentrerede undersøgelser, er Erslevs *Erik af Pommern* (1901), og det måske i endnu højere grad end hans bog om Dronning Margrethe ca. 20 år tidligere. Man kan muligvis forestille sig at disse hermeneutiske træk er af stilistisk karakter, som et element til at levendegøre skildringen. Men de kan også være affødt af kildematerialets karakter som tillader Erslev at komme tættere på hovedpersonen end han har kunnet i andre undersøgelser.⁸⁷

I *Dronning Margrethe* kunne man finde en hel del motivanalyser hvor Erslev bagom begivenhedernes ydre forløb søgte at nå frem til de agerende personers ideer og tanker, ligesåvel som han i forskellige forbindelser søgte at gentænke sig en bestemt situation.⁸⁸ At han imidlertid har fundet disse motivanalyser problemfyldte, tyder den udstrakte brug af forbehold som han betjener sig af i sådanne sammenhænge, på.⁸⁹ Efter eget udsagn har Erslev sluttet sig til Margrethes tankegang ud fra hendes optræden og handlinger som via brevene kan følges på alle områder, og som kan gøres "oftest temmelig sikkert" (Erslev, Margrethe:420).

Imidlertid udformer han i praksis ofte sine beskrivelser den modsatte vej: hendes motiver til at gøre det og det var de og de - og så gjorde hun det. Motiverne til handlingen skildres altså før handlingen, selv om Erslev i virkeligheden har sluttet sig til disse motiver på grundlag af handlingen. Metoden rejser spørgsmålet om grundlaget for disse slutninger som til syvende og sidst må være Erslevs egne forestillinger om hvilke motiver der på den mest rimelige eller rationelle måde svarer til bestemte handlinger, hvad enten disse forestillinger så er baseret på psykologiske lovmæssigheder eller indføling. Der åbnes herved rige muligheder for historikerens egen menneske- og tilværelsesopfattelse.

Det kan altså diskuteres hvorvidt disse motivanalyser er udtryk for ægte indlevelse, eller om de først og fremmest er udtryk for en æstetisk konvention. Vil man stole på Erslev selv, er svaret snarest det sidste.⁹⁰ I *Erik af Pommern* er dette problem endnu mere åbenbart og nok også vanskeligere at svare på.

⁸⁷ Erslev, Erik af Pommern:487 (Efterskrift).

⁸⁸ Erslev, Margrethe: fx 144.

⁸⁹ Jf. iøvrigt **ovenfor s. 156.**

⁹⁰ Jf. Erslev, HS:237.

Der er ikke tvivl om at der her er tale om en langt højere grad af indlevelse i hovedpersonens tankeverden, og Erslev appellerer i vidt omfang til læseren om at sætte sig ind i personernes idéer og motiver. Ofte anvendes formuleringen "man vil forstaa", eller "det fattes let" eller - hyppigst - "man fatter", at Erik (eller andre) har tænkt sådan og sådan.⁹¹

Allerede i åbningsafsnittet om mindefesten for Margrethe i 1413 tales der om hvad Eriks tanker ved denne lejlighed har drejet sig om. Grundlaget herfor må formentlig være Erslevs opfattelse af Eriks politiske mål i den følgende periode, og passagen er vel her snarere bestemt af stilistisk-æstetiske overvejelser end metodiske. Men andre passager tyder på udstrakt brug af psykologisk indlevelse uden særligt kildebelæg. Nogle eksempler: Erik er ung, ungdom er ikke forsigtig som den forsigtige Margrethe, og ungdommen har "Tillid til Sandhedens Sejr"; dér "fatter (man) saa godt, at den unge Konge, fyldt af Følelsen af sin store Magt har været lidet tilfreds med Fostermoderens forsigtige Fremadskriden" (Erslev, Erik af Pommern:7, jf. fx 57 ff). Eller følgende hvor man kan notere sig indlevelse kombineret med det hypotetiske i hele konstruktionen:

"Kong Erik har *næppe været utilfreds med*, at hans Modstandere greb til dette farlige Middel; han *maatte deri se* et nyt Motiv for Hanseaterne til at stille sig paa hans Side i hele Striden. Netop paa dette Tidspunkt var jo det gamle Raad blevet genindsat i Lübeck, og *der er al Grund til at tro*, at Erik ved sin Indskriden til dets Fordel *har tænkt meget paa*, hvad han derved kunne vinde for sin Strid med Holstenerne. De lybske Raadsherrer [...] vilde, *det mente Kongen*, paa Forhaand være stemte for hans Sag, og med Lübeck *maatte vel* resten af de vendiske Byer slaa Følge" (a.a.:28-9, mine udhævn.).⁹²

I en redegørelse for hanseaternes motiver til et brud med Erik i 1426 star vi tilsyneladende over for et skoleeksempel på en hermeneutisk forståelse, med "gentænkning" af hanseaternes overvejelser: "For at forstaa Hanseaternes Valg maa vi mindes etc.", hvorpå deres erfaringer med Erik og hans forgængere opridses, deres situation før og nu, og alt leder op til: "Hvad

⁹¹ Fx Erslev, Erik af Pommern:159, 160.

⁹² Se fx også a.a.:91, 104, 200, hvor der også savnes kildebelæg for Eriks sindsstemning, tanker, motiver.

Hanseaterne besluttede og maatte beslutte i dette Øjeblik ..." (a.a.:204-06).

Uanset at en række af disse motivanalyser og sindelagsskildringer kan være æstetisk bestemte, dvs. udformet i populariserings- eller læselighedsøjemed, er der således flere eksempler der kan tyde på at Erslev i langt højere grad end tidligere har inddraget hermeneutiske metoder. En del af det kan formentlig forklares ud fra bogens karakter. Det er i udpræget grad politisk historie, snævert forstået (i modsætning til *Dronning Margrethe* der har lidt videre perspektiver i retning af beskrivelse af samfundet og dets udvikling), og med stærk fokuseren på en enkelt person. Forhold som vi i forbindelse med historismen har konstateret befordrer disse metoder.

Erslevs bundethed til kilderne og deres egne gammeldags udtryk befordrer opfattelsen af at vi her står over for et værk som i højere grad end at leve op til Erslevs positivistiske forskningsidealener snarere falder inden for den historistiske traditions rammer. Emnevalget og æstetiske hensyn bærer nok sin del af 'skylden' herfor, spørgsmålet er om det er hele forklaringen? På den anden side synes det vanskeligt ellers at passe bogen ind i det billede af Erslevs videnskabsopfattelse, som hans hidtidige produktion afspejler.

KILDEKRITIK SOM NORM

Kildekritikken blev normdannende for historisk videnskabelig metode i Danmark, som den var blevet det i Tyskland. Det var i høj grad Erslevs indsats i 1880'erne og 90'erne at det netop blev dette aspekt af forskningsprocessen der kom til at fremstå som det egentligt selvstændigt videnskabelige element i faget. Vi har tidligere set at Steenstrup var noget skeptisk over for denne udvikling, men inden for den videnskabstradition der dannedes omkring Erslev og videreførtes af den næste generation, var det helt afgørende for videnskabeligheden at det kildekritiske var i orden. Og gennemslagskraften heraf ses også ved at historikere der ikke umiddelbart kunne betragtes som tilhørende den radikale tradition, blev "smittet af denne moderne Sygdom".⁹³

Denne opfattelse er for længst blevet gængs, og der er næppe grund til at tærskle alt for meget langhalm på spørgsmålet.⁹⁴ Her skal blot trækkes nogle enkelte kommentarer frem til belysning af synspunktet.

⁹³ Bemærkningen er Erslevs om Steenstrup-eleven Vilh. la Cour i en polemik i 1928, Erslev, Dr. Tyre:48.

⁹⁴ Se hertil Eriksen m.fl.:93-105, især 102-3.

Bl.a. igennem de mange anmeldelser Erslev og Fridericia skrev, blev kildekritikkens uomgængelighed slået fast, samtidig med at en række andre aspekter af forskeridealet fremhævedes. Især var Fridericia flittig på dette område, og hans betydning for ideernes udbredelse ud over en snævert faglig kreds bør sikkert ikke undervurderes. Han supplerede sin beskedne bibliotekarindtægt med en ganske omfattende anmeldervirksomhed i *Politiken*.⁹⁵ Og da han havde overtaget redaktørposten i *Historisk Tidsskrift* (i 1897, fra og med 7. rk.), indførte han her en ny rubrik, *Nyt fra historisk Videnskab*, hvortil han selv leverede den væsentligste del af bidragene.

Denne anmeldervirksomhed gav gode muligheder for at fastlægge videnskabstraditionens dogmer. Som Erslev et sted har udtrykt det: "Man kan ikke blive anerkendt som Videnskabsmand uden paa een Maade, nemlig ved at andre Videnskabsmænd anerkender een [...] den Regel gælder ufravigelig" (Erslev, Lund:62).

Disse anmeldelser virker både ved deres gennemgående generelle holdning og ved et ofte opstillet krav om kildekritik. Fridericia lagde vægt på det, han fx kaldte en sund kritisk sans i kildebenyttelsen. Det indebærer ikke at læse mere ud af kilderne, end der står i dem eller hvad deres karakter berettiger til.⁹⁶ Og det er givetvis tilsvarende krav om solid empiri der ligger bag, når han roser forfattere for flid, dybtgående studium og grundmuret lærdom, for at tage nogle karakteristiske vurderinger.⁹⁷

Hans vurdering af den franske historiker Gabriel Monod fra 1912 er typisk for holdningen, samtidig med at den udtrykker den tilbøjelighed der blev, til at opfatte kritisk metode lig kildekritik (trods Erslevs forsøg året før på at sondre mellem kildekritik = historisk teknik og metode): "(Monod) optog i sig den strenge kritiske Methode, den Methode, som i sit inderste Væsen paa alle Videnskabers Omraade kun er Omstøbningen af Forstandens, Erfaringens og Sandhedskærlighedens Krav i den Form, som passer til hver enkelt Videnskab, og som paa Historiens Omraade vil sige den vel overvejede og gennemførte Prøvelse og Vurdering af Kilderne." (Pol. 26/4/12 (kronik)). Fridericia kobede ydermere dette sammen med en yderst positiv vurdering af Monods radikale (fx som Dreyfusard) og frisindede holdning, hvorved det ideologiske moment i videnskabeligheden understre-

⁹⁵ Se udskifterne af *Politikens* honorarbøger indlagt i Fridericias "scrapbog": J. A. Fridericia: Historiske artikler og kritikker offentliggjorte i danske aviser 17. juli 1869 - 11. febr. 1909, KB.

⁹⁶ Pol. 5/3/88, jf. 19/10/86, 8/8/88, 21/7/90, 13/10/90, 10/11/90, 4/5/91, 9/5/92, 1/4/93, 25/5/96.

⁹⁷ Pol. 9/9/89, 26/12/89, 20/10/90, 22/4/92, 1/4/93, 23/3/94, 25/5/96, 8/2/97.

gedes.

I og for sig kunne man forestille sig at krav som disse ligesåvel kunne udtrykkes af en empiristisk orienteret historist. Men når disse holdninger til faget her i landet må kædes sammen med og ikke kan betragtes uafhængigt af den radikale videnskabstradition, skyldes det naturligvis først og fremmest at Fridericias anmeldelser til stadighed var udtryk for radikale vurderingsnormer på det ideologiske område og i det hele taget formuleredes på baggrund af denne positivistisk inspirerede videnskabstraditions præmisser.

Vi skal senere komme tilbage til dette. Men her kan vi kort kontrastere Fridericias anmeldelser i den københavner-radikale *Politiken* med Steenstrups i det konservative *Dagbladet*.⁹⁸ Steenstrup taler i langt mindre omfang om kildekritik, og når han gør det, sker det som regel på en noget maliciøs facon. Ganske vist er han - hvilket ikke er overraskende - positivt stemt over for værker der er baseret på omfattende studium og dybtgående kendskab, men alt for meget kildekritik gør ham skeptisk.⁹⁹ Vi har tidligere været inde på hans diskussion med Erslev om problemet i 1891. Andetsteds omtales Erslevs kildekritik som "den forlangte matematiske Maade" (*Dagbladet* 18/11/89), hvilket næppe er venligt ment, eller han taler i forbindelse med en kritik af hvad han betragter som Troels-Lunds godtroenhed over for kilderne, om at det "kræves af vore Dages Historikere, at de skulde være mistroiske i højere Grad end nogen Politiembedsmand, og at de ikke skulde lade nogen som helst Efterretning passere uden at efterse Vandrebog eller Skudsmaalsbog" (*Dagbladet* 9/6/90).

Trods den tilsyneladende accept af kravet er ironien ikke til at tage fejl af. I det hele taget syntes han at den tyske "mekaniske" kildekritik gik for vidt¹⁰⁰ (og som vi har set også den erslevske), og han udtalte mere end en gang frygt for at udgivervirksomhed og kildekritiske undersøgelser skulle tage overhånd på bekostning af "Behandlingen af Stoffet, Studiet af Fortidens Indhold", idet han påberåbte sig idealet Niebuhrs skelnen mellem "kritikeren" og så "historikeren" der lever sig ind i en periode af fortiden og finder dens

⁹⁸ En fortegnelse over Steenstrups avisartikler (og øvrige produktion) findes i Steenstrup, Omrids.

⁹⁹ Se fx *Dagbladet* 4/4/89 (nr. 484 i fortegnelsen, se note 97), 21/10/89 (nr. 501), 15/4/94 (nr. 619).

¹⁰⁰ Se fx *Dagbladet* 16/7/92 (nr. 563).

åndelige sammenhæng.¹⁰¹

Steenstrups anmeldervirksomhed og øvrige skribentvirksomhed var i det hele båret oppe af stærkt konservative, ofte direkte reaktionære synspunkter (af typen de gamle dage var meget bedre end nutidens tøjleshed).¹⁰² Hertil kom at han i sin faglige opfattelse delte historismens statsidealisme og så med megen skepsis på den moderne interesse for "kulturhistorie", dagliglivet og "tilstande" fremfor staternes politiske historie, personligheder, handlinger og begivenheder.¹⁰³ Og det er da ikke underligt at kravet om kildekritik i Danmark kom til at stå som noget karakteristisk for den radikale positivistiske videnskabstradition i modsætning til den konservative, historistiske tradition. Steenstrups synspunkter var imidlertid i den grad passé i forhold til det nye at selv historikere af næste generation, som i væsentlige henseender må opfattes som hans elever snarere end Erslevs, bekendte sig til den erslevske kildekritik.

Selv om dagbladsanmeldelser kan være vigtige, blev budskabet om kildekritikken inden for den faglige republik snarere viderebragt gennem undervisningen. Allerede i 1882 havde Erslev som privatdocent givet en "Oversigt over Kilderne til Nordens Historie i senere Middelalder" (for 3(!) tilhørere), og efter sin professoransættelse i 1884 afholdt han forskellige kildeøvelser, inden han i 1887 startede sine øvelser i "historisk Granskning" for begyndere og viderekomne som derefter udviklede sig til et regelmæssigt tilbagevendende begynderkursus.¹⁰⁴

Der er vidnesbyrd nok om den stærke påvirkning Erslev havde på sine elever, uanset om de delte hans faglige holdning iøvrigt. Stærkest er det måske formuleret af Knud Fabricius der i de fleste andre henseender ellers netop var præget af den konservative og historistiske tradition. Mange år senere mindedes han at han havde siddet "ved Mesterens Fødder" og efter timerne var "i en Stemning, der maaske bedst kan sammenlignes med en mild Rus af Champagne" (Fabricius 1938:147). Lignende erfaringer, men refereret i mindre blomstrende vendinger, findes fx i en takkeadresse fra elever til hans

¹⁰¹ Dagbladet 4/12/89 (nr. 504, endvidere 9/2/89 (nr. 482), jf. ovenfor om Erslev-Steenstrup diskussionen, s. 163 ff, og se også Manniche 1975:57.

¹⁰² Fx Dagbladet 26/4/89 (nr. 485), 15/3/90 (nr. 516), 6/4/90 (nr. 518).

¹⁰³ Dagbladet 9/6/90 (nr. 523), 16/3/91 (nr. 550 - især), 16/7/92 (nr. 563), 27/12/93 (nr. 613), 22/1/94 (nr. 614 - især).

¹⁰⁴ Se fortegnelsen over Erslevs undervisningsvirksomhed i Vort slægtled, udg. 1923. Undervisningen i forskningsteknik og metode er kort resumeret i Eriksen m.fl.:96 f.

70-årsdag, hos J. P. Jacobsen, P. Munch, Arup - i han ellers kritiske nekrolog, Vilh. la Cour og Jeppe Aakjær.¹⁰⁵ Alle var de fascinerede af denne metodeundervisning, og kildekritikken blev norm for historisk videnskabeligt arbejde. Skulle man vurdere Erslevs indsats, var den kildekritiske metode altid det der faldt først i pennen.¹⁰⁶ Erslev var "den store fornyer af kritisk historisk forskning i Danmark" og "i dansk historieforskning fremtid vil han blive staaende som den metodiske kritiks gennemfører, dens store lærer og mester" (Arup, Erslev-nekrolog:157 & 173). Ordene er Arups, men alle Erslevs elever kunne have skrevet dem.

Mere interessant end dette forekommer imidlertid holdningen til kildebegrebet og til den "kildepositivistiske" og den kendsgerningspositivistiske opfattelse at være. De synes alle at fastholde Erslevs materielle kildebegreb fra begyndelsen af 1890erne med den håndfaste opdeling i levning og beretning og har i hvert fald ikke blik for eller kan acceptere det skred mod et funktionelt kildesyn som blev resultatet af *Historisk Teknik* fra 1911.¹⁰⁷ Ligeledes forekommer hovedparten af dem bundet til "kildepositivismen" i den forstand at kildernes manifesterede indhold sætter rammerne for deres forståelse af fortiden. Det er netop et af de forhold Erik Arup opponerede imod i sin polemik mod hvad han kaldte den tysk-kritiske skole.¹⁰⁸ De manglende teoretiske tilkendegivelser giver imidlertid ikke meget grundlag for at undersøge dette mere til bunds. Derimod er det ganske oplagt at de næsten alle forstår erkendelsen ud fra den passive erkendelsesmodel og må karakteriseres som kendsgerningspositivister, idet de præges af subjekt-objekt-dikotomien, "observationsparadigmet", et atomistisk databegreb og ikke mindst synteseproblemet, som vi om lidt skal vende tilbage til. Med tiden blev det karakteristisk for traditionen at "man veg tilbage for syntesen", nok mere i praksis end i teorien, samtidig med at "kildekritisk forskning" nærmest blev synonymt med historievidenskab som sådan, og i hvert fald med *den* historiske metode.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Ud over Eriksen m.fl.:102-3, se J.P. Jacobsen 1908; Munch 1908 og Erslevnekrlog; Arup, Erslevnekrlog; la Cour, To livslinier; Aakjær.

¹⁰⁶ Munch, Erslevnekrlog, Munch 1908:436 ff, Fabricius, Erslevnekrlog, Bach:110, Fabricius 1938.

¹⁰⁷ Arup, Erslevnekrlog:163, Fabricius 1938:151 ff.

¹⁰⁸ Se iøvrigt Manniche 1975, Ladewig Petersen 1978.

¹⁰⁹ Fabricius 1938 og 1939, Friis 1929 (3/4), jf. hele diskussionen omkring Arup, DH og se iøvrigt B.E. Jensen:131, Thorborg 1975 a I:5.

Noget der vanskeliggør al tale om paradigmer og paradigmebrud er at der ikke i historisk praksis således er noget helt skarpt skel mellem historisme og positivisme. Der er desuden en række centrale elementer i historievidenskabens videnskabsteori som er teoretisk "mangetydige", forstået på den måde at de taget løsrevet fra den større teoretiske sammenhæng de indgår i, ligner hinanden meget. Kravet om empiri og kildekritik er måske det vigtigste af disse. Ud fra forskellige teoretiske begrundelser indgår det med vægt både i positivistisk og historistisk teori og historievidenskab. For teoretisk ubefæstede, pragmatisk indstillede og praksisorienterede historikere - og det er vel de fleste - kan det for så vidt være et fedt hvilken overordnet teori man knytter an til. Begge parter kan enes om at fremhæve netop dette element som helt centralt for faget. Det er måske endda en af de få ting man helt kan enes om, og kildekritikken får derfor en enestående central placering: er der ikke andet der kan bruges til karakteristik af fagets egenart, så kan i hvert fald den, og man kan bruge overholdelsen af kildekritiske regler som målestok for vurderingen af videnskabeligheden i en historikers arbejde. Overordnede sammenhænge, drivkræfter, indfølelses- eller forklaringsmetoder, forhold til naturvidenskaberne, alt dette er der sprængstof i, og det får derfor let karakter af noget subjektivt, metafysisk og som følge heraf uvidenskabeligt. Det sættes uden for døren, når talen er om videnskabelighed, videnskabelig objektivitet etc.

Dette betød at man inden for både en positivistisk domineret og en historistisk domineret tradition i princippet kunne tage del i og være fælles om kildekritikkens udvikling uden at opgive afgørende videnskabsteoretiske elementer. Men det betød også på længere sigt at skellene mellem de to hovedretninger tenderede mod at udviskes i takt med at man i sin faglige selvforståelse gjorde kildekritikken til afgørende faglig norm. I og med at de ideologiske aspekter holdtes uden for alt hvad der havde med videnskab at gøre, bortelimineredes en hovedmodsætning mellem de to traditioner.

Kildekritik er således ikke noget entydigt barometer for spørgsmålet om modsætninger, brud eller kontinuitet mellem disse to hovedretninger. Andre aspekter må også inddrages.

FORSKNINGSETIK

Sammenhængende med synet på kildekritikken som den centrale historiske metode udvikledes en forskningsetik hvis hovedkarakteristika var krav om saglighed, fordomsfrihed og upartiskhed. Erslev udtrykte den selv ved mange

lejligheder, og den blev et særkende i hans image over for omverdenen, såvel som i hans egen selvforståelse. Betydningen på længere sigt var at den - som oftest aldeles uproblematisk - videreførtes af den næste generations historikere.

Erslevs ideal findes bl.a. udtrykt i en kritik af retshistorikeren Ludvig Holberg: "... en *regelmæssig og sammenhængende Bevisudvikling* finder man ikke, ikke *en langsom og sikker Opførelse af en videnskabelig Bygning*. Resultatet er givet for Forfatteren, og i stedet for en Dommers *forsigtige og upartiske Afvejen af pro et contra*, faar man en Sagførers Indlæg, som ensidigt fremhæver alt, hvad der synes at være i hans Sags Favør" (Erslev, Feudalisme:270, mine udhævn.).

På forhånd vil en historiker være tilbøjelig til at mene, "at man kommer Sandheden nærmere ved en mere ligelig Fordeling af Lys og Skygge", hedder det et andet sted (Erslev, Holberganm.:462), og forudsætningen herfor er at materialet underkastes en "fordomsfri Prøvelse", og at man lader sig lede af saglighed frem for af sine forhåndssympatier eller sit "Partistade".¹¹⁰ Eller sagt på en anden måde, at man "stræber efter at skildre objektivt, selv om det kun kan blive Tilnærmelse" (Erslev, Berl. Tid. (Aften) 11/5/95).

Erslev betragtede sig selv som eksponent for disse dyder - og tilsyneladende i højere grad jo ældre han blev. Om sin indsats i den store Niels Kjeldsen-diskussion i 1902, hvor bl.a. han selv og Fridericia blandede sig i et slagsmål med forsvarstilhængere og officerer om vurderingen af en episode fra krigen 1864, mente Erslev bagefter at kunne sige at selv om han var blevet vred (og det bærer både hans samtidige aviskommentarer og den senere store artikel i *Historisk Tidsskrift* tydeligt vidne om¹¹¹), så havde det dog ikke påvirket hans saglighed og stræben efter "at finde Sandheden gennem grundig og fordomsfri Undersøgelse" (Erslev, Niels Kjeldsen:246, 249).¹¹²

Lige så markant fremsætter han denne forståelse af sig selv som den nøgterne, lidenskabsløse forsker der går uhildet og alsidigt til værks og som kan lade sig overbevise af kilderne og andre argumenter, i afhandlingerne om *Frederik IV og Slesvig* (1901) og *Augustenborgernes Arvekrav* (1915), hvor Erslev begge gange proklamerer at hans studier til hans egen overraskelse

¹¹⁰ Se fx Erslev, Niels Kjeldsen:193, 222, 249.

¹¹¹ Pol. 14/3 & 28/3/02, HT 7.R.IV, 1903.

¹¹² Om Erslevs saglighed se iøvrigt Rerup:18.

sandelig har ført til et andet resultat end han havde ventet.¹¹³

I et af sine sidste trykte arbejder, *Dronning Tyre og Dannevirke* (HT 9. R. VI), kaster han sig igen ud i en polemik for at sætte tingene på plads med en lidenskabsløs kildekritisk undersøgelse, idet han bl.a. argumenterer med at det ligger ham "saa meget nærmere, som (han) har Ord for at være Banebryder herhjemme for methodisk Kildekritik" (Erslev, Dannevirke:2).

Denne forskningsetik synes således nøje forbundet med den kildekritiske side af forskningsprocessen. Det er klart at i det øjeblik den går hen og bliver idealet for historisk forskning som sådan, så er det med til at forstærke tendensen til at den kildekritiske analyse bliver det egentligt videnskabelige, mens den mere "subjektbefængte" syntese får et ikke-videnskabeligt ry på sig.

Erslevs elever delte for så vidt denne selvforståelse, nogle dog med en vis afstandtagen fra den tørhed som de opfattede lidenskabsløsheden som udtryk for. Arup syntes Erslev var fantasiløs og manglede "interesse for og hjertelig medfølelse med menneskeheden og det enkelte menneske" (Arup, Erslev-nekrolog:172). Fabricius sagde han havde en "fuldkommen kold og klar Hjerne", og han var præget af "Nøgternhed og Retfærdighedssans", men "aandelig rig var han ikke" og nøgternheden "kunne blive til Tørhed" (Fabricius, Erslevnekrlog).

Men hos de samme finder man en accept af de forskningsetiske idealer om forudsætningsløshed eller uhildethed, upartiskhed og objektivitet, og man kan imod deres kritiske tone stille andre som livet igennem prægedes af Erslevs indflydelse.¹¹⁴

Den norske historiker Halvdan Koht, der var marxist, rejste i 1897 til udlandet på stipendium og startede i København. I sine erindringer fra 1951, *Historikar i lære*, hæfter han sig især ved Erslevs laboratorieøvelser som fandt sted i "samme ånd som (i) de naturvidenskabelige laboratorier". Og han fremhæver Erslevs objektivitet, ikke blot i teorien, men "av lynne", hans fordomsfrihed og vilje til at lytte til andres argumenter i en diskussion, foruden hans hjælpsomhed over for den unge nordmand. Hans undervisning var "ein streng skule i rettfylgd tenkning og kansje aller mest i klar problemstilling" (Koht:76 f).

Et andet vidnesbyrd om de samme år har Jeppe Aakjær aflagt, og også han understreger stærkt det forskningsetiske udbytte af Erslevs undervisning.

¹¹³ Erslev, Frederik IV:3, Erslev, Augustenborgerne:Indledning, Erslev, Dr. Tyre: 2.

¹¹⁴ Vedr. Arup se fx Manniche 1975:45.

Aakjær begyndte at studere historie i 1896 og fik bl.a. privattimer hos Erslev i hans hjem sammen med Arup, hvor "den populære Professor [...] nonchalant laa med broderede Morgensko i Sofaen og tog det hele nærmest kammeratligt" (Aakjær:195).¹¹⁵ Erslevs kritiske metode fik stor betydning for ham senere i hans lokalhistoriske studier, mener han, ligesom hans digtning har haft fast historisk grund under fødderne, og han tilføjer: "For den Redelighed i Forskningen og Tankegangen vil jeg være Kr. Erslev taknemmelig til mine Dages Ende. Jeg haaber, det er et Træk af jydsk Vederhæftighed, der alle Dage har ligget i mit Sind som Slægtsarv, men det blev yderligere befæstet af denne redelige Forsker, i hvis Mund der ikke er Svig" (a.a.: 196).

Vi skal i et senere kapitel forsøge at belyse nogle af de mere prominente elevers forhold til den radikale tradition mere indgående. Lad os her slå fast at disse krav til en forskningsetik let kunne glide over i et objektivitetskrav, hvor objektiviteten sidestilles med "upartiskhed" i en eller anden forstand. Trods Erslevs med årene øgede skepsis over for muligheden af objektiviteten var han vel heller ikke den der holdt disse ting adskilt, og i sine skrifter fra 1911, først og fremmest i *Historieskrivning*, forsøger han, som vi senere skal se, også at redde et klassisk positivistisk videnskabsideal ved en adskillelse af objektiv forskning fra en mere subjektivt præget historieskrivning af mere syntetisk karakter.

Der er næppe tvivl om denne sondrings gennemslagskraft i dansk historieteori, og en kim dertil ligger troligt i det her skitserede forskerideal. Konsekvensen heraf blev en forsigtighed og skepsis over for historiske undersøgelser som bevægede sig ret meget ud over det kildeanalytiske plan.¹¹⁶ Dansk forskning blev, som den norske marxist Edvard Bull formentlig venligt udtrykte det, "nøgtern, solid, hæderlig og velunderrettet", eller, som en amerikansk historiker så sent som i 1970erne mindre venligt udlagde det i en anmeldelse af *Festskrift til Povl Bagge*: "[...] the narrowness of Danish seminar methods crop up in the eminent precise articles on small matters" (cit. hos Kristiansen & Rasmussen 1976:520 f), hvorfor de var mere eller mindre ligegyldige.

*

¹¹⁵ Aakjær siger, det drejede sig om middelalderens historie, mens Arup huskede det som et kursus i kildekritik, Arup, Erslevnekrolog:162.

¹¹⁶ Se således Fabricius 1939:402, Kristiansen & Rasmussen 1976:520.

Problemerne omkring syntesen og objektiviteten bliver taget op til nærmere behandling i de næste kapitler. Lad mig inden da prøve at sammenfatte de foregående synspunkter på udviklingen af kildekritikken i dansk historievidenskab.

Den fokusering på kildekritikken som fagets centrale metode som Erslev introducerede i 1880'erne, må ses som led i en almindelig proces som en lang række fag gennemløb i 19. årh.s sidste halvdel. Faget videnskabeliggjordes og specialiseredes ved at metoden systematiseredes, samtidig med at det videnskabsteoretisk gennem positivistiske positioner knyttedes nærmere til naturvidenskaberne. Ligeledes lagdes uddannelsen i faste rammer, bl.a. og især gennem Erslevs øvelser i "historisk granskning". Det vil sige at socialiseringen i nogle faglige normer blev et centralt mål i uddannelsen, faget professionaliseredes.

Erslevs kildekritiske afhandlinger og den stadige udvikling af det kildekritiske apparat fra rene overvejelser over beretningers karakter til en stærkere og stærkere fokusering på levningsudnyttelsen var et vigtigt led i denne proces. Den mandede ud i en egentlig lærebog for faget, så kortfattet den også var, nemlig *Grundsætninger*, der sammenfattede erfaringerne fra afhandlingerne, og i leksikonartiklen der i forlængelse af lærebogen udtrykte den radikale traditions øjeblikkelige fagopfattelse. Som det skal vises, var dette for Erslevs vedkommende imidlertid ikke nogen statisk størrelse.

Hovedsynspunktet omkring kildekritikken her i 1890'erne synes at have været at det var den der konstituerede faget historie som en selvstændig videnskab. Koncentrationen om at udvikle denne side af faget og en række teoretiske formuleringer tenderede i hvert fald i denne retning. Samtidig opererede man med et materielt kildebegreb og en passiv erkendelsesmodel med observationsvidenskaberne som overordnet videnskabsideal. I princippet skulle dette føre til en række problemer omkring den historiske rekonstruktion, dvs. beskrivelsen af og forklaringen på sammensatte og længerevarende (og som følge deraf ikke direkte "iagttagelige") historiske fænomener. Der gaves ingen regler eller systematik for det inden for rammerne af en teori hvor videnskabelighed alene og udelukkende karakteriseredes som kildekritik.

Det var vel først og fremmest det der blev problemet for eleverne af den første generation af radikale historikere. Selv da Erslev i sine senere skrifter tillagde kildekritikken mindre vægt og degraderede den til en teknik der ikke i sig selv kunne konstituere den historiske videnskabs særpræg overfor andre videnskaber, fastholdt eleverne kildekritikken som metoden,

med de konsekvenser for syntesen som dette indebar. Kildekritikken skulle være garanten for den objektive, videnskabelige sandhed, en sandhed der netop som sandhed ville være uinficeret af politiske tendenser og implikationer. Det er imidlertid et spørgsmål om det overhovedet var/er muligt, og dermed også et spørgsmål om det ideologiske aspekt af kildekritikken, for så vidt som erkendelsen af fortiden har politiske implikationer for nutiden, og en historisk sandhed ikke pr. definition er ideologisk neutral. Den side af sagen er endnu mere indlysende ved sammenhængende beskrivelser hvor objektivitetsproblemet derfor bliver endnu mere påtrængende.

Men vender vi os til den første generations praksis, må man konstatere at hvis de opfattede kildekritikken som den centrale historiske metode, så var det på den anden side ikke den eneste metode der stod til deres rådighed. Og samtidig, at det faktisk inden for rammerne af den tradition de etablerede, var muligt at skabe synteser og sammenhængende beskrivelser. Men også at de skitserede problemer på lidt længere sigt i hvert fald blev Erslev der havde en vidt udviklet videnskabelig selvrefleksion, bevidste, hvilket førte til fornyede teoretiske overvejelser omkring faget.

KAPITEL IV

SYNTESEPROBLEMET

Det foregående kapitel forfulgte etableringen af den kildekritiske tradition i Danmark, den "moderne historisk-kritiske metode", og søgte at spore de forskningsidealer for faget historie og dermed den videnskabsteori som denne involverede.

Dette kapitel vil tage fat på den anden af de to centrale faktorer, jeg i indledningen hævdede påvirkede en videnskab og dens udøvere, nemlig ideologien. Denne afspejles først og fremmest og tydeligst i historieopfattelsen, og denne igen kommer klarest frem i de større, sammenhængende fremstillinger af historiske perioder og problemer som vi kalder synteser. Det bliver da den radikale traditions forhold til syntesen der er emnet for dette kapitel, og vi vil samtidig benytte lejligheden til at se nærmere på dens syn på problemer som fagets genstandsområde og strukturerende principper i fremstillinger af større sammenhænge. Men først lidt om begrebet "syntese".

1. SYNTESEBEGREBET

Det har i den nyere historiografiske debat været en ganske udbredt opfattelse at den historiske syntese havde og indtil 1970erne har haft vanskelige kår i den danske historievidenskabelige tradition. I den odenseanske forfattergruppes *Dansk historievidenskabs krise* (1975) mener man at kun Arups *Danmarks historie* kan betegnes som en syntese, og endda kun med forbehold¹, og man ser problemet som til syvende og sidst bundende i "det nutidige historievidenskabelige paradigmes paradoks: at historievidenskaben ikke kan have mening, hvis den samtidig skal være videnskabelig" (Eriksen m.fl.:136).

¹ Eriksen m.fl.:196.

Syntesen er det der giver mening og sammenhæng i det historiske forløb, men da denne mening og denne sammenhæng vil være en konstruktion som ikke kan iagttages i kilderne, og som er præget af historikerens ideologi, mister den samtidig videnskabelighedens karakter. Videnskabeligheden knytter sig nemlig efter Odensegruppens opfattelse inden for dette paradigme til dataetablering ved hjælp af kildekritik og observation. Man citerer Knud Fabricius for i 1939 at karakterisere gennembruddets generation (d.v.s. Erslev og Fridericia) med bemærkningen: "De store og sammenfattende Fremstillinger vakte Ængstelse og Skepsis ... men til Gengæld blev der sat en mægtig Energi ind paa en Række analytiske Undersøgelser" (a.a.:168).²

Paradigmet fremmede med andre ord den perspektivløse detailanalyse, mens de meningsbærende synteser forsømtes. "Paradigmet - siges det - rummede ingen anvisninger hverken i teori eller praksis på, hvordan "et stort samlet syn på vor fortid" videnskabeligt lod sig etablere eller opretholde" (a.a.:197). Og dette dette synspunkt gøres gældende for hele det der kaldes "1880-paradigmet", d.v.s. Erslev og hans samtidige og elever og elevs elever lige frem til vore dage.

Dette paradigme-begreb er i sig selv problematisk og rummer mange indre modsigelser. Det synes at være en præmis for forfatterne at kun videnskabelige synteser kan anvendes uden for det faginterne område og dermed give faget en bredere samfundsmæssig funktion.

Formuleringerne rejser imidlertid et par centrale problemer som ikke løses. For det første forklares ikke nærmere hvad man forstår ved "syntese", ud over det vage "et stort samlet syn på vor fortid" - iøvrigt et Erslev-citat fra 1911. Dette synes at kræve at syntesen for at være en ægte syntese dels indskrænkes til Danmarkshistorien, dels må være *total*. Det er muligvis derfor der tages et forbehold over for Arup. Men det betyder at synteser i det hele taget bliver en sjælden vare. Dernæst er der spørgsmålet hvad er en "*videnskabelig*" syntese? Og endelig, hvad ligger der i at paradigmet ikke "i teori og praksis" viser hvordan en sådan syntese etableres? Immervæk må det jo konstateres at både Erslev, Fridericia, Rubin, Munch og Arup producerede fremstillinger af en større historisk periode under en samlet helhedsopfattelses synsvinkel, og at de havde nogle ret klare forestillinger om udvikling og forandringer over længere tidsrum, som måske nok kunne fortjene navn af syntese.

Uenighed om hvad begrebet dækker over, er således en af årsagerne

² Cit. fra Fabricius 1939:402.

til uklarhederne. Sprogligt betyder "*syntese*" at se noget i sammenhæng, i modsætning til "*analyse*", at opløse i enkelte bestanddele. Tiemroth taler om syntese som ensbetydende med "harmonisk helhedssyn" eller som "indpasning af de enkelte historiske begivenheder i et sammenhængende forløb" (Tiemroth 1978:105). Hvis vi i lighed hermed vil forstå historisk syntese som et sammenhængende helhedsbillede af et bestemt samfund, vil der dog stadig være spørgsmålet om den tidsmæssige udstrækning: hvor kort en periode kan der være tale om, før man holder op med at tale om syntese? Nogle vil - som Odensegruppen? - nok være tilbøjelige til at ville reservere ordet for et mere eller mindre sammenhængende syn på et lands/samfunds historie gennem hele den kendte historie. Det finder jeg ikke hensigtsmæssigt. Også betydeligt kortere perioder må kunne behandles i en syntese.

Det afgørende er for mig at se at problemet angribes, sådan at det er *hele* samfundet det drejer sig om, og at der i hvert fald er tale om en så lang periode, at der betegnes en udvikling. Syntesen må altså indebære nogle synspunkter på dels hvordan det pågældende samfund hænger sammen, dels hvordan og hvorfor det udvikler sig som det gør. En sådan definition er næppe heller ganske problemfri. Man kan tænke sig genrer hvor det måske vil være vanskeligt knivskarpt at afgøre om der er tale om syntese (eller analyse), men den kan formentlig tjene som rettesnor i de fleste tilfælde.

Noget helt andet er så bestemmelsen af det, Odensegruppen kalder en "videnskabelig syntese". Til syvende og sidst indebærer enhver syntese ideologi, i og med at der indgår en helhedsopfattelse af samfund og "drivkræfter" i historiske forløb. Er man ikke beredt på at anerkende et ideologisk element i enhver videnskabelig aktivitet, men tværtimod afviser det som noget uden for videnskaben stående, så bliver enhver syntese per automatik uvidenskabelig. Det er netop dette, der i høj grad har været den danske historievidenskabelige traditions problem. På den anden side er det ulige vanskeligere at opstille nogle positive kriterier for en "videnskabelig" syntese i modsætning til en uvidenskabelig. Og man skal måske heller ikke være så tilbøjelig til at gøre det, ud over at kræve at en syntese må basere sig på videnskabeligt acceptable detailanalyser, samtidig med at den er funderet på en erkendt, rimeligt konsistent, argumenteret og efterprøvelig (operationaliserbar) teori om totalitetssammenhænge.

Den her opstillede definition indebærer naturligvis at enhver skildring af en samfundsudvikling må betragtes som en syntese. Den medfører samtidig at monografier over enkelte sider af samfundsudviklingen ikke nødvendigvis opfattes som en syntese, om end de meget vel kan indeholde

elementer af syntetiserende karakter.

For at konkretisere på Erslevs produktion: hans bind af *Danmarks Riges Historie*, hans skildringer af middelalderen, det 16. årh. og af Roms kejsertid, og endelig ikke mindst i hvert fald sidste del af *Valdemarernes Storhedstid* må betragtes som synteser. *Konge og Lensmand*, *Dronning Margrethe* og *Erik af Pommern* har alle et mere begrænset sigte. *Konge og Lensmand* behandler ganske vist en vigtig side af samfundsudviklingen, ikke samfundstotaliteten som

sådan, men den indeholder vigtige syntesebærende elementer. *Dronning Margrethe* og *Erik af Pommern* drejer sig først og fremmest om kongemagtens politik i den pågældende periode, dog med den væsentlige forskel at *Dronning Margrethe* er langt bredere i sit sigte og derfor med langt flere syntetiske træk end *Erik af Pommern* der (alt for) snævert koncentrerer sig om kongens person og *hans* politik.

I den eneste nyere og mere indgående drøftelse af syntese-problemer i dansk historievitenskaber, nemlig E. Ladewig Petersens undersøgelse *Omkring Erik Arup*, er det terminologiske problem næppe løst tilfredsstillende. Ladewig Petersen knytter an til Arups sondring mellem et analytisk og syntetisk plan i forskningsprocessen og synes at definere analyse som udsondring af kendsgerninger og syntese som sammenfatning og kombination, idet han følger Arups formulering.

Men derved bliver selv meget snævre problemstillinger til synteser, ja faktisk et hvilket som helst forsøg på at "organisere kendsgerninger på anden måde end kilden"/kilderne. Når dette er sagt, skal det dog samtidig slås fast at Ladewig Petersens artikel betegner et væsentligt skridt i retning af en kortlægning af syntesen-i-praksis i dansk historievitenskabelig tradition. Helt bortset fra den nævnte snævre definition er det nemlig først og fremmest Arups (og andre historikers) *helhedssyn* (helhedsforestillinger, grundtanker) på dansk historie, sagen drejer sig om.³ Og der opereres ydermere med *bærende elementer* i dette helhedssyn, årsager til *dynamik, samfundsstrukturer og funktionssammenhænge*.⁴

Det er hovedsagelig den arupske syntese der undersøges. Nu har der aldrig været sat spørgsmålstegn ved dennes eksistens, om end måske nok ved dens eksistensberettigelse inden for traditionens rammer. Men den undersøges også i relation til syntesen hos Arups læremestre, Erslev og

³ Se fx Ladewig Petersen 1978: 143, 153, 154.

⁴ Se fx a.a.:142 ff, 154 f.

Fridericia,⁵ og heri ligger der nok noget nyt i den forstand at der har været en tendens til at fornægte den, som vist for Odensegruppens vedkommende. Især fremhæves - hvilket jeg er enig i - Fridericia som syntetiker. Problematisk bliver imidlertid efter mit syn Ladewig Petersens opfattelse af et paradigmatiske brud mellem den Erslev-Fridericia'ske helhedsopfattelse og Arups. Jeg skal senere tage dette spørgsmål op og blot her fremsætte den påstand at Ladewig Petersen ligger for meget under for Arups selvforståelse og måske også har en snert af forestillingen om den ældre generations mangler som syntetikere (som Arup iøvrigt var med til at nære).⁶

Hele opfattelsen af først og fremmest de første-generationens radikales forhold til syntesen er forbilledligt blevet problematiseret af Helge Paludan.⁷ Han mener med rette ikke det er rimeligt ved vurderingen af videnskabsmanden Erslev at se bort fra hans mere syntetiske værker. Heller ikke selv om han i 1911 i skriftet *Historieskrivning* formulerer en række anfægtelser omkring historiegranskningens videnskabelighed stillet over for en mere kunstnerisk, uvidenskabeligt præget historieskrivning. For det er selvfølgelig disse anfægtelser der overhovedet har rejst problemet. Ifølge Paludan synes det historiske arbejde i hans synteser "særdeles meningsfuldt for Erslev, idet en ideologisk holdning til stoffet, et engagement i samfundsudviklingen båret af et ønske om at se denne gå i en bestemt retning, undertiden skinner igennem" (Paludan 1979:142). Men denne side af historisk arbejde frakendtes altså i 1911 videnskabelig værdi, og denne selvforståelse vandt udstrakt udbredelse i den herskende historievidenskabelige tradition, som det ovennævnte Fabricius-citat bl.a. er et udtryk for, og som man fx kan finde som et bærende synspunkt i Ellen Jørgensens fremstillinger af fagets historie i Danmark.

Ikke desto mindre finder man altså både i "1880-paradigmets" 1. generation (Erslev og Fridericia og evt. Rubin) og i 2. generation (Munch, Arup og - uden for den radikale tradition - fx la Cour) synteseskabende evner der gør det vanskeligt at opretholde forestillingen om at det herskende paradigme - i hvert fald oprindeligt - har lammet dansk historieforsknings synteseevne. "Det virkelig ejendommelige ved i hvert fald historikerne af "den radikale skole" er vel snarest" - konkluderer Paludan - "netop kombinationen af et udpræget talent for den afsluttede syntese, der blev båret

⁵ a.a.:153 ff.

⁶ Se fx Arup, Erslevnekrolog.

⁷ Paludan 1979:141 ff.

af et afklaret syn på verdens og historiens sammenhæng, med en videnskabsopfattelse, der fordrev synteserne fra den videnskabelige verden" (a.a.:146).

Denne opfattelse kan jeg fuldt ud tilslutte mig. Opgaven i det følgende bliver da snarest at forsøge at udvikle og underbygge disse synspunkter nærmere. For traditionen som helhed var det jo yderligere bemærkelsesværdigt, at konsekvensen var, at videnskabsopfattelsen i et længere perspektiv underkendte synteseaspekterne, sådan som Fabricius-citatet antyder, og som jeg tidligere har været inde på (se ovenf. s. 204). I deres korte, men perspektivrige artikel om *Brud eller kontinuitet i dansk historievitenskaber* (1976) har Kristof K. Kristiansen og J. R. Rasmussen formuleret det sådan (idet de dog nok også til en vis grad synes tilbøjelige til at lade udsagnet gælde hele traditionen): "Et symptom på de uløste metodiske og teoretiske spørgsmål er fraværet af synteser - en mangel, der har været erkendt siden Erslev. Forskningen blev i højere grad kildestyret end problemstyret, og de mange detailanalyser kom til at stå uformidlet side om side. Den faglige debat, der tit kunne være voldsom, drejede sig altid om dokumentationen for en tese, aldrig tesens relevans eller perspektiv" (Kristiansen & Rasmussen 1976:520).

Det sidste kan næppe med rette siges at gælde også for Arups Danmarkshistorie, men som almindelig tendens er der meget rigtigt i betragtningerne. Det må imidlertid være opgaven i første omgang at forsøge at indkredse de 1. generations radikales eget syn på syntesens plads i faget og dens metodiske problemer. Derefter at se på deres egen udøvelse af syntesen i praksis.

2. SYNTESSENS PLACERING I DEN VIDENSKABELIGE SELVFORSTÅELSE

A. Erslevs Sarsanmeldelse - og andres

Allerede i den tidligere anmeldelse af 1. del af J.E. Sars: *Udsigt over den norske historie. Første Del*, der stammer fra hans studentertid og blev trykt i Brandesbrødrenes tidsskrift "Det 19. Aarhundrede" i 1875, tager Erslev synteseproblemet op. Ikke som problem i sig selv, men som spørgsmålet om retningslinierne for en syntese og som kravet om at den produceres. Han skriver afslutningsvis:

"[...] det er første gang, at Nordens historie er set under

et på éngang så universelt og *så gennemført videnskabeligt synspunkt*. En ny og vanskelig opgave har Sars løst så heldig, at vi håbe, at hans værk vil virke ansporende på de nordiske historikere, de danske ikke mindre end de norske; thi også Danmark kan i høj grad trænge til *et værk, der kan klare den historiske udviklingsgang og samle de mangfoldige specialundersøgelser som i et brændpunkt*, hvorfra gransknin-gen da på ny kan sprede sig til alle sider" (Erslev, Sars-anm.:480-81, mine udhævn., moderniseret retskrivning som i senere citater).

Erslev fremhæver den Sars'ske synteses grundelement som noget positivt: "Han lægger overalt udviklingstanken til grund. Han søger at påvise den sammenhængende og lovbundne udvikling, der forbinder (perioderne i norsk historie)" (a.a.:471). Videre ser Sars udviklingen som stadigt fremadskridende fra noget lavere til noget højere, og det samme vil Erslev gøre (a.a.:472, 479). Han betragter Sars' opfattelse som "gennearbejdet og vel sammenhængende" (a.a.:475) og ser den som frembragt af "strømninger og fremskridt i historieskrivningen", som hidtil ikke har været brugt på skandinavisk historie. Der er på den anden side ikke tale om en rent beskrivende fremstilling af ydre begivenheder ("den simple historikers *hvad*"). Ej heller er der i hegelsk "filosofisk" ånd tale om at se "det norske folks historie som en særlig gren af menneskeåndens" ("filosoffens *hvorfor*"). Der er tale om "den filosofiske historikers *hvorledes*. Den filosofiske historieskrivning eller rettere *historievidenskaben i streng forstand* (min udh.) stræber at påvise den lovmæssige udviklingsgang i menneskehedens levnedsløb, søger at finde underlovene, uden at ville fastsætte historiens grundårsag eller endemål" (a.a.:476). Og med et hib til tysk historisme og hegelianisme hævder han, at denne retning især hører hjemme i Frankrig hos et folk, "hvis logiske ånd ikke tilfredsstilles ved en blot sammenstilling af fakta, og hvis lidet dybe ånd hindrer den fra forsøg på at se de historiske begivenheder som umiddelbare udtryk for menneskeåndens udvikling" (sst.), idet han fremhæver Guizot som repræsentant for retningen.

Erslev fremstår klart nok her som eksponent for et videnskabsideal præget af positivismen. I det indgår altså et krav om syntese, båret af udviklingstanken og tro på lovmæssigheder som et centralt, måske endda det konstituerende element i en ordentlig historievidenskab. (Der indgår dog også, som det vil fremgå af det følgende, en række momenter der har deres tydelige oprindelse i væsentlige synspunkter i den tyske historisme). Hvordan

Erslev nærmere forestiller sig denne udvikling, får vi - i begrænset omfang - nogle ideer om.

Sars knyttede i sin historieopfattelse nært an til de synspunkter Henry Thomas Buckle fremførte i sit værk *A History of Civilization in England*, og ligeså til Comte's synspunkter. Han betragtede historien ud fra et biologisk forstået udviklings- og fremskridtsbegreb. De vigtigste enheder er nationerne som følger dels en almen bevægelse i europæisk historie og dels har en "egenbevægelse" der forklarer hvorfor de europæiske nationer trods fælles udgangspunkt alligevel har udviklet sig forskelligt. Det er her centralt at Sars ud fra naturvidenskabelige forbilleder opfatter historien som en naturproces, som en lovmæssig bevægelse. Historien har retning, den er en realisation af frihedsideen, og udviklingen følger en ubønhørlig logik. Som drivende kræfter lægger Sars hovedvægten på ideelle faktorer, almene ideer, og i denne bestræbelse på at føre den politiske og sociale udvikling tilbage til de rådende intellektuelle og moralske idéer følger han Comte. Et folks udvikling bliver forklaret ved to hovedfaktorer: kræfter i menneskenaturen og det politiske grundforhold, som samfundsorganisationen hviler på. Det er først og fremmest den sidste faktor der kan forklare forskellene i de forskellige folks udvikling, selv om fx raceegenskaber og naturforhold - som Buckle iøvrigt lagde en del vægt på - også kan forklare noget. Således nævner Erslev i sin anmeldelse at når de germanske "ejendommeligheder" udvikles forskelligt i de nordiske folk, så har geografi og klima en afgørende rolle. Historikeren skal i sit arbejde efter Sars' mening bygge på erfaring og observation, og han skal, som det udtrykkes med Buckle i 1871, påvise "de konstante forhold mellem begivenhederne eller fænomenerne i den historiske udvikling" for på den måde at "sætte os i stand til at forudsige fremtiden".⁸ Man kan således tale om at positivismens centrale træk kan findes i Sars' historiske forfatterskab.

Erslevs anmeldelse viser klart nok at han selv er fanget ind af disse synspunkter, om end han ikke i alt deler Sars' anskuelser. Sars kritiseres for at lade "den til grund liggende og bærende enhed træde alt for meget i skygge for udviklingens fortsatte ændringer", og denne enhed forstår han som "germanernes ejendommelige ånds anlæg" (a.a.:479). På dette punkt polemiserer Erslev mod den franske positivismes underkendelse af "germanernes indflydelse", idet han hævder, at der med germanerne træder noget nyt ind i verden og fremhæver at "den gennemgribende raceforskel

⁸ Om Sars se Mykland (citat fra 31). På en række punkter ændrer Sars dog opfattelse i 1880'erne og 1890'erne.

mellem germanske og romanske folk udgør det moderne Europas åndshistorie" (sst.). Dette sidste synspunkt er iøvrigt i klar modsætning til Rankes opfattelse af et gennemgribende fællesskab mellem disse to folkeslag, men synes dog præget af romantiske forestillinger om en særlig "folkeånd" for forskellige nationer.⁹ Dette indtryk forstærkes af at Erslev betragter disse ejendommeligheder som "de egentlig bevægende kræfter i stammens historiske liv". I overensstemmelse med historismens forestillinger om virkeligheden som udtryk for "ånd" eller "idé" hedder det videre: "De fremtræder som særegne åndelige præg, der delvis og efterhånden få deres udtryk i virkeligheden, og idet disse individuelle åndsformer kun omdannes meget langsomt, danne de relativt faste punkter under ændringen af de sociale forhold; ved at føre de historiske bevægelser tilbage til individet, kommer den virkelige sammenhæng i udviklingen frem" (a.a.:479).

Med den sidste bemærkning er vi ved et andet forhold hvor Erslev er kritisk over for Sars' og positivismens historieopfattelse. Han spørger om samfundsudviklingen er det eneste synspunkt for historiens forløb, og svarer i historistisk ånd med at fremhæve enkeltindividernes betydning (selvom man naturligvis ikke bør være blind for at også Mill lagde vægt herpå): "Foregår der ikke jævnsides med forandringerne i regeringsformer og institutioner fuldt så vigtige ændringer i individernes opfattelsesmåde og anskuelser?" (a.a.:477). Igen fremhæver han Guizot for denne indsigt, og han uddyber lidt senere sin opfattelse ved at fremhæve at germanernes "ejendommelighed var langt mindre udpræget i politisk end i individuel retning" og klarest fremtræder i åndslivet (a.a.:480).

Man kan således vanskeligt tale om en egentlig sammenhæng mellem de to områder Erslev udpeger som væsentlige for syntesedannelsen, samfundsudviklingen og den individuelle åndsudvikling. Men anmeldelsen bærer alt i alt præg af at Erslev er under indflydelse af både positivistiske og historistiske ideer og helst skal have begge sæt indpasset, selv om en egentlig sammentømret helhed derved går tabt. Alligevel er det selvfølgelig udtryk for nytænkning i forhold til den historistisk funderede herskende historikertradition at han alligevel så klart går ind for Sars' centrale synspunkter.

I det hele taget må det konstateres at den danske historikerverdens måde at forholde sig til Sars på afslører nogle klare skillelinier m.h.t. videnskabssyn og politisk opfattelse, som det kan være værd at kaste et kort blik på.

⁹ Jf. Fueter:474, Ranke, Epochen:70, Ranke, Geschichte:Vorwort.

Gennemgående var historikerne af positivistisk og radikal observans positive. I sine anmeldelser i *Politiken* af bind 3 og 4 af Sars' værk lå Fridericia i forlængelse af Erslevs positive holdning ca. 15 år tidligere.¹⁰

I sin anmeldelse af 3. bind af Sars' værk gør Fridericia en sondring mellem monografier (undersøgelser "der har til opgave at gennemarbejde kilderne til en enkelt tids historie") og oversigter af syntesekarakter (fx værker "der ville give en udsigt over et folks hele nationale udvikling"). Alt efter værkets karakter må der stilles forskellige fordringer. Er der tale om en syntese, vil skriftets værdi efter Fridericias opfattelse bero "på dets opfattelses værdi, på dets tankegangs originalitet, og på den finhed og dygtighed, hvormed de enkelte iagttagelser først er gjorte og dernæst er sammenarbejdede til en helhed" (Pol. 27/7/91, Fridericia 1979, s.8-9).

Sars' værk er en sådan syntese, og Fridericia ser positivt på syntesebestrebelse, hvor han ligesom i sin tid Erslev lægger vægt på den bærende udviklingstanke. (Se iøvrigt herom senere).

Tilsvarende skrev Aage Friis i 1905 en fødselsdagskronik om Sars i *Politiken*, hvori han bl.a. fremhæver Sars som "en Forsker, der overalt og under alle Forhold søger efter Sammenhæng og Udvikling. Han overførte først af alle i Norden Udviklingslærens Tanker paa Historien" (Pol. 12.10.1905). Videre fremhæves det banebrydende og omvæltende i Sars' synspunkter og det gennemreflekterede i hans værk som Friis hævder mere end noget andet nordisk historisk værk har virket "tilskyndende og befrugtende paa det Slægtled af danske Historieskrivere, der siden er vokset op" (sst).

Friis' positive syn på Sars viser sig desuden i følgende formulering, der signalerer flere centrale synspunkter hos den borgerlige venstrefløj som måtte glæde enhver gammel *Politiken*-læser: "Hans væsen gennemtrængtes af den moderne Videnskabs Resultater, Positivismen og Evolutionslæren; han var med i 70'ernes Gennembrudsår, kæmpede for Realismen i Problemdigtningens Tid, deltog i Kampen for den fri Tankes Ret og for den fri Diskussion paa alle aandelige Omraader og mod konservativ Tradition paa religiøs og politisk, paa social og kunstnerisk Omraade" (sst.).

Friis har dog tilsyneladende visse anfægtelser over Sars' virksomhed. I hvert fald rejser han følgende problem:

"Overfor det videnskabelige Ideal af en Historiker, der fjernt fra Nutidens Liv i ophøjet Stilhed prøver at finde en iskold

¹⁰ Pol. 12/1/88 & 27-28/7/91 (tr. i Fridericia 1979); se også Ladewig Petersen 1979:viii-ix.

Sandhed, frembyder Ernst Sars' Liv os paa nærmeste Hold Skuet af en helt anden Type. Det er Forskeren, der griber i Fortiden med den ene Haand, i Nutiden med den anden, som stiller sammen og skiller fra hinanden, men aldrig lader Traadene briste, fordi han paa ethvert Punkt maa lægge for Dagen, at han selv er opfyldt af det samme pulserende Liv, der var før ham og er om ham. Man kan efter Anlæg og Temperament vælge mellem de to Idealer. Men hvor en "politisk Historieskriver" som Sars formaar at standse et Folk paa dets Vej fremad, og paa den Udsigtshøj, han har valgt, vende dets Blik mod Fortiden og fylde dets Sind med det Billede, han har skabt, dér er øvet en aandelig Bedrift, som sætter sig dybe Spor og sent vil glemmes" (sst., min udhævn.)

Der er ikke fra Friis' side tale om nogen uforbeholden tilslutning til Sars' virksomhed. Nok lyder han ironisk over for forskeren i elfenbenstårnet, men det lille ord "men" der indleder sidste punktum er på den anden side afslørende, og alene det at dette spørgsmål rejses, er udtryk for at det i den videnskabelige tradition, som Friis står i, er et problem for videnskabeligheden således som Sars at involvere sig selv og sin videnskabelige virksomhed i aktiv politik med risikoen for at det videnskabelige påvirkes af det politiske og dermed subjektive. Hvor grænsen går, er det måske imidlertid vanskeligere at fastlægge. De fleste radikale historikere af 1. og 2. generation var i hvert fald trods eventuelle anfægtelser dybt engagerede i politik, og det er vel først senere at adskillelsen af politik og videnskab knæsættes.

Spørgsmålet har sammenhæng med objektivitetsproblemet, som vi skal vende tilbage til, og som omkring århundredskiftet begyndte at optræde i historikernes teoretiske overvejelser.

Friis' artikel fremkom i anledning af Sars' 70 års fødselsdag. Danske historikere af radikal eller venstre observans markerede dette ved at sende en lykønskingsadresse.¹¹ Derimod glimrede konservative historikere som fx Steenstrup med sit fravær, og deri lå der noget ganske karakteristisk. Højremanden Steenstrup havde alle dage været stærk modstander af Sars' radikale syn på Norges historie som han opfattede som antidansk.¹² Synet på Sars var således hovedsageligt ideologisk bestemt, men formuleredes inden for en videnskabelig sprogbrugs rammer.

¹¹ Pol. 14/10/05 s.6.

¹² Se fx Steenstrup 1883.

B. Historiens genstandsområde

Vil man lidt mere indgående kortlægge syntesens placering i historievidenskaben hos Erslev og Fridericia, er det nødvendigt i det hele taget generelt at se på hvad de opfatter som historiens genstandsområde. Det er klart at den måde faget defineres på, blot er et andet udtryk for hvad der er tilladeligt eller ikke at beskæftige sig med og dermed i det hele taget et udtryk for videnskabsopfattelsen.

Der er i fagets historie flere centrale diskussioner der understreger dette. Vi har tidligere forsøgt at vise hvordan hhv. historismen og positivismen på baggrund af deres udgangspunkt rettede hovedinteressen mod forskellige sider af det fortidige samfundsliv. På et overordnet niveau afstikker holdningen i diskussionerne om histories og andre humanvidenskabers placering i forhold til naturvidenskaberne nogle grænser for hvad historien kan beskæftige sig med, og måske især hvordan man kan beskæftige sig med det. Fx var brugen af statistik, massedata, et kontroversielt problem, og der var forskel på de kollektiviteter hhv. historister og positivister kunne tage op til undersøgelse. På et andet niveau kan nævnes den indgående strid i 1890erne om kulturhistoriens placering i det faglige mønster, hvor historister hævdede statshistoriens supremati på bekostning af kulturhistorie (se herom senere).

Hvis man interesserer sig snævert for Erslevs banebrydende kildekritiske arbejde, kommer man let til at stå med fornemmelsen af at hans interesse for og mål med faget var den indgående, detaljerede kildekritiske analyse, ofte om forholdsvis små og ubetydelige emner, og i hvert fald sjældent med et mere vidtrækkende og syntetiserende sigte. Man må imidlertid fastholde at om end dette arbejde i bestræbelserne på at professionalisere faget historie stod centralt for ham, så var den kildekritiske analyse aldrig endemålet og aldrig det eneste eller absolutte udtryk for historisk videnskabelighed. Fagets genstand måtte ses i langt bredere perspektiv.

Da Erslev i 1911 i sin pligtforelæsning som Københavns Universitets rektor så tilbage, opstillede han tre hovedpunkter hvori han så de vigtigste forskelle mellem sin generation af historikere og tidligere tiders, forskelle som betegnede et nybrud i dansk historieforskning. Ved siden af kildeudgivelserne og kildekritikken fremhævede han optagelsen af nye forskningsområder som noget centralt. Ikke alene var nye tidsaldre blevet gjort til genstand

for videnskabelige undersøgelser, men også nye aspekter af fortiden. Hvor man tidligere havde koncentreret sig om statens historie med hovedvægt lagt på udenrigspolitikken og forfatningsudviklingen, dér havde man i Erslevs tid, fremhævede han, mere og mere bestræbt sig på at komme om bagved politik og forfatning til "det levende folk".¹³

Han fortæller at man havde overvejet at kalde *Danmarks Riges Historie* for det danske folks historie, men opgivet det af frygt for at sætte sig uopnåelige mål.¹⁴ Men under alle omstændigheder fremhæver Erslev bestræbelser på "at faa en nærmere Forstaaelse af Folket i dets forskellige Lag og Klasser". Han finder heri "en sund Realisme, man vil ikke nøjes med Abstraktioner og Formularer, men have fat paa Menneskelivet i dets Fylde" (Erslev, Slægtled:215). Dette synspunkt må siges at ligge klart i forlængelse af 70ernes strømninger inden for litteraturen (naturalismen) der stillede krav til sanddru virkelighedsskildringer med skildring af livet som det er, uden forskønnelse og uden fortielse.¹⁵

Denne bredere forståelse af hvad der hører under historievidenskabens forskningsområde havde desuden medført en bestræbelse på at opfatte "den enkelte Personlighed som Led i den Tidsalder, han har levet i" (sst.), og samtidig en øget interesse for fortidens menneskers daglige liv og færden. Erslev peger her først og fremmest på Troels-Lunds store værk.

Endelig mener Erslev at det har karakteriseret hans slægtled at man i modsætning til foregående tids nationalliberale opfattelse er nået frem til et mere nuanceret, mindre ensidigt billede af fortiden, og at man er gået ud over det nationale ved i langt højere grad at beskæftige sig med verdenshistorien: "[...] vi har stræbt at naa en alsidig Kundskab til Verdenshistorien i hele dens Forløb" (a.a.:218).

De synspunkter på historiens område som Erslev skitserede i dette foredrag, kan spores langt tilbage og bør ses i sammen hæng med de generelle synspunkter i det miljø, han knyttedes til.¹⁶

Eksplícitte udsagn om historieforskningens genstandsområde findes først forholdsvis sent hos Erslev. Ganske vist strejfer han problemet i den omtalte Sars-anmeldelse. Han roser Sars' af udviklingstanken styrede

¹³ Erslev, Slægtled:214.

¹⁴ sst., jf. Erslev 1929 b.

¹⁵ Møller Kristensen 1965:2, 15.

¹⁶ Se generelt Møller Kristensen 1965:1 ff.

fremstilling af "samfundsudviklingen" eller "den sociale udvikling" som han også kalder den, hvormed han synes at mene "forandringerne i regeringsformer og institutioner", men spørger samtidig om der ikke jævnsides hermed foregår "fuldt så vigtige ændringer i individernes opfattelsesmåder og anskuelser"? Og han peger i denne forbindelse på den franske historiker (og politiker) Guizot, som "i den franske civilisations historie (fulgte) udviklingsgangen i sæder og skikke, i folkets moralske og intellektuelle meninger med samme opmærksomhed, som han henvendte på omdannelsen af de politiske og sociale former. "I denne henseende, forekommer det os", skriver Erslev, "har Sars ikke taget tilstrækkeligt eksempel af hin store mester" (Erslev, Sarsanm.:477).

Der er for så vidt allerede her tilløb til synspunkter af samme karakter som vi møder senere hos Erslev, men hvad han i det følgende lægger vægt på, er den manglende behandling af andsudviklingen, således at man kan konstatere at han på dette stadium endnu hovedsageligt betragter historien som institutions- og politisk historie på den ene side og ånds- eller idéhistorie på den anden. Økonomiske og sociale forhold i bred forstand spiller endnu ingen større rolle i hans opfattelse af den historiske videnskab.

De følgende år bragte imidlertid en ændring af dette forhold. Man må vel sige at spirerne hertil allerede lå i de positivistisk inspirerede synspunkter, som bærer Sars-anmeldelsen. De konkrete emner som Erslev gav sig i kast med, medvirkede også til en bredere opfattelse af hvilke forhold der måtte inddrages for at få et tilfredsstillende billede af fortiden.

Vi savner egentlige udsagn herom i de følgende mange år. Det var ellers en periode hvor der fremkom værker og opstod diskussioner som nok kunne give anledning til en stillingtagen. Herhjemme begyndte Troels-Lunds store værk om dagliglivet i Norden i det 16. årh. at udkomme (dets oprindelige titel var *Danmark-Norges Historie i Slutningen af det 16. Aarh.*, men senere ændredes titlen til den mere dækkende oprindelige undertitel *Dagligt Liv i Norden*), og i Tyskland rasede debatten omkring Lamprecht og statshistorie contra kulturhistorie. Mens J.A. Fridericia, som vi skal komme ind på, ytrede sig i disse spørgsmål i store anmeldelser, fortrinsvis i Politiken, forholdt Erslev sig påfaldende tavs. Måske nok så meget fordi hans hovedanliggende i disse år i høj grad blev indførelsen af kildekritiske synspunkter i dansk historieforskning, et arbejde hvis frugter sattes både i undervisning, videnskabelige artikler og offentlige polemikker.

I *Grundsætninger for historisk Kildekritik* hedder det blot at "den historiske Granskning stræber gennem et Studium af Kilderne at rekonstruere et Billede af Fortidens Menneskeliv" (1). Ikke mere. Intet om at det eventuelt

kunne være vigtigere at beskæftige sig med visse sider af menneskelivet end med andre. Imidlertid tages spørgsmålet op til en mere indgående drøftelse i den artikel om historie, som Erslev skrev til *Salmonsens Konversationsleksikon*, iøvrigt omtrent samtidig med arbejdet på afsnittet om senmiddelalderen til *Danmarks Riges Historie* og på det værk der måske mere end nogen anden af hans afhandlinger peger fremad som udtryk for en nyopfattelse af historiens område, nemlig *Valdemarernes Storhedstid*.

I Salmonsens-artiklen definerer han indledningsvis historiens område som menneskelige handlinger og forhold, betragtet væsentlig i deres vorden, mens andre videnskaber ser på dem i deres væren, omend han konstaterer at begge måder griber ind i hinanden. Da historien på denne måde bliver yderst omfattende, hvilket mange vil vige tilbage for, drøfter Erslev mulighederne for at afgrænse historiens område snævrere. Han mener dog ikke at man kan lade sig nøje med ren politisk historie, "Staternes H. som Magtvæsener", også selv om det er det område hvor "Historikeren er mest selvstændig og uafhængig af andre Videnskaber". Kulturudviklingen er lige så betydningsfuld, idet "enhver dybere Forstaaelse af Statslivet kræver tillige et Studium af baade Samfundsforholdene og hele Aandslivet". Erslev mener da at måtte konkludere at "en Skildring af en Tidsalders Historie altid vil blive ufuldstændig og ufuldkommen, om ikke alle Tidens Forhold medinddrages" (Erslev, Historie:504). Han forlanger altså en kombination af politisk historie og kulturhistorie, i hvert fald når det gælder mere synteseprægede arbejder, selv om fagets "vidtstrakte Arbejdsomraade naturlig medfører en Arbejdets Deling" (sst.) hvilket vel også må gælde for specialundersøgelser.

Der er altså tale om en bred definition af fagets genstandsområde med en afvisning af historismens i overvejende grad politisk centrerede historie og optagelse af positivisternes krav til en bred samfundsbeskrivelse.

I et senere afsnit om "Fremstillingsformer for Historieskrivning" vendes der tilbage til problemet, og opfattelsen uddybes på visse punkter. "Nutidens historiske Granskning" er blevet influeret dels af en idealistisk historiefilosofi med Hegel som hovedrepræsentant, dels af en "realistisk" historiefilosofi, hvormed Erslev mener positivismen, idet han peger på Comte og Buckle som de mest fremtrædende. Deres betydning har ligget i på den ene side (idealismen) at "betone den fremadskridende Udvikling og Ideernes Magt",¹⁷ og på den anden side (positivismen) "at fremhæve den nøje Sammenhæng mellem Menneskenes H. og Naturgrunden" (a.a.:507).

Igen peger den opfattelse ud over betragtningen af en snævert politisk

¹⁷ Hvilket jo iøvrigt også Mill gjorde.

historie som historievidenskabens egentlige område. Men samtidig går Erslev et skridt videre, idet han strejfer diskussionen om historien befatter sig med det singulære eller det generelle, det sig gentagende. Mens det 19. årh.s historieforskning i reaktion mod tidligere tiders pragmatiske historieskrivning interesserede sig for "at fatte de historiske Tildragelser i deres Singularitet", mente Erslev at det nu var

"rimeligt, at H. atter vil svinge noget tilbage mod det tidligere Standpunkt. Ved Inddragelsen af *de store Massers Forhold, Tilstandene* ved siden af Tildragelserne, er man ført ind på omraader, hvor en *lovmæssig Udvikling* lettere lader sig paavirke end ved den politiske H., hvor de enkelte Statsmænd og de øjeblikkelige Situationer spiller en saa afgørende Rolle, og disse Forhold tildrager sig Opmærksomheden i stedse voksende Grad. Her synes det muligt at komme ind paa en *Sammenligning mellem de forskellige Tidens Samfund i Institutioner og paa en Analyse af de Elementer, der har virket ind her*, og Fremtiden vil da maaske ogsaa gaa i retning af en *komparativ H.*, hvis disse Opgaver ikke snarere tilfalder den endnu knap fødte Videnskab Sociologien" (sst., mine udhævn.).

Man kan ikke frakende Erslev en vis evne til at høre græsset gro. De tendenser han her skitserer, var vel næppe særligt udviklede i 1898, men er i og for sig en ganske rammende karakteristik af nogle centrale træk i det der efter 1. Verdenskrig skulle munde ud i den franske *Annales*-skole. Samtidig bærer formuleringerne stærkt præg af Comte'ske og Mill'ske synspunkter på samfundsvidenskab.

Selv om Erslev konstaterer at "dette er dog Fremtidsmuligheder" må udtalelsen nu nok alligevel også sige noget karakteristisk om Erslevs ideal af, hvad historie er. Især hvis man sammenligner med hvad han rent faktisk selv gør i *Valdemarernes Storhedstid* fra samme år. Her er der nemlig i høj grad tale om en undersøgelse af tilstandene i den omhandlede periode fra midten af det 12. til midten af det 13. årh. Det er netop ikke det begivenhedsrige ydre forløb, tildragelserne, der er i centrum, men landboforhold, kronens indtægter, folketal, herremandsklassen, for at tage indholdet i det ene af de tre hovedafsnit. Han vil netop analysere de elementer der virker ind på dette samfund og dets institutioner.

Som dette ligeledes indebærer, er det i høj grad "massernes forhold",

den brede befolknings, "folkets", situation, Erslev interesserer sig for. Og denne interesse hænger så igen sammen med et ønske om at påvise nogle lovmæssige udviklingslinier. Flere steder i værket tales der om "naturlige" udviklingsforløb, og hele værket er da også udgået fra en præmis om at sådanne forløb kan spores. Erslevs hovedproblem, som det trækkes op i forordet til bogen, var nemlig at nå til en forståelse af århundredet efter Valdemar Sejrs død. Her er kildematerialet imidlertid sparsomt: "man maa for at klare de indre Forhold nok saa meget slutte fra den Tilstand, der gaar forud, og den der følger efter, og ad den vej fatte, hvad der er foregået i selve Aarhundredet. Mine Studier over Valdemarstiden havde da især det Maal at klare for mig selv dette: Hvorfra". Lignende synspunkter kan spores i Erslevs bredere fremstillinger, både i *Danmarks Riges Historie*, *Rom i Kejsertiden* og *Det 16. Aarh.*, mens han på den anden side i sine videnskabelige afhandlinger efter 1898 stort set holdt sig til politisk historie, både i *Erik af Pommern* og i de slesvigske afhandlinger. Flere af disse - det gælder først og fremmest de slesvigske afhandlinger og Niels Kjeldsen-artiklen - havde dog et bredere sigte end blot at klarlægge "wie es eigentlich gewesen", nemlig det at nedbryde gamle myter, hvilket for Erslev var et væsentligt aspekt af meningen med og nytten af historieforskningen (se kap. V).

Omtrent ti år efter artiklen i Salmonsens holdt Erslev i 1907 en forelæsningsrække ved Folkeuniversitetet om historikerens arbejdsmetoder. I forbindelse hermed udgav han et kort grundrids med titlen *Historikeren i sit Værksted*. Han helligede her det sidste afsnit en drøftelse af "Historiens Omraade". Her gentog han sit gennemgående hovedsynspunkt at endemålet for historisk forskning ikke er enkelthederne i fortiden, men sammenhængen, helheden og udvikling: Historikeren "stræber at se, hvorledes det ene drager det andet med sig, det ene vokser op af det andet, og bygger derved paa den Sammenhæng, der er i det enkelte Menneskes og i hele Folkets Liv. Ved at sammenligne den ene Udviklingsrække med den anden søger han at naa dybere Forstaaelse af Aarsager og Virkninger og at forstaa Samspillet mellem de ydre Paavirkninger og de sjælelige Forandringer i Menneskets Indre" (Erslev, *Værksted*:15).

Ligeledes understreger han igen i en kort omtale af fagets udvikling at perspektivet har udvidet sig, væk fra en blot og bar politisk historie: "Man indsaa, at der *bag Staternes ydre Liv laa Ændringer i Forfatning og Statsstyrelse, bag dette atter Forandringer i Folkenes økonomiske Forhold og Klassesdeling* [mine udhævn.]. I vore Dage søger man ogsaa at fremstille Fortidens daglige Liv, og Historien omspænder nu *Fortidens Menneskeliv i dets fulde Bredde*, endda set paa Baggrund af, at ogsaa Naturen er i

Udvikling og har sin Historie" (a.a.:16).

Noget tilsvarende siges i 1921, da han i sine mindeord over Troels-Lund i Videnskabernes Selskab gjorde nogle bemærkninger om fagets emneområde: Han fremhævede at det var en "snæver Del af Kulturen", Troels-Lund havde opdyrket og fremstillet: "Hvorledes man boede, klædte sig, spiste og drak, hvorledes man festede ude og inde, er [...] ikke hele Dagliglivet". Og han fortsatte med at pege på at "et Folks indre Historie" omfattede meget mere, nemlig "hvorledes der arbejdes og virkes, hvorledes derved Samfundsklasserne formes, og hvorledes ovenover Klasserne Staten bygges op" (Erslev, Troels-Lund nekrolog:51).

Om Erslev ligefrem i disse formuleringer opstiller en teori om drivkræfter i historien, med økonomiske forhold og klassesdeling som de grundlæggende, kan måske diskuteres, men der synes i hvert fald at ligge et program for syntesens elementer og samtidig en klar tilkendegivelse af en samfundsopfattelse. Det er en sammenhæng der ikke er tilfældig. Samfundsopfattelse og de krav der stilles til en adækvat samfundsbeskrivelse af historisk karakter, er naturligt nok kongruente størrelser, og jo mere man søger at fremanalysere de strukturer der bærer de radikale historikers synteseprægede arbejder, jo mere vil man se sammenhængen mellem deres samfundsforståelse (eller ideologi) og deres videnskab.

Også for Fridericia spillede syntesen en central rolle i hans fagopfattelse. Det kommer fx frem i den anmeldelse, han skrev om Erslevs *Erik af Pommern* i 1901:

"Naar Kr. Erslev udsender et nyt stort historisk Arbejde, kan man med Tryghed vente at finde flere forskelligartede Egenskaber ved det. Det vil bringe en Fremstilling af det behandlede Emne, hvor Kritikens fineste Brod har været vendt mod hver Enkelthed i den historiske Overlevering, og hvor derfor den Bygning, der rejses, er rensset for gamle Slakker, grundet med al den Sikkerhed, der i det hele kan naas. Men det vil bringe mere. Det vil ikke alene fortælle, det vil ogsaa analysere, opløse den behandlede Tids Udvikling i bestemte Traade, som det stadigt vil have i Erindring, i det hele forfølge den med den yderste Kraft. Herpaa vil Værkets Komposition være beregnet. Men disse Traade vil det igen slynge sammen, vise, hvorledes de virker i Forening, med hverandre eller mod hverandre. Og det vil endvidere se disse Traade i deres Forbindelse med Fortid og Fremtid og derved i det hele

bestemme den behandlede Perodes Plads og Betydning i Danmarks historiske Udvikling" (Pol. 20/5/1901).

Det er idealet for den historiske fremstilling der her beskrives. Videnskabsidealet er positivistisk med brug af den moderne kildekritik, analyse af enkeltheder, og det hele holdt sammen af udviklingstanken som overordnet element. Vi har ovenfor set hvordan han har fremhævet noget lignende hos Sars hos hvem han også fremhæver værdien af "original Tænkning". Med dette mener han formentlig historieopfattelse, synet på hvilke sammenhænge der er væsentlige, og det kommer måske særligt tydeligt frem i hans anmeldelse af Erslevs *Valdemarernes Storhedstid* (Pol. 17/10/1898). Han konstaterer her med tilfredshed at Erslev har forladt hvad han kalder "Linimetoden, den følgerette, men til dels noget ensidige Gennemførelse af et enkelt Synspunkt" - og her tænker han vel først og fremmest på undersøgelser som *Konge og Lensmand* og *Dronning Margrethe*. Disse tidligere værker har haft "deres store grundlæggende Værdi, men til dels ogsaa deres Svagheder" ved denne metode. Men i dette værk har Erslev "lagt betydeligt større historisk Fantasi for Dagen", og det hænger sammen med at han "hæver sig til en langt bredere Fladebehandling". Med dette sidste mener Fridericia bl.a. at han benytter sig af en komparativ historisk metode, d.v.s. bringer den danske udvikling ind i en større europæisk sammenhæng.¹⁸ Men der ligger også en tilfredshed med den historieopfattelse som kommer til udtryk netop i denne evne til at perspektivere stoffet:

"Bogens Styrke er imidlertid ikke alene dens, om man vil, empiriske Forskning, den er tillige den dybe og vidtgrenede Tænkning, der er forenet med denne Forskning, Tænkning over Sammenhængen imellem Problemerne i selve Valdemarstiden og dem i den øvrige europæiske Historie, [...] Tænkning over Valdemarstidens Plads i Europas almindelige Udvikling med det omfattende Perspektiv ud til de første Karolinger som de sande Gerningsfæller af dens Fyrster".

Denne *interesse for de store linier* som ikke viger tilbage for historiefilosofisk prægede synspunkter på udviklingens forløb, er noget ganske karakteristisk for Fridericias historiesyn. Også hos ham finder man en stærk interesse for samfundsbeskrivelse og samfundsudvikling, som står i klar

¹⁸ Jf. også Pol. 19/10/86, 2/12/89, 14/4/00.

modsatning til den idealistiske statshistorie der karakteriserede historismen. Ganske vist startede han selv inden for rammerne af denne tradition; hans bøger om Chr. IVs udenrigspolitik er netop koncentreret om staten og dens forhold til fremmede magter, et emne der stod centralt hos historikerne, og i materialevalg og materialebearbejdelse må han siges at betræde samme veje som mange historistiske historikere.¹⁹

I løbet af 1880erne fremtræder Fridericia imidlertid som en historiker klart præget af positivistiske standpunkter, ja han proklamerede sig efter sigende som positivist over for sine studenter.²⁰ Hans opfattelse kommer bl.a. til udtryk i hans mange anmeldelser af Troels-Lund og herunder hans stillingtagen i diskussionen mellem denne og den tyske historiker Dietrich Schäfer om kulturhistorie.

Schäfer havde omkring 1890 rettet et kraftigt angreb på den kulturhistoriske retning og ikke mindst vendt mod Troels-Lund.²¹ Denne svarede i 1894 med skriftet *Om Kulturhistorie* som Fridericia anmeldte i *Politiken* (Pol. 10/1/94).

Efter Fridericias referat havde Schäfer hævdet at staten, dens vorden, vækst og beståen er det eneste midtpunkt for historieforskningen; som god historist fremhævede han tillige de sædelige kræfters afgørende betydning og mente at kulturens fremskridt burde "maales efter Udviklingen af Hengivelsen til Fællesskabet inden for Staten". Men over for dette standpunkt var Fridericia ganske som Troels-Lund helt uenig: "At Kulturens Fremskridt skal maales efter Styrken af Følelsen for Stat og Fædreland (og dette synes i Virkeligheden at være Kærnen i Schäfers hele Tankegang), er en himmelskrigende Paastand." Tværtom er fremskridtene sket ikke i staten, men i kamp mod den.

Hvad angår Troels-Lunds særlige form for kulturhistorie hvor dagliglivet er det centrale, var Fridericia dog - ligesom Erslev kritisk. Det får simpelthen for meget plads i forhold til både "Kulturens finere og betydningsfuldere Former" og den politiske historie.

Denne kritik havde han tidligere fremført i uddybet form i sin anmeldelse af Troels-Lunds *Forberedelse til bryllup* i 1890 (Pol. 27/5/1890). Det er spørgsmålet om "den rette Form for Kulturhistorie, som i det hele taget

¹⁹ Således vurderes det også i Brickas anm. af disputatsen, HT 4.R.V:L. 84 f. Jf. Ellen Jørgensen 1943/64:135; Ladewig Petersen 1979:v f.

²⁰ Ladewig Petersen 1978:154.

²¹ Ellen Jørgensen 1943/64:127 ff.

er i Færd med at trænge frem i den moderne europæiske Historieskrivning under en forhaabentlig snart hendøende Protest fra konservative Historikere", som interesserer ham. Her ville han nok indrømme det daglige liv en vigtig plads som "den Jordbund, den omgivende Luft og Belysning, hvorfra Tidsalderens Begivenheder henter Næring, Form og Farve". Men samtidig ønskede han at fremhæve at det "i sidste Forstand ikke (er) det til Grund liggende, men noget afledet, og det hvorfra det er afledet er ingenlunde mindre kompliceret, ingenlunde lettere gribeligt, ingenlunde lettere at bestemme i Hovedtræk". Dagliglivet er nemlig "i en væsentlig Grad [...] bestemt ved Tidsalderens Ideer, ved Samfundslivet og Aandslivet". Disse forhold er for Fridericia "det vigtigste kulturhistoriske Element, det udviklingsfostrende", hvormed han placerer sig inden for de samme rammer for en moderne historisk samfundsvidenskab som bl.a. også Mill havde udstukket.

Konklusionen på disse overvejelser om Erslevs og Fridericias forhold til faget og dets genstandsområder må være at syntesen indgår som en fuldt gyldig del af den videnskabeligt arbejdende historikers arbejdsområder i deres fagopfattelse. Også på dette felt kan vi da konstatere overensstemmelse med Høffdings erkendelsesteoretiske overvejelser. Som tidligere vist indgik syntesens nødvendighed som et led i Høffdings vidensopfattelse.²² På denne baggrund er det da ikke overraskende at også historikere inden for den samme videnskabsteoretiske konception betragtede syntetiserende arbejde som en integreret del af den historievidenskabelige praksis.

3. UDVIKLINGSTANKE OG KOMPARATIV METODE

For de radikale historikere var den grundlæggende forestilling i deres opfattelse af længere historiske forløb og dermed også det centrale strukturerende element i deres synteser, en *udviklingstanke*. Dette er fremgået klart af det foregående, og vi skal i de næste afsnit se nærmere på hvordan deres synteser i praksis bæres af denne tanke. Historien skulle, mente Erslev, studeres som en sammenhængende kæde af årsager og virkninger, en kæde der blev set i et udviklingsperspektiv der igen i hovedsagen var præget af fremskridtstanken. Det skorter som vist ikke på udsagn til belysning heraf.²³

²² Se ovenfor s. 111.

²³ Erslev, Macchiavelli:958, Erslev, Folkemængde, jf. ovenfor s. 144 og 157, og Erslev, Feudalisme:298.

Hvor snævert forbundet historie og udviklingsopfattelse er, ses ligeledes i den tidligere nævnte leksikonartikel, hvor det bl.a. hedder, at "mange Folk staar for os som uhistoriske, fordi vi ikke hos dem formaar at paavise en virkelig Udvikling" (Erslev, Historie:507). Når udviklingstanken nærmere skal karakteriseres, må man imidlertid konstatere at Erslev ikke forestiller sig en lige og ubrudt udvikling. Der vil kunne forekomme tilbageslag og stagnation i et historisk udviklingsforløb, men set over et langt perspektiv er udviklingen dog at betragte som fremskridt. Hans egen skildring af "Historieskrivningens Historie" i den pågældende artikel er et godt udtryk herfor. I et tidligere afsnit om "Fremstillingsformer for Historieskrivning" forstås udviklingen endog, så vidt jeg kan se, ud fra en Comte'sk udviklingsmodel: På det ældste trin, krønike trinnet, er "Forklaringen af Sammenhængen" teologisk, på det næste trin, det "pragmatiske" er den "ensidig teleologisk", hvorefter den i 19. årh., den "udviklende eller genetiske" fremstilling, bliver kausal, svarende til Comtes teologiske, metafysiske og positive stadi i videnskaberne udvikling. Udviklingen er dog ikke dermed slut, men går efter Erslevs opfattelse videre i retning af en mere komparativ historie, som beskrevet nedenfor.

Vi skal senere se en tilsvarende fokuseren på udviklingstanken hos Fridericia,²⁴ men kan på dette sted inddrage Marcus Rubins opfattelse. Rubin og Erslev havde siden skoletiden været nære venner, og Rubin var i sin historiske produktion stærkt præget af samme slags fagopfattelse som Erslev.²⁵ Når det drejer sig om udvikling, betoner han måske nok stærkere at der ikke er tale om en regelret ubrudt udviklingslinie i historien. Fremskridt er der sket, men vejen har været bugtet: "Udviklingen maa have Fart, selv med fare for Tilbageslag, billigere er Livet nu engang ikke. Vil man af den grund blive staaende paa Stedet, eller synes man at hine Tider var de bedste, hvor man gav sig af med at marche paa Stedet, ja, saa løber Livet, trods dette Tilbageslag, fra én alligevel. Dette er *mit* Blik paa Historien, og ud fra dette Synspunkt læser jeg den og yder mit diminutive Bidrag til Skildringen af den." (Rubin, Berl.T. (aften) 1/5/1895).

I en ikke meget senere anmeldelse af A.D. Jørgensens bind af *Danmarks Riges Historie* formulerer han dette modificerede udviklings- og fremskridtssynspunkt ved at sammenligne historien med en strøm:

²⁴ Jf. iøvrigt Ladewig Petersen 1979:viii-ix.

²⁵ Om forholdet Erslev-Rubin se Rerup:15-20, om Rubins historieteori a.a.:47 ff.

"Lad end derfor forstaaelsen af Udviklingens Gang være Historiens Blomst, saa findes den ikke paa Alfarvej. At vise Muligheden for at de Begivenheder, der indtraf, kunne ske, er vel overalt paa sin Plads, men at ville paavise en Nødvendighed for at Udviklingen fik den nu kendte Retning, ja at der endog var direkte Forberedelse dertil, er en yndet, men ofte forfejlet Idræt. Det er efter mit Skøn saa langt fra Historikerens Opgave stadigt at konstruere Udviklingslinier, at han tværtimod under Skildringen af en Tid stedse maa lade os forstaa, at Historien ikke er en Strøm, som vi ad den lige Vej kan følge fra Kilden til Havet, men langt snarere er som de Flodnet, hvor Forsyningen ofte sker gennem Kilder, der skjuler sig for vort Blik, hvor mange Løb siver bort, uden at Øjet kan følge dem, og hvor snart et Fald i Flodlejet, snart en vældig Klippeblok bestemmer og forandrer Flodens Retning og Styrke" (Rubin, Mænd & Bøger:38-39, opr. i Tilskueren 1897).

Generelt må det således siges om den radikale tradition i første generation - men forøvrigt også i anden generation - at den går ud fra en udviklingstanke der ser begivenheder og forhold i en årsags-virkningssammenhæng, men at der er tale om en modificeret udvikling, forstået på den måde at der kan være tale om tilbageslag og svinkeærinder. Under en overordnet synsvinkel er udviklingen imidlertid præget af fremskridt. Man er således klart præget af de samme synspunkter, som fx Mill og Høffding var talsmænd for. I deres erkendelsesteori udgjorde desuden sammenligning "grundformen" for al erkendelsesvirksomhed.²⁶ Det synes at være forestillinger af en sådan karakter, der ligger bag, når Erslev - i hvert fald fra slutningen af 1880erne - kombinerer udviklingstankegangen med en strukturbetonet betragtning af samfund. Han begynder at operere med hvad han kalder en *komparativ metode*, hvis grundlæggende præmis synes at være at samfund (og institutioner) følger bestemte udviklingsmønstre. I leksikonartiklen om *Historie* fra 1898 beskrev han, som vi ovenfor har set, nogle nye tendenser inden for faget. Ved at interessere sig for masserne og samfundstilstandene var man kommet ind på emner hvor det var lettere at påvise lovmæssigheder; herved blev sammenligning mellem forskellige samfund mulig og

²⁶ Se ovenfor om Mill s. 91 ff og om Høffding s. 96 ff.

komparativ historie ville måske være fremtidens løsen.²⁷

Allerede i disputatsen var Erslevs problemstilling udsprunget af et spørgsmål om det danske samfund skulle have udviklet sig anderledes end den almindelige udviklingstendens i de øvrige europæiske lande, og nogle år senere, i en - ellers kritisk - anmeldelse af Ludvig Holbergs disputats *Kong Valdemars Lov (Tilskueren 1887)* plæderede han for anvendelsen af den komparative metode:

"Forf. indskrænker sig ikke til at studere vore Statsforhold efter de indenlandske Kilder; han søger ogsaa at oplyse dem ved Sammenligning med Udlandets Stater [...] Det er den komparative Metode, der i andre Videnskaber har bragt saa store Resultater [...] Hvis vi vil vinde frem til en indtrængende Forstaaelse af vore ældste Samfundsformer, er det denne vej, man maa slaa ind paa. Hidtil har den kun været meget lidt brugt [...] Det middelalderlige Danmark maa ses paa Baggrund af det middelalderlige Europa; med alle Forskelligheder i Enkelthederne er der en saa stor Grundlighed, at en Sammenligning er berettiget og vil være yderst frugtbar" (a.a.:88) .

Denne metode bærer stærke mindelser om Mills metoder til videnskabelig erkendelse og ligger under alle omstændigheder langt fra historismens insisteren på fænomenernes individualisme og "Einmaligkeit". Erslev mener nok at den "sammenlignende Fremgangsmaade er [...] meget vanskelig at anvende" (sst.), men hans undersøgelser over og opfattelse af Valdemarstiden er solidt baseret på den. Allerede i Holberg-anmeldelsen tilkendegiver han sit grundsynspunkt:

"Valdemarernes Danmark staar da i sin hele Samfundsbygning paa det Stadium, hvor de ældre europæiske Stater stod flere Aarhundreder før - og dog lever Valdemarerne samtidig med Plantageneterne i England, med Stauferne i Tyskland. Hvad der er naturgroet i Danmark, udviklet indefra, det ligner Forholdene i hine Stater saa meget tidligere; jævnsides gaar der imidlertid en Paavirkning fra Samtidens Lensstater og fra det Kongedømme, der vokser op i Kampen mod Lensmænde-

²⁷ Erslev, Historie:507.

ne. Det er dette udviklede, dialektiske Forhold, det er nødvendigt at have skarpt i Øje, naar man vil anvende den sammenlignende Metode" (a.a.:89 f.).

Vi kan altså konstatere at Erslev regner med at samfund har en "naturgroet", indre udvikling, og at denne udvikling ligner udviklingen i andre samfund, følger ensartede regler eller love som muliggør en meningsfuld sammenligning der tillige kan bruges i forklarende øjemed. Denne indre udvikling kan imidlertid påvirkes af udefra kommende faktorer, hvilket medfører hvad Erslev kalder "et dialektisk Forhold", hvilket vel må forstås som en vekselvirkning mellem det naturgroede indre og de ydre påvirkninger. Tankegangen minder påfaldende om en af de grundlæggende præmisser i Buckles opfattelse af en civilisations (d.v.s. et samfunds) udvikling.

Det samme synspunkt gælder for institutioner. Selv om der fx kan være store forskelle på lensvæsenet i de forskellige lande, ja selv inden for samme land kan det indeholde talrige afvigelser, så gemmer der sig alligevel "under alle Afvigelser [...] en stor Grundlighed og et indre Slægtskab". At det forholder sig sådan, hænger sammen med at "Lensvæsenet er opvokset til en vis Tid i et vist Land, og fra sit oprindelige Hjem i Frankerriget har det saa bredt sig videre og mere eller mindre paavirket alle Europas Lande" (Erslev, Feudalisme:251 f.). Lensvæsenet er altså et eksempel på en ydre faktor der kan indgå i et "dialektisk forhold" med landenes/samfundenes "naturgroede" udvikling. Valdemarernes statsordning er således "national i sine Grundtræk, upaavirket af den fremmede Feudalisme", men da den feudale tankegang på denne tid "gennemtrængte Alle", var det "naturligt, at (den) ogsaa maatte paavirke Danmark" (a.a.:285, jf.297).²⁸

Som venteligt spiller disse strukturelt betonedede synspunkter en central rolle i *Valdemarernes Storhedstid*. Jeg skal i næste afsnit indgående tage dette væsentlige værk op til belysning af Erslevs videnskabsforståelse, herunder syntesen. Her kan vi blot fremhæve at han lægger stor vægt på den europæiske baggrund til forståelse af Valdemarstiden. Dels ved at pege på impulser udefra, som fx at monarkiets våggen til nyt liv i Vesteuropa kan have spillet en særlig rolle for Valdemarernes stræben.²⁹ Dels - og vigtigere - ved at se udviklingen i Danmark o.1200 som parallel til udviklingen i Europa

²⁸ Jf. Burrow:102, om positivismens fremhævelse af "the nature of things" m.h.t. social organisation.

²⁹ Erslev, Valdemarerne:267.

o.7-800: "[...] det er *ligeartede Forhold*, der har ført til, at Valdemarernes Stræben og Maal ligner dem, der i videre fremskredne Dele af Europa var fremme et halvt Aartusinde før" (Erslev, Valdemarerne:270, min udhæv.). Disse strukturelle ligheder sætter ham tillige i stand til dels at forstå/forklare periodens glans, dels at "kaste Lys over, hvorfor denne Glans blev saa kortvarig" (a.a.:272).

Betragtningerne implicerer således en forestilling om en "naturlig", fremadskridende samfundsudvikling hvor forskellige samfund som en totalitet tilsyneladende gennemgår de samme stadier, omend i forskelligt tempo og trods alle uligheder. Det er en opfattelse som ikke var ualmindelig blandt evolutionsteoretikere, og som bl.a. J. S. Mill også var talsmand for.³⁰

Også for Fridericia spillede den komparative metode en central rolle. I en anmeldelse af Matzens *Danske Kongers Haandfæstninger* anskuer han den som et uomgængeligt supplement til kildekritikken, især når materialet er vanskeligt tilgængeligt: "Vore Kilder til det 13de og tildels ogsaa til det 14. Aarh.s Historie er saa magre og deres Udtryk og Betegnelsermaade [...] saa lidet faste, at næsten hele Retsudviklingen maa tages op til kritisk Drøftelse for at hjælpe til deres Tolkning, og endda saa vil det være nødvendigt at kaste Blikket ud over Landets Grænser for ved sammenlignende Forskning at se at komme videre" (Pol. 2/12/89).

Ligesom Erslev kommer Fridericia i sin anmeldelse af Holbergs disputats ind på at sammenligninger med tilsvarende forhold i udlandet vil være en frugtbar vej at slå ind på, "naar den benyttes med Grundighed og metodisk Kritik" (Pol. 19/10/86). Tilsvarende synspunkter kan findes i andre anmeldelser, når lejlighed gives, som fx i den i foregående afsnit citerede af *Valdemarernes Storhedstid*.³¹

Vi kan altså konstatere at der ikke hos Erslev og Fridericia i deres egen forståelse af faget histories opgaver og mål er nogen hindringer for den videnskabelige syntese. Tværtimod indgår den som et naturligt element, og når Erslev i 1911 kan beklage mangelen på en syntese for Danmarkshistoriens vedkommende efter hans generations nye synspunkter, er det da også netop udtryk for dens ønskelighed.³²

I betragtning af de videnskabs- og erkendelsesteoretiske overvejelser

³⁰ Se Burrow:266 og iøvrigt ovenfor s. 91 f. Tilsvarende hos James Mill, Burrow:47. Også Spencer opfattede samfund som systemer med visse udviklingslove, a.a.:193 ff.

³¹ Anm. af P. Munchs disputats Pol. 14/4/00 og af Erslev, Valdemarerne Pol. 17/10/98.

³² Erslev, Slægtled:218.

som var deres nærmeste forudsætninger (Mill og Høffding), ville det da også være påfaldende om det modsatte skulle være tilfældet. Derimod var der i deres historieteoretiske anskuelser en række indbyggede problemer som i og for sig var egnede til at rejse spørgsmålet om en synteses videnskabelighed. Dette skal vi senere tage op. Foreløbig skal vi prøve at se nærmere på hvordan hhv. Erslev og Fridericia i praksis udøver det syntetiserende arbejde, og her især hæfte os ved den historieopfattelse der hjælper dem til at strukturere sammenhængende forestillinger om samfund og deres udvikling.

4. SYNTESSEN I PRAKSIS HOS ERSLEV

A. Valdemarernes Storhedstid (1898)

Hovedsigtet med den komparative metode er selvfølgelig først og fremmest *samfundsbeskrivelsen*. I sig selv giver det kun én - om end en vigtig - side af syntesen. Kombineret med udviklingsforestillingen bliver der imidlertid grundlag for en samlet opfattelse af et samfunds udvikling.

Hvordan Erslev i praksis forestillede sig og udførte en syntese af denne karakter fra bunden, giver uden tvivl *Valdemarernes Storhedstid* fra 1898 det bedste indtryk af. Vi har tidligere konstateret hvordan denne undersøgelses grundlæggende præmisser netop er udviklingstanken og en samfundsbeskrivelse bl.a. baseret på den komparative metode. En nærmere analyse af dette værk vil kaste lys over væsentlige træk i Erslevs samfundsopfattelse, forståelse af historiske drivkræfter og det historisk betydningsfulde, syntesekonstruktion og ideologi.

Valdemarernes Storhedstid er disponeret efter et slags "hierarkisk" princip. Der indledes med nogle grundlæggende undersøgelser af nogle materielle forhold i samfundet på Valdemarernes tid (jordvurdering og matrikelansættelser, kronens indtægter). Disse "studier" har overvejende karakter af kildekritiske analyser. De er helt upersonlige, stringente forsøg på at analysere centrale aspekter af en samfundstilstand (men ikke derfor blottet for en række forhåndsantagelser om mennesker og samfund). Disse analyser anvendes så i stadig polemik med andre historikere i mere omfattende teorier om det pågældende samfund. "Hovedsider af Valdemarstidens Forhold" kalder Erslev selv denne del af bogen der omhandler landbrugets forhold, kronens indtægter og funktion, folketal og udviklingen af herremandsklassen.

Disse forhold danner sluttelig grundlaget for den egentlige syntetiserende samfundsbeskrivelse "Omrids til Karakteristik af Valdemarstiden". Teoretisk må Erslev således opfatte syntesen som fast forankret i kildekritiske

studier og - på et højere niveau - analyser af centrale sider af samfundstilstanden, som imidlertid må opfattes som bundet til kildematerialet. At den imidlertid også baserer sig på en lang række implicitte forestillinger hentet uden for kilderne - i historieopfattelse og ideologi - er dog evident.

En grundantagelse i denne beskrivelse af den danske middelalderstat er at samfundstilstanden er grundlaget for alt andet, især de politiske begivenheder. Der synes at være tale om et klart materialistisk grundsynspunkt hvor hovedinteressen samler sig om de økonomiske forhold. Det kommer klarest frem i den afsluttende syntese, men spiller også en rolle i detailstudierne som jo iøvrigt i sig selv først og fremmest er undersøgelser af centrale materielle forhold i Valdemarstidens danske stat.

Erslev formulerer hovedsigtet med bogen på de sidste sider. Han har ikke villet interessere sig for "Tidens store Personligheder", men søgt at finde "hvad der ligger bag ved Personligheder og Heltegerninger, stræbt at forstaa Tidens Levevilkår og Præg, dens fredelige Gerninger". Det resultat han er nået til, er at der til den ydre glans også svarer en indre blomstring, dvs. at "Valdemarstidens Storhedstid fuldt ud kan staa sin Prøve ogsaa *fra vor Tids realistiske Synspunkter*" (274, min udhævn.) Erslev vil altså gøre op med den traditionelle opfattelse af Valdemarstiden. Formuleringen må indebære at "realistiske synspunkter" lægger vægt på det daglige fredelige arbejde, organiseringen af samfundet, levevilkår, kort sagt samfundstilstanden snarere end tidligere tids læggen vægt på personer, dramatik og krigsbedrifter. Han siger dermed også noget om hvad han betragter som fundamentale drivkræfter eller forhold i samfundet, og det hele ligger klart i tråd med mange andre udsagn - både fra Erslev og Fridericia - om hvad der er historisk betydningsfuldt. Det er Erslevs hovedsynspunkt at denne Valdemarernes storhedstid har sin baggrund i økonomiske forhold, nemlig en økonomisk fremgang som i første omgang skyldes en udvikling af den europæiske handel. Med dette synspunkt - handelen som et grundlæggende element i den historiske udvikling - fremviser Erslev påfaldende lighedspunkter med John Stuart Mill for hvem distributionen af produkter var den interessante variabel i det økonomiske liv.³³

Det europæiske opsving i handelen (som iøvrigt ikke forklares) fører til byernes vækst og prisstigninger på alle produkter. Disse forhold giver nyt liv i landbruget. Samtidig ændres handelsvejene, og Danmark får handelsforbindelser med Europa hvis følge er prisstigning på landbrugsvarer

³³ Liedman 1975:261 f. Liedman påpeger i forlængelse af Birgitta Odén (1975 c), hvordan Weibull-skolen er præget af bl.a. denne opfattelse.

og jord. At "Danmark faar Europas Priser paa sine Varer" (246), har givet landbruget de kraftigste impulser og ført til hurtig udvidelse af det dyrkede areal. Samtidig kom Danmark nu i levende forbindelse med Europas hovedlande og blev økonomisk et led i datidens handelsverden (238-47). Men udvidelsen af det dyrkede areal forklares tillige som forårsaget af rigt høstudbytte, dvs. naturgivne forhold, uden at der dog gås ind på at diskutere dette (137). Ændringer i handelsvejene bruges til at forklare Valdemarernes erobringspolitik. Korstoget til Estland ses således som en sikring af herredømmet over handelsvejens østlige udgangspunkt og ikke ved henvisning til religiøsitet eller anden "metafysik" (240). Mens Slesvigs nedgang ikke skyldes Sven Grathes ødelæggelse i 1156, som Saxo siger, men handelsvejens omlægning (239).

Den økonomiske fremgang i landet er årsagen til andre ændringer i samfundet. "Folket" føler fremgangen og er derfor rede til at bringe ofre til det fælles bedste, som fx indførelsen af ledingsskatten som ordner krigsvæsenet, og af andre skatter som bringer orden i statens pengevæsen, letter kongernes reorganisering af statslivet i det hele taget og danner den "naturlige Baggrund" for storpolitikken (153). Den er samtidig baggrunden for fremvæksten af privilegerede klasser og delingen af det oprindeligt ensartede folk i et klassesamfund (249 ff.).

Alt i alt ses Valdemarstidens politik såvel som kultur således solidt forankret i rent materielle fremskridt med handelen som vigtigste faktor. Men alle disse "store sociale Fremtoninger" har efter Erslevs opfattelse ikke bare én årsag. Sådanne foreteelser "har oftest mange og sammensatte Aarsager". (Man kan sige at Erslev - iøvrigt i lighed med Mill og Høffding - går ud fra en pluralistisk forklaringsmodel.) Dette uddybes således:

"Den endelige Udformning af Herremandsklassen finder først sted i Valdemarstiden og hænger paa det nøjeste sammen med de andre store Reforme, som dengang udgik fra de ledende Statsmænd, ikke mindre med den Kulturbevægelse, der i denne Tidsalder greb Folket. Paa denne Tid og først da trængte i Danmark den Adskillelse igennem mellem en krigersk Overklasse og en fredelig, arbejdende Underklasse, der forlængst var blevet raadende i de fleste af Europas andre Lande" (233, mine udhævn.).

Reformernes grundlag er, som vi har set, den økonomiske fremgang, men "de udgik fra de ledende Statsmænd". Materialismen er med andre ord knyttet

nøje sammen med en opfattelse af personlighedens centrale rolle, i hvert fald når det drejer sig om politik (og åndsliv), hvilket kan genfindes overalt i Erslevs produktion, fra *Konge og Lensmand* til *Det 16. Aarhundrede*. Ovenfor er nævnt hans formulering at kongernes reorganisering "lettes" af de økonomiske fremskridt, ikke at den "betinges" eller lignende. Der synes her tale om en modifikation af den materialistiske grundopfattelse der tillægger de stærke personer stor handlefrihed inden for de af produktion og distribution fastlagte rammer. Denne personcentrering fører til en helt hermeneutisk indlevelse i Valdemarernes følelser: "De føler sig som det levende midtpunkt for alt Folket, men de tynges ikke ned af deres store Ansvar [...] Religionens Fremme og Fædrelandets Ære gaar i eet for Datidens store Konger" (260). De skal tjene fædrelandet.

I skildringen af Valdemarernes kongeideologi, d.v.s. deres selvforståelse, er Erslev ikke langt fra at beskrive sin egen opfattelse af statsmagtens opgave, når han bl.a. peger på at kongen skal give riget fred, værgede de svage og forfølge udådsmænd (258). Samfundet opfattes som et klassesamfund, men det er kongemagtens opgave at opretholde roen og bevare en balance, så de store ikke undertrykker de små. Og den samme ideologi ligger ganske klart bag hans vurdering af jordvurderingen og matrikelansættelserne, hvor han ganske vist konstaterer at administrationen ikke magtede at skaffe et rationelt grundlag for skatterne, men samtidig fremhæver at det der gjordes, "vidner om en kraftig Omsorg for Landets Bedste, en stor Myndighed hos Kongemagten i Datiden" (66). Jeg skal i en senere sammenhæng komme nærmere ind på statsopfattelsen. Nogle andre synspunkter omkring staten må dog nævnes her.

Erslev ser statsudviklingen i Danmark (og måske generelt?) som et trefaset forløb: Urstat - middelalderstat - nutidsstat. Men der er bemærkelsesværdigt nok ikke tale om et jævnt udviklingsforløb hvor kongedømmet/statsmagten "stedse mere udpræget faar Karakteren af at være en offentlig Myndighed". Tværtom er "Urstaten og Nutidsstaten paa adskillige Punkter i nærmere Slægtskab indbyrdes end med den middelalderlige Statsforfatning, der i Tid ligger mellem begge". Erslev nævner "alle Statsborgernes politiske Lighed" og den almindelige forsvarspligt som lighedspunkter i modsætning til den mellemliggende tids stænderadskillelse og adelens krigspligt.

"Det er det samme Træk, der her viser sig ved Kronens Indtægter. I Valdemarstiden har Kongedømmet ikke mere det patriarkalske Præg, der træder frem tidligere; Kongens Naturalindkomster, Undersåtternes personlige Pligter er

omsatte i Penge; men disse Penge er Skatter, og dette sætter sit præg paa hele Datidsstaten. Paa en særdeles tydelig Maade tegner Valdemarernes Kongedømme sig heri som den sidste Udløber af Oldtidsstaten, i skarp Modsætning til den særlig middelalderlige Udvikling, der for Danmark træder frem i Tiden umiddelbart efter den store Glansperiode" (164-65).

Der kan her i forbifarten noteres en interessant parallel til denne opfattelse - selv om tidsgrænsen måske sættes lidt forskelligt - hos Arup i hans Danmarkshistorie. I hans for nyligt udgivne *Gendrivelse af mine kritikere* hævder han,

"at 13. aarh. ikke blot i Danmark, men overalt i Europa, i politisk henseende har staaet den nyeste tid nærmere end de aarhundreder, der fulgte efter [...] Ved aar 1300 standsede den mægtige økonomiske fremgangsbevægelse, der karakteriserer udviklingen i det kontinentale Europa op dertil, og naturligt til slut i alle lande maatte føre til politiske institutioner, der staaer nutidslivet nær. Efter 1300 begyndte den stilstand i økonomisk og som følge deraf i politisk udvikling, der først over vandtes midt i 18. aarh. Det er en sidste rest af romantikken, forenet med en folkelig opfattelse af evolutionslæren at man almindeligvis tror at fortskriden i tid ogsaa betyder fremgang i politisk kultur ..." (Arup 1977, II:463).

Det erslevske grundmønster er således klart at genfinde i Arups større og mere omfattende syntese. For Erslev er statens indtægter et vigtigt aspekt i denne opfattelse af statsudviklingen, idet skatterne er væsentlige for statens funktioner.³⁴ Når borgerne "lader sig formaa til at yde en fast aarlig Skat til det offentlige" (148), er det ogsaa et udtryk for ændringer i statens karakter. Oprindeligt er der tale om en "folkelig Stat" med kongen som folkets fyrste, hvor statsborgernes pligter er personlige, dvs. at de personlig skal møde til landeværn eller yde kongen underhold. Men ydelserne skifter efterhånden karakter. Hærpligten overføres fra person til ejendom, og dens afløsning med penge begynder, ligesom underholdspligten afløses af en fast afgift eller skat. Statsborgernes pligter bliver tinglige og pengelige, staten er en territorial stat og kongen landets herre (sst.).

³⁴ Valdemarsstaten er "ubetinget den, der er videst fremme" i forhold til 1600-talsstaten, i det mindste m.h.t. indtægternes karakter, Erslev, Valdemarerne:164.

Reformerne i Valdemarstiden ses således også i lyset af nogle mere generelle forestillinger om statslivets udvikling. I denne udvikling spiller også stænder- eller klassesdelingen en central rolle. Erslev betragter den som noget negativt. Opkomsten af den skarpe forskel mellem privilegerede og upriviligerede bærer i sig kimen til det aristokratiske herredømme som han i andre sammenhænge er særdeles kritisk overfor, med dets undertrykkelse af det menige folk. Der er i grunden her tale om en indbygget dialektik i opfattelsen: En samfundsmagt, in casu herremandsklassen, kan udvikles som en nødvendig del af samfundsstrukturen, men den indeholder i sig kimen til en udvikling der på et tidspunkt gør den til en belastning og dermed fremkalder nogle modsætninger der til slut fører til en ændret magtfordeling og dermed en ny balancetilstand. Man kan beskrive en *dialektisk forklaring* som en forklaring hvor virkeligheden opfattes som et ustabil system i forandring. Systemet indeholder "systemfaktorer, som *samtidigt* med at de er en nødvendig betingelse for systemet, samtidig med at de får systemet til at fungere, *også* gør at systemet er ustabil, gør at systemet ikke kan blive ved at fungere, eventuelt fordi de er i modsætning til andre systemfaktorer". En sådan systemfaktor kan kaldes "et dialektisk punkt" (Adolphsen & Busck, 86-87). Der er - som vi senere skal konstatere - rundt om i Erslevs produktion forklaringer af denne type som iøvrigt også spiller en vigtig rolle i Fridericias historieteori. Der synes således at være tale om et vigtigt moment i den radikale historieteori.³⁵

Udviklingen af en herremandsklasse eller adel hænger sammen med dels en generel udvikling i Europa, dels ledings- og skattereformen som fritog bønderne for hærpligt, mens en særlig stand skilte sig ud som rigets forsvarere. At det kom dertil, hang efter Erslevs mening også sammen med at bønderne af natur var fredeligt anlagte. De blev under den økonomiske fremgang i stigende grad optaget af det fredelige arbejde med jorden og overlod gerne krigspligten til andre (227, 250). Ud fra denne grundantagelse kan Erslev hævde at bøndernes store flertal "vist nok med Glæde" har hilst disse forandringer.

Der er næppe kildebelæg herfor, men ud fra Erslevs hele ideologi er det den "naturlige" reaktion, og det bestemmer tolkningen (227). Men ordningen hænger iøvrigt også "naturligt sammen med hele landets Kulturudvikling", og synes således at blive betragtet som et civilisatorisk fremskridt (trods klassesdelingskonsekvensen).³⁶

³⁵ Se fx a.a.:256, 273.

³⁶ Erslev er nu i det hele taget ikke særlig konsekvent. Således taler han senere om, at disse

Et tilsvarende ræsonnement gør sig gældende, når Erslev om samme sag bemærker at "for den *frihedskære* Bondestand har det sikkert staaet som et stort Offer, at den over for Staten forpligtede sig til en stadig Skat, og det kan kun være gennemført i et Øjeblik, da alle følte, hvor meget de skyldte Staten og dens Repræsentanter" (150, min udhævn.).

Når det lod sig gøre, skyldtes det også gennemførelsen af en mere retfærdig jordvurdering hvor den vigtigste forudsætning synes at være en medfødt trang hos bønderne til lighed - eller måske snarere retfærdighed, eller i hvert fald en bestræbelse fra kongens side på en retfærdig fordeling af byrderne (3, 86, 250).

Der gives således med disse træk et billede af en harmonisk samfundsorden under Valdemarerne (men samtidig en der i sig bærer kimen til eftertidens harmoniløse klassesamfund). Lighed, frihed og fredsommelighed er dominerende træk hos folkets brede masse, og således må det alt i alt konstateres at Erslev i denne samfundsbeskrivelse indarbejder en række centrale elementer fra den radikale ideologi. Den videnskabelige opbygning af syntesen forhindrer ikke at en række væsentlige præmisser og ræsonnementer har åbenlyse forbindelseslinier til den politiske ideologi, ja det må siges at de fleste syntesebærende elementer er i fuld overensstemmelse med den.

Går vi til Erslevs øvrige produktion med syntesekarakter, vil man konstatere det samme forhold. De generelle forestillinger der bruges til opbygningen af helhedsbilledet, og de faktorer der trækkes frem som væsentlige i og for udviklingen, kan vanskeligt skilles fra ideologien. Historieopfattelse og politisk opfattelse er to sider af samme sag, og det sætter sit præg ikke alene i de længere linier, men også helt ned i detailforklaringer.

Allerede i *Konge og Lensmand* kan det konstateres. Disputatsen kan - som tidligere nævnt - næppe i egentlig forstand kaldes en syntese. Der er tale om en analyse af en enkelt omend væsentlig faktor i samfundet, men elementer af syntesekarakter dukker op, dvs. sammenhængsskabende faktorer af en mere generel karakter.

B. Konge og lensmand (1879)

skatter medførte stærkt forøgede byrder, skærpede tvangen og førte til trældommens åg "inden det 13. årh. var løbet ud", a. a.: 255.

I sin disputats baserede Erslev sig på en række metodiske forudsætninger som forekommer klart funderede i en positivistisk videnskabsopfattelse. Hans problem var den eksisterende opfattelse at statsomvæltningen i 1536 styrkede adelens stilling i landet. Dette, mente han, "strider mod den indre Sandsynlighed og mod den almindelige evropæiske udvikling" (11). Forholdet er nemlig det at i Europa går tendensen på denne tid i retning af "det kraftige, næsten enevældige Monarki" (3), og Erslev stiller spørgsmålstegn ved at udviklingen i Danmark skulle være fundamentalt anderledes (4). Han må altså også her gå ud fra en tankegang om at ensartede samfund udvikler sig efter ensartede mønstre.

Dernæst opfattede han magtforholdet i staten ud fra en balanceteori: stiger kongemagten, så synker de privilegerede stænders magt (sst.). Han mente at lensvæsenet kunne give "en ligefrem Maalestok for Magtforholdet" (13) mellem konge og adel: "En Udvidelse af Regnskabslenenes Omraade bliver et lige saa sikkert tegn paa en stigende, som en Udvidelse af Adelslenene paa en synkende Kongemagt" (20).

I stedet for at undersøge begivenhederne umiddelbart o.1536 ville han beskrive tilstanden gennem det 16. årh. for at få fat i statsomvæltningens virkninger i mere dybtgående forstand. Dette må vist også siges at være i god overensstemmelse med positivistisk tankegang, hvor undersøgelser af samfundstilstande netop foretrækkes på bekostning af den i nogen grad uglesete begivenhedshistorie.

Også udviklingstanken er af væsentlig betydning. Erslev bruger flere gange udtrykket "Strømmen" som billede på en udviklingsgang, dvs. den går i en bestemt retning, måske ligefrem efter nogle iboende lovmæssigheder. Denne strøm kan der gøres forsøg på at vende, således som Kristjern II gjorde det, da han søgte at bremse adelens voksende magt, men forgæves (50). Der skal åbenbart mere til, som fx den sociale bevægelse, dvs. modsætninger mellem stænderne eller klasserne, som opstod i 1520erne i følge med reformationsrørelserne (57). Det ender med en "Klassekamp" (81), nemlig Grevens Fejde, og denne resulterer i en ændret udvikling til kongemagtens fordel, "strømmen har vendt sig" (86), "hele Udviklingsgangen i Danmarks Historie havde taget en ny Retning" (154). Og Erslev er tilbøjelig til at se kimen til statskuppet i 1660 ligge i statsomvæltningen i 1536 hvor grundlaget for kongedømmets magtstilling blev lagt, således at der er en direkte udviklingslinie mellem de to punkter, og således at man ikke behøver at ty til eksterne forklaringsfaktorer (påvirkninger fra den europæiske udvikling (Schiern) eller til adelens selvopløsning (Fridericia) for at forklare 1660 (209).

Når det drejer sig om forklaringsfaktorer, er det iøvrigt påfaldende hvor vigtig en rolle den kraftige, dvs. energiske og evnerige, konge spiller for udviklingen. Det gælder Kristjern 2 (se fx 35), og det gælder i særlig grad Kristian 3. Med sin sejr i 1536 ændrede kongedømmet udviklingen. Det standsede landets opløsning under adelen og "bragte Kongedømmets og Statens Tanke til Sejr" (157). Garantien for at den "ikke vendte tilbage i sit gamle Spor" lå hos kongen (90). Set i en større sammenhæng vil det, så vidt jeg kan se, sige at Kristian 3.s person hjælper en almeneuropæisk udviklingstendens igennem i Danmark, snarere end at han ligefrem selv skaber en sådan tendens. Er dette korrekt opfattet, synes Erslevs brug af den store personlighed som forklaringsfaktor at ligge på linie med Mills opfattelse, hvor de fremragende personer snarere end selv at skabe udviklingen og dens love havde deres funktion i at bestemme om en udvikling skulle finde sted og udviklingens tempo.³⁷

På en hel række væsentlige punkter er disputatsen således i undersøgelsens præmisser, metodik (statistikken som der tidligere er talt om), og strukturer præget af positivistiske centralforestillinger. Andre træk kunne fremdrages, men der er ingen tvivl om Erslevs videnskabsteoretiske ståsted.³⁸

Efter disputatsen fulgte for Erslevs vedkommende den lange tiårige periode hvor hans væsentligste indsats bestod i at udbrede kildekritikken som hovedmoment i videnskabeliggørelsen af faget. I denne periode udgav han af større arbejder kun *Dronning Margrethe* som kom allerede i 1882, og som ikke mindst fra Erslevs side var tænkt som et meriteringsarbejde med henblik på universitetsansættelse.³⁹ Der er tale om en monografi, en enkeltundersøgelse af Margrethes politik, men på baggrund af en samfundsbeskrivelse. Selv om der således heller ikke her er tale om en egentlig syntese, kan der dog af bogen udledes nogle vigtige elementer af Erslevs historieopfattelse, især omkring menneske- og samfundsforståelse, hvorfor der kan være grund til at inddrage den i denne sammenhæng.

C. Dronning Margrethe og Kalmarunionens grundlæggelse (1882)

³⁷ Men man kunne også pege på Hegels opfattelse af store mænd som redskaber for verdensånden, Gardiner:62 ff.

³⁸ Se iøvrigt Adolphsen & Busck:207 f.

³⁹ Brev Erslev til Georg Brandes 22/1/80, KB.

I Erslevs vurdering af menneskelige egenskaber rangerer dygtighed, handlekraft, virkelyst højt. Det er et karakteristisk træk i hans gennemgående vurdering af Margrethe (417 ff), og ligeledes i det positive han finder hos Valdemar Atterdag. Men hvor den hos Valdemar, negativt, er parret dels med rastløshed og uro, dels med samvittighedsløshed og troløshed, er Margrethes personlighed positivt karakteriseret ved klogskab og beherskelse (mådehold, evne til at begrænse sig) (418, 410).

Dygtighed og energi kan imidlertid - tilsyneladende - også overdrives. Om Niels Svarteskåning hedder det at "den overstrømmende Virkelyst, der i sin Tid havde gjort ham til Sørøver, anvendte han senere paa at skaffe sig Godser i Sverige" (269). Og endnu grellere med Abraham Brodersen der omtales som "vistnok en dygtig og energisk Mand; pengegrisk og godskær var han til det yderste" (267). Erslev fortsætter derpå med at skildre hvorledes han erhverver sig den ene ejendom efter den anden, med fine og især mindre fine midler: strenghed mod skyldnere, tvang m.m. Dette ligger altså også i Erslevs begreb om dygtighed og energi: at rage til sig, gøre sig velhavende, uanset midlerne. Ikke at han sympatiserede med det, men alligevel "dygtig og energisk". Det kan næsten forekomme som en karikatur af den unge industrialismes entreprenante kapitalister.

Fremfor alt gælder det hos Erslev at disse handlingsmennesker handler rationelt. Tydeligst kan det eksemplificeres i hans diskussion af Margrethes motiver til hendes gavmildhed over for gejstligheden (337 ff). Det har ikke blot været fromhed. Håndfaste politiske overvejelser har spillet ind: gejstlighedens magt over folket var så stor, og det nye kongedømme kunne nok trænge til yndest og god omtale at gejstlighedens gunst vanskeligt kunne betales for dyrt. Kirken kunne med andre ord tjene som kongemagtens ideologiske propagandainstrument. Erslev vil ikke afvise at fromhed også har spillet ind, men det har "naturligvis" blot været datidens almindelige fromhed. Den kølige realpolitiker Margrethe var vendt mod det praktiske liv og har derfor, efter Erslevs opfattelse, næppe været påvirket af de dybere strømninger i troslivet. Modsætningen mellem handlekraft og praktisk liv på den ene side og religiøsitet (metafysik) på den anden er karakteristisk for den rationelle ateistiske københavnerradikalisme. Margrethe fremstår således i Erslevs skildring i væsentlige henseender som eksponent for denne åndsretnings menneskeideal.

Det er vel bl.a. derfor skildringen i det hele taget er så centreret om den store personlighed som drivkraft i det historiske forløb. Men opfattelsen ligger nok dybere end som så og har vel sammenhæng med liberalismens

individualisme såvel som med historismens fremhævelse af store personligheder som bærere af de verdenshistoriske ideer eller eksponenter for historiens ånd, som hos Hegel.

Det kan føre direkte over til Erslevs *samfundsopfattelse*, hvor - som det allerede klart fremgår af *Konge og Lensmand* - den handlekraftige hersker spiller en central rolle som bærer af statsmagten. Stats- eller kongemagten indtager nemlig den helt centrale funktion i Erslevs forståelse af middelaldersamfundet. I hans syn på den historiske udvikling i Danmark ser han folket som en enhed indtil midten af det 13. årh., hvorefter der er sket en stænderopdeling med deraf følgende modsætninger hvoraf den vigtigste synes at være aristokratiet over for folket som stort set er lig bønderne. Aristokratiet synes af natur tyranniske undertrykkere af bønderne (3 ff., 9).

Gejstligheden står som en stand for sig der ikke naturligt er allieret med adelen, men som tværtimod ved den verdslige adels vækst, dens "Lovløshed og Rovgjerrighed", naturligt kan indgå forbund med kongemagten. Det opfattes altså som naturligt at stænder/magtfaktorer i samfundet allierer sig med hinanden over for en stærkere stand/magtfaktor som de måtte føle sig trængt af.

Borgerskabet spiller ingen nævneværdig rolle i Danmark på dette tidspunkt, men Erslev opfatter det generelt som frihedselskende (361), og, hvis deres erhverv er handel som hanseaternes, som af natur frihandelsfolk, liberalister.

Over for disse samfundsklasser står kongemagten hvis primære opgave det er at skabe og holde ro og orden i samfundet, gøre ret og skel og sikre rigets enhed. Dertil kræves magt, og Erslev ser da også med sympati på Valdemars og Margrethes bestræbelser på at udvide deres magt, forudsat konsekvensen heraf bliver "folkets velfærd" (fx 352):

"(Margrethes) Maal var et socialt. Indre Ro og Orden forenet med ydre Uafhængighed var den Gave, Margrethe ville bringe sine Undersaatter, og det Middel dertil, der stod for hende som det eneste, var at udstyre Kongedømmet med den størst mulige Myndighed. Monarkiet skulle bringe Staten den Fred, der var forsvunden under Stormændenes Regimente; man skulle bort fra de lovløse Tilstande [...] og dette kunne kun ske ved at knække Aristokratiets Myndighed." (290).

Dette hovedsynspunkt at en enkelt gruppe ikke skal styre - og da slet ikke aristokratiet - og at statsmagten skal regere til hele folkets bedste og især

forhindre at nogen klasse undertrykker "folket", optræder igen og igen.⁴⁰

Baggrunden for de monarkiske ideer er et socialt krav, altså nogle samfundsmæssige forhold, og disse krav er primært af materiel karakter. Det viser sig bl.a. ved at Erslev, når han skal fremhæve hvad der tjener folkets vel, hæfter sig ved handel, mønt og lovgivning (4. bog, kap.V). Indre sikkerhed må desuden "naturlig" få til følge "en almindelig Fremblomstring af alle Næringsveje" (356).

Denne opfattelse af statsmagts opgave er helt igennem præget af socialliberalismens eller radikalismens opfattelse. Selve den problemformulering, Erslev stiller op i denne sammenhæng, er præget af disse politiske synspunkter: "Naar Margrethe kæmpede for Kongedømmet, var hendes Maal da Kronens Magt i sig selv, eller tænkte hun mere paa de heldbringende Følger, som Kronens udvidede Myndighed medførte for Folket i det hele?" (419). Erslev hælder nok mest til det første alternativ, men alene det at han stiller spørgsmålet op på denne måde, er afslørende.

Det er nærliggende at sammenligne det middelalderlige samfund hvor stormændene, dvs. de besiddende, de rige, har frit slag, men som Valdemar og Margrethe sætter rammer om til gavn for "folket", med det fremvoksende kapitalistiske samfund, præget af en forholdsvis utøjlet liberalisme med dens uheldige sider; også her var der behov for at der ved hjælp af statsmagten sattes rammer for udbytning og undertrykkelse, og dette blev, som tidligere beskrevet, et hovedmål for radikalisme. Ikke snævre standsinteresser, men fælles mål er det politikens opgave at fremme. Politik bliver på denne måde i udpræget grad en afbalanceringskunst, hvilket også i spørgsmålet om det nationale over for udenlandske påvirkninger understreges. Nationale modsætninger ses som naturlige foreteelser (264, 271 ff.), og i sin politik vogtede Margrethe sig "for at ophidse Nationalfølelsen" for at den ikke skulle føre til "en ensidig Udelukkelse af al ydre Paavirkning"; tværtimod skulle man være åben over for "alt, hvad der kunne læres af de Fremmede" (274). Målet var således ingen ren nationalisme, intet rent fremmedherredømme, men en frugtbar mellemvej, hvor det fremmede får en positiv, men altså ikke ensidig indflydelse på den danske udvikling. Der ligger heri givetvis også en politisk brod mod alt for dansk-nationale (såvel som skandinaviske) synspunkter.

Billedet af kongemagten som "Hovedleddet i den danske Stat" med de følger, det havde: ro og retssikkerhed, statslige embedsmænd, rigets enhed,

⁴⁰ Fx også Erslev, Margrethe:9 f, 331, 352 (her drejes argumentationen en smule, således at kronens magtforøgelse er målet, men følgen er folkets velfærd), 419.

gentages i alt væsentligt i *Erik af Pommern* (1901). Men der er iøvrigt den nok ikke uvæsentlige forskel at "folket" her stort set er en forsvundet størrelse. Erslev taler om Eriks "Undersaatter" (193), og så iøvrigt om bønder, almuen og borgere, hvor han tidligere ville have talt om "folket". Dertil kommer at prælaterne, gejstligheden nu opfattes som del af aristokratiet, således at der kan tales om en polarisering mellem en overklasse og en underklasse. Kun i forbindelse med Engelbrekts opstand i Sverige træder "folket" ind som en central faktor (329, 338). Der er næppe tvivl om Erslevs sympati for Engelbrekt der praktisk taget beskrives som en god radikal (323 ff), og det kan se ud til at det er den folkelige modstand mod undertrykkelse der bringer begrebet ud af mølposen.

Erik af Pommern er imidlertid i sit anlæg i højere grad end Margrethe-bogen en afgrænset biografisk-politisk analyse der kun giver få og næppe nye bidrag til en karakteristik af Erslevs synteseforestillinger, og den vil ikke blive nærmere inddraget i denne sammenhæng.

D. Oversigt over middelalderens historie (1891 - 1895)

I begyndelsen af 1890erne udgav Erslev så en *Oversigt over Middelalderens Historie* (3 bd., 1891-95) hvis formål primært var "at støtte de Studerendes Selvlæsning" (forord). Heri findes en række strukturerende træk som gør det rimeligt at tale om syntese, trods bogens temmelig opsplittede form med gennemgang af udviklingen land for land og med mange enkelt detaljer.

Et helt centralt element er også her tanken om historiens sammenhæng og udvikling. Erslev konstaterer at det i den ældre middelalder utvivlsomt er Vesteuropa der frembyder størst interesse: "Her dannes ved Folkevandringerne en række nye Stater, der bliver bærere af den kristne Middelalders rige Kulturliv, her lægges Grunden til alle moderne Samfundsforhold. Ret at forstaa, hvad der foregik, *giver Nøglen til at fatte Europas hele følgende Historie*, og intet Emne er mere værdigt til Historikerens Studium" (I:1, min udhævn.). Og gang på gang støder man på forklaringer og synspunkter hvis grundlæggende præmis er forholdenes naturlige udvikling.

For at tage et enkelt eksempel: Om korstogene hedder det at de fik en række følger dels med hensyn til materiel opblomstring, dels med hensyn til videnskabelige fremskridt. Denne fremgang kom først de herskende klasser til gode, men frembragte senere "en Borgerstand, der stod Adelen imod, og en verdslig Kundskab, der afløste den rent præstelige". Udviklingen holder

altså i sig nogle elementer der på et senere tidspunkt vokser frem i modsætning til det eksisterende og derved fører udviklingen videre. Denne udviklingsforestilling genfindes overalt i Erslevs synteseprægede produktion. Ydre forholds ændrende indvirken på en udviklingsgang er nemlig ikke nogen speciel nødvendighed, således heller ikke her: "Paa alle Omraader spores Korstogenes Virkninger, næsten overalt *dog saaledes at de kun fremmede en Vækst, der allerede var begyndt indefra*" (II:28, min udhævn.).⁴¹

Ved siden af forestillingen om den sammenhængende udvikling finder vi endvidere forestillingen om den ensartede udvikling og de ensartede strukturtræk hos civilisationer eller folk, en forestilling som vi har set metodisk udmøntet i den komparative metode. Det er først og fremmest romerne og germanerne der fokuseres på. Kombineret med udviklingstanken udtrykkes synspunktet bl.a. således:

"De Samfundsforhold, vi træffer hos Oldgermanerne, er ikke meget forskellige fra de fælles-ariske; men den lange Vandringstid har vel *ligesom retarderet Udviklingen*. Naar Tacitus kunne skildre Germanerne som de yderste Modsætninger til Romerne ligger Forskellen allermest i *de forskellige Kulturtrin*, i Modsætning mellem høj Civilisation og Barbari, og *meget af Forskellen svinder bort, naar vi sammenligner Germanerne med Romerne eller Grækerne paa deres tidligst kendte Trin*. Endda formaar vi ikke at erkende de klassiske Folk på et saa primitivt Stadium, som vi her har Germanerne; disse staar endnu i den mytedannende Tid, medens Homers Grækere er i den episke Tidsalder, der først indtræder med Folkevandringen."(I:15-16, mine udhævn.).⁴²

Denne tanke om disse folkeslags betydning i udviklingen får også til følge at særegne karaktertræk hos dem bruges som forklaringsfaktor i en række tilfælde.⁴³

Ligeledes spiller også i denne fremstilling samfundstilstanden, først og fremmest opfattet som de sociale og økonomiske forhold, en hovedrolle som forklaringsfaktor. Tager vi lensvæsenet som eksempel, så konstaterer

⁴¹ Andre eksempler Erslev, Middelalder I:17, 101, II:64, 160 ff.

⁴² Jf. lignende opfattelse a.a. I:99 note, 100 f.

⁴³ Fx a.a. I:97 f, 101, II:27. I:103 f (om hvorfor slaverne var tilbagestående).

Erslev indledningsvis at "ved dets Fremkomst spillede Ændringer i Folkenes socialøkonomiske Forhold Hovedrollen" (I:7). Ændrede samfundsforhold (som skyldtes folkevandringerne) begyndte at ændre den politiske forfatning, idet statsmagten opløses i og med at stormændene indskrænkede kongens myndighed (I:48). Lensvæsenet kædes ganske vist sammen med en ren idealistisk forklaring: Lensvæsenets opløsning af staterne "faar sin ejendommelige Karakter ved at det oldgermanske Troskabsforhold nu atter vaagner til nyt Liv og bliver det sociale Baand, der knytter de krigerske Stormænd sammen" (I:97). (Den sidste halvdel af den ældre middelalder er yderligere betegnet ved "at germanske Følelser og Tanker træder stærkere frem" (I:96). Men det Erslev betegner som lensvæsenets forudsætninger, er dog af mere materiel karakter: Dels ejendomsfordelingen med storgodser og afhængige fæstere, dels en krigersk overklasse over for en agerdyrkende underklasse (samfundets klassekarakter), og dels statsbåndets svaghed i kraft af manglende fælles økonomiske eller stammemæssige interesser i de nye stater. "Hvor alle disse tre Forudsætninger er til Stede (men ogsaa kun da), bliver Lensforfatningen det naturlige Udslag" (I:98).

Sammenfatningen om lensvæsenet indeholder de fleste af de hernævnte centrale strukturer i historieopfattelsen:

"Lensforfatningen er et adækvat Udtryk for det Kulturstadium, hvorpaa Vesteuropa nu stod; [...] Lensvæsenet er dog mindre en vis art Statsforfatning end en Opløsning af alt Statsliv, et Udtryk for, at Tiden savnede Betingelserne for et Statsliv [...] I den ældre Middelalder foregaar da paa Statsforfatningens Omraade en stor Udligningsproces, hvorved det romerske og det germanske smelter sammen, og det samme gælder alle andre Omraader [...] I den økonomiske Isolation ligger den dybeste Forklaring paa Lensvæsensopløsningen" (I:100, 101).

På samme måde er de nye statsdannelser og de middelalderlige byer med deres selvstyre der vokser frem i løbet af højmiddelalderen, funderet i de ændrede økonomiske betingelser der indtræder med handelsopsvinget som her så lidt som i *Valdemarernes Storhedstid* forklares nærmere (II:43 ff). Den politiske og forfatningsmæssige udvikling er således til stadighed en følge af økonomiske forhold eller må ses på baggrund deraf. Europa var "i Færd med at foretage den vigtige Overgang fra Naturaløkonomi til Pengeøkonomi; den tidlige Isolation afløstes af livlige Forbindelser mellem Folkene, en række materielle Interesser traadte frem med krav paa at fremmes og værnes. I disse

Forhold bundede de ny Statsdannelser." (II:163).

Samtidig medførte byudviklingen at der opstod en "Borgerstand i Modsætning til Adel og Bondestand, overhovedet *den skarpe Klasseadskillelse* efter Erhverv og Modsætningen mellem Land og By, der er ejendommeligt for den moderne Tid til Forskel for den klassiske Oldtid" (II:164, min udhævn.). Statsmagten (kongen) vinder frem med den praktiske opgave at opretholde freden af hensyn til handel og fredeligt arbejde. Men samtidig er der en frihedsånd hos både lensmænd og borgere som fører til at undersåtterne også får del i styret. Det politiske resultat bliver den monarkiske stænderstat.

Den omtalte klassesdeling kommer i senmiddelalderen til at spille en væsentlig rolle i udviklingen. Tudorernes enevælde i England ses som udtryk for de besiddende klassers frygt for et jordløst proletariat (III:55). I byerne ændres lavene "fra at være et Værn for Arbejdet til at være et Værn for Mestrene og Kapitalisterne", der opstår en særskilt arbejderstand og stærkere klassemodsætninger. Hele den udvikling der ender i et stærkt kongedømme via mislykkede forsøg på stænderherredømme, har således rod i sociale forhold: adelens frygt for bønderne og bourgeoisiets for arbejderne. Det er den materielle kulturs krav til ro og orden, der er baggrunden (II:85 f).

Selv om udviklingen således førte til at folkets selvstyrelse og specielt "Underklassens Deltagelse i Statslivet i det hele var i Tilbagegang, forlagdes det sociale Tyngdepunkt dog i stedse stigende Grad fra de højere Klasser til de lavere, især til Borgerstanden" (II:89). Hermed har Erslev lagt op til den opfattelse af den nyere tids udvikling som er et centralt moment i den radikale historieopfattelse, og som først og fremmest Fridericia med stor konsekvens udvikler, nemlig at den først og fremmest må forstås som borgerskabets vej frem mod den økonomiske og politiske magtstilling, som kulminerer i løbet af 1800-tallet. I det hele taget må det siges at klasser og klassemodsætninger (især en krigerisk overklasse over for den jordarbejdende bondeklasse) spiller en vigtig rolle i forskellige sammenhænge som forklaringsfaktor.⁴⁴

Det ville dog være forkert at hævde at Erslevs forklaringsstrukturer udelukkende har en materialistisk karakter. I adskillige tilfælde lægges der en stor vægt på idealistiske træk, ligesom personer her som overalt i Erslevs forfatterskab kan spille en hovedrolle som udviklingens drivkraft.⁴⁵

⁴⁴ Se fx også a.a. I:28, 36, 48, II:31.

⁴⁵ M.h.t. personcentrering se fx a.a. I:64 om Karl d. Store, II:8 ff om kejserne, III: 4 om italienske tyranner (bemærk her "survival of the fittest"-synspunktet).

Tager vi fx et så centralt fænomen som korstogene, så forklares de netop ikke materialistisk: "Hvad der ligger bagved dem, er den germansk barbariske Kamplyst, som er adlet ved Heltetroskaben og drejet i kristelig Retning [...] Den religiøse Begejstring er det centrale, men den blandes paa den underligste Maade med Eventyrlyst og Rovgerrighed; dybere sociale eller økonomiske Aarsager synes derimod kun i ringe grad at have virket ind" (II:27). Erslevs usikkerhed over for fænomenet signaleres både af formuleringen "paa den underligste Maade" og af afvisningen af at materielle årsager der betragtes som "dybere", har spillet nogen rolle. Tilsvarende vanskeligheder kan spores i Erslevs holdning til en række åndelige fænomener, især på det religiøse område, hvor han griber til rent idealistiske forklaringer: Den northumbriske konges holdning på Wiltby-synoden henføres til ængstelse for hans sjæls salighed, og kristendommens succes på de britiske øer forklares ved at "indfødte Prædikanter forstod at vinde Folkets Ører som Skjalden før" (I:54).

Man kan mærke sig, hvor meget en række af de forklaringer Erslev opregner i denne bog, ligner forklaringer i *Valdemarernes Storhedstid*. Deri er der selvfølgelig intet mærkeligt. På en vis måde udgør den jo den europæisk-verdenshistoriske baggrund for den danske udvikling som tages op få år senere i *Valdemarerne*. Erslev har udviklet sig et samlet syn på middelalderens historie, stærkt præget af materialistiske synspunkter, men samtidig uden noget fast sammenhængende teoretisk grundlag, således som det oftest afspejles i pluralistiske forklaringer, idealistiske træk og personcentrerede elementer i historiesynet.

Alt i alt må man om strukturerne i *Middelalderens Historie* nok konstatere at der ikke er nogen altdominerende årsagsfaktorer. Ganske vist er det økonomiske og sociale aspekt det fundamentale, når det drejer sig om samfundstilstanden, men der er ikke tale om at det overalt har prioritet. Der er derfor heller ikke noget hierarki af forklaringer, men tværtimod ofte tale om hvad man må kalde multikausale forklaringer, dvs. at en række årsagsfaktorer opregnes og stilles ved siden af hinanden uden at der gøres noget egentligt forsøg på at fremhæve nogle som væsentligere. Den manglende teoretiske grundfæstethed som man efter temperament kan synes om eller ej, viser sig måske tydeligst, hvor Erslev ligefrem giver op over for at forklare visse fænomener - det gælder inden for åndsliv, men også for et så centralt fænomen i hans syntese som handelsopsvinget i højmiddelalderen.

E. Den senere Middelalder (Danmarks Riges Historie, 1898-1905)

Det er efterhånden gentaget så ofte at det er ved at være en af nyere dansk historiografis etablerede kendsgerninger at Erslevs bind af *Danmarks Riges Historie* (DRH) om perioden 1241 -1481 ikke er en syntese, og at det dertil heller ikke var god historieskrivning. På hvilke æstetiske normer den sidste vurdering, som også Erslev selv synes at have været noget trykket af, er grundlagt, er et interessant spørgsmål som jeg imidlertid ikke er i stand til at tage op. Men det kunne være ønskeligt med en undersøgelse af hvorfor A. D. Jørgensen i sam- og eftertid betragtedes som en større popularisator ("historieskriver") end de fleste andre, og hvorfor Erslev både i egen og andres mening måtte bære prædikat af ikke at være nogen god formidler af faget (til trods for at alt tyder på at han var en fremragende pædagog). Men der er næppe tvivl om at Erslevs bind af DRH på længere sigt har haft betydelig større virkning for den faglige debat end A. D. Jørgensens.⁴⁶

Erslevs bind er imidlertid båret "af en klart fremstillet evolutionistisk forestilling om en sammenhængende udvikling af alle samfundslivets sider gennem århundreder" (Paludan 1979:146). Han siger selv om sin fremstilling at han så vidt muligt på det givne grundlag har "fremstillet baade de skiftende Tildragelser og de store Ændringer i Samfundsforholdene, *baade den bølgende Overflade og de dybe Strømninger*." (12, min udhævn.). Der er altså stadig tale om at samfundstilstanden og ændringerne i den er det afgørende. De politiske og militære begivenheder er kun overfladefænomener der selvfølgelig afspejler "de dybe Strømninger", men ikke i sig selv i egentlig forstand bestemmer udviklingen. Således hedder det fx at Erik Menveds politiske nederlag og den følgende opløsning af riget kun kan forstås ret, "naar man kaster et blik paa de store Ændringer, der er foregaaede i Landet siden Valdemar Sejrs Død" (195), hvorefter han tager fat på at skildre den sociale udvikling (sst.).

Bindet er da også karakteristisk ved i langt højere grad end flere af de øvrige bind af *DRH* at have lagt afgørende vægt på og integreret i fremstillingen den økonomiske og sociale historie. Det samme kan siges at gælde Fridericias bind (om 1588-1699) og muligvis Holms (1699-1814): Men Steenstrups (Oldtiden til 1241), Heises og Mollerups (hhv. 1481-1536 og 1536-1588) og A. D. Jørgensens (1814-48) er prægede af et meget platonisk forhold til disse ting og er i alt overvejende grad politisk historie med en varierende grad af tilsætning om åndslivet, altså i virkeligheden

⁴⁶ Paludan 1979:146, Paludan 1977:403. Se også Staur:373 f mht. vurdering af bogen.

udtryk for en tydeligt historistisk-idealistisk historieopfattelse.

Erslev viderefører i sin skildring af perioden 1241-1481 de synspunkter, han allerede havde skitseret i *Valdemarernes Storhedstid* vedrørende den sociale side af samfundsudviklingen. I perioden gennemføres efter hans opfattelse en klarere stænder- eller klassesdeling med deraf følgende større sociale modsætninger og med vigtige konsekvenser for statsforfatningen: "Den sociale Udvikling fik indgribende Følger for Danmarks hele Forfatning" (206). Udviklingen er ikke mindst karakteriseret ved en omfattende overgang fra fæste til selveje i landbruget. Dette fører til udviklingen af en afhængig bondestand over for et ledende aristokrati, og denne hang foruden med skattemæssige årsager også sammen med den fredeligt arbejdende bondes stigende ulyst til krigstjeneste (207). Herremandsstanden fik flere og flere privilegier, dens magt og rigdom voksede og dens tidligere tilknytning til kongen løsnedes, og det samme skete for gejstlighedens vedkommende (203 ff). Samtidig begynder der at vokse en borgerstand frem som imidlertid ikke i denne periode får nogen indflydelse (i modsætning til ude i Europa (199)); ganske vist begynder en "borgerlig Frihedsaand" at udvikle sig, "som lovede godt for Landet", men den led et knæk ved Grevefejden (621). Også i byerne begynder modsætninger i slutningen af perioden at vise sig - mellem mestre og svende, med karakter af klassemodsatninger (611, jf. 617), og Erslev forestiller sig at brydningerne sikkert som i udlandet har været ret skarpe (611).

Den frie selvejende bondes betydning for et stabilt samfund står centralt i Erslevs forestillingsverden. Ændringerne i ejendomsforholdene får omfattende konsekvenser på langt sigt, af negativ art må man tro, når han i samme åndedræt kan fremhæve bondefrigørelsen i 18. årh. som grundlaget for den folkelige frihed i vort fædreland (197). Selvejerbøndernes overgang til fæste formindskede kronens indtægter og svækkede kongemagten, og det er baggrunden for den politiske magtkamp som århundredet efter Valdemar Sejr er præget af, og som ender i den totale opløsning (195-223).

Den samfundsopfattelse der ligger bag ved Erslevs skildring, er tydeligvis stadig præget af den liberale tanke om balancen mellem samfundets forskellige klasser.⁴⁷ Fx mener han at "den Modvægt, som de fri selvejende Bønder havde dannet mod det fremvoksende Aristokrati" forsvandt, og der var ikke som ude i Europa en borgerstand der evt. kunne erstatte den (199). Der sker nemlig det at "Magtens Tyngdepunkt i Riget begynde(r) at forskyde sig" efter Valdemar Sejr, og det er det der ligger bag

⁴⁷ Se hertil også Manning kap. 1.

uroen. Ganske vist træder kongens magt stærkere frem end før, fordi der er et behov for en indgriben fra oven, men på den anden side begynder et aristokrati at rejse sig, og dets ledere sætter skranker for kongens indflydelse (115).

Den rigsopløsning der er resultatet af aristokratiets sejr i magtkampen, standses imidlertid, ikke så meget på grund af de sociale og økonomiske forhold som på grund af nogle dygtige regenter, nemlig Valdemar Atterdag og Margrethe: "Hvad der skete i Danmark i Aarhundredet efter 1340, var mere Regenternes Gerning end Folkets Sag" (275). Her træder altså en anden af positivismens vigtige forklaringsfaktorer ind, den målbevidste, stærke personlighed. Magtens tyngdepunkt lægges tilbage til kronen. Landet får "ydre Fremgang", og dertil "maa ogsaa have svaret en Opblomstring" af næringsvejene (575). Den sidste formulering er karakteristisk. Erslev kan ikke forestille sig udenrigspolitisk succes uden at det materielle grundlag er til stede.

Da Erik af Pommern afsættes i 1439, forskydes "Magtens Tyngdepunkt" atter, men nu til rigsrådet. Dette stod - i modsætning til 1200-tallets adel hvis samfundsfølelse Erslev sætter spørgsmålstegn ved (222) - som garant for rigsenheden, hvorfor det ikke kommer til en ny opløsning. Derimod fortsætter den sociale udvikling med klasseadskillelsen mellem de privilegerede stænder, overklassen, over for "de arbejdende klasser" (639) og med adelens voksende betydning i samfundsliv og stat.⁴⁸

Erslev slutter sin fremstilling med at fremhæve aristokratiet (d.v.s. adel og øverste gejstlighed) som "Kongedømmets egentlige Modpol" (729). Han opfatter igen her kampen om magten i samfundet ud fra en balanceteori. Borgerstanden er endnu ikke stærk nok, og bondestanden til gengæld nu for svag til at kunne støtte kongemagten, mens gejstligheden intet betyder politisk set som støtte for adelen. "Lige overfor hinanden staar her to Modstandere, hvoraf ingen synes at have Kræfter til helt at overvinde den anden", og da kampen kommer, ender den uafgjort, og de to magter vender sig i fællesskab mod kirkens rigdomme. Det "tilfredsstillende for en tid Statens Krav paa øgede Pengemidler, og derved udskødes det egentlige Hovedopgør mellem Konge og Aristokrati" (730). Formuleringerne synes at tyde på at opgøret anses for uundgåeligt, og i hvert fald ligger der implicit nogle forestillinger om det centrale i Danmarkshistoriens videre forløb.

Der er for mig at se tale om en fast sammenhængende helhedsopfattelse hvor hovedlinierne i det politiske forløb ses som udtryk for de "dybere

⁴⁸ Klassedelingen sætter også sit præg på institutioner som fx landstingene, Erslev, DRH:722.

Strømninger" i samfundslivet. Opfattelsen er evolutionistisk, og det er en evolutionisme præget af fremskridtstanken. Den er samtidig præget af den forestilling vi tidligere har mødt, at det danske samfund gennemgår en udvikling som de europæiske, bare noget forsinket. Dette sidste viser sig fx i påpegningen af at Danmark i 1282 nåede det punkt som andre europæiske lande allerede havde nået, nemlig kodificeringen af rigsforsamlinger. Kapitlets overskrift "Danmarks Magna Charta" understreger det samme synspunkt (116). Og det viser sig, når han sammenligner den nordiske opfattelse af valgrige contra arvekongedømme med opfattelsen ude i Europa og kalder den nordiske "primitiv" og siger at den "endnu" stod tilbage (715). Og det viser sig desuden i en række andre sammenligninger, hvoraf nogle er nævnt ovenfor.

Et prægnant eksempel på både det komparative og det evolutionistiske er sammenligningen mellem ejendomsforholdene i Danmark, Sveriges centrale dele og Sveriges senere bebyggede landskaber: "den yderst forskellige Ejendomsfordeling, der her viser sig samtidig paa tre forskellige Landomraader, kan tillige give os en Idé om, ad hvilke Veje man i Danmark fra et oprindeligt Trin, der maa have lignet det, som her ses i Sveriges Yderlande, er naaet frem til Storgodsets Herredømme" (621).

Vi har tidligere været inde på handelens betydning i den positivistiske historieopfattelse. Det afspejles også her. Det sidste store afsnit der beskriver samfund og stat i senmiddelalderen, er disponeret således at der startes med handel og købstæder og først derefter tages fat på landboforhold.

Handelens betydning fremhæves også i forbindelse med en omtale af Abel der baner vej for tysk handelsindflydelse i Danmark. Forklaringen i den forbindelse er i øvrigt interessant på flere måder:

"[...] selv om Eftertiden skulle erfare, *hvilke Farer der gemte sig heri*, er det vist sikkert, at Fordelene straks traadte klart for Dagen; Abels Stræben har her et Sidestykke i, hvad Birger Jarl udførte i Sverige, og disse kloge Fyrster har ved at fremme Udlændingenes Adgang til deres Rige *vel ikke blot tænkt paa de forøgede Indtægter, der derved kunne tilflyde Kronen, men ogsaa paa de mangfoldige baade materielle og aandelige Fremskridt, som et blomstrende Handelsrøre maatte tilføre deres Folk*" (34, mine udhævn.).

Udover den sidste karakteristiske understregning af handelens betydning ("*maatte tilføre*"), er der i begyndelsen af citatet det dialektisk prægede at

foranstaltninger kan være modsætningsfyldte og bære noget negativt i sig som først senere kommer frem. Endelig er der den hermeneutisk prægede indlevelse i hvilke motiver Abel kan have haft, som udelukkende baseres på Erslevs overordnede forestillinger om handel og ikke nogen kilde. Den type forklaringer kunne der opregnes mange af. Som i *Erik af Pommern* fra de samme år synes det mig at være et spørgsmål i hvor høj grad der er tale om et forsøg på at komme læseren i møde og levendegøre fremstillingen, en æstetisk konvention altså, eller om det faktisk er udtryk for en påvirkning af hermeneutiske forestillinger.

Ser man på personskildringen iøvrigt, synes den præget af den samme opfattelse som vi tidligere har mødt. De historiske personer - det gælder i hvert fald dem som fremtræder som de store personer hvis handlinger har historisk konsekvens - er målbevidste, rationelt handlende. De har et overordnet politisk mål, og hvad de gør, gør de i forfølgelse af egne interesser og planer. Det gælder Valdemar Atterdag, det gælder Margrethe, og det gælder Erik af Pommern.

Erslevs synspunkter på dem adskiller sig iøvrigt ikke fra de i hans monografier allerede fremsatte.⁴⁹

Erslevs bind af *DRH* er altså som hans andre syntaser et værk gennemsyret af den positivistisk prægede radikale videnskabsteori og historieopfattelse. Der er tale om en sammenhængende helhedsopfattelse af udvikling og forandring i det danske samfund i middelalderen, og det er en opfattelse som dermed i væsentlige henseender adskiller sig fra den tradition han og hans radikale venner gør op med. At ville hævde at der ikke her er givet et sammenhængende bud på et nyt syn på Danmarkshistorien, forekommer på denne baggrund urimelig.⁵⁰

⁴⁹ Se fx forklaringer på Valdemars adfærd a.a.:339, 349, Margrethe: 366, 384, 396, 398. Eriks hele politik er styret af hans sønderjyske målsætning.

⁵⁰ Min opfattelse afviger således noget fra Ladewig Petersen 1978 og især Staur som lægger hovedvægten på "en idealistisk opfattelse af monarkiet, som en selvaccellererende drivkraft i udviklingen" (Staur:373) hvor de materielle faktorer kun spiller en underordnet rolle. Jeg afviser ikke at monarkiet, statsmagten er et helt centralt led i Erslevs forklaringsmodel, men hævder at de materielle faktorer er mindst lige så betydningsfulde. Erslevs pluralisme gør det måske vanskeligt at fremhæve det ene for det andet. Men rent ud at påstå, at der er tale om en udelukkende idealistisk historieopfattelse, synes mig en overdrivelse. Staur påpeger - om end i andre vendinger - at en bærende tanke hos Erslev er realiseringen af de radikale ideer i den historiske udvikling (374 og 376) - hvilket er et karakteristisk og gennemgående element i al socialliberal historieopfattelse. I den forstand er der naturligvis tale om et idealistisk historiesyn - men det adskiller sig fra den historistiske idealisme, som gennemgående var forgængernes, også selv om der er en række klare lighedspunkter mellem tidlig nationalliberal og radikal ideologi.

Det er op til middelalderhistorikere nærmere at belyse om og da på hvilke punkter Arup senere ændrede Erslevs opfattelse.⁵¹ Det forekommer dog at en række af de centrale grundforestillinger som også bærer Arups fremstilling, er til stede her som gedigent udtryk for hele den radikale traditions synspunkter.

F. Den romerske kejsertids kultur (1906)

Den romerske Kejsertids Kultur (trykt i *Verdenskulturen*, bd. 1) dækker en ca. 500-årig periode fra kejserdømmets oprettelse til det vestromerske riges undergang og er anlagt som en bred beskrivelse af det romerske samfund med vægt på at vise den sammenhængende udvikling og dermed også på at forklare de forandringer, der finder sted. Der er altså i egentlig forstand tale om en syntese, og "kultur" forstås her meget bredt, ikke blot som åndslivet, men som den samfundsmæssige totalitet. Rent kvantitativt er det sådan at ca. halvdelen af pladsen bruges til politiske, økonomiske og sociale forhold, mens den anden halvdel drejer sig om åndsliv og religion.

Også dispositionen er udtryk for dette. Skildringen opdeles i to hovedafsnit med skillelinie i slutningen af 3. årh. ved kejserdømmets omskabelse til "enevældigt Despoti", og afsluttes med et kort afsnit om det vestromerske riges undergang. De to hovedafsnit følger samme grunddisposition: en redegørelse for de politiske forhold og for økonomiske og sociale forhold efterfølges af en skildring af det åndelige og religiøse liv. Det falder godt i tråd med de hovedsynspunkter vi tidligere har kunnet konstatere hos Erslev: at de politiske og materielle forhold er de basale og grundlaget for det åndelige liv. På den anden side griber Erslev sjældent til eksplicitte og renlivede materialistiske forklaringer på åndslivets udvikling. Ofte afstår han (det gælder således stort set spørgsmålet om, hvorfor lige netop kristendommen bliver den sejrende religion), eller griber til delvist idealistiske forklaringer. Under alle omstændigheder synes det vanskeligt for ham at forklare den slags foreteelser, men vi skal vende tilbage til problemet senere.

Som nævnt er forestillingen om den sammenhængende udvikling det overordnede synspunkt. Forholdene udvikler sig naturligt af det der er gået forud. Samfundsmæssige problemer ligger som kim i tidligere tiders problemløsninger, og denne "udviklingsmodel" ligner et tilsvarende

⁵¹ Se hertil Paludan 1977:403-6.

synspunkt i *Valdemarernes Storhedstid* hvor udviklingen af det klassesdelte samfund sporedes tilbage til Valdemartidens reformer. Vi har tidligere vist hvordan en sådan forklaring bærer mindelser om en dialektisk forklaringsmodel. Vi kan eksemplificere udviklingssynspunktet. Augustus bygger i sin politik "paa en Udvikling, der er skredet jævnt fremad under alle de store indre Stridigheder" (496). En række religiøse og moralske strømninger i "Folkets brede Lag" forklares mindre som "en Følge af Filosoffernes Prædikener end en naturlig Videreudvikling af, hvad der forud rørte sig hos Folket" (531). Det ovennævnte "dialektiske" synspunkt viser sig bl.a. således:

"I det hele viser det sig da i denne Tidsalder [d.v.s. den ældre kejsertid], at der bag det store Opsving, som gør saa meget Indtryk paa Samtiden, alligevel gemmer sig alvorlige Farer, gamle, der ikke er svundne, nye, der nu begynder at vise sig. En Tid er sikkert den almindelige Fremgang ogsaa kommet Underklasserne til gode, og for den energiske har der aabnet sig ny Muligheder, men efterhaanden som Forholdene kom mere til Ro, er de uheldige Sider traadt mere frem. Der er her et Sidedykke til, hvad der foregaar paa Forfatningslivets Omraade, og naar den store Blomstring i Municipallivet efterhaanden afløstes af Stivnen og Hændøen, hænger det vel netop sammen med, at Forholdene for Mellem- og Underklassen efterhaanden bliver mere trykkende" (515).

Citatet er interessant på flere led. Det indeholder både interessen for de ringest stillede kår og liberalisme (2. sætning), og en materiel forklaring på en politisk udvikling (sidste sætning) ved siden af udviklingssynspunktet.

Sideløbende med denne udvikling går en udvikling for kejserdømmet hvor opløsningen på samme måde er indkapslet i forklaringen:

"Saaledes kommer Kejserdømmet til at hvile som en umaadelig Tynge paa Riget [i 4. årh.]. *Fremkaldt af Trangen til en Styrelse fra oven bidrager det selv til at ødelægge al fri Virksomhed i Samfundet, al Vekselvirkning mellem Klasserne, al Energi og Virkelyst.* Det har sine teknisk uddannede Embedsmænd, sine militært uddannede Soldater, og efter dette Mønster vil det forme alt. Enhver skal have sin bestemt angivne Virksomhed; han skal i Samfundsbygningen udfylde sin Plads og maa ikke forlade den [...] Hele Samfundet antager

et kasteagtigt Præg [...] Paa Underklasserne hviler Trykket haardest, og hvad der ikke kendtes i den ældre Kejsertid, viser sig nu, sociale Oprørsbevægelser." (561, min udhævn.).

Igen ser vi hvordan en uheldig udvikling i Erslevs øjne er en udvikling væk fra liberalistiske idealer og i retning af et autoritært samfund, samtidig med at han atter lægger vægt på de sociale forholds betydning.

De sociale forhold og først og fremmest *klasseudviklingen* er et hovedmoment i Erslevs skildring af perioden og som forklaring på udviklingens forløb frem mod opløsningen af samfundet. Også denne udvikling har karakter af at være "naturlig" (511). Klassedelingen og større og større modsætninger mellem over- og underklasse er baggrunden for nedgangstiden. De sociale forhold var "meget uheldige. Allerede i det første og andet Aarh. havde Forholdene udviklet sig skarpt i Retning af en stedse dybere Forskel mellem et Faatal af Rige og en stedse voksende Pauperisme; den følgende Tidsalder med al dens ydre og indre Uro havde fremskyndet denne Udvikling, og grelt viser Resultatet sig nu. Kapitalens Kamp med Mellem- og Underklasser er endt med dens fulde Sejr" (555).

Der er forskellige forudsætninger for denne udvikling. Erslev peger således på at storgodserne allerede i republikkens tid havde fortrængt "den frie Bondebefolkning" (510). Indskrænkninger i selvejet og landbefolkningens frihed i det hele taget er et vigtigt moment i underklassens undertrykkelse (556). En anden væsentlig faktor er "Kapitalens Sejr over Mellemstanden" som fremmedes af at der ikke fremkom en "selvstændig Borgerstand efter vor Opfattelse af dette Ord" (511). Rigmanden kunne nemlig både drive jord og handel, og landnæring og bynæring gled derfor sammen (sst.). Dertil kom også at samfundet var baseret på slaver hvilket havde en række uheldige konsekvenser. Det økonomiske opsving i den første del af kejsertiden kom i høj grad frigivne slaver til gode, men som trællefødte var de "en overmaade tarvelig slags Mennesker" der ovenikøbet ikke var romere eller italienere (512). De blev "Pengeparvener" med en uægte beundring for kunst og luksus. Slavevæsenet spillede også en rolle for den manglende udvikling af naturvidenskaben; det forhold at den velhavende ikke selv tog del i erhvervsarbejdet, og at alt slidarbejdet overlodes til slaverne, medførte at der ikke var nogen "Opfindertrang". Kun på visse tekniske områder, især i forbindelse med kunsten, nåede man noget (526).

Dette syn på arbejdets betydning spiller også en rolle for Erslevs vurdering af klientelvæsenet. Det "er et grelt Udtryk for Romerlivets Usundhed med den dybe Modsætning mellem de Rige og de Fattige, der

foretrækker dette Driverliv for ærligt Arbejde" (510).

Kejserdømmets første tid var som nævnt en opgangsperiode der bl.a. kom til udtryk i et "uhyre Opsving i Handelen" (507). Riget reorganiseredes og en række reformer gennemførtes, og dette havde sine forudsætninger dels i at kejseren allierede sig med de besiddende klasser, og dels i den lange fredsperiode. Fredens betydning for den indre udvikling i riget understregedes yderligere af at Erslev som hovedårsagen til "Kejserdømmets Omskabelse til enevældigt Despoti" (kap. V) udpeger ydre fjender som fører til hærens stigende indflydelse, soldaterkejsere og dermed hele udviklingen frem mod et orientalsk præget despoti.

Vi ser altså i disse træk aspekter af den radikale grundopfattelse gøre sig gældende, når det drejer sig om beskrivelsen af samfundstilstande og samfundsudvikling. Oversigten drejer sig jo imidlertid også om åndsliv, herunder især religiøse strømninger. Her ligger det dog tungere mht. egentlige forklaringer på at det går som det gør. Det er som om Erslev - her, som andre steder i produktionen - har vanskeligheder ved at komme ud over et rent beskrivende plan, når det drejer sig om uhåndgribelige størrelser som kunst, filosofi og religiøsitet. Irrationelle tankegange er ham i det hele imod, som når han beretter at overtroen breder sig "paa Bekostning af al forstandig Tænkning" (531), eller som når han betragter koncentration om religiøse anliggender som et negativt træk.

Karakteristisk for Erslevs iøvrigt forholdsvis negative holdning til religiøsitet og kristendom er måske den store vægt der tilmåles Julian den Frafaldne (Apostata) i fremstillingen. Han får 4 sider (mens fx Konstantin og Marcus Aurelius må nøjes med hver én side), og hans regering prises som fortræffelig, med sparsommelig styrelse, fornuftige og retfærdige love, ingen forfølgelser af kristne (anderledes tænkende), og kejseren selv levende tarveligt og beskedent (551), alt dog med ringe resultat til Erslevs beklagelse.

Det negative i koncentrationen omkring åndelige forhold fører bl.a. til at "Naturstudiet naturligvis (ligger) brak" (565) -og Erslev lægger mht. åndslivet en del vægt på ting som naturfølelse og natursans (jf. 517, 521, 562, 567). Og det viser sig generelt ved at gøre menneskene slettere: "I dyb Fortvivlelse over al den Ulykke og Fordærvelse, der herskede i Verden, rettede Kirkens Mænd alle deres Tanker mod det hinsidige. Men idet de derved bag ved og over *alle jordiske Idealer, ærligt Arbejde, kærligt Familieliv, Fædrelandskærlighed*, skød det himmelske frem, kom Kirken selv til at svække og undergrave sit Arbejde paa at gøre Menneskene sunde og bedre" (580, min udhævn.). Idealistiske forklaringer af den type er stort set hvad Erslev fører i marken til at forklare denne side af udviklingen.

Et hovedmoment i fremstillingen er kristendommens fremvækst og sejr som herskende religion, men nogen effektiv forklaring på at netop den sejrede og ikke en af de konkurrerende religioner, gives ikke. Baggrunden i den ældre kejsertids åndelige og religiøse liv skildres, og filosofernes "reformforsøg" for at påvirke "Folkets brede Lag" påpeges uden at han dog ser det han opfatter som fremskridt på det religiøse område, som "en Følge af Filosofernes Prædikener", men i højere grad som "en naturlig Videreudvikling af, hvad der forud rørte sig i Folket" (531). Disse "naturlige" fremskridt lægger dog op til kristendommen: det er udvikling i retning af monoteisme, betoning af gudernes godhed, krav om sædelighed, udødelighedstro og genopstandelsestro (530). "Beundring for Martyrernes Mod" var med til at skaffe kirken tilgang (545), men derudover er kirkens sejr primært et resultat af Konstantins/statsmagtens støtte, idet han "rigtig havde værdsat Kristendommens overlegne Kraft". På dette utilstrækkelige niveau holder forklaringen sig. Det religiøse røre har nok et materielt grundlag i samfundstilstandene, men dette fortaber sig i rent idealistiske forestillinger om åndslivet. Klarest skildres dette måske i den afsluttende sammenfatning:

"Udetrængte fra Statslivet søgte Menneskenes Tanker andetsteds hen [...] Idealet blev for hver enkelt at leve smukt og dydigt og tillige at støtte og hjælpe andre dertil. Det var et *nyt Ideal, der spirede* her, vel egnet til at *udfylde den Ensidighed*, hvormed man tidligere var gået op i Statslivet; men det kunne dog ikke ret *udfylde Savnet* af det, man nu havde mistet, og de velstillede og dannede fortvivlede ved at se de ulykkelige Forhold og den Uvidenhed, der raadede hos den store Masse. Des mere *voksende Trangen til at tro* paa en højere Styrelse, der støttede Menneskene i deres Kamp for alt godt og sandt og paa et hinsidigt Liv, hvori der skulle raades Bod paa den Uretfærdighed, der herskede paa Jorden. *Dette er Baggrunden* for det store religiøse Røre, som begynder i den ældre Kejsertid for siden at vokse sig stærkere; de orientalske Religioner breder sig, og *blandt dem vinder den Overmagten, som med største Renhed i Grundtankerne forbinder den største Evne til at forbinde sig med og beherske alt*, hvad der rørte sig rundt om. Kristendommen sejrede [...]" (581-82, min udhævn.).⁵²

⁵² Sml. en parallel sammenkædning af statslivets forfald og udvikling af åndelige og religiøse interesser i europæisk middelalder i Erslev, Middelalder II:160.

Der er i denne syntese i virkeligheden et fantastisk politisk potentiale set fra en radikal ideologi. Påpegningen af stadigt voksende klasse modsætninger der ender med "kapitalens sejr" som baggrunden for samfundets stivnen og opløsning, af de riges luksusliv som baggrunden for nedgang i dannelsesstrin, sænkning af det åndelige niveau og barbariets opdukken og af disse ulykkelige forhold som baggrunden for en hengiven sig til religiøsitet og irrationalitet - alt det kunne fungere som et skræmmebillede og dermed præcis fremme radikale bestræbelser på et harmonisk samfund, med udjævnede klasseskel, ophjælpning af underklassens sociale kår og rationalitetens herredømme, et samfund med "fri Virksomhed, Vekselvirkning mellem Klasserne, Energi og Virkelyst" (561).

Syntesen har på denne måde en klar politisk-ideologisk funktion. Den legitimerer en bestemt ideologi, helt uanset om forfatteren har gjort sig dette klart, og om han muligvis ville vende sig imod denne konklusion.

G. Det sekstende Aarhundrede (1910)

Erslevs universitetslærebog om *Det sekstende Aarhundrede* blev det sidste arbejde af syntetisk karakter fra hans hånd. Det indeholder mange af de træk vi i det foregående har kunnet påpege som karakteristiske for hans måde at strukturere en syntese på, for hans videnskabsopfattelse og for hans historieopfattelse. Men samtidig er værket præget af en langt stærkere vægt på idealistiske forklaringer end tidligere, først og fremmest omkring personlighedens betydning som historisk drivkraft. Det kan være nærliggende at se en sammenhæng mellem dette og den påvirkning fra eller i det mindste det kendskab til den tyske nykantianisme, først og fremmest Rickert, som er særlig tydelig i hans teoretiske skrifter fra året efter (se kap. VI). På den anden side er der næppe grund til at overdrive sammenhængen. Også i klassisk positivistisk teori, fx hos Mill, spiller store personer en vigtig rolle, og fx hos Fridericia i hans lærebog om det 17. og 18. årh. tillægges de stor vægt uden at der af den grund er anledning til at påstå at han har forladt sin positivistiske grundholdning.

Værkets karakter af lærebog fastholdes med nogle afsnit hvori kildematerialet og forskningssituationen diskuteres; der er heri indeholdt bl.a. nogle interessante betragtninger over Rankes objektivitet som vi senere skal

komme ind på.⁵³ Emnemæssigt lægges der for med et kapitel om "Verdensopdagelserne og Handelslivet i Europa" som således synes at være af grundlæggende karakter for perioden. Derefter behandles storpolitikken og åndslivet i den italienske højrenæssance ("bredere, friere og dybere end noget andet sted" (51)), hvorefter følger bogens vel nok hovedafsnit om reformationsrøret i Tyskland med en lang og indgående skildring af Luther. Der fortsættes med en redegørelse for overvejende politisk historie og sluttet med et afsnit om kulturen hvilket defineres som statsliv, dagligt liv og åndsliv.

Dispositionen antyder en lignende materialistisk grundholdning som tidligere, og man kan da også i bogen finde materialistiske forklaringer på vigtige forhold: Opdagelserne har "sikkert i høj grad bidraget til de dybe aandelige Rystelser i datidens Europa" (12), prisstigningerne "har i det hele sikkert virket meget med til den Foringelse af de lavere Klassers Stilling, der foregaar i det 16. Aarh." (16), årsagen til bondeoprørene i Tyskland "laa i de sociale Forhold, men" - fortsættes der - "Tidens stærke religiøse Rørelser havde ogsaa paavirket Bønderne. Den store Reformationsbevægelse havde siden i høj Grad øget Gæringen. Luther undergravede Autoriteten paa det religiøse Omraade [...] Bønderne overførte dette til det verdslige Omraade" (113).

Det sidste eksempel er karakteristisk for mange af Erslevs forklaringer. De har - som vi tidligere har været inde på - en multikausal karakter. Netop i hans bestræbelser på at forklare reformationsrøret i Tyskland betjener han sig i høj grad af sådanne forklaringsformer der samtidig betyder at de materielle faktorerers betydning stærkt svækkes til fordel for forklaringer præget af idealistiske træk og store personer. Gæringen i Tyskland der danner forudsætning for reformationsrøret, beskrives ved at der peges på misfornøjelse med rigets opløsning, udenrigspolitisk svaghed og indre uro som var til ulempe for det blomstrende handelsliv; desuden sociale vanskeligheder på landet og i byerne og "samtidig med denne Gæring paa det politiske og sociale Omraade" fremhæves "et dybt bevæget religiøst Liv". Endvidere peges på opdagelsernes og den europæiske storpolitikks betydning, udbredt kendskab til bibelen og stærke åndelige påvirkninger fra den italienske humanisme og renæssance (69-73). Dermed er scenen sat for den efterfølgende skildring af Luther og hans virke, men forklaringen består i og for sig snarere i en beskrivelse af tilstanden end et egentligt forsøg på at besvare spørgsmålet om hvorfor tilstanden var som den var.

⁵³ Erslev, 16. årh.:3-6, 66 f, 197.

Lutherskildringen - med inddragning af udviklingen i Tyskland i perioden - indtager som sagt en central plads i bogen, kvantitativt således næsten 1/5 af den. Skildringen er vel overvejende positiv, men alligevel nuanceret, og afspejler væsentlige sider af Erslevs historieopfattelse. Luthers tro på at "Sandheden ville sejre ved sin egen Kraft" fremhæves (97, sml. 89, 91), men han kritiseres hårdt for sin holdning til bønderne i 1525 (117). Hans antiautoritetstro og tanken om at religionen er en fri sag som den verdslige øvrighed ikke skal blande sig i, betragter Erslev - selvfølgelig også her i pagt med de radikale idealer - som noget positivt (105 f). Bruddet med den katolske kirkes enhed er "Grundlaget for den moderne Aandsfrihed" (143), og Luthers indsnævring af det religiøse "til det afgørende centrale", nemlig Gudsforholdet (hvorved han ligner alle andre religionsstiftere (142)), og frigørelse fra moralske spørgsmål, frigjorde "store Omraader af det menneskelige Liv fra det religiøse" (sst.). På den anden side må Luthers senere venden sig til øvrigheden og iøvrigt hans ufolkelighed (hans dybe "Mistillid til hr. Omnes") opfattes som negative træk (117, 119).

Endelig kan der også peges på den positive skildring af Luthers privatliv og af hans sunde syn på livet, dvs. en først og fremmest i enhver henseende upuritansk holdning til tilværelsen (137 ff).

Der er således fra Erslevs hånd tydeligvis tale om et forsøg på en karakterskildring af en type hvis videnskabelige værdi han ellers er noget skeptisk overfor, fordi den indeholder så mange usikkerhedsmomenter, men som han samtidig i sit skrift fra året efter tillægger stor betydning i den ikke-videnskabelige "historieskrivning". Luthers centrale placering er formentlig samtidig udtryk for den vægt personligheder tillægges i Erslevs historieopfattelse.

Det fremtræder særlig klart i hans opfattelse af den almindelige politiske - såvel storpoltiske som indenrigspolitiske - udvikling i århundredets sidste halvdel. Han sammenfatter selv sine hovedsynspunkter i afsnittet om statslivet hvor det hedder: "Naar Staternes Administration i det hele vandt fremad i Fasthed og Styrke, var dog endnu *Fyrstens Personlighed* aldeles afgørende; en Mindreaarighed førte straks til Vaklen, og en udygtig Fyrste kunne helt ødelægge sit Land [...] *Hele Aarhundredet igennem præges Politikken af de ledende Regentpersonligheder og deres højst egoistiske Magtstræben.*" (283, min udh.). Og senere: "Fyrsterne lader sig i deres Politik lede af deres Interesser, mens Idealder spiller en ringe Rolle" (284). Det sidste er jo blot et nyt udtryk for Erslevs rationalistiske menneskeopfattelse der dog alligevel modificeres ved en erkendelse af "Religionens Magt over Menneskene" (166) (som fx Karl V til egen skade ikke forstod). Den spiller

en rolle især i forbindelse med religionsstridighederne, "men inden Aarhundredet løb ud, fik man dog at se, at de kirkelige Interesser heller ikke formaaede i Længden at herske i Politik" (284).

Større betydning havde derimod *nationalfølelsen* som også påvirkede fyrsterne mere eller mindre bevidst: "Spaniernes Stolthedsfølelse som Nation afgav Grundlaget for Filip IIs store Magtudfoldelse, den engelske Nationalfølelse hjalp Elisabet til Sejr, og det franske Folks Samfølelse blev til Slutning det, der førte Frankrig ud over den indre Strid. Her laa de vesteuropæiske Staters Fordel frem for Italien og Tyskland." (284).

Men "Folkenes Indflydelse i Statslivet var i det hele i Tilbagegang" (285), og dette ser Erslev i sammenhæng med samfundsudviklingen i bred almindelighed der var præget af en opløsning af "Middelalderens skarpt adskilte Stænder". Adelenes betydning som fyrsternes rådgivere svækkedes, idet borgerlige, juridisk uddannede inddrog i administrationen. Gejstlighedens stilling ændredes som følge af reformationen, og samtidig skete der en vigtig bevægelse i borgerskabet hvor et højere lag hævede sig op, "baaret frem af Pengemagt eller af Kundskaber, byggende paa personlig Dygtighed og ikke paa Fødsel eller Standsprivilegier" (285). Derimod var århundredet "ikke gunstigt" for de lavere klasser. Resultatet var da en udvikling frem mod en enevældig fyrstemagt der således ikke kun skyldes stærke og magtstræberiske regenter, og samtidig understreges borgerskabets stigende betydning i samfundsudviklingen.

Fyrsternes politik var altså ikke upåvirket af dybere strømninger, det som "rørte sig i de store Masser" (166, om Karl V, som ikke værdsatte det nok). Ved siden af nationalfølelse bruges fx også nationalkarakter (fx 14, 208 om Spanien) og folkestemning (fx 217, 224, 249) som vigtige forklaringsfaktorer i en række forhold. Erslev er således ikke ensidigt personfikseret, men det virker dog i det hele taget påfaldende - i lyset af den tidligere produktion - at støde på de mange idealistisk prægede forklaringer i dette værk. Det kunne vel forklares ved øget påvirkning fra de nyere tyske historistiske strømninger, men det synes lige så nærliggende at pege på det forhold at der ikke i den radikale historieopfattelse indgår en enkelt overordnet teori om sammenhænge i historien som har en forrang for alle andre forklaringsmodeller, på den måde at den altid vil prioritere visse forklaringer frem for andre. Resultatet er dels de multikausale forklaringer vi har peget på, dels en vis pluralisme mht. valg af hovedforklaringer. Det betyder på den anden side ikke at han overalt er i stand til at gribe til en hvilken som helst forklaring. Vi har tidligere nævnt nogle vanskeligheder med at forklare visse åndelige fænomener. En anden type eksempel kan vi

finde i hans manglende evne til at forklare den økonomiske tilbagegang i Tyskland i århundredets slutning, tilsyneladende først og fremmest fordi den strider mod hans generelle evolutionistiske forestillinger om hvordan økonomisk udvikling forløber. Han beskriver hvordan tyske industrifrembringelser og tysk handel går tilbage, men står undrende over for fænomenet: "Det er en ejendommelig Tilbageskruning, der foregaar i Tyskland; der, hvor Industri og Pengeøkonomi havde været i Færd med at trænge igennem, bliver nu atter Landbruget den vigtigste Næringsvej" (273). Det går altså den gale vej efter Erslevs opfattelse. Er udviklingen først nået til et niveau med industri og pengeøkonomi, burde det tilsyneladende ikke kunne falde tilbage til et rent landbrugssamfund, og han er ude af stand til at forklare det.

Det her fremførte kan være medvirkende til at synteser inden for den radikale tradition ofte kan få et noget flimrende skær, netop fordi de grundsynspunkter der trods alt findes, ofte krydses af andre forklaringstyper.

H. Sammenfatning

Mere end noget andet sted i en historikers produktion viser hans historieopfattelse - og dermed de ideologiske elementer i hans opfattelse af historiske sammenhænge - sig i fremstillinger af syntesekarakterer.

De foregående sonderinger i de mere synteseprægede dele af Erslevs produktion har klart nok peget på sammenfaldet mellem historieopfattelse og radikal socialliberal ideologi. Der turde derfor næppe være behov for andet end nogle sammenfattende bemærkninger omkring dette spørgsmål.

På et overordnet plan har vi set hvorledes udviklingstanke og komparativ metode klart falder inden for den videnskabsteori som socialliberalismens ledende skikkelse, John Stuart Mill, opstillede. Det samme gælder vægtningen af samfundstilstanden i den historiske beskrivelse og forklaring, og af handelens afgørende betydning for udviklingen.

Erslev arbejder imidlertid ikke ud fra nogen fastlagt historieteori der indeholder overvejelser om forskellige faktorer vægtning i forhold til hinanden, når det drejer sig om historiske forklaringer. Som også hos Mill og Høffding synes hans overvejelser baseret i en pluralistisk opfattelse af forklaringer. Der er ingen "eneste" drivende kraft i historien, men nok en række væsentlige faktorer som har fortrinsret i forskellige historiske situationer, uden at der gøres egentlige overvejelser om forholdet mellem dem.

Den betydelige vægt der lægges på materielle, dvs. sociale og økonomiske forhold, falder i tråd med den sociale side af socialliberalismen. Det er bl.a. denne der muliggør det politiske samarbejde til venstre, med Socialdemokratiet. Den radikale historieopfattelse er vel ikke materialistisk, men den indeholder væsentlige træk der tillader en form for *modus vivendi* med en materialistisk historieopfattelse, som fx i den vægt Erslev (og senere Arup) tillægger det fredelige arbejde som samfundets grundlag og i synet på klassers og klasse- eller stændermodsætningers betydning.⁵⁴

Det er måske specielt i opfattelsen af samfund og stat at radikale ideologiske elementer sætter sit tydeligste præg.

Statens opgave er først og fremmest at tilvejebringe social retfærdighed, fx i form af en retfærdig fordeling af byrderne og i form af opretholdelse af fred og orden, herunder beskyttelse af de svageste i samfundet mod

⁵⁴ Jf. iøvrigt opfattelsen af Arups udgave af den radikale historieopfattelse hos Ladewig Petersen: 142 ff og Tiemroth 1978:96 f.

undertrykkelse. Der opereres med en samfundsteori hvor "*checks and balances*" spiller en vigtig rolle, forstået således at forskellige magtfaktorer i samfundet søger at styrke sig på andres bekostning - det gælder især aristokratiet, som pr. definition synes krigerisk og undertrykkende (ligesom underklassen pr. definition er fredeligt arbejdende). Det bliver kongens, dvs. statsmagtens opgave at holde de forskellige faktorer i skak og at fremme udvikling af social og politisk lighed i samfundet. Når Erslev lægger så stor vægt på kongemagtens betydning for udviklingen, kunne det godt ses som en reminiscens af historismens statsidealisme. Men det er dog netop ikke staten som sådan der interesserer ham, men snarere magten i samfundet og kampen om den, hvor kongemagten som en institution over de stridende klasser og grupper tildeles en funktion som bærer af samfundshelhedens interesser. Dette lykkes ganske vist ikke altid for den, "magtens tyngdepunkt" forskydes med udviklingen, men når kongemagten fungerer, opfylder den denne mission.⁵⁵

Samfundet opfattes - i Danmark i hvert fald efter Valdemarstiden og ude i Europa endnu tidligere - som et klassesdelt samfund hvor udviklingen i ikke ringe grad er karakteriseret af modsætningerne mellem disse klasser. På den anden side synes begrebet "folket", det vil som regel sige en mere eller mindre klasse-udifferentieret størrelse med tyngdepunktet i de brede lag, at være en idealstørrelse, især i den tidlige del af produktionen. Klassesdelingsaspektet bliver imidlertid det helt overvejende synspunkt senere, men med lighedsidealet og det "fælles bedste" som formidler og udjævner af klassemodsatningerne.

Hvad det nationale angår, kan det siges at Erslev som andre radikale var antinationalist, men ikke antinational. Det betyder som lige nævnt at det danske, især forstået som det danske folk, er en vigtig størrelse i hans historieopfattelse, men det betyder også at han vender sig imod militaristiske og chauvinistiske forestillinger. Povl Bagges udsagn om Hørup og hans meningsfæller - at "det var en demokratisk nationalfølelse. Målet var et fredeligt folk af frie og oplyste borgere" - gælder også Erslev (såvel som den øvrige flok af radikale historikere).⁵⁶

I sin menneskeopfattelse lægger Erslev vægt på det rationelt handlende, dygtige og virkelystne menneske. Og det indgår som et centralt

⁵⁵ Se hertil også Staur.

⁵⁶ Se Bagge 1963:6, og sml. iøvrigt fx Erslevs positive skildring af Engelbrekts nationale sindelag i Erik af Pommern:323 ff, og hans i det hele positive syn på Eriks "Kamp for Sønderjylland", samme værk.

element i historieopfattelsen at den store personlighed spiller en vigtig rolle historisk udvikling. Også på dette punkt er der overensstemmelse med Mills teorier, og det kan henføres til ideologiens liberalistiske individualisme. Derimod spiller radikalismens vægt på oplysningens betydning som historisk drivkraft ingen rolle i Erslevs synteser. Det hænger formentlig først og fremmest sammen med at de perioder han har beskæftiget sig med (dvs. tiden frem til ca. 1600), ikke har givet megen anledning til at inddrage dette aspekt. På den anden side viste senere bl.a. Weibull-skolen, hvorledes dansk politisk middelalderhistorie kunne anskues ud fra den Mill'ske grundantagelse om ideernes kamp som en drivende kraft i udviklingen. Erslev gør ikke dette, og det hænger muligvis også sammen med hans problemer i det hele taget med idealistiske forklaringer, som anført i afsnittene om Middelalder-historien og om den romerske kejsertid. I synet på de radikale idéers udvikling var borgerskabets fremvækst et centralt moment. Der er rundt om hos Erslev tilløb til at lægge vægt på borgerskabets betydning, men igen sætter hans periode visse grænser for hvor langt han kan komme på dette område. Der er dog næppe tvivl om at han også tillægger denne klasse betydelig vægt i den historiske udvikling.

Derimod indgår både forestillingen om oplysningens betydning som historisk drivkraft og om borgerskabets centrale samfundsmæssige placering med stor vægt i Fridericias synteser. Disse kompletterer således Erslevs på væsentlige punkter, men er iøvrigt også fast forankret i radikal ideologi. I det følgende skal vi foretage nogle strejftog i Fridericias synteseprægede opfattelser, hovedsageligt baseret på hans anmeldelser og enkelte større fremstillinger. Der foreligger fra Fridericias side talrige arbejder af syntetisk karakter (tænk blot på hans universitetslærebogssystem der efterhånden dækkede verdenshistorien fra 1600 til ca. 1900, og hans bidrag i de store verdenshistoriske samleværker i århundredets første årti). Men her er der ikke tale om at forsøge en så stor grad af fuldstændighed i behandlingen af hans produktion som for Erslevs vedkommende. Mindre kan imidlertid også gøre det, og resultaterne af analysen er formentlig fuldt ud dækkende for Fridericias synspunkter i al almindelighed.

5. SYNTESSEN HOS FRIDERICIA

Lige som Erslev anså Fridericia det for noget centralt for en større historisk fremstilling, som fx en verdenshistorie, at den gav en "sammenhængende Forstaaelse af Kulturudviklingen" (Pol. 24/2/1900), at den påviste "den ledende Traad i Udviklingens Gang" (Pol. 12/1/88), sammenhængen mellem de forskellige tidsaldre i et folks, et lands, en institutions historie. "Udvikling" er et nøglebegreb i denne historieopfattelse: hvor hører det gamle op og hvor begynder det nye.⁵⁷ Sit synspunkt har Fridericia på markant vis redegjort for i sin anmeldelse af J.E. Sars' *Udsigt* bd. 4 (Pol. 28/7/91). Her karakteriseres Sars' hovedidé på denne måde:

"Der gaar igennem det en Tankegang, der sat paa Spidsen kan udtrykkes saaledes: I enhver større historisk Undersøgelse, der ikke har et enkelt hvilende Moment men en Udvikling til Formaal, har man for sig to bekendte Størrelser, et Udgangs- og et Endepunkt; man véd, hvordan det behandlede Lands eller Folks Tilstand var paa en given Tid, og man véd, hvordan den har været paa et andet, yngre Tidspunkt, eller hvordan den er i Nutiden. Opgaven er da at udfinde, hvorledes det er gaaet til, at man er naaet det Stykke Vej frem eller tilbage. Rigtigheden heraf er i og for sig indlysende, og *den historiske Videnskab er ved at arbejde med en saadan Tankegang for Øje paa den bedste Vej til at forklare Livets Fænomener*" (min udh.).

På den anden side mener han at denne metode har visse begrænsninger, især hvis man, som Sars, blot hæfter sig ved én side af udviklingen, in casu den politisk-nationale. Han uddyber dette synspunkt ved at henvise til "følgende fortræffelige Bemærkning" af den franske historiker Gabriel Monod:

"Ligesom man gennem Lenstiden kan følge Udviklingen af den monarkiske Idé, som skulle dræbe Lensvæsnet, og ligesom man gennem den monarkiske Periode kan følge Udviklingen af den nationale Idé, som skulle skyde de dynastiske Interesser tilbage i anden Række, saaledes kan man gennem de sidste to Aarhundredes Historie følge Udviklingen af de økonomiske og industrielle Interesser, af den sociale Idé, som er bestemt til at

⁵⁷ Pol. 9/1/88.

kaste Nationalitetspolitikken til Jorden. Vi er komne til et Punkt, hvor Nationalitetsideen synes at triumfere, og allerede kan man forudse dens Dekadence" (sst.) .

"Sandheden af disse Ord - fortsætter Fridericia - er uomtvistelig; en dansk behøver kun at tænke paa Forholdene i Sønderjylland og den Indflydelse, socialdemokratiske Ideer dér har ved Opløsningen af Nationalitetsmodsatningen".

Bemærkningen understreger nogle centrale ting ved Fridericias *udviklingsopfattelse*. For det første den idealistiske karakter. Det er ideer der tegner udviklingens gang, ideer der afløser hinanden som de forskellige epokers centrale karakteristika. Det betyder på den anden side ikke at Fridericia mangler blik for materielle forholds betydning. Mere end andre samtidige danske borgerlige historikere (socialister eller marxister var der jo ingen af) havde, som vi allerede har set, de radikale blik for økonomiske og sociale forholds betydning, som også sidste led i den ansats til periodisering af historien der jo ligger i Monod-citatet, lægger vægten på. Tillige betyder udviklingsidéen for Fridericia ikke gennemførelsen af et enkelt hovedsynspunkt. Der er ikke tale om at historien opfattes som et bestemt idékompleks' mere eller mindre konstante vækst frem mod en kulmination i samtiden eller fremtiden, sådan som det var opfattelsen hos mange udviklingsteoretikere. Bestemte tidsaldre domineres af bestemte centrale ideer der vokser ud af hinanden, kulminerer og forsvinder, idet de giver plads for nye tidsaldre med nye dominerende ideer. For de radikale historikere er udviklingen en *gradvis* udvikling, ikke i voldsomme spring (sådan som de fx opfattede det nationalliberale syn på den historiske udvikling).⁵⁸

Men ligesom bestemte perioder domineres af bestemte forhold, således er der også efter Fridericias opfattelse bestemte historiske storhedsperioder der i betydning rækker langt ud over deres egen tid. Igen er der tale om et idealistisk synspunkt, idet det er periodens åndsliv der ses som det centrale:

"Der er visse historiske Storhedsperioder, hvis Betydning ikke alene beror paa den Styrke, hvormed Tidsalderens Tankegang har givet sig Udslag, men ogsaa paa den Frugtbarhed, dens Aandsliv har været i Besiddelse af, den Indflydelse som dette Aandsliv har haft for hele Menneskehedens Udvikling, ikke

⁵⁸ Jf. fx Friis 1929 og Munch 1908 og Erslevnekrolog.

blot middelbart som et Gennemgangsstadium, men ogsaa umiddelbart som en Kilde, hvortil der stadigt senere er søgt hen. Det er den sidste Form for Storhed, der uomtvisteligt er karakteristisk for den græske Oldtid, for Renæssancetiden, for det attende Aarhundrede." (Pol. 6/6/93).

Som nævnt betyder dette hovedsynspunkt ikke at det kun er ideerne der optager Fridericia. Tværtimod går det som en rød tråd gennem hans anmeldervirksomhed at han konstant fremhæver, når hovedvægten i et historisk værk lægges på "Samfundstilstandene og deres Udvikling fremfor Skildringen af Krigene og de ydre politiske Forhold" (sst., jf. 3/7/93). Folkenes indre politiske, sociale, økonomiske og åndelige forhold er de sider "som hele den moderne Historieskrivning mere og mere lægger an paa", konstaterer han et sted (Pol. 4/2/01, jf. 13/2/99), i reaktion mod tidligere tiders overdrevne læggen vægt på udenrigspolitik, diplomati, krige. Indre historie opfatter han som "kritisk Undersøgelse af de enkelte Samfundsklassers vekslende Forhold, af Handelens, Industriens og Landbrugets Udvikling eller af Sædernes gradvise Omdannelse" (Pol. 27/7/91). Som det vil ses, lægges der her stor vægt på materielle forhold, og man kan stedvis spore en tilbøjelighed hos Fridericia til at opfatte økonomiske forhold som særligt centrale.⁵⁹ Og i sin praksis, fx i bindet af *Danmarks Riges Historie* (DRH), bd. 4, lægger han flere steder betydelig vægt på sammenhængen mellem økonomiske realiteter og den politik der føres. Det gælder således forholdet mellem Danmark og Sverige i Kristian 4.s tid, som efter Fridericias opfattelse hang nøje sammen med "hvad der var Hovedinteressen for den ny Tid, Skibsfart, Handel og Pengeomsætning" (Fridericia, DRH: 138, jf. 133, 253). På samme måde havde "de lavere Klassers Misstemning [mod adelen i midten af 1600-tallet] et økonomisk Grundlag" (a.a.:326 f). Disse ting betyder på den anden side ikke at ikke også stærke personligheder efter Fridericias opfattelse kan styre eller evt. skabe tidens begivenheder.⁶⁰ Igen kan dette forhold ses afspejlet mange steder i DRH. Kristian 4.s nordtyske politik op til 1625 er næsten udelukkende et resultat af kongens personlige ejendommeligheder.⁶¹ Eller enevældens sejr i 1660 hang - blandt andre ting - også nøje sammen med Frederik 3.s klogskab

⁵⁹ Fx Pol. 12/1/88.

⁶⁰ Jf. Pol. 25/12/90, 23/4/94.

⁶¹ Fridericia, DRH:161, 172.

og handlekraft.⁶²

Den voksende interesse omkring århundredskiftet for masse- eller kulturpsykologi (fx Lamprecht) var for Fridericia et nyt væsentligt emne for historieforskningen: "Det vil blive en Opgave for at forstaa de forskellige Tidsaldres Psykologi i langt bredere Forstand end hidtil, og Midlet vil være at fæste Blikket ikke alene paa de fremragende Mænd i Politik, Litteratur og Kunst, men paa Tankegangen hos Befolkningslagene, i hvert fald de mest fremtrædende" (Pol. 9/5/01).

Vi kan iagttage nogle af disse synspunkter i funktion flere steder i Fridericias historiske praksis. Det kan således tydeligt registreres i hans behandling af *Den franske Revolution og Napoleonstiden*, som han fremstillede den i *Verdenskulturen*, bd. 2 (1909-10). Da der samtidig heri kan genfindes en række andre centrale træk i hans historieopfattelse, skal jeg i det følgende foretage en mere detaljeret gennemgang af denne skildring til illustration.

Det er Fridericias hovedtese at første afsnit af revolutionen (dvs. til 9. thermidor 1794) "i langt ringere Grad end ved tidligere store europæiske Brydninger" som "styrende Drivkraft" havde "enkelte Personligheders" ledelse (387). *Drivkraften* var hvad han med et samtidigt begreb kalder "*den offentlige Mening*", som han vil definere som "Enheden af de Tanker og Stemninger, der, hjemmehørende i større eller mindre Kredse af Folket, formaar at optræde og virke *som om* de var hele Folkets Fælleseje. At den offentlige Mening har Herredømmet og styrer Tidens Begivenheder vil da sige, at den evner at kvæle al aktiv Modstand og lade haant om al passiv, hvad enten den selv er Udtrykket for et Flertals eller et Mindretals Vilje" (388). Nu var den offentlige mening ikke en fast størrelse, men forandrede sig, blev mere og mere voldsom og omvæltningssattrående. Dette hang sammen med for det første modstanden, for det andet et skifte inden for de samfundslag hvis stemninger og tankegang var de herskende (389). I det følgende lægger Fridericia vægt på hvad man godt kan kalde den offentlige menings "klassebasis" eller i hvert fald dens sociale baggrund. Nogle fyldige citater til at klargøre dette (389-91):

"Den offentlige Mening, som begyndte Revolutionen i Maj og Juni 1789, var det samlede Udslag af de Ideer og Følelser, som efterhaanden havde gennemtrængt den dannede og besiddende Del af Trediestand og adskillige af de hidtil privilegerede

⁶² a.a.:324.

Klasser. Men umiddelbart derpaa bragtes den i fremadbevægende Uro ved Kongedømmets og Privilegiestatens Forsøg paa Modstand, og samtidigt skød et andet socialt Lag op fra Dybet baade i Paris og paa Landet; det var det, som stormede Bastillen, lagde Herregaardene øde og tvang Kongefamilien bort fra Versailles. Dette Lag dreves saa at sige til Vejrs baade af Følelsen af, at det var nødvendigt at stille dets fysiske Kræfter til Kamp mod den indledede Revolutions Fjender, af Attraaen efter socialt og økonomisk at faa Del i den Lighed og Frihed, som var Revolutionens store Tilsagn til alle, og endelig af den ligefremme Nød. Allerede nu sporedes i dette Lag Kimen til en ny offentlig Mening, mere yderliggaaende i Maal, mere hensynsløs i Midler end den, der nys havde faaet Magten."

Derefter beskrives, hvorledes de dannede og velstillede revolutionære og masserne i begyndelsen kunne bruge hinanden i kampen mod fjenden. Men:

"Fra Efteraaret 1790 møder vi derimod alvorligere Bestræbelser for mellem Smaahandlende, Haandværkere, Arbejdere og fattige Bønder at rejse en selvbevidst Folkebevægelse af mere radikal-demokratisk Art, og denne Bevægelse antog straks Karakter af Fjendskab mod det Borgerskab, der var blevet det herskende. Endnu mindskedes dog stadig Klasse modsætningen ved at adskillige Kredse af dette Borgerskab under Fremdrift i deres revolutionære Anskuelse stillede sig paa den radikale Side. Men trods dette, kom det snart til en alvorlig Kamp om Herredømmet mellem hvad man kan kalde to Sæt offentlige Meninger inden for Revolutionens Tilhængere [...] (H)vad der en Tid skabte en offentlig Mening, der spændte fra store Kredse af det dannede og besiddende Borgerskab ned til Masserne, det var væsentligst den revolutionære Anspændelse, skabt af de politiske Teoriers og Begivenhedernes Konsekvenser og af Frygten for ellers at maatte prisgive Revolutionens Resultater til dens Fjender. Hvad der senere afgørende skilte Gironden og Bjerget ud til to fjendtlige Lejre, der forfulgte hinanden til Døden, hvad der sprængte den indtil da herskende offentlige Mening, det var hovedsageligt to Aarsager. Den ene var, at den voksende Nød endnu mere end

hidtil kaldte Masserne frem [...] Den anden var, at Voldsomheden i Midler til sidst vakte Betæneligheder hos mange inden for de dannede og besiddende Klasser."

Septembermyrderierne 1792 blev et forvarsel om at borgerskabet ikke kunne bestemme "Voldsomhedens Grad":

"De forstod det ikke straks, men snart gik det op for dem, at de her havde været Vidner til Frembruddet af en ny Magt, en ny offentlig Mening, der, skønt kun hjemmehørende hos et Mindretal af Folket med Hovedsæde i Paris, dog var uhyre stærk paa Grund af Hovedstadens Magt, og fordi den var baaret oppe af den ved Farerne for Revolutionen over alle Bredder gaaende Ophidselse, ved Klassehadet, Nøden og de brutale Instinkter i Folkedybet. Da forsøgte de imod den at sætte deres egen offentlige Mening og at rejse Frankrig mod de nye Magthavere. Kampen blev haard og forholdsvis langvarig. Men dens Udgang blev Girondens Nederlag [...] Dermed havde Terrorismens offentlige Mening sejret; [...] og dens Herredømme havde netop alle Kendetegn paa en herskende offentlig Mening, ikke mindst det, at en stor Del anderledes tænkende, uden tvivl Flertallet af Frankrigs Befolkning, bøjede sig i tavs Underkastelse."

Revolutionens forskellige faser bliver således udtryk for at forskellige "offentlige meninger" får overtaget efter konflikter med den forudgående "offentlige mening", og dette er igen en afspejling af forskellige klassers eller sociale grupperingers herredømme.

Fridericia fortsætter nu med at undersøge kilderne til den offentlige mening. Først skildres den åndelige eller idémæssige baggrund: engelsk og amerikansk (uafhængigheds- og menneskerettighedserklæringerne), fransk litteratur, "filosofferne", fysiokraterne, encyclopædisterne, statsteoretikerne og oldtidsforfattere. Men nok så vigtig som disse strømninger er dog "de reale Forhold": "Hvor meget end alt, hvad vi hidtil har dvælet ved, har betydet for Revolutionens Stemninger og Tankegang, aldrig ville dog den offentlige Mening være blevet den, den blev, naar ikke dels Virkelighedsforhold, dels Frygten for saadanne havde virket sammen med til at danne og forme dem" (398). Her peger han på modstanden mod *l'Ancien regime* og frygten for at det skulle genopstå efter dets fald i juli-august 1789, krigens

betydning og de økonomiske forholds indvirkning. Nøden for de arbejdende klasser der skyldtes svigtende levnedsmiddeltilførsler til byerne og - især - galopperende priser pga. de slette finansforhold, tillægges stor vægt. Den fremhævede klasse modsætningen mellem rige og fattige, samtidig med at de lavere lag mere og mere bestemte den offentlige mening (404).

Dertil kom så direkte agitation i aviserne, sange og billedkunst, de store fester, klubberne mv. Fridericia skildrer i forlængelse heraf de forskellige repræsentative forsamlinger i Paris og deres medlemmer og arbejde. Han påpeger, nok mere en passant, at de forskellige grupperingers magtgrundlag må søges ude i befolkningen (og ikke i en eller anden styrkefordeling i forsamlingerne). Fx: "Grundlaget for sit Herredømme søgte og fandt Bjerget i de Lag af Befolkningen, der følte deres Interesser og Instinkter repræsenterede i det, i Konventsgalleriernes Tilhørerskarer og i den udrensede Jakobinerklub og dens Filialer" (424).

Efter nogle karakteristikker af ledende revolutionære går han over til at beskrive "Revolutionens Grundstemninger og visse almindelige Udslag af disse". Idealer, nationalfølelse, revolutionær symbolik tages her op, men "(l)angt større Betydning end alt dette har det dog, at den Slægt, som haabede at have gjort Ende paa al Klasseforskel ved Privilegiernes Ophævelse [...], saa Klasse modsætningen leve op heftig og ødelæggende inden for den gamle store Fælleskategori "Trediestand" (437).

Denne (eller disse) klasse modsætning(er) vil Fridericia belyse nærmere. Trediestand var allerede før 1789 en "socialt og økonomisk højst uensartet sammensat Del af Nationen" (sst.). Han vil lægge mindre vægt på forskellen mellem land- og bybefolkning, men peger på en række modsætninger på landet og koncentrerer iøvrigt sin analyse om bybefolkningen. Den klassekamp der var tale om, var efter hans opfattelse kun i forholdsvis ringe grad en kamp mellem "Arbejdsgivere og Arbejdsydere". "Nej, Klassekampen blev af mere elementær Art, nemlig en Kamp mellem dem, der socialt og økonomisk var ovenpaa, og dem, der var nedenunder" (438). Modsætningerne voksede fra 1790-91 "paa Grund af den revolutionære Anspændelse og navnlig paa Grund af den voksende Nød og Fattigdom, og i høj Grad blev den næret ved de demokratiske Føreres Agitation" (sst.). Hvor skillelinien mellem det besiddende borgerskab og proletariatet gik, gør Fridericia sig nogle overvejelser om:

"Desværre er det næppe muligt bestemt at skille de Lag ad, som stod op imod hinanden, men temmelig sikkert er der efterhaanden foregaaet en Forskydning paa den Maade, at

talrige Smaahandlende og Smaahaandværkere gradvis er blevet mere ængstelige for Sansculotterne, og en del Haandværkssvende paa Grund af Lavsvæsenets Ophævelse har nedsat sig som Mestre og derved skilt sig socialt ud fra Arbejderklassen. Derved blev det egentlige Proletariat, om end stadigt støttet af adskillige i de øvre Lag, mere og mere et Mindretal, men rigtignok et mægtigt Mindretal, ogsaa af den Grund, at Nationalgarden, der fra August 1792 var aabnet for alle, faktisk mest bestod af de fattige [...] Klassekampen blev et Moment af største Betydning for den revolutionære Ophidselse, men dog kun eet Moment. Thi Ophidselsen voksede frem af de mange forskellige Stoffer, hvoraf Revolutionens Jordbund var gennemsyret og hvormed den mere og mere blev gødet" (439).

Forskellige udslag af denne ophidselse skildres nærmere derefter (fx septembermyrderierne). Men i sin generelle vurdering af "den revolutionære Regerings og Terrorismens Periode" mener Fridericia dog at denne "i Almindelighed karakteriseres som foruden andet at have været en Kamptid mod Overklassen, idet den rummede et stort Forsøg paa at trænge de velstaaende og de rige tilbage, ikke alene politisk, men ogsaa materielt" (471). I denne forbindelse understreges det at det herskende synspunkt mht. ejendomsretten ikke længere som i menneskerettighedserklæringen var at det var en naturlig og ufortabelig rettighed, men snarere det at den var indstiftet af samfundet. Og mange ledende mente at man burde tilstræbe en eller anden form for udligning af formuerne.

I de følgende hovedafsnit går Fridericia derpå ind på revolutionens stilling til religiøse, undervisningsmæssige, politiske og sociale spørgsmål. Der kan være grund til her at gå lidt nærmere ind på hans drøftelse af menneskerettighedserklæringen som jo indtog en central plads i radikal ideologi. Han peger herunder på nogle problemer som den rejser, men er naturligvis overvejende positiv:

"Med stor Dristighed havde man afgjort store Problemer og dækket over deres Vanskeligheder. Eksempelvis skal nævnes, at man havde fastslaaet, at Menneskene var fødte med lige Rettigheder, men tillige at Ejendommen var en naturlig Ret, skønt det var ubestrideligt, at ikke alle var fødte Ejendomsbesiddere. Man havde opstillet Lovens absolutte Herredømme,

men dog talt om Retten til Modstand mod Undertrykkelse uden at begrænse denne Ret til Modstand mod en Undertrykkelse, der ikke skrev sig fra en Lov. Alligevel har Erklæringen ved sine Udtalelser om Retten til personlig og politisk Frihed, om Folkets Suverænitæt, om borgerlig Lighed og Lovens Herredømme været en Indsats i Verdenshistorien, der søger sin mage. Men ogsaa som Vidnesbyrd om Tidens politiske Tankegang har den sin overordentlige Værdi. Den viser en radikal Nyopfattelse af alle Samfundsforhold og en sejrsvikkelig Tillid til at kunne overvinde alle Vanskeligheder ved den, og er herved det største Udslag af Revolutionens Optimisme, men ganske vist ogsaa et Bevis paa en naiv Uklarhed og Tilbøjelighed til at give Ord for Realiteter.

Men paa den anden Side manglede der saa vist ikke paa en reel og klar Radikalisme" (456-7).

Her nævner Fridericia først og fremmest en række forfatningsmæssige foranstaltninger (étkammersystem), og de sociale og økonomiske forandringer (ligheds- og frihedsrettighederne). "Alt dette - siger han - prægedes af et storslaaet og ægte demokratisk Initiativ, der svarede til Forfatningens Aand" (466). Men der var ogsaa kritisable forhold, således det "at hele Tilstanden faktisk hvilede paa et Mindretalsherredømme" (sst.). "Revolutionen i Bjergets Skikkelse [...] gjorde Love, Regeringshandlinger og Domstolenes Kendelser til bevidst modstandsødelæggende Kampredskaber for visse Ideer og - paa trods af Lighedsideen - for visse Samfundsklasser" (466-7). I Fridericias øjne er der altså tale om et klasseherredømme der ikke er til alles bedste. Den politiske frihed krænkedes og endnu stærkere den personlige. "Samfundshensynet havde sejret over det individualistiske Princip" (468). Og ogsaa den økonomiske frihed krænkedes. Men trods denne bagside kan der vist ikke være tvivl om hvor Fridericias sympati ligger:

"For alle Venner af Kongemagt, Adel, Kirke og Overklasse [og en sådan var Fridericia så vist ikke, jcm] og tillige for alle dem, der med oprigtig Sympati for Samfundets aandelige og politiske Frigørelse forener Overbevisningen om, at Revolutionens Veje til at naa denne Frigørelse har været forfejlede [og dette mener Fridericia ikke, jcm], for alle dem har Rædselstiden været det store Bevis paa deres Standpunkters Berettigelse. For alle Venner af Revolutionen har den

derimod alle Dage været den dybe og mørke Skygge, der mindsker det Lys, som udstraaler fra Omvæltningens Ildhav af *Fremskridt og mægtigt befriende Ideer*" (472, min udh.).

En vigtig grund til det hele var at

"Revolutionen havde rejst Problemer, som dens Mænd mente at kunne løse, men som de aldeles ikke kunne magte, Problemerne om Magtens og Rettens indbyrdes Forhold, om S sammenspillet mellem Samfund og Individier, om Harmoni eller Disharmoni mellem Frihed og Lighed, om Sammenstødet mellem retlig og økonomisk Lighed. Det maa siges til deres Undskyldning, at hele det 19. Aarh. og den tilbagelagte Del af det 20. ikke heller formaaede at finde Løsningen paa disse Problemer" (474).

Fridericia viser sig her at have et klart blik for det borgerlige demokratis problemer, de problemer som vel først og fremmest Tocqueville havde peget på.

Efter Thermidor gik revolutionen ind i en ny fase. Som tidligere, lægger Fridericia også her hovedvægten på klassekampsaspektet. Forandringen indtrådte ved at det parisiske proletariats magt brød sammen, og det blev undertrykt. Årsagerne søger han dels i at nøden efterhånden blev så stor at proletariatet holdt op med at interessere sig for hvordan staten styredes: "Hvad det nu gjaldt for det om, var langt mere Livsunderhold end en demokratisk Regering" (476); dels i at det besiddende borgerskab der efter adelens fald nu stod som den egentlige overklasse, trådte op igen og var i stand til at trykke proletariatet tilbage. Der dannedes en ny offentlig mening, de mådeholdne borgerliges, som overtog styret af udviklingen. Adskillelsen af kirke og stat ("det store Princip" kaldes det) gennemføres, og en ny forfatning indføres som afslører det nye regimes karakter ved at give magten til de besiddende klasser i by og på land for at afslutte revolutionen. Slette økonomiske forhold (nedgang i erhvervslivet), direktorernes manglende lederevner og ikke mindst de besiddende klassers mangel på både moralsk holdning og politisk energi og samdrægtighed førte til direktoriets undergang. (Her synes Fridericia iøvrigt temmelig moralsk forarget over sædernes forfald.⁶³) Der kunne ikke "danne sig nogen fast eller ensartet offentlig

⁶³ Det er iøvrigt også noget, der optager ham i *Det 17. og 18. Aarh.*

Mening, der evnede at give Tilstandene et bestemt Præg" (487). Hæren kom til at spille en større og større rolle, og omstændighederne i forening med en stærk personlighed (Napoleon) førte til et nyt styre.

"Det var Forholdene, som muliggjorde en Opkomlings Militærherredømme. Den Rest, der var tilbage i Frankrig af en offentlig Mening, formaaede ikke at tage Ledelsen i sin Haand, og selv om den langt fra ønskede en enevældig Hersker, var den dog villig til at underordne sig en enkelt Mands Førerskab, naar denne Mand ved sin Herkomst og ved Formen for sin Magt gav Forestilling om Borgeren, der kaaredes af sine lige og havde styrken til at lede og ordne; de fleste Muligheder havde mellem Borgerne tilmed den, der kunne tvinge sit Navn ind i Folkets Tanker og Stemninger ved mærkværdige militære Bedrifter. Men at Opkomlingens Militærherredømme blev noget enestaaende i Verdenshistorien, [...] det skyldtes Opkomlingens egen Personlighed" (488-9).

Mens Fridericia altså i revolutionens to første faser (1789-99) har lagt hovedvægten på omstændighederne, noget der lå uden for "enkelte Personligheders Foregang og Lederskab" (387), opfatter han Napoleonstiden som først og fremmest styret af Napoleon selv. Hans vilje, hans karakter blev mere end noget andet afgørende for udviklingens forløb. Det der står tilbage af perioden, er dog alligevel revolutionens idealer:

"Men ud af den store Krise [dvs. 1814-15] gik uskadt, baade hvad der havde været Napoleons eget Værk, det mægtige fra oven organiserede Bureaucrati og Konkordatet, og hvad der havde været Revolutionens Værk og var blevet befæstet af ham, Nationens Enhed og borgerlig Lighed med Udtrykket derfor i den borgerlige Lovbog, tillige Religionsfriheden og den ny Ejendomsfordeling. Ja selve Folkets Ret til Andel i Styrelsen var atter blevet anerkendt. For saa vidt var det Revolutionen, der havde sejret. Men som den hvide Farve skulle kaste et Slør over det Fjerdedels Aarhundrede, der skilte 1815 fra 1789, saaledes var der noget afbleget og usikkert over denne Sejr. Hvad der manglede, var *det, som havde skabt Revolutionen, en fasttømret frisindet offentlig Mening*. Opslidt under Revolutionens Kampe havde den ligget brak under

Thermidorian- og Direktorietiden og var under Konsulat og Kejserdømme blevet paa den ene Side bastet og bundet, paa den anden Side indpuppet i en Dyrkelse af den store menneskelige Personlighed. Først da Reaktionen paa trods af sine Hensigter paa ny gav den Liv og Kraft, kunne den atter bryde sejrrig frem, indsugende styrke fra Revolutionens Idealer. Da viste det sig ogsaa, at alt Haab om, at Revolutionen kunne afsluttes, var idel Drøm. Som et evigt Gæringsstof levede den videre mellem alle Europas Folk" (505, min udh.) .

Vi genfinder altså i denne syntese to hovedaspekter i Mill's videnskabsteori, nemlig idéerne og idéernes kamp som drivkraft i historien og den store personligheds betydning, i hvert fald under visse omstændigheder. Men Fridericia kombinerer tanken om idéernes eller "den offentlige menings" rolle med en mere materialistisk præget opfattelse. Den offentlige mening ser han som baseret i idéstrømninger, men nok så vigtigt i "de reale Forhold", dvs. samfundstilstanden og dens sociale klasser og grupperinger. I det hele taget må det fremhæves at der er et vigtigt klassekampsaspekt i Fridericias historieopfattelse, men naturligvis uden at den af den grund bliver marxistisk. Radikalismens fremhævelse af menneskerettighedernes betydning (friheds- og lighedsidealene) er noget fundamentalt for ham, og de har i sig selv betydning som historisk drivkraft. Men hans opfattelse af den franske revolution og idealerne derfra er i det hele taget typisk for den radikale ideologi.

De ovenfor fremdragne centrale momenter i Fridericias historieopfattelse er således præget af hans politisk-ideologiske grundholdning. Dette spiller naturligvis en rolle ikke blot i hans historiske fremstillinger, men også - og måske i endnu højere grad - i hans vurderinger af andre historikers værker. Hertil knytter sig mere explicitte politiske synspunkter, og i det følgende skal jeg prøve at skitsere nogle træk heraf. Jeg skal her, ud over anmeldelserne, også inddrage hans bind af *Danmarks Rioges Historie* om det 17. årh. (1588-1699), for igen at vise hvorledes disse synspunkter også afspejles i hans historiske praksis.

I *nationale spørgsmål* var Fridericia præget af den anti-nationalistiske og anti-militaristiske holdning i den politiske venstrefløj over for en konservativt præget patriotisme. Han beklagede sig i en omtale af Erslevs *Frederik IV og Slesvig* over den ringe "Mulighed, der synes at være for at finde Lydhør for videnskabeligt begrundede Meninger, der gaar imod dem, som klistrer sig op

ad Patriotismen" (Pol. 26/5/02). Det 19. årh.s nationalitetsidé har nok ført værdifulde ting med sig, men den har også

"fostret meget ondt. Den har ladet visse Nationer overdrive deres egen Betydning, hidset store Nationer til Overgreb mod de smaa og de smaa til at afspærre sig fra Kulturindflydelse fra de store. Den har været en naturlig Reaktion mod det 18. Aarhundredes u-historiske Opfattelse af Stater og Folk, men den trænger til en Modvægt i de universelle Tendenser, som er det 18. Aarhundredes uforgængelige Storhed. [...] (N)ationalideens Værdi [...] staar og falder med dens Forening af Anerkendelsen af Friheds- og Retsideen. Kun naar det 20. Aarhundrede tillige værner om disse sidste Ideer, kan det med Held bygge videre paa Nationalitetsideens Grundlag" (sst.).

Man finder i disse bemærkninger nogle centrale træk i Fridericias syn på det nationale. Han vender sig mod en overdreven, smålig og indsnævret nationalisme, samtidig med at han fremhæver en universalisme med rod i oplysningstidens liberale idéer, friheds- og retsidéerne. Vi har set disse ting spille en rolle i hans syn på den franske revolution, og vi skal om lidt komme tilbage til de liberalistiske princippers betydning for Fridericia. Det er ikke nationalfølelsen som sådan, han har noget imod. Hvis den udtrykkes i almensind, en følelse for det fælles vel, har den en positiv side.⁶⁴ Derfor spiller også folket, forstået som helheden af den danske befolkning, med en hovedvægt på de lavere klasser, en væsentligere rolle end det abstrakte "nationen" for ham. Heri ligner han sine radikale meningsfæller for hvem klasserne eller stænderne nok var en realitet, men dog underordnet den folkelige helhed.

"Det danske Folk - siger Fridericia et sted - man kan næsten sige i alle dets Afskygninger højst op, var og er et demokratisk Folk med demokratiske Sæder. Endnu den Dag i Dag elsker det mere Lighed end Frihed." (Pol. 7/12/88). Denne *folkelige lighedstanke* har været et grundlæggende element i danske liberale historikers historieopfattelse fra Allen og fremefter. Man har ganske vist - og det er selvfølgelig væsentligt - lagt noget forskelligt i lighedsbegrebet på forskellige tider; når det kom til stykket, var den nationalliberale lighed temmelig indskrænket i politisk og økonomisk henseende. Men de radikale historikere tillagde alle, i overensstemmelse med

⁶⁴ Se fx Fridericia, DRH:448, 635.

deres centrale placering af menneskerettighederne, lighedsprincippet en overordentlig vægt. Det er særdeles tydeligt hos den næste generation af radikale historikere som fx Munch og Arup. Når det er sagt, må det også tilføjes at Fridericia er stærkt kritisk over for "det danske Folk" og i sine historiske værker lægger en betydelig vægt på de enkelte samfundsklassers betydning for udviklingen snarere end på folket som sådan, således som det også tydeligt fremgår i hans revolutionshistorie. Man kan sige at han heri på et væsentligt punkt adskiller sig fra sine nationalliberale forgængere der med Allen i spidsen havde været tilbøjelige til at betragte "folket" som et temmelig udifferentieret hele af alle danske, måske med undtagelse af den undertrykkende overklasse, aristokratiet.

Fridericia var i 1890'erne tilbøjelig til at se det danske folk som et folk i tilbagegang. Tidligere havde det haft statsdannende evner og været i stand til at skabe institutioner, passende efter dets forhold. Men i de sidste mange hundrede år har det "skortet paa politisk Energi og Initiativ, paa klart Blik for Øjeblikkets Benyttelse, paa Selvvurdering", mente Fridericia (Pol. 17/9/92). "Vort Folk med store Kræfter og Evner paa mange andre Omraader (er) i meget ringe Grad [...] et politisk Folk; atter og atter har det gentaget sig i Fejl og Forsømmelser" (Pol. 11/2/95), hedder det et par år senere. Vurderingen hænger sammen med Fridericias stærkt kritiske og pessimistiske syn på hans samtids politiske situation. Han sætter i 1892 spørgsmålstegn ved A.D. Jørgensens påstand om at 1864 har været til "Styrkelse og Vækkelse [...] af Folkets bløde og svage Sind". "Er vi ikke snarere", spørger han, "gaaende tilbage i kraftig Sans for Lov og Ret, i Mod til dristigt at være sin Mening bekendt og til ikke at bøje sig for Magten og Pragten, i virkeligt Borgersind?" (Pol. 17/9/92). Og 8 år senere lyder det ikke mindre pessimistisk:

"Der er Grund nok til Mismod herhjemme. Aar efter Aar slider den politiske Elendighed paa vort Folk, demoraliserer det, forspilder Tid, Kræfter og personlig Dygtighed, formindsker Almensans og Almeninteresse. Den eneste Trøst er det kraftige Enkeltmandsarbejde. der trods alt dette ydes. Der arbejdes i Landbrug, i Handel, Teknik og Industri, i Undervisning og Folkeoplysning, i Kunst, Litteratur og Videnskab, som om det ikke var den samme Nation, der i Aartier har slæbt sig hen i en politisk Sandørken" (Pol. 30/10/00).

Denne reaktion mod Estruptidens politiske undertrykkelse med de deraf følgende konsekvenser for fri meningsudveksling og frihed og lighed i

samfundet kan spores overalt i forfatterskabet i Fridericias syn på *statsmagten og dens opgave*.

Når han i en anmeldelse af Rubins *Frederik 6.s tid* taler om at "Reaktionen forbandtes med Nederlaget, den ulykkeligste Konstellation for et Land, som i det hele taget kan tænkes, men en Konstellation, som Danmark desværre ikke har oplevet den ene Gang", er parallellen til tiden efter 1864 åbenbar. Det hedder videre at denne reaktions konsekvens "blev et urimeligt Forhold mellem Udgifterne til Hof og Kongemagt og dem til naturlige og produktive Interesser, en aristokratisk og bureaukratisk Begunstigelse af enkelte Mænd og Embedsstanden som Helhed, *en Baandlæggelse af Nationens frie Kræfter*" (Pol. 11/2/95, min udh.). Også her fastholdes et samtidskritisk perspektiv, når bemærkningen sammenholdes med hans almindelige samtidspolitiske opfattelse.

Fridericias statsopfattelse kommer først og fremmest til orde i hans opfattelse af enevælden, en anden form for et undertrykkende politisk system, men i hans øjne næppe væsensforskelligt. Der er noget påfaldende i at han netop vælger enevælden, dens forudsætninger og indførelse som sit forskningsobjekt; er emnevalget ikke netop afledt af hans samtidige situation, af en interesse for at undersøge virkningen af et sådant undertrykkende system for samfundet som helhed, for at blotlægge svagheder og mangler og udviklingstendenser? I sit syn på statsmagten indtager Fridericia den gængse radikale holdning som på én gang er liberalistisk - ingen unødigt indblanding - og social - det er statens opgave at virke til gavn for de svageste i samfundet, at sørge for at de ikke undertrykkes af stormænd, men at et lighedsprincip tværtimod fastholdes.⁶⁵ I *DRH* har han formuleret de opgaver der stillede sig for enevælden i 1660. De er naturligvis et udtryk for Fridericias vurdering af forholdene og siger dermed samtidig noget om hans generelle syn på statens opgaver. De var: "at lette Undersaaternes Vaande, at genskabe Betingelser for Velstand, at bringe Fred mellem Samfundsklasserne, at rejse Rigets Finanser, at omordne Forvaltningen, at gengive Staten sin Kraft indadtil og udadtil" (Fridericia, *DRH*:460). Materiel velfærd for alle, harmoni, en fornuftig finans- og administrationspolitik er elementerne. Det bliver så et spørgsmål om hvilke midler dette skal gennemføres med, og i den henseende er Fridericia i vid udstrækning tilhænger af liberalistiske principper.

En "stærk" statsmagt eller kongemagt er ikke noget at tragte efter, hvis den må karakteriseres som enevælden i sidste del af 1700-tallet: "Saadan en Magt, der ikke tager det saa nøje med sine egne Underøvrigheder, sine

⁶⁵ Se fx Pol. 12/1/88.

egne Institutioner, sine egne Kollegier, men bryder igennem disse med Kabinettsordrer og mundtlige Befalinger, ganske vist til dels betinget af det Talent, der møder den, men ogsaa ledet af Yndlinge", der karakteriseres som korrumpere og favoriserende på alle måder bestemte personer og interesser (Pol. 1/7/87). Enevælden fik i Danmark efter Fridericias opfattelse en radikalere karakter end noget andet sted i Europa, hvilket "ganske sikkert har bidraget til vort Folkelivs Lammelse og sat sine dybe Spor længe efter, at Enevælden var stedet til Jorden" (Pol. 14/4/00).⁶⁶ Han kan tale om enevældens skadelige indflydelse og karakteristisk sammenligne dens indflydelse på den offentlige mening der jo, som vi har set, spiller en central rolle i hans historieopfattelse, med frihedstiden i Sverige: "Var Frihedstidens Larm, dens Statsmænds Intriger og Bestikkelighed, demoraliserende for Sverige, den satte dog Sindene i Bevægelse, skabte en offentlig Mening, medens Enevælden dyssede det danske Folk i Søvn overfor de store politiske Interesser" (Pol. 5/1/98).

I *DRH* har han uddybet denne opfattelse af enevældens konsekvenser: "En anden og ringere undersøgt Følelse voksede frem. Man bøjede sig for Magten og for det ophøjede i Enevælden. Det lykkedes denne at opamme Følelse af den ubetingede Lydighed som den højeste Borgerpligt. Den servile Loyalitet kom i dens Følge" (Fridericia, *DRH*:505, jf. 635). Det hang bl.a. sammen med at der ikke kom en eller anden form for frihedsbrev i stedet for de afskaffede håndfæstninger, en form for forfatning altså. Trods disse sidstes åbenlyse mangler, havde de dog ifølge Fridericia aldrig "ophørt at være et Symbol paa Rigets og Folkets Selvbestemmelsesret, et Udtryk for den Tanke om Frihed lige over for Fyrsten, som en Nation ikke ustraffet opgiver" (a.a.:448).

Fridericias *liberalisme* kan spores på mangfoldige måder i hans forfatterskab. I det følgende skal jeg drage to væsentlige elementer frem, begge hovedsageligt baseret på *DRH*. Det drejer sig om hans syn dels på økonomisk politik, dels på borgerskabets betydning for samfundsudviklingen.

I afsnittet i *DRH* om Chr. 4.s forskellige merkantilistisk prægede initiativer og foretagender gør han sig nogle overvejelser over hvorfor udbyttet af denne rigdom på idéer og denne "mærkelige Energi, hvormed Foretagende paa Foretagende sættes i Gang" blev "forholdsvis saare ringe" (a.a.:107). Han peger på krigen fra 1625, men også på svagheder og ufuldkommenheder som disse ting var "umiddelbart behæftet med".

⁶⁶ I en kritik af Munchs mere positive opfattelse af enevælden i hans disputats.

Regeringspolitikken tog "ikke naturligt Hensyn til de bestaaende Forhold" - et klart udtryk for en kritik af statsmagtindgrebet.⁶⁷ At tage naturligt hensyn til de bestående forhold vil vel sige ikke at gribe ind i den igangværende udvikling på en måde som kan skade eller ændre den, altså et liberalistisk synspunkt. Desuden var statsmagts evner for dårlige. Af disse grunde "maatte adskillige af Forholdsreglerne enten kun blive af ringe, til dels uheldig Betydning eller falde helt til Jorden". Indgreb i lavsforholdene bevirkede fx en "Uro i alle Haandværksforhold, som næppe kunne være til Gavn for den ny, uforberedte Industri, der skulle bringes paa Fode". Også forbud mod indførelse af industriprodukter kritiseres. Her havde rigsrådet ønsket en "besindigere" fremgangsmåde ved at advare mod forbud, før de nye industrier kunne forsyne landet. Forbuddene kunne da heller ikke overholdes eller bevirkede at man fik dårligere og dyrere varer. De blev da opgivet, og man slog ind på en mere "formaalstjenlig Bane" med toldfrihed for import af råvarer og eksport af færdigvarer (a.a.:108).

Monopolisering og privilegering af kompagnier og andre foretagender førte i det hele taget ikke til noget og var i visse tilfælde direkte af det onde. Om statens overtagelse af salthandelen i 1660erne hedder det således: "Befolkningen led i høj Grad under de overordentlig høje Saltpriser, medens Regeringens Overtagelse af denne vigtige Handelsgren virkede hæmmende paa det i forvejen svage økonomiske Liv, ja den hindrede endog, at det 1688 oprettede Kommercekollegium fik noget at betyde" (a.a.:490). Uanset om Fridericia har ret i synspunktet eller ej, er det værd at hæfte sig ved den vægt han lægger derpå mht. monopolets konsekvenser for det økonomiske liv i almindelighed og en del af statsadministrationen i særdeleshed. Synspunktet falder nøje sammen med de almindelige liberalistiske synspunkter, og det er det i denne sammenhæng centrale.

Der ligger vel i Fridericias opfattelse en forkærlighed for frihandel og - især - for at de økonomiske forhold får lov til at udvikle sig naturligt, uden indgreb der ændrer eller standser denne naturlige udvikling: Dette sidste fremgår også af følgende: "Hvad der havde frembragt det ugunstige Resultat [...] ved [forskellige] Fabriksgrundlæggelser, var imidlertid foruden de alt for radikale Forsøg ogsaa Kongens Given efter for Planer, der savnede en naturlig Jordbund i Danmark, og hvis Virkeliggørelse ikke kunne optage Kappestriden med Udlandet" (a.a.:108). Der ligger i hans holdning ikke i og for sig en principiel modstand mod at staten søger at ophjælpe erhvervsudviklingen (og heri adskiller han sig fra de rendyrkede liberalister).

⁶⁷ Jf. Fridericia, DRH:615.

Denne side af sagen kan iagttages i en vurdering af 1536 og konsekvenserne af Kristian 3.s sejr, som han fremkom med i en anmeldelse af D. Schäfers *Geschichte von Dänemark*. Kongemagtens sejr svækkede nok adelens politiske sejr,

"men socialt blev Adelen Magt urokket, og socialt og politisk gjorde Kongen kun lidet, omend for Borgerstandens vedkommende noget, for at hæve de ufri Stænder. Følgen blev, at *de forhaandenværende Spirer til en rigere Udvikling for disse ikke blev plejede*. Dette havde Kristian II forsøgt at gøre, om af Sympati for dem eller Antipati mod Adelen, bliver i denne Sammenhæng ligegyldigt. Og at der var Spirer til en saadan rigere Udvikling, derom bærer meget Vidnesbyrd, særligt Reformationens oprindeligt demokratiske Karakter, Borgerbevægelsen i hele Grevefejden, Københavns [...] Heltemod under Kristian IIIs Belejring og for Bondestandens Vedkommende i alt fald de jyske Bønders Rejsning. [Kristian 3. søgte ikke tilslutning til nogen af disse muligheder.] Der er i det hele ogsaa deri et Lighedspunkt mellem, hvad der skete i 1536, og hvad der skete i 1660, at paa begge Tidspunkter holdtes nede eller kvaltes af Kongemagten visse Muligheder for en fremtidig heldbringende Udvikling, og begge Gange kan man i alt Fald delvis ikke udelukke en tysk Paavirkning som medvirkende Aarsag." (Pol. 25/9/93, min udh.).

Det Fridericia vender sig imod, er da, som sagt, at der gribes ind i tingenes naturlige udvikling, eller at noget sættes i gang hvor "de naturlige Betingelser" ikke er til stede. Dette kommer ogsaa til udtryk på en anden måde. Han konstaterer at "det store Arbejde" i økonomisk henseende i løbet af 1600-tallet fik en gennemgribende betydning for Københavns vedkommende; den afkastede sit middelalderlige præg og blev en storstad. Men dette skete på de andre stæders bekostning. Balancen i udviklingen forrykkedes så at sige, og resultatet blev at Danmark ikke fik en kraftig borgerstand rundt om i rigets provinser (Fridericia, DRH:109-111). Ser man dette i lyset af Fridericias syn på borgerstanden som den egentlige bærer af en fornuftig, dvs. ønskværdig, politisk og økonomisk udvikling, så ser man bedre kritikken af statsindgrebet her.

Danmarks historie er nemlig for Fridericia i nyere tid mere end noget andet præget af et afgørende forhold: "[...] den Mangel, som vi i

Aarhundreder igennem, i al Fald kun paa kortere Afbrydelser nær, staar overfor i Danmarks Historie, *Manglen af en virkelig Borgerstand* og derved Manglen af en Modvægt henholdsvis mod Adel og Hof, Manglen af Muligheder for en offentlig Mening, Manglen af Betingelserne for en modtagelig Intelligens og af Forudsætningerne for en kraftig Stræben efter Velstand, opnaaet ved energisk Arbejde" (Pol.4/5/91). Dette forhold er grunden til en stor del af landets ulykke.⁶⁸ Synspunktet spiller en helt central rolle i hans opfattelse og kritik af enevælden og er et ledemotiv i hans skildring af 1600-tallets Danmarkshistorie i *DRH*. En væsentlig årsag til kongemagtens svækkelse før 1660 var at den ikke støttede sig på et borgerskab der kunne danne modvægt mod den selvbevidste adel,⁶⁹ og en hovedårsag til enevældens indførelse i 1660 var en alliance mellem kongemagt og borgerskab.⁷⁰ At denne "borgerånd" ikke fik den betydning for landets videre udvikling som den burde have haft, hang sammen med at enevælden intet gjorde "for at højne Borgersindet" (a.a.:504,jf.634). Men det hang også sammen med andre ting. For eksempel at borgerstanden ikke var fordelt over hele landet. København voksede som nævnt på de andre stæders bekostning under Christian IV: "Der laa i dette et historisk Moment *af afgørende Betydning*: Danmark fik ingen kraftig Borgerstand rundt om i Rigets Provinser, det fik i stedet en højt over alle andre Byer ragende Hovedstad" (a.a.:111, min udhævn.).

Denne læggen vægt på borgerskabets betydning hænger nøje sammen med en liberalistisk præget tankegang, så sandt som liberalismen netop er og var en borgerskabs-ideologi. Nu kunne det indvendes at det ikke siger så forfærdelig meget om en historikers politiske synspunkter og historieopfattelse at han tillægger borgerskabet en afgørende indflydelse på udviklingen i netop denne periode. Var det ikke netop denne klasse der var bærer af den nye epoke, kan ikke både liberalister og marxister enes om dette synspunkt. Vel nok, men der er trods alt ikke tale om at Fridericia arbejder ud fra en marxistisk ramme. På den anden side er det værd at lægge mærke til et kraftigt socialt islæt - igen kan man sige i overensstemmelse med radikalismens udgave af de liberale idéer. Han taler om at der udvises virkeligt borgersind, da borgerskabet i 1629 og 1638 tager sig af de

⁶⁸ Pol. 17/9/92.

⁶⁹ Fx Fridericia, DRH:53, 55-56, 131.

⁷⁰ a.a.:430, 446, 504.

undertrykte bønders sag over for adelen.⁷¹ Og han harmes over de svagest stillede kår, udsugningen af bønderne, hensynsløsheden og mangelen på humanitet over for dem.⁷²

Generelt kan man således i Fridericias historieopfattelse notere sig en række syntesebærende elementer der, ligesom det var tilfældet for Erslevs vedkommende, fungerer i god overensstemmelse med radikal ideologi. Der skal afslutningsvis peges på endnu et vigtigt syntetiserende aspekt i Fridericias historieopfattelse. Det drejer sig om en teori for historiske forløb som i sine grundelementer ligner Erslevs ovenfor omtalte udviklingsmodel af dialektisk tilsnit. Fridericia formulerer tanken meget klart i forbindelse med en anmeldelse af nogle af Edvard Holms værker om den ældre enevælde trykt i *Tilskueren* 1886:

"Naar Magtens Tyngdepunkt er blevet forflyttet inden for Europas forskellige Stater, har det i Reglen begyndt med at betyde et stort og afgjørende Fremskridt, i hvert Tilfælde paa visse Omraader. Fremskridtet har kostet Ofre, ikke altid alene af Interesser, men ofte ogsaa af berettigede Krav; der er blevet trampet ned, hvad en senere Tid kunne have ønsket maatte leve. Men Sejrherrerne, de sejrende Magter eller Ideer, have aftvunget sig Historiens Underkastelse eller endog dens Taknemmelighed, fordi de have udført visse store Bedrifter, som den følgende Tid har levet paa. De have haft den Spændighed, som først bragte dem til at sejre, derefter til at virke ensidig, men heldbringende igennem en vis Periode. Saa er Ensidigheden bleven trukken ud i sine Konsekvenser; den har derved opvakt Modstand imod sig og har fostret nye Ideer; samtidig er Spændigheden bleven slappet, den heldbringende Energi er bleven afkræftet, Karikaturen er bleven tilbage; Tiden er bleven moden til en ny Omvæltning" (Fridericia, *Betragtninger* s.784 f.).

En samfundsorganisation bærer altså i sig kimen til sin egen undergang. Fridericia giver synspunktet en meget generel gyldighed, idet han fortsætter: "Saaledes er det gaaet i det store med Kirkens Herredømme, med Feudal-

⁷¹ a.a.:211, 331-333.

⁷² Fx a.a.:93, 112-3. Og Fridericia 1888.

vælden, med Monarkiet, med Revolutionen. Saaledes er det gaaet i de enkelte Lande, hvor blomstrende Perioder have vekslet med Forfaldsperioder. Men jo mindre kraftig hver Omvæltning have virket til Gavn for et positivt Fremskridt, jo mere tyder det paa en Svaghed ved Landet, paa en Mangel ved dets Regering" (sst.).

Erslev havde naturligvis ret, da han i 1911 beklagede sig over at der ikke i hans generation var fremkommet en stor samlet syntese over Danmarks historie. De foregående analyser skulle imidlertid have vist at der ikke er nogen grund til at tage dette - eller andre udsagn - til indtægt for manglende synteseevner eller syntesebevidsthed hos grundlæggerne af den radikale historievidenskabelige tradition. Vel skabte de ingen samlet syntese, hvis man derved vil forstå en enkelt samlet fremstilling dækkende hele historien, hvad enten det gælder Danmark eller verden (Europa). Men man finder i deres produktion ledetråde, syn på drivkræfter og forløb og andre strukturerende elementer, som kunne udgøre grundlaget i et sådant samlet helhedssyn. Og endelig kunne man vel ved at læse deres værker i den rigtige rækkefølge skabe sig et samlet indtryk af deres syn (som gruppe betragtet) på verdenshistorien fra Roms kejsertid til nutiden (Erslev og Fridericia) og for Danmarkshistoriens vedkommende fra Valdemarstid til 1839 (de samme samt Rubin). Selv om der ikke er tale om en samlet fremstilling under ét samlende helhedssyn, er der dog tale om så mange og så markante fælles synspunkter at det berettiger at tale om eksistensen af en radikal historisk syntesebestræbelse.

Fridericia var vel nok den der mest bevidst og eksplicit forfægtede syntesens nødvendighed som et led i videnskabeligheden, ligesom han formentlig i sin praksis i højere grad end Erslev var i stand til at gennemføre en større samlet syntese. Bl.a. deres forskellige bind af *DRH* kunne pege i den retning. Man kunne rejse det spørgsmål, hvorfor netop denne radikale tradition på lang sigt sejrede over den konkurrerende konservative som allerede på dette tidspunkt synes at miste terræn. En væsentlig grund har formentlig været at den radikale tradition, præget som den var af positivistiske og liberalistiske strømninger, var bedre i pagt med nogle generelle videnskabshistoriske tendenser, hvor naturvidenskabernes succesrige fremmarch havde en afsmittende effekt også på humanvidenskaberne. Og måske endnu vigtigere, at den var bedre i pagt med samfundsudviklingen hvor industrialiseringsprocessen og kapitalismens gennemslag favoriserede en ideologi, som i væsentlige henseender bedst var i stand til at udtrykke et akademisk "klasseløst" småborgerskabs holdninger og forhåbninger, samtidig med at den ikke lå særlig fjernt fra den fremvoksende arbejderklassens

ideologiske synspunkter. Den legitimerede kort sagt den økonomiske og politiske udvikling, samtidig med at den havde et kritisk potentiale over for den overleverede konservatisme der stod udviklingen imod. Imidlertid kan man indvende at i Tyskland der befandt sig på et mere fremskredent stade hvad den industrielle udvikling angår, vedblev akademikerne og ikke mindst historikerne at stikke fast i konservative ideologier. Dette skyldtes ikke mindst at akademikerne rekrutteredes fra traditionelt konservative miljøer.⁷³ Det ville være interessant at få undersøgt, om danske akademikere i almindelighed og historikere i særdeleshed havde en anden social og politisk baggrund som en af forklaringsfaktorerne for den radikale historikertraditions dominans.⁷⁴

Imidlertid opstod der inden for rammerne af det radikale videnskabelighedsbegreb efterhånden nogle vanskeligheder, idet de i højere og højere grad blev opmærksomme på det de kaldte det personlige, subjektive elements betydning i struktureringen af stoffet, når der var tale om mere omfattende perioder og forløb. Dette element var vel næppe så personligt eller subjektivt endda, og man kan i en eftertidsbetragtning fristes til at kalde det det politiske eller ideologiske element, dette at en syntese blev holdt sammen af forestillinger som netop ikke var alment acceptable, fordi de var ideologiske. Vi har set hvorledes det ideologiske element var af bærende karakter i de radikale syntesebestræbelser. Deres videnskabelighedsbegreb der satte videnskab lig objektivitet, gav naturligt nok, da man først blev opmærksom på problemet, anledning til anfægtelser omkring syntesens videnskabelighed. Man fik et *objektivitetsproblem* som vi skal se lidt mere indgående på.

⁷³ Ringer; jf. Iggers 1971:296 ff.

⁷⁴ Senere note: se et forsøg i denne retning i Jens Chr. Manniche: Danske historikere 1864-1940. Nogle studier til dansk historievidenskabs socialhistorie. *Historie. Jyske Samlinger*, XV, 2, 1984, s. 191-218.

KAPITEL V

OBJEKTIVITETSPROBLEMET OG HISTORIENS BETYDNING

1. OBJEKTIVITETSPROBLEMET

Et centralt, ja måske afgørende moment i en videnskabsteoris refleksioner over videnskabens natur og opgaver har været spørgsmålet om objektiviteten. For at noget skulle være videnskab, måtte det være objektivt - dette har i vidt omfang været det principielle synspunkt. Men samtidig har der været vanskeligheder med at bestemme hvad objektivitet egentlig er, og om den overhovedet er opnåelig. En omfattende og vidtløftig litteratur har haft faget histories forhold til den '*videnskabelige objektivitet*' til behandling. Især synes der i de sidste 20-30 år at være brugt megen flid og intellekt på at klare dette besværlige problem.¹

Når vanskelighederne omkring det synes så uløselige, hænger det, så vidt jeg kan se, sammen med at begrebet "objektivitet" ofte i selve den måde det defineres på, åbner op for såvel politiske som videnskabsteoretiske spørgsmål. Man kan tage en moderne definition som i *Gyldendals Leksikon* (1978), hvor objektiv = baseret på upolitisk saglig vurdering, og iøvrigt - som det altid har gjort det - står i modsætning til subjektiv = baseret på personlig vurdering. For hvad vil upartisk og saglig, i modsætning til personlig *egentlig* sige?

At være upartisk og at være saglig vil sige at være det i forhold til

¹ Se fx Herméren med henvisninger og litt.liste, Koselleck m.fl., Mommsen, Rüsen (Hg.) 1975, Schaff.

noget. Upartisk er, så vidt jeg kan se, noget man er i forhold til "politiske" (taget i bred forstand) normer, saglig i forhold til videnskabelige normer. Men da der ikke hersker generel enighed om disse normer, kan man kun være upartisk, hhv. saglig inden for en gruppe der deler disse normer, fx et videnskabeligt samfund. Men udenforstående kan meget vel have andre opfattelser.

Et letfatteligt eksempel kan illustrere problemet. Johs. Steenstrup fandt - ud fra sit konservative grundsynspunkt - Niels Neergaards skildring af den politiske udvikling i *Under Junigrundloven* partisk, dvs. præget af Venstre-synspunkter. Men Aage Friis erklærede fra sit ståsted i Det radikale Venstre at Neergaards fremstilling var upartisk og gjorde ret og skel til alle sider, altså opfyldte objektivitetskravet. Men både Steenstrup og Friis definerede for en umiddelbar betragtning dette krav på samme måde.²

Det gør ikke den store forskel om man i stedet for "upartiskhed" taler om, som Friis her, at gøre ret og skel til alle sider eller at dele sol og vind lige. Det forudsætter en opfattelse af at der i problemsituationer er *lige* store fejl på begge sider, at de faktisk har *lige* meget ret/uret, eller i det mindste at der aldrig er nogen der har helt ret i et stridspørgsmål. Konsekvensen bliver let en urimelig millimeterretfærdighed og under alle omstændigheder er det op til en ideologisk vurdering om der faktisk er gjort ret og skel.

Man kan måske mene at den ovennævnte definition i det sidste nye leksikon er for kortfattet, unuanceret. Men i virkeligheden er der næppe nogen større forskel i forhold til *Ordbog over det danske Sprog*. Her defineres "objektiv" sådan:

"1) som eksisterer uafhængigt af det erkendende subjekt; 2) som kun tager hensyn til tingene, sagen og ser bort fra de momenter i erkendelsen, der er afhængig af det erkendende, individuelle subjekt, undgår indblanding af subjektive personlige synspunkter eller sympatier; upartisk; saglig; som søger at give en sandfærdig, tydelig fremstilling af et emne uden (direkte) udtryk for digterens personlige følelser og meninger" (ODS, bd. 15).

Definition 2) (hvor der synes at være tale om en tydelig svækkelse af kravet fra det første til det sidste semikolon) er forbilledlig, også når det drejer sig om den gængse opfattelse af objektivitetsbegrebet inden for

² Steenstrup, Dagbladet 9/4/94, Friis 1922 og 1929.

historievidenskaben. Men den rejser samtidig på stedet en række uløselige problemer: hvordan kan man overhovedet se bort fra det erkendende subjekt i nogen form for erkendelse? Det lader sig næppe en gang gøre i naturvidenskaberne, og da slet ikke i humanvidenskaberne. Det er klart at der kan være grader af subjektive personlige synspunkters indblanding i eller ligefrem fordrejning af erkendelsen, men hvornår er synspunkter og sympatier ikke længere personlige, men et videnskabeligt samfunds, og som sådan et legitimt moment i erkendelsen? Parantesen "(direkte)" i det fjerde led i definitionen understreger yderligere problemet, for den synes at medgive at en fremstilling uden udtryk for digterens (eller videnskabsmandens) meninger er umulig. Viser de sig ikke direkte, gør de det indirekte.

Alt dette peger i retning af at begrebet objektiv i denne forstand bliver noget aldrig forekommende. Enten kan man da vælge at holde det op som et efterstræbelsesværdigt ideal, og dette har de fleste tilsyneladende valgt at gøre inden for den danske historiske tradition; at dette blandt andet indebærer nye problemer, som fx de ovennævnte om hvad det er at være upartisk og saglig, synes de færreste at have gjort sig klart. Eller man kan forkaste begrebet som mere eller mindre uanvendeligt, bl.a. ud fra en opfattelse af det erkendende subjekts afgørende betydning i erkendelsesprocessen, og i stedet søge at vurdere videnskabelighed ud fra andre normer, som fx rationalitet, bevisførelse, argumentation.

Vi skal imidlertid i det følgende se lidt nærmere på behandlingen af objektivitetsbegrebet primært hos Fridericia og Erslev med henblik på en afklaring af dette begrebs placering i den danske historievidenskabelige traditions videnskabsopfattelse.

I sine mange dagbladsanmeldelser fik Fridericia ofte lejlighed til at tage stilling til om et værk eller en historiker levede op til hans videnskabelighedskrav. Her spillede "objektiviteten" en vigtig rolle. I nogle sammenhænge synes den at være uproblematisk for ham. Således kunne han i 1893 fremhæve Johan Ottosens *Lærebog i Nordens Historie* blandt andre ting for i sin skildring af tiden efter 1814 at være "fuldkomment objektiv og upartisk" (Pol. 3/7/93). Det er lidt uklart om de to adjektiver er synonyme eller dækker forskellige ting. Hos Fridericia synes de ofte at betyde det samme. Han vil således lægge en del vægt på om der er tale om bestræbelser fra historikerens side på upartiskhed, på at dele sol og vind lige, men det er jo noget andet end objektivitet i naturvidenskabelig forstand.³

³ Fx Pol. 12/1/88, 5/3/88, 7/12/88, 2/12/89.

Mindre end et år senere tilkendegiver han imidlertid i en stor anmeldelse af et af Edvard Holms værker at han som historiker har problemer med objektiviteten:

"Det er gaaet Anmelderen, som det vistnok er gaaet flere Forskere. Der har været en Tid, hvor den historiske Videnskab stod for ham som den, hvor den rene Objektivitet kunne komme til at herske, og hvor derfor Enighed i alt væsentligt ville kunne opnaas. Troen derpaa er svækket med Aarene. I løbet af disses Gang er det mere og mere kommet til at staa ham klart, at den som en Videnskab om Mennesker, dyrket af Mennesker, ikke kan andet end føre til Resultater, der er forskellige efter Forfatterens Livssyn og Temperament. Men ét staar dog fast, at Objektiviteten i den historiske Videnskab har ét omraade, hvor den maa og vil blive urokket, fordi den falder sammen med Sandhedskærligheden. Dette Omraade er den samvittighedsfulde Redegørelse for Kendsgerningerne." (Pol. 23/4/94).

Denne erkendelse af, at opfattelsen af et lands, en tidsalders, en institutions historie afhænger af historikeren der fremstiller den, er dog efter Fridericias opfattelse ikke ensbetydende med, "at Historieskrivningen har været og er undergivet de vekslende Partiers Mening, eller at den ifølge sin Natur er tendentiøs" (sst.). Forholdet er det, som han i en tidligere anmeldelse siger, at historikeren, som alle andre, er tidsbundet:

"Sandheden er, at Historikeren, som Barn af sin Tid, let bliver fristet til at indlægge sine Idealer i Fortidens Stræben, og at han er forpligtet til at søge tilbage i Fortiden efter Spirerne til det, som han ser udvikle sig for sine Øjne. Jo stærkere Tiden altsaa er fyldt af en Idé, jo mere bliver han tilbøjelig til at se den pulsere ogsaa i Fortidens Liv." (Pol. 12/1/88).

Deri ligger en fare, og det gælder om at have et "ædrueligt" syn på nutid og fremtid, fordi det også giver en "ædrueligere historisk Betragtning af Fortiden" (sst.). (Man bemærke sig hvor vagt og relativt dette begreb om ædruelighed i grunden er, og hvor nært det er knyttet sammen med en samtidspolitisk opfattelse.)

Et middel til at overvinde problemerne kan efter Fridericias mening

ligge i at belyse fortiden fra forskellige synspunkter: "jo flere forstaaende kyndige Videnskabsmmnd, der kan betragte (dette materiale) fra hver sin Side, desto rigere vil vor Indsigt blive, desto retfærdigere vor Dom", siges det om arkivmaterialet vedrørende Christian 8.s tid (Pol. 11/2/95).

På den anden side afholder han sig ikke fra at kritisere, når han mener vægten lægges forkerte steder i en fremstilling, hvilket naturligvis vil sige: når andre grundlæggende synspunkter (politiske idealer, menneskeopfattelse etc.) end hans egne farver fremstillingen. Et enkelt eksempel som illustration: Om Edvard Holms bog om *Den offentlige mening og statsmagten i den dansk-norske stat 1784 -1799* hedder det at "Holm har ikke den saa at sige revolutionære Glød, der hos andre ville kunne højne Medfølelsen med hine Dages politiske Ofre" (Pol. 7/12/88)⁴.

Dette relativistiske synspunkt, som her er skitseret, er dog, som allerede antydnet, begrænset af Fridericias respekt for "den samvittighedsfulde Redegørelse for Kendsgerningerne" (Pol. 23/ 4/94). Selve "de faktiske Forhold" (Pol. 7/12/88) er noget man kan nå frem til med en stor grad af sikkerhed, idet kilderne for det første sætter grænser for hvor langt subjektiviteten kan gå, og for det andet muliggør etableringen af et fast grundlag man kan arbejde ud fra.

Konsekvensen heraf bliver at den kildekritiske metode, der er garantien for de korrekte kendsgerninger, således bliver af afgørende betydning for objektiviteten. Problemer opstår der imidlertid straks man går over til at skabe sammenhæng mellem kendsgerningerne. Det synes at være det der ligger bag en bemærkning i Fridericias nekrolog over A. D. Jørgensen hvor det hedder: "Saa vidt som Historieskrivningen aldrig bliver fuldt objektiv, hvor ren end den historiske Forskning bliver, saa sandt som den altid vil afhænge af Historieskriverens Personlighed, Temperament og Livsanskuelse, saa vist vil A. D. Jørgensens Fremstilling ofte finde Modsigelse" (Pol. 6/10/97). Der sondres således her mellem en personligt farvet historieskrivning og en "ren" forskning, en sontring, som Erslev i 1911 diskuterer mere indgående, men som Fridericia iøvrigt - så vidt jeg har observeret - yderst sjældent foretager. Normalt synes han ikke at se nogen forskel mellem den "historiske Videnskab" og fremstillingen. Det væsentligste i denne sammenhang er imidlertid at objektivitetsproblemet her i midten af 1890erne er rejst - og det ikke blot af Fridericia.

I en længere artikel i Berlingske Tidende (Aften) 1. mai 1895 med overskriften *Om Historieskrivning m.m. Aphoristiske betragtninger* tog

⁴ Jf. Pol. 4/5/91, 23/4/94.

Marcus Rubin bl.a. fat på det samme spørgsmål. Artiklen var egentlig en kommentar til en anmeldelse (af V. Falbe-Hansen) af Rubins *Frederik VI's Tid* og indeholdt foruden en række betragtninger i forbindelse med vurderingen af denne periode der vel er karakteristiske for den radikale udviklings/fremskridtsopfattelse og liberalisme, også bemærkninger om faren ved at fortabe sig i detaljer og glemme hovedlinien, dvs. de afgørende momenter i en historisk skildring. Men artiklen indledtes med et afsnit om "Det subjektive og det objektive i Historieskrivningen" som gav anledning til yderligere indlæg, hvilket muligvis i betragtning af den let tilspidsede form var meningen. Rubins synspunkt var det at:

"Historieskrivning uden Personlighed bag (er) intet værd, og - hvad endnu værre er - da ingen *kan* gaae ud af sit gode Skind, da man i Materialets Indsamling, Gruppering, Behandling, om man vil eller ikke, er med til sin yderste Fingerspids, bliver Historieskrivning, der paastaaer sig fuldt objectiv, Forfalskning, og det ikke blot i den almindelige Betydning, at man sandsynligvis kun faar meddeelt en Brøkdæl af Sandheden, men ogsaa i den, at man narrer Læseren til at troe, at man staaer helt kjøligt overfor sit Emne, hvad der er og maa være usandt."

Det Rubin kalder "den altfor objective Historieskrivning", rummer efter hans opfattelse dels en fare for at blive grå kedsommelighed, dels risikerer man at en historieskrivning der hævder at være objektiv ved at forsvare historiske urimeligheder eller grusomheder ud fra den pågældende tidsalders opfattelse, i virkeligheden kommer til at virke "i Subjectivitetens Tjeneste". Det sidste standpunkt implicerer vel i realiteten et angreb på de klassisk historistiske opfattelser at enhver tidsalder skal bedømmes ud fra dens egne præmisser. Hvis det fx fører til et forsvar for inkquisitionen, så er Rubin ikke med længere. Han indrømmer selv at hans temperament bestemmer hans syn på historien, men ligesom Fridericia kræver han en objektivitet, når det drejer sig om nøgne kendsgerninger af typen skete det og det - eller ikke.

Disse synspunkter rejser således nogle vanskeligheder for en mere sammenfattende fremstilling, for såvidt objektivitet opfattes som en forudsætning for videnskabelighed. Hvis objektivitet udelukkende indskrænkes til etableringen af kendsgerninger, får det let (men næppe nødvendigvis) den konsekvens at kun kendsgerningsetableringen er videnskabelig, og det vil i realiteten inden for de eksisterende metodiske rammer sige at

videnskabeligheden konstitueres af den kildekritiske metode. Vi har tidligere været inde på hvor tæt Erslev i sine teoretiske overvejelser i 1890erne er på denne holdning. Men vi har samtidig hævdet at syntesen, den sammenfattende opfattelse, på trods heraf indgår som en integreret del af den radikale videnskabelighed. De problemer der nødvendigvis må opstå af disse modsatte opfattelser, kommer til udtryk i deres kredsen omkring objektivitetsproblemet.

Rubins bemærkninger om objektiv historieskrivning fik en ung cand. mag., Julius Clausen, til at gøre indsigelse.⁵ Clausen havde studeret i årene 1886-91, bl.a. historie, og var således formentlig et produkt af Erslevs undervisning i kildekritik, og det er sandsynligvis synspunkter udbredte i elevkredsen der på en måske nok forholdsvis håndfast måde slår igennem i hans holdning til problemet.⁶

Denne gik i korthed ud på at det var muligt at drive objektiv historieforskning, at historikerens mål var at finde sandheden, og at han derfor skulle holde sin egen subjektivitet ude: "en subjektiv Fremstilling er ofte usand, en objektiv er ifølge Sagens Natur altid sand", konkluderede han og pegede iøvrigt på "den moderne Kildekritik" som midlet til at nå objektiviteten (Berl. T. (Aften) 6/5/95).

Clausens synspunkter må åbenbart være forekommet Erslev selv for firkantede (samtidig med at de jo indeholdt et angreb på hans nærmeste ven). I hvert fald fór han ud med nogle bemærkninger nogle dage senere til støtte for Rubin. Han ville medgive Clausen, at målet er sandheden, men samtidig ville han som Rubin understrege det synspunkt, "at ingen bør glemme, at denne Historikerens Objektivitet netop kun kan blive Tilnærmelse, aldrig fuld Sandhed" (Berl. T. (aften) 11/5/95). Forskningen kan nemlig ikke skilles fra forskeren som trods bestræbelser derpå aldrig kan trænge sit eget jeg fuldstændig tilbage.

Erslev fastslår - vistnok i modsætning til tidligere - "den fulde Objektivitet" som "et uopnaeligt Ideal". Årsagen hertil ligger i den måde den historiske rekonstruktion finder sted, eller med andre ord i den måde de historiske data organiseres på. Historikeren kan ikke nøjes med at aftrykke kilder hulter til bulter. Han må foretage et udvalg og en ordning, når han skal "samle et billede" af alle de spredte træk og så alligevel udfylde huller med

⁵ Berl. T. (aften) 6/5/95.

⁶ Clausen var biblioteksassistent, ansat ved Det kgl. Bibliotek. Hans hovedfag var dansk, historie et af hans bifag.

"Kombinationer og Gætninger". Historikerens opgave i rekonstruktionsfasen synes at være den at bringe orden og struktur i et kaos af data, at udvælge de træk der mest præcist skildrer virkeligheden. Dermed er det første skridt så at sige taget bort fra opfattelsen af at historikerens opgave er at rekonstruere et billede af fortiden, "wie es eigentlich gewesen" for atter at (mis)bruge Rankes bemærkning. Dette sidste dog ikke uden grund, idet Erslev netop fremhæver Rankes "Historieskildring" som den der kommer "Idealet (om objektivitet) nærmere end Nogen anden". Begynder han først alvorligt at overveje problemerne omkring udvælgelsen af de relevante data nærmere, åbnes der let op for en form for relativisme, især hvis man ikke opfatter det på den måde at der eksisterer udvalgskriterier der i en overordnet forstand løser problemet om den enkelte historikers subjektive normers betydning for struktureringen. Noget sådant synes Erslev imidlertid ikke her at ville indlade sig på.

Han citerer Fridericia for bemærkningen om at denne har mistet sin tidligere tro på objektiv historieskrivning, fordi "Historie som Videnskab om Mennesker ikke kan andet end føre til Resultater, der er forskellige efter Forfatterens Livssyn og Temperament". Det er her faren for at fjerne sig for langt fra objektivitetsidealet ligger. Struktureringen hænger til syvende og sidst i denne formulering på den enkelte historikers særegenheder, ikke på en eventuel overordnet teori. Når han diskuterer Buckle over for Ranke bliver det da også netop som noget negativt om Buckle fremført at han dømmer "hele Fortiden ud fra (sit) eget Partistade i Nutiden". At dette "partistade" evt. kunne anskues som en overordnet historieopfattelse der kunne være grund til at tage mere alvorligt end som så, falder ikke Erslev ind. Han synes her - tilsyneladende uden at være opmærksom på at det kan indebære en modsætning til Rubin - at overtage den tyske historismes centrale krav om at forstå en tidsalder ud fra dens eget særpræg, en anskuelse som iøvrigt synes at være trængt igennem i det meste af vesteuropæisk historieforskning i slutningen af 1800-tallet, uanset videnskabsteoretisk observans iøvrigt. At Erslev ellers ikke hermed har forladt sin positivistiske grundposition, understreger han selv ved at fremhæve at Buckle med sine forsøg på at finde love har "arbejdet i en Retning, der er frugtbar nok" - en bemærkning, der næppe kunne være tiltrådt af en hermeneutisk historist.

Erslev konkluderer med at anføre at "den moderne Kildekritik [...] undtager sandelig ikke nulevende Historikere fra dens Hovedforudsætning, som jo netop gaar ud paa, at hver eneste Historieskildring er og maa være subjektiv" (sst.). Subjektiviteten er en forvanskning af sandheden som er objektiv pr. definition. Objektivitet synes dermed defineret som upersonlig-

hed, forskerens inaktivitet i forskningsprocessen, hvor idealet er den "rene", så at sige maskinelle registrering, altså et passivt erkendelsesideal som vi tidligere har været inde på. Netop historikerens aktivitet udelukker den rene objektivitet, men samtidig kræves som noget afgørende en stadig *stræben efter* idealet.

Som sagt synes denne erkendelse ny. I hvert fald er det muligt at pege på tilfælde tidligere, hvor Erslev synes at nære den opfattelse at han er nået til, eller at det er muligt at nå til objektive resultater der korrekt beskriver den historiske virkelighed.⁷ Hans forskningsideal om at arbejde fordomsfrit, uden forudfattede meninger er jo også et krav om objektivitet, forstået som historikerens ikke-påvirkning af slutresultatet. Et kriterium på forskningsresultaters rigtighed synes intersubjektivitetsprincippet - at to forskere uafhængigt af hinanden når det samme resultat - at kunne udgøre.⁸ Men også efter at han havde fået anfægtelser over objektiviteten, mente han sig dog i stand til om en af sine undersøgelser at hævde over for Rubin "videnskabeligt at have afgjort Sagen ganske".⁹

Hans brug af begreberne subjektive og objektive kilder i *Grundsætninger* om hhv. beretninger og levninger peger på samme måde i retning af troen på at kunne nå frem til objektiv historisk sandhed ved hjælp af det rette kildemateriale.

Første gang Erslev bruger ordet "objektivitet" er vist nok i Ranke-nekrologen fra 1886. Han fremhævede her Rankes alsidighed, hans evne til at forstå "enhver Tidsalder [...] ud fra denne selv" og til at skildre modstandere "med samme Objektivitet" (Pol. 28/5/86). Her betyder begrebet altså først og fremmest upartiskhed. Noget tilsvarende synes at ligge i en bemærkning i Reinhardt-anmeldelsen fra 1881, hvor det kritiseres at moraliseringen, altså historikerens personlige standpunkttagen, er en hindring for at se hvorledes noget virkelig var.¹⁰

At sætte objektivitet lig upartiskhed er jo i virkeligheden et mindre ambitiøst krav end at definere det som "upåvirket af forskeren". Selv om Erslev og andre historikere næppe har gjort sig synderlige overvejelser

⁷ Se fx Erslev, *Blodbad*:132; *Don Carlos*, hvor "den historiske virkelighed" synes at kunne rekonstrueres på uproblematisk måde; *Møntregning*:139; *Unionsbrevet*:104.

⁸ Fx Erslev, *Reinhardt*anm.:287; *Unionsbrevet*:104.

⁹ Om Niels Kjeldsenundersøgelsen se Rubin, *Breve*:15/8/02 (bd. 2:238).

¹⁰ Erslev, *Reinhardt*anm.:298, bem. Rankeparafrasen.

vedrørende dette, synes det i de fleste tilfælde netop at være dette upartiskhedsideal der foresvæver. Det hænger tillige nøje sammen med det videnskabsetiske ideal som vi tidligere har skildret. Videnskabelig objektivitet kan da indskrænkes til et spørgsmål om fordomsfrihed i undersøgelsen og manglende tendens i fremstillingen. På dette relativt beskedne plan kan objektivitetskravet da imødekommes.¹¹ Når fx Rubin i en anmeldelse af en historisk fremstilling kræver objektivitet med tilføjelsen at den hverken må være fjendsk eller tilbedende, så er objektivitetsbegrebet netop indskrænket til spørgsmålet om tendens.¹²

Det er først når forskerens aktive indsats i forskningsprocessen for alvor medreflekteres at problemet opstår, fordi videnskabsidealet nu engang foreskriver at videnskabsmanden ikke må påvirke resultatet. Og netop når det drejer sig om synteser, er det indlysende at der alene i historikerens valg mellem væsentligt og uvæsentligt foregår en sådan påvirkning som videnskabsteorien ikke, eller kun i begrænset omfang, er i stand til at legitimere. Derimod synes der ikke i selve dataetableringen på samme måde at være tale om en udvælgelse, og konsekvensen bliver da som allerede sagt en koncentration om dette felt som det egentligt videnskabelige, det hvor objektiviteten har størst chance for at kunne opnås.

I Erslevs 1895-opfattelse ligger dog tilsyneladende allerede et forsøg på at undgå denne konsekvens ved simpelthen at erklære objektiviteten for en principiel umulighed. På den anden side er han dog i leksikonartiklen om *Historie* nogle år senere stadig valen omkring spørgsmålet, idet han nok peger på at subjektive forhold spiller ind, men ingen vil "dog nægte, at den objektive Skildring og upartiske Bedømmelse af Fortiden er det højeste Maal" (Erslev, *Historie*:507).

I grunden lykkes det dog aldrig inden for videnskabstraditionens rammer at få løst objektivitetsproblemet, og samtidig fastholdtes syntesens mulighed som en integreret del af videnskabeligheden. Hvor der er syntesebestrebelsers, må det vel nærmest siges at ske enten på trods af det teoretiske grundlag eller med accept af at her bevægede man sig uden for "den strenge videnskabs" grænser og ind i et felt som stod åbent for subjektive og derfor uvidenskabelige indfald.

Der findes et udsagn om at Erslev i sin undervisning lagde vægt på

¹¹ For Erslevs vedkommende se fx Daenellanm.; *Constitutio*:247; *Holberganm.*; *Feudalisme*:270; *Niels Kjeldsen*:249, 250, 222; 16. årh.:4, 66, 197.

¹² Rubin 1910:263.

den historiske sandheds relativitet. J.P. Jacobsen skrev i anledning af Erslevs 25-års professorjubilæum i 1908 at han ved siden af den "metodisk-tekniske Optugtelse" til stadighed påviste "det lyriske Element i Forskningen". Hermed mente Jacobsen tilsyneladende det subjektive element, og han fastslog at "den naturalistiske Historieforskning [som Erslev tilhører, jcm] erkender paa Forhaand, at fuld historisk Objektivitet aldrig naas, [dels pga. kildernes ufuldstændighed, dels] fordi Bevidsthedens Indhold og Funktion altid vil være *noget* forskellig paa forskellige Tidspunkter i Menneskenes Historie" (J.P. Jacobsen 1908:221). Men forskeren måtte så vidt muligt forsøge at sætte sig ud over denne begrænsning. Det synes således som om Erslev har kredset omkring dette problem med forskerens egen betydning i erkendelsesprocessen og de grænser for objektiviteten i hans forstand som den sætter.

Men for hovedparten af samtid og eftertid (dvs. eleverne) lykkedes det dog Erslev at indfri kravet om objektivitet. For dem stod han som idealet af den historiske forsker, upersonlig, fordomsfri, objektiv. Hans Olriks anmeldelse af *Erik af Pommern* er formentlig et karakteristisk udtryk for denne opfattelse. Han erklærede bl.a. at "det er Historiegranskningens Opgave at forme den retfærdige Dom over Fortidens Personligheder og Optrin", og fremhævede at "Erslevs upartiske og klare Dømmen mellem parterne [...] turde være et møstergyldigt Eksempel paa historisk Objektivitet" (H. Olrik 1901:448, 446). Og Hans Høffding kunne i 1916 tale om "den berømte Erslevske Objektivitet" (Pol. 6/1/16 (kronik)).

Erslevs mange henvisninger til Ranke når han kom ind på objektivitetsproblemet, er egnet til at rejse spørgsmålet om hvorvidt denne radikale opfattelse af dette centrale videnskabsteoretiske begreb i grunden adskilte sig synderligt fra historisternes. Det gjorde det næppe. Det er formentlig rigtigt at den bagved liggende forestilling om forskeren som et passivt registreringsapparat af kendsgerninger om virkeligheden er et fra naturvidenskaberne hentet ideal. Derimod er forestillingen om forskerens upartiskhed og om hans pligt til at vurdere fortiden på dens egne præmisser uden at fælde dom snarest historismens, og de to begreber har, som påpeget, en tendens til at flyde sammen. Der er derfor næppe heller noget modsætningsforhold mellem historisten Steenstrup og positivisterne Erslev og Fridericia i deres vurdering af hvad der er objektiv historie. Steenstrup udtrykker et sted sit synspunkt ved om en bog af Edvard Holm at skrive at

"man ganske sikkert sjældent træffer et saa grundmuret historisk, af alle fornødne Beviser ledsaget og dog ikke trykket

Værk, en saa ren objektiv Holdning, hvor Forfatteren alene bestræber sig for at indsamle, belyse, forstaa og skildre, en saa fuldkommen Frihed fra al vilkaarlig Tendens, for ethvert Forsøg paa at lægge noget ind i Tiden, som ikke var dens Indhold, men som den kunne give ønsket Anledning til at debattere." (Dagbladet 9/4/94).¹³

En sådan principiel formulering kunne de radikale givetvis sagtens tiltræde, og deres objektivitetsideal adskilte sig iøvrigt heller ikke fra Paludan-Müllers (se ovenfor s. 82). Trods de divergerende erkendelsesteoretiske forudsætninger, som ingen af parterne imidlertid var sig synderligt bevidste, og som derfor næppe virkede som anstødssten i denne sammenhæng, er det altså næppe på dette område af videnskabsteorien - hvor centralt det så iøvrigt er - der skal findes nogen modsætning mellem de på andre vigtige punkter forskellige videnskabstraditioner.

Den passive erkendelsesmodel og forestillingen om upartiskhed kombineredes uden videre, således at man inden for dansk historievidenskab i hvert fald i teorien opererede med samme objektivitetsnorm. Noget andet var så at opfattelsen af hvad der i praksis opfattedes som subjektivt og partisk eller tendentiøst, kunne variere stærkt. Som vi allerede har set, bliver det i høj grad et spørgsmål om ideologi eller politik om en opfattelse karakteriseres negativt eller positivt. Kravet om ingen tendens rettes først og fremmest mod "forkerte" tendenser, dvs. tendenser stridende mod en ideologisk bestemt opfattelse af hvad der er ret og rimeligt, af den "historiske sandhed". Til syvende og sidst bliver også dette et udtryk for en bestemt videnskabstraditions normer uanset det tilsyneladende teoretiske normfællesskab mellem flere traditioner.¹⁴

Vi må altså konstatere at de forestillinger der inden for den radikale tradition næredes omkring objektiviteten og det erkendende subjekts ikke-involveren i forskningsprocessen, i sine konsekvenser teoretisk set lagde hindringer i vejen for den videnskabelige syntese, på samme måde som det

¹³ Det er en anm. af Edv. Holm, *Danmark-Norge under Kristian VI*, den samme bog som gav Fridericia anledning til overvejelser om objektiviteten. I det hele taget gav flere af Holms bøger anledning hertil, først og fremmest som udtryk for respekt for hans upartiskhed.

¹⁴ Se fx udover tidligere anførte eksempler også Steenstrups Fridericianekrolog 1912-13:167, hvor han studser over Fridericias subjektivitet i sammenstillingen af Chr. IVs "herlige Mindesmærker" og de trældende bønders "Suk og Klager". Eller Erslev og Rubins holdning til Gustav Bang, Rubin, Breve:5/5/02 (bd.2:231).

materielle kildebegreb gjorde det. Sammenhængen mellem disse to sider af videnskabsopfattelsen er jo iøvrigt åbenbar nok. På den anden side havde de på samme tid teoretiske anskuelser der gav syntesen plads inden for rammerne af deres videnskabelighedsbegreb, og i hvert fald ikke hindrede dem i at producere arbejder af syntese karakter i praksis. Der er altså ikke tale om at kildekritikken er ene om at konstituere faget som videnskab, selv om en række - mere eller mindre polemiske - bemærkninger kunne tyde på det, og selv om der utvivlsomt i 1880'erne og 90'erne kunne være en tendens til at overbetone kildekritikken i den opbygningsfase der er tale om. Kravet om den systematiske kildekritik har utvivlsomt stået som det aspekt af videnskabeligheden hvor man mest konsekvent og banebrydende fornyede historievidenskaben.

Egentlige anfægtelser omkring syntesens videnskabelighed opstod først, da forskeren som det erkendende subjekt efterhånden begyndte at blive opfattet som et problem for videnskabeligheden, sådan som det bl.a. afspejles i de voksende betænkeligheder omkring historiens objektivitet. Det var næppe så meget spørgsmålet om de ideologiske aspekter af faget og dets anvendelsesmuligheder der trængte sig på, som det var en voksende erkendelse af umuligheden af en beskrivelse af fortiden helt uden om historikerens eget erfaringsgrundlag og egne forestillinger om samfundsmæssige sammenhænge.

Der er altså tale om et modsætningsforhold som ikke blev løst, og som næppe heller kunne løses uden at der måtte foretages nogle fundamentale ændringer i videnskabsbegrebet. Erslev forsøgte i 1911 en mere samlet behandling af problemet, men uden at komme videre mod en afklaring. Traditionens senere ambivalente forhold til syntesen hvis mulighed vel stadig fastholdtes teoretisk af de fleste, mens konkret praksis som fx Arups Danmarkshistorie blev angrebet for manglende objektivitet og for subjektive opfattelser, bunder til syvende og sidst i denne modsætning. Det objektivistiske videnskabsbegreb synes at være blevet det stærkeste, til skade for syntesen, men til fordel for den detaljerede, minutiøse kildekritiske undersøgelse.

At det gik sådan hang vel også delvis sammen med det ideologiske aspekt. Da den radikale ideologi befandt sig i en politisk kampsituation, var der behov for også historisk legitimering der først og fremmest - men ikke udelukkende - kunne findes i større teorier om historien og om samfundsmæssige sammenhænge, altså synteser. Med tiden tyndede dette legitimeringsbehov ud, i takt med den socialliberale ideologis politiske sejre, som vel kulminerede med den socialdemokratisk-radikale regering i 1930'erne.

(Socialdemokratiet var da for længst ophørt med at være et revolutionært-socialistisk parti, og lå i de fleste henseender på linie med de radikales venstrefløjs borgerlighed.) Dette vil i hvert fald give en forklaring på at "objektivitetstendensen" sejrede over "syntesetendensen" i de videnskabsteoretiske holdninger til faget.

Men disse sidste overvejelser kan give anledning til en undersøgelse af denne traditions holdning til faget histories samfundsmæssige betydning, og af disse historikers eget samfundsengagement.¹⁵

2. PROBLEMET OM FAGETS "NYTTE"

Tager vi udgangspunkt i det tidligere gengivne billede af videnskabsmanden som enten siddende afsondret i et elfenbenstårn eller dybt engageret i samtidens forhold som Friis fremmanede i sin fødselsdagskronik om Ernst Sars i 1905,¹⁶ må man for det første konstatere at de radikale historikere af både 1. og 2. generation ikke afsondrede sig fra omverdenen. (Men det var i det hele taget noget der karakteriserede hovedparten af de toneangivende historikere i årtierne omkring århundredeskiftet.) Og deres engagement i samfundsanliggender var også et engagement som professionelle historikere og ikke kun som almindelige samfundsborgere. Det er nok et spørgsmål om "historiens nytte", dvs. fagets samfundsmæssige betydning, relevans og funktion overhovedet var et *problem* for de radikale historikere. Men det kan være rimeligt at spørge i hvilken forstand faget efter deres opfattelse havde betydning, ikke mindst på baggrund af deres aktive medleven i samtidens problemer.

De var fra starten aktivt med i Studentersamfundet der dannedes som samlingssted for den akademiske venstrefløj i opposition til Studenterforeningens konservative præg. Erslev, Fridericia og Rubin, og senere Munch og Friis deltog aktivt i foreningslivet, som diskussionsdeltagere og som foredragsholdere.¹⁷ Det var således i Studentersamfundet der i 1885 holdtes den fest for den efter Holstebroaffæren dømte C. Berg og to andre venstremænd, hvor Erslev og Høffding holdt hyldesttaler som resulterede i en

¹⁵ B. E. Jensen 1976 drøfter indgående spørgsmål om objektivitet/subjektivitet i videnskab og når - så vidt jeg forstår - til resultater vedr. den danske faglige tradition der ligner mine.

¹⁶ Pol. 12/10/05, se ovenfor s. 215 f.

¹⁷ Se Læssøe-Müller 1907, Rubin, Erindr.:133 ff.

ministerial "alvorlig misbilligelse".¹⁸

Ligeledes interesserede man sig for det oplysningsarbejde der var vendt mod det konservative borgerskabs dannelsesmonopol. P. Munch, der vel alle dage formulerede synspunkter på videnskabens nytte skarpere end de fleste andre historikere nok ville gøre, mente at det var de radikale akademikers pligt at støtte underklassen i dens kamp mod de herskende klasser, og oplysning skulle være midlet: "Jo mere Videnskaben populariseres, jo længere Kundskaben trænger ned i de underste Folkelag, des bedre Vaaben faar disse til Kampen; ethvert Folkeoplysningsarbejde, ethvert Skridt til Skolens Demokratisering, fører i den rigtige Retning." (Munch 1907:20).

Sådanne forestillinger lå bag Studentersamfundets oplysningsarbejde der bl.a. bestod i en "aftenundervisning for arbejdere" og i udgivelse af oplysende "småskrifter" (som bl.a. Rubin var i bestyrelsen for). Flere af de radikale historikere ydede bidrag hertil.¹⁹ Folkeuniversitetsforeningen, der stiftedes i 1898 af en række arbejderforeninger, kvindeforeninger m.v., ville gøre "en videnskabelig undervisning" tilgængelig for alle som ikke kunne deltage i universitetets undervisning. Fra universitetets side nedsattes et udvalg der skulle hjælpe med at skaffe lærerkræfter og lede virksomheden. Erslev blev fra starten leder af dette udvalg og var sammen med sekretæren A.G. Drachmann derefter primus motor i folkeuniversitetsarbejdet indtil 1907/8. Han fortsatte som udvalgsmedlem til 1918 og afløstes da af Arup.²⁰

Vi kan altså på en række områder konstatere en udadvendthed i disse historikers virke som yderligere understregedes af en udbredt skribentvirksomhed i aviser og tidsskrifter. På det partipolitiske plan er det desuden yderligere værd at bemærke at en stor del af dem var aktive i Munchs (og Ove Rodes) "Radikale Klub" og medlemmer af Det radikale Venstre fra starten i 1905.²¹ Erslev lod sig opstille som folketingskandidat i en usikker

¹⁸ Om sagen se bl.a. Munch 1908:443 f. Erslev var iøvrigt i 1898-99 sammen med bl.a. Munch aktiv for en sammenslutning af Studentersamfundet og Studenterforeningen med henblik på at få en fælles studenterbygning. Skønt gammel Samfunds-mand lod han sig vælge til ledende senior i Studenterforeningen med dette ene formål for øje. Senioratet varede kun kort og førte ikke til det ønskede, først og fremmest p.g.a. modstand i Studentersamfundet. Se Munch, Erindr. 1:80 ff, Rubin, Breve:21/12/98 og note (bd. 2:133, 4:176).

¹⁹ Skovmand:60 ff, Rubin, Erindr.:136.

²⁰ Skovmand:96 f, Wilkens:3 ff, 22, 33.

²¹ Rasmussen & Skovmand:18.

kreds i København mod L.V. Birck i 1906²² og tilkendegav i den anledning at en opstilling tidligere løseligt havde været på tale fra forskellige kredse. Han erklærede at have været venstremand fra sine tidligste dage og så det nu som en opgave i samarbejde med Socialdemokratiet at få standset Venstrereformpartiets udgliden mod Højre.²³ Og han sammenkoblede videnskab og politik, da han på sit første valgmøde ifølge *Politikens* referat sagde at han i sin universitetsgerning havde virket ud fra Det radikale Venstres grundsyn.²⁴

Vi har i det foregående kunnet konstatere hvorledes den radikale ideologi igen og igen viser sig i de synteseprægede arbejder der således også fik en klar politisk funktion. Ved at tolke og forklare historiske forløb og foreteelser inden for disse rammer, legitimeredes en række synspunkter på samfund og samfundsudvikling, en virksomhed som netop i lyset af den radikale ideologis syn på kundskab og oplysning ("ændringen af tænkemåden") som afgørende elementer for skabelsen af et bedre samfund, får sin særlige betydning.

Ikke alene på synteseplan, men selv ned på den kildekritiske detailstudies niveau er der eksempler på hvordan sådanne synspunkter slår igennem i den videnskabelige praksis.

I en afhandling i 1902 om *Universitetets nye Forfatning* mente Erslev således at kunne konstatere at en historisk fremstilling om den akademiske lærerforsamling som han skrev i 1900, havde haft den (politiske) funktion at åbne kollegers øjne for hvor langt udviklingen havde fjernet sig fra de oprindelige hensigter med forsamlingen. Denne havde med nyordningen fået en større magtstilling i universitetsstyrelsen, hvilket han - formentlig i overensstemmelse med demokratiske idealer - betragtede som noget positivt.²⁵

Et ganske karakteristisk eksempel på de radikale historikers holdning til historievidenskabens samfundsfunction er en anden Erslev-afhandling fra

²² Betydningfuldt, at Fabricius, Erslevnekrolog opfattede dette som udtryk for svigtende realitetssans.

²³ Pol. 6/5/06.

²⁴ Pol. 9/5/06. Også Rubin, der iøvrigt bl.a. havde været i bestyrelsen for Dansk Kvindesamfund, fik (i 1895) en opfordring om et folketingskandidatur. Der var imidlertid iflg. hans erindringer tale om en opfordring til at være fællespolitisk kandidat, men Rubin afslog, Rubin, *Erindr.*:137, 195 f. Om Rubins politiske engagement se også *Rerup*:36 ff.

²⁵ Erslev, *Universitet*:327.

omtrent samme tid, *Niels Kjeldsen den 28. februar 1864. En kritisk undersøgelse*, (HT, 7. R. IV, 1903). Der er tale om en regelret kildekritisk undersøgelse hvis forhistorie var den at forfatteren Karl Larsen i februar 1902 havde udgivet en undersøgelse omkring dragon Niels Kjeldsens død under krigen i 1864. Han havde heri taget fat på en yndet nationalistisk fortælling - foreviget af Frans Henningsen i et stort maleri i 1901 og endnu i dag mindet med en stor mindesten på landevejen mellem Kolding og Vejle hvor begivenheden fandt sted. Denne fortælling ville vide at Niels Kjeldsen sammen med nogle kammerater på en patrulje var blevet overrasket af en preussisk afdeling. Mens kammeraterne flygtede, tog Niels Kjeldsen kampen op mod overmagten, men blev skudt ned af en tysk officer som lumskeligt angreb ham bagfra. Som følge af denne uridderlige fremgangsmåde skulle officeren bagefter være blevet udsat for stærk kritik fra sine egne. Fortællingen kom til at stå som et billede på danskernes heroiske kamp mod den preussiske overmagt der kun kunne sejre ved brug af ufine metoder, men ikke i ærlig kamp. Karl Larsen tog sig på især at redde Niels Kjeldsens banemand fra fordømmelsen ved at påvise at kampen var gået "ærligt" til, og at Kjeldsen var blevet dræbt, mens han kæmpende søgte at slippe væk. Skriftet fremkaldte et ramaskrig fra officerer og konservative nationalister. Flere historikere, bl.a. Fridericia i en anmeldelse og Erslev i et vredt indlæg i *Politiken*, kom Larsen til undsætning, men nedbragte dermed også vreden over deres hoveder.²⁶

På denne baggrund gav Erslev sig i kast med materialet. Han syntes ganske vist at det var "latterligt at ofre saa meget paa et Spørgsmaal hvorom der i Virkeligheden er saa ringe Meningsforskel", skrev han til Rubin (Rubin, Breve:15/8/02).²⁷ Men hans begrundelse er sigende. Han ville for det første imødegå klager over "de historiske Professorers" manglende kritiske evner og pege på at man i opfattelsen af begivenheden langt mere havde ladet "sig lede af Sympathier end af saglig Overvejelse." (Erslev, Niels Kjeldsen:146, 193). Han var især ude efter de nationalistiske officerer og sagde - med et citat fra et læserbrev i *Nationaltidende* - at det, det drejede sig om, var at Larsen "har angrebet en af Folkets Legender, og dette er Helligbrøde" (a.a.:245). Men legender havde ingen plads i Erslevs univers, dér gjaldt det den usminkede sandhed. Officererne havde haft vanskeligt ved "at fremstille deres Modstanderes Tankegang og Opfattelse blot nogenlunde objektivt" og skudt

²⁶ Hhv. Pol. 6/3 og 14/3/02. Jf. også Rubin, Breve:7/3/02 (til Karl Larsen, bd. 2:226).

²⁷ Jf. iøvrigt Rubin, Breve:28/9/02 (til Fridericia, bd. 2:244 f).

dem forskellige motiver i skoene, og i anonyme artikler og taler var historikerne blevet beskyldt for "upatriotisk Tendens og 'Tyskeri'" og for "skammelige Angreb paa en god dansk Dragon og ikke mindre skammelige Forsøg paa at forsvare hans Drabsmands Niddingsfærd" (a.a.:264).

Derimod havde de historikere der havde udtalt sig, efter Erslevs opfattelse intet at bebrejde sig; de havde kun ladet sig lede af den "Stræben efter at finde Sandheden gennem grundig og fordomsfri Undersøgelse, som deres Videnskab kræver" (a. a.:249). Dette var det afgørende, og det gjaldt også Erslev selv. Uanset hans harme over de nationalistiske indlæg var han både dengang sagen stod på og nu som ordentlig videnskabsmand meget vel i stand til at holde sin vrede adskilt fra sin efterprøvelse af sagen selv (a.a.:246). Karl Larsens undersøgelser betragtede han som et fremskridt i kundskaber, fordi meget nyt og bedre kildemateriale var blevet fremdraget, og hans egen "fordomsfri Prøvelse" af kilderne bekræftede i alt væsentligt Larsens opfattelse (a.a.:222).

Erslevs valg af emne og den "historiske sandhed" der fremtræder af den videnskabelige undersøgelse, har således en klar politisk funktion, nemlig at nedbryde konservative og nationalistiske urealistiske forestillinger om danskernes militære formåen over for en overmægtig fjende. Det er åbenbart at denne sandhed har nogle klare samtidige politiske implikationer der fx støtter den radikale opfattelse af dansk militær- og forsvarspolitik.

Artiklen er det tydeligste eksempel på en politisk anvendelse af faget der er at finde i Erslevs produktion. Men iøvrigt er der en række andre eksempler på hvorledes han med sine kildekritiske undersøgelser rokker ved romantiske og konservative forestillinger om fortiden. Og dermed yder de også et bidrag til den "Omformning af Tænkemaaden i moderne Aand" som fx Munch talte om. Det gælder således undersøgelserne om 1721 og om Augustenborgernes arvekrav, og det gælder flere af de middelalderlige kildekritiske afhandlinger, vel klarest i *Sven Estridsøn og Biskop Vilhelm* (1892) der rokkede ved Saxos autoritet. Dette bragte da også traditionalisten Steenstrup frem med et indædt forsvar (om end først i 1907) for Saxo og angreb på den rivaliserende kilde Roskildekrøniken (som så blev hovedkilden til perioden for den næste generation af radikale, Arup og Weibull'erne). Derudover kan man pege på den anti-godsejer/aristokrati-tendens der som omtalt findes i flere af de synteseprægede værker, og som i provisorietidens klima og umiddelbart efter heller ikke kunne undgå at have en politisk funktion.

Også uden for det strengt videnskabelige område var denne generation ikke bleg for at anvende historien i en politisk sammenhæng, og

det gælder iøvrigt uanset deres politiske observans. Det er særlig oplagt i 1888 da man fejrede 100-året for stavnsbåndets løsning. En stor del af de førende professionelle historikere skrev i den anledning artikler og bøger om emnet og holdt festtaler ved forskellige møder hvor de gav en historisk fremstilling af bondefrigørelsen.²⁸ De optrådte altså i kraft af deres profession og med det skær af videnskabelighed som dette gav. Men i den brændbare og modsætningsfyldte politiske situation hvor godsejere og bønder stredes om magten, fik disse udlægninger uundgåeligt aktuelle politiske overtoner.

J.A. Fridericia talte ved et Venstre-arrangement ved Lejre, og hans forklaring på stavnsbåndsløsningen indeholder en række træk fra den radikale historieopfattelse. Han skildrede bøndernes situation før stavnsbåndets ophævelse som overhovedet det laveste punkt i Danmarkshistorien. Tilstanden var præget af undertrykkelse og ufrihed, stavnsbåndet var højdepunktet af denne tilstand. Som noget særligt negativt udpegede Fridericia "gamle Fordomme om Bondestandens Plads paa det nederste Trin af Samfundets Rangforordning, gammel Lyst [hos godsejerne] til Overherredømme og Formynderskab og gammel Mangel paa Forstaaelse af den Ringeres Ret" (Pol. 18/6/88) (modsetsningerne hertil ville være typiske radikale forestillinger).

Konsekvensen af stavnsbåndet var ulighed og ufrihed, bl.a. forstået som bremse på ethvert individuelt initiativ og afhængighed af godsejerne. Den endelige karakteristik af samfundstilstanden er i bedste liberale ånd: "Ingen Redning var til at vente, saalænge den gamle Tidsaand herskede, saalænge *moralsk taget Frihed* ansaas for en Fare for Samfundet og Personlighedens frie Udfoldelse for en Brøde, saalænge *socialt taget* Samfundet nødvendigvis tænkte delt i skarpt adskilte Kaster, og saalænge *politisk taget* Statens Forbund med Godsejerne stod usvækket" (sst., mine udhævn.). Det der bevirkede ændringen, var nok umiddelbart "stigende Nød" - altså en økonomisk faktor - men afgørende var "det 18. Aarhundredes *Frihedsideer*" der hos en række centrale personer førte til at de gennemtrængtes "af Overbevisning om en Reforms Nødvendighed, af Blik for det ringere Agerbrugs Betydning, af Medfølelse med de Undertrykte, af Forstaaelse af Frihedens Magt og dens forædlende Indflydelse, af Tro paa

²⁸ Edv. Holms festtale ved den officielle fest i København, Berl. T. (morgen) 21/6/88; Bonden og Universitetet, Steenstrups tale ved Universitetets fest, Dagbladet 21/6/88; Stavnsbaandets Løsning, Fridericias tale ved et venstrestævne i Herthadalen, Pol. 18/6/88; A.D. Jørgensen, Den danske bondes stavnsbånd, tale i Odense 20/6/88, Tilskueren 1888:429-45 (A.D. Jørgensen, Afhandlinger III). Se desuden Rubin 1888.

hvert enkelt Menneskes Ret til at bestemme sit Livs Vilkaar, søge sit Erhverv og sit Ophold, hvor det ville, og nyde Frugten af sit Arbejde" (sst.).

Oplysning om og udbredelse af disse liberale idéer blev afgørende og førte i sidste instans trods modstand til ophævelsen af stavnsbåndet og dermed af bondens ufrihed, således at denne blev en ligeberettiget borger, beskyttet af staten som andre undersåtter. Privilegierne blev brudt, retten skulle omgives med sikre garantier, så den ikke kunne rokkes til fordel for de mægtige, til skade for de svage.

Talen indeholder således de væsentligste radikale nøgleord: frihed, lighed, social retfærdighed, statens beskyttelse af de svage mod de mægtige, idéernes og oplysningens betydning som historisk drivkraft, og den er klart politisk i sit indhold og sigte.

Disse forskellige eksempler peger alle i retning af at de radikale historikere i hvert fald i deres praksis har givet deres videnskab en politisk funktion, udsprunget af deres samfundsengagement, og ikke har set nogen nødvendig modsætning mellem de to ting. Der er ikke meget der tyder på at de havde noget særligt legitimeringsbehov for faget. For dem synes den samfundsmæssige funktion, "nytten", åbenbar.

Det klareste udtryk for sammenhængen mellem politik og videnskab inden for den radikale traditions rammer fandt man altid hos P. Munch.²⁹ Et karakteristisk eksempel findes i Studentersamfundets jubilæumsskrift i anledning af 25-året (1907), hvor han bl.a. skrev:

"Der er et Væsensfællesskab mellem Videnskabens Arbejdsmaade og Radikalismens Samfundssyn. Videnskabens inderste Nerve er Kritikken; Videnskabsmandens herskende Evne, det er Evnen til at skelne mellem det, som kan begrundes, og det, der ikke kan gives Grunde for. Og netop denne samme Adskillelse er det Radikalismens Mænd foretager overfor de bestaaende Samfundsformer [...] Videnskabens forudsætningsløse Forsken, overført paa Samfundet, fører følgestrengt til den Radikalisme, der kræver Retfærdigheden fyldestgjort uden Hensyn til alle hævdvundne Rettigheder, der stiller sig hindrende i Vejen" (Munch 1907:14-15).

Der er næppe tvivl om at dette kritiske videnskabsideal også er den første generation af radikales. Lad være at de måske ville være mere tilbageholdne

²⁹ Se nærmere Manniche 1977:242 ff.

med koblingen til politik; faget fik, som det blev drevet, under alle omstændigheder en samfundskritisk relevans og funktion.

Når det alligevel kan være interessant at prøve at bore lidt mere i spørgsmålet, er det ikke mindst, fordi der senere i den videnskabelige traditions udvikling var en klar tendens i retning af adskillelse af det politiske og det videnskabelige.³⁰ Faktisk finder man sjældent hos den første generation af radikale historikere explicitte overvejelser over hvad al den forskning de udførte, egentlig skulle tjene til; om denne stadigt forøgede viden om fortiden havde noget formål ud over netop dette at skaffe ny erkendelse.

I Erslevs *Grundsætninger*, som jo ganske vist også havde et begrænset sigte, slog han blot fast, at "den historiske Granskning stræber [...] at rekonstruere et Billede af Fortidens Menneskeliv". Han gjorde sig ingen overvejelser over hvorfor dette af den ene eller anden grund skulle være interessant eller måske ligefrem gavnligt. Noget mere gør han ud af problemet i leksikonartiklen i Salmonsens om *Historie* fra 1898. Her taler han om at historikeren søger "at konstruere Billedet af Fortidens Mennesker, Tildragelser og Tilstande". Historikeren vender i stadig stigende grad opmærksomheden mod "de store Massers Forhold, Tilstandene ved siden af Tildragelserne", hvorved man er kommet ind på områder, "hvor en lovmæssig Udvikling lettere lader sig paavise end ved den politiske Historie, hvor de enkelte Statsmænd og de øjeblikkelige Situationer spiller en saa afgørende Rolle" (Erslev, *Historie*:507).

Der er altså tale om en vis optimisme, hvad angår fagets fremtidsmuligheder, men Erslev vil dog næppe (som senere Munch) gå særlig vidt i troen og disse lovmæssigheders prognoseværdi. I *Historieskrivning* i 1911 taler han således om at det "ikke (er) saadan at uddrage umiddelbare Læresætninger af Historien" (Erslev, *HS*:251), og Rubin er på linie hermed, når han et sted taler om at historikeren ikke skal "give sig af med at spaa", fordi de ikke kan beregne menneskenes sted og gang og derfor ikke skal lege astronomer, endsige astrologer.³¹

Erslev hævdede i leksikonartiklen, at der er en "voksende Anerkendelse af, at H(istorien)s egentlige Maal hverken er at underholde eller at begejstre, men at forstaa. Den af de herskende Ideer inspirerede Historieskrivning har i selve Øjeblikket stor Indflydelse; i Længden virker *den*

³⁰ Se hertil Kristiansen & Rasmussen 1976:528 f. Jf. ligeledes Weibull-skolens opfattelse, Odén 1975 a:12, 22 f.

³¹ Rubin 1920:217 f.

Objektive kraftigst, lærer os en dybere Forstaaelse af Menneskeheden og os selv, af Grundvilkaarene for Politik, Samfundsforhold og Aandsliv" (a.a.: 507, mine udhævn.). Det egentlige formål med at beskæftige sig med fortiden, fagets nytte om man vil, bliver således for Erslev i sidste instans den menneskelige selvforståelse, det enkelte menneskes såvel som menneskehedens.

Hvad det enkelte menneske angår, gav Erslev også privat udtryk for lignende idéer. I et tidligt brev fra Berlinopholdet i 1879 til Fridericia er han af den mening at en dansk bør studere historiens almindelige udviklingsgang, dels fordi en dybere forståelse af Danmarks historie kun er mulig på dette grundlag, dels, og det er nok så vigtigt, af hensyn til sin personlige udvikling.³² Der er altså et eksistentielt moment i studiet af historien. Det for det enkelte menneske personligt udviklende i at sætte sig ind i fortidens menneskers liv har en central placering.

Han fastholder tilsyneladende også synspunktet livet igennem. Til A.G. Drachmann skrev han så sent som 1924: "Jeg har ikke den samme Opfattelse, som du udvikler...at Videnskaben kun giver lidt for ens Livsanskuelse. I hvert Fald for mig personligt gælder det, at mit universalhistoriske Studium har spillet en ganske afgørende Rolle, og omvendt, jeg har drevet det, netop for at forstaa Levekunsten" (Brev 6/4/24, cit. Fabricius 1939: 396). Det der ligger bag dette synspunkt, synes at være historismens og romantikkens uddannelsesideal hvor historien spillede en så central rolle i uddannelsen til humanitet med vægt på viden og selv-dannelse.³³ Erslev kombinerer således i sine synspunkter på fagets betydning, så vidt jeg kan se, historismens forestillinger om de humanistiske fags nytte for det enkelte menneske og positivismens tillid til samfundsvidenskabernes nytte for samfundet.

Erslev fastslår imidlertid også at det er det rent *videnskabelige* moment der så at sige afgør den effekt historien har. "Den Kundskab om Menneskenes tidligere Liv, som er saa vigtig for Forstaaelsen af vor egen Tid" (Erslev, Værksted:15 f), er altså først og fremmest forståelsen af menneskesamfundets grundvilkår.

I 1911 uddybede Erslev dette noget. Om sin egen generation af historikere sagde han i rektortalen om *Vort Slægtleds Arbejde i dansk Historie* at den havde "frigjort sig fra den nationalliberale Tids alt for

³² Cit. hos Fabricius 1939:405.

³³ Jf. bl.a. Ringer:96.

ensidige Syn paa Fortiden". Sammenbruddet af dette efter 1864 havde ført dem til "først og sidst at søge og udtale den nøgne og usminkede Sandhed". At dette var væsentligt, lå for Erslev i "at netop derved har vor Historie-skrivning givet vægtige Bidrag til *det danske Folks Selvforstaaelse og Selvbedømmelse*" (Erslev, Slægtled:219, min udhævn.).³⁴

Udtalelsen understreger samtidig, hvad vi allerede har været inde på, at historien for Erslev ud over at give selvforståelse også havde en politisk funktion. "For Historien som for al Videnskab gælder det kun at finde og udtale Sandheden", hedder det i *Historisk Teknik* (. 99). Men denne sandhed havde, som Erslev indirekte indrømmer det i rektortalen, den funktion at fremme en anti-nationalliberal historieopfattelse som ikke var ensidig, men kort sagt den videnskabelige og rigtige.

En realistisk, illusionsløs tilværelsesforståelse, baseret på en korrekt fortidsopfattelse hvor beslutninger og handlinger sker på et rationelt grundlag - det er for Erslev som for andre radikale et samfundsideal som faget historie kan bidrage til at nå.

Selv om Erslev for det meste er præget af en vis tilbageholdenhed med at give faget nogen direkte politisk funktion, når han skal udvikle sig om dets nytte - hvilket også hænger sammen med objektivitetsidealets tendensfrihedskrav - må man dog konstatere at han tillægger det en samfundsmæssig betydning som i videre forstand kan kaldes politisk. Og dette er kombineret med en praksis der ikke går af vejen for at bruge faget og videnskabsmandens prestige³⁵ i direkte politiske sammenhænge til legitimering af radikale synspunkter og til angreb på konservative. Men det må også konkluderes at den explicitte holdning ikke er lysende klar.³⁶

For Marcus Rubin gælder det ligeledes at han formulerer sig tilsvarende vagt om fagets legitimering, når han blot erklærer at erkendelsestrangen er moderen til al forskning. Men når det drejer sig om erkendelse, er det ham ikke ligegyldigt hvad han får at vide, ikke alle kendsgerninger og sammenhænge er lige væsentlige eller lige interessante.³⁷ Det gælder

³⁴ Det er dog et problem, at Erslev her bruger "historieskrivning", som samme år betegner en ikke-videnskabelig aktivitet. Hans formuleringer i talen iøvrigt peger dog for mig at se i retning af, at synspunktet (også) gælder den videnskabelige side af faget.

³⁵ Jf. Gustav Wied, Skærmydsler (1901): *Clara*: Bøjer du dig måske ikke for en videnskabsmand? *Hertha*: Jo, jeg gør; det ved du meget godt, jeg gør....

³⁶ Min opfattelse afviger således fra Claus Bjørns i anm. af Sjøquist, Peter Munch, Bjørn.

³⁷ Rubin 1920:214, Berl. T. (aften) 1/5/95.

hovedlinierne, de afgørende momenter i en tid, og hvad det angår, mener han selv der kommer noget subjektivt ind. Under alle omstændigheder er det indlysende nok at han fx hvad angår Frederik VI's tid, lægger vægten anderledes end A. D. Jørgensen, og at han i sine vurderinger er præget af radikale synspunkter (fx fremhævelse af sociale og økonomiske forhold på åndslivets bekostning, påpeging af manglende (liberale) fremskridt i perioden mm.).³⁸

Rubin var dog skeptisk mht. fagets nytte. "Man kan", skrev han i 1894 til Fridericia, "tvistes om Nyttens af videnskabelige Forskninger i Almindelighed, historiske i Særdeleshed, fordi Maalet for saamegen Videnskab er saa usigelig indirekte og fjærnt, at det mange Gange synes En helt borte". Men han mente dog i samme åndedrag, at diskussioner om hvordan "vore betydelige Mænd" i historien (in casu Griffenfeld) er blevet behandlet, ikke var nogen "Smaating, og Drøftelsen deraf rammer centralt i os den Dag idag" (Rubin, Breve:14/11/1894). Afgørende synes også for Rubin at være, om det historikeren fortæller om, giver bedre indsigt i historiske forløb og til syvende og sidst i situationen i dag ved at oplyse om dens forudsætninger.

Den noget uklare holdning til "historiens nytte" gennemtrænger også Erslevs *Historieskrivning* fra 1911 hvori han drøfter nogle af de problemer der er taget op i dette kapitel, og som vi skal beskæftige os nærmere med i det næste. Han sondrer mellem den videnskabelige historieforskning og den uvidenskabelige historieskrivning, og det er ifølge ham historieskrivningens opgave at give en livfuld, dramatisk og anskuelig skildring af fortiden.³⁹ Den skal fortælle om "det store, usædvanlige og mærkelige, som Mennesker har oplevet og udført" (Erslev, HS:229), og den vil hæfte sig ved forandringer, revolutionen, handlingerne, genierne.⁴⁰ Dette mål hænger sammen med den nytte eller samfundsmæssige betydning Erslev tillægger historieskrivningen. Han sammenligner med de krav "Pædagogerne" stiller til historieundervisningen som skal nære fantasi og følelsesliv, vække "Sympatien for det ædle og skønne og Harmen over det lave og onde", og desuden fremme "de Følelser, der bærer Menneskenes Samliv i Stat og Samfund" og styrke fædrelandskærligheden. De samme krav gør sig gældende for historieskrivningen, og Erslev mener "at moderne Historie-

³⁸ Se fx hans anm. af A. D. Jørgensens bind af DRH, Rubin 1920, og Berl. T. (aften) 1/5/95.

³⁹ Erslev, HS:227, 229, 233, 259.

⁴⁰ a.a.:254.

skrivning har spillet en overordentlig stor Rolle for Nutidslivet og haft store praktiske Følger" i retning af at påvirke tankegang og forestillingsverden hos forskellige nationer (HS:251-53). Den har altså en opdragende funktion og tillige handlingsorienterende kraft i og med at den "søger at paavirke alle Sider af Menneskesjælen" (HS:259 f).

Over for dette stiller Erslev et billede af historievidenskaben som karakteriseret ved, at den "ene og alene taler til Erkendelsen" (HS:260), hvilket synes at skulle ses i sammenhæng med videnskabens mål: at bringe forståelse af den sammenhængende udvikling. Denne oplysende funktion mener Erslev imidlertid ikke kan virke som motiv til handling: "Naar [historievidenskaben] betoner den langsomme Vækst, Forholdenes Magt, Uigennemførligheden af Reforme, hvor de nødvendigste Forudsætninger fattes, vil den snarest svække Handlelysten." (HS:253).

Videnskabsbegrebet synes således her ikke at give plads for en historie der er "nyttig" ud over den rene erkendelse. Men i lyset af den radikale ideologi og af Erslevs og andre radikale historikers holdning iøvrigt til oplysningens og den korrekte erkendelses værdi i den samfundsmæssige sammenhæng, er det vanskeligt at drage den konklusion at faget skulle være "unyttigt". Erslevs problem opstår snarere af at han her forestiller sig at dramatiske begivenhedsskildringer virker stærkere end videnskabelige tilstandsanalyser, og af de forskellige interesser han tillægger den ene og den anden fremstillingsform. Man kunne fristes til at karakterisere det som en modsætning mellem intellektuel koldsindighed og følelsesbetonet temperament, hvorved det også kan ses i sammenhæng med Erslevs egen selvforståelse (og for så vidt andres opfattelse af ham).⁴¹

Spørgsmålet om historiens nytte hænger sammen med objektivitetsspørgsmålet og i det hele taget med de grundlæggende overvejelser omkring historie som videnskabsfag. Op igennem det 20. årh.s første årti beskæftigede Erslev sig en del med disse problemer, bl.a. i form af en universitetsøvelse i 1907/8. Hans overvejelser rejste i adskillige henseender spørgsmål til de etablerede opfattelser, og da han i 1911 udmøntede sine overvejelser i et par teoretiske skrifter, afspejledes dette i inkonsekvente og konfliktfyldte formuleringer. Det gør disse skrifter vanskelige at få hold på, men samtidig til fascinerende læsning, som udtryk for en stadigt søgende, udogmatisk tænkning omkring fagets grundlagsproblemer. Det næste kapitel skal

⁴¹ Jf. dog Lis Rubins (senere Jacobsen) (og Marcus Rubins) karakteristik af Erslev i et dagbogsnotat fra 1897, der afviser, at Erslev skulle være "kølig", selv om han kunne virke sådan, Rerup:19 f.

analysere disse tekster.

KAPITEL V

ERSLEVS 1911-SKRIFTER

I 1911 udmøntede Erslev sine mangeårige teoretiske overvejelser over sit fag i nogle skrifter der samtidig - i al deres ufuldstændighed og uafklarethed - kom til at stå som kronen på hans indsats i bestræbelserne på at videnskabeliggøre historiefaget. Det er påfaldende at han ikke, da lejlighed bød sig, til 2. udgave af *Salmonsens Konversationsleksikon* ændrede sin artikel om "Historie" (1921), til trods for at den på vigtige punkter afviger fra de synspunkter der fremsattes i 1911. For Erslev selv afsluttedes en udvikling med disse skrifter. Hvad han lavede siden, bringer ikke meget nyt til karakteristikken af hans metodiske og teoretiske holdninger; faktisk kan der kun peges på to større rettelser i *Historisk Teknik* i forbindelse med 2. udgaven fra 1926.¹

De tekster det drejer sig om, bærer titlerne *Historisk Teknik*. *Den historiske Undersøgelse fremstillet i sine Grundlinier* og *Historieskrivning. Grundlinier til nogle Kapitler af Historiens Theori*, samt endelig foredraget *Vort Slægtleds Arbejde i dansk Historie*, hvis teoretiske betydning er mindre vidtrækkende.

Undertitlerne på de to første skrifter er ikke det mindst interessante ved dem. Den til *Historisk Teknik* kan for så vidt synes uheldigt valgt, fordi den gør historisk teknik og historisk undersøgelse til synonyme, og det er netop en hovedpointe for Erslev her i 1911 at understrege at teknikken eller kildekritikken ikke er det der konstituerer historie som selvstændig videnskabsgren, eller det der er det egentlig videnskabelige element i faget. Netop på dette centrale punkt er der en klar modsætning til leksikonartiklen fra 1898. Men Erslev bruger tilsyneladende her i titlen begrebet "historisk undersøgelse" alene om en enkelt side af forskningsprocessen, nemlig det man kan kalde dataetableringsfasen.

¹ Eriksen m.fl.:117, 123 ff.

I slutningsafsnittet af *Historisk Teknik* foretager Erslev en analytisk sondring mellem tre teoretiske hovedelementer inden for faget. For det første *kildekritikken* som han betegner som "den tekniske Fremgangsmaade, som Historikeren maa bruge for at bane sig Vej til Fortiden", men han understreger i samme åndedrag at den ikke må "forveksles med den Fremgangsmaade, han maa følge for at bearbejde Fortiden videnskabeligt" (HT. 97).² Det er netop kun en "Iagttagelsesmaade", siger han i *Historieskrivning*. Først når historikeren ved dens hjælp er nået frem til "Fænomenerne", kan den egentlig videnskabelige bearbejdelse begynde. Kildekritikken opfattes ikke længere som noget der er særegent for historien, men som en "teknisk Iagttagelsesmaade, der for øvrigt maa anvendes overalt, hvor vi ikke iagttager direkte" (HS:221). Alligevel bruges dog udtrykket "videnskabelig Undersøgelse" om måden at nå frem til de historiske fænomener på. Det afgørende er at disse fænomener "ikke i sig selv er Videnskab, mere end hvad der foregaar for vore Øjne". Videnskaben begynder i grunden først, når historikeren *er* nået frem til disse fænomener eller kendsgerninger. Erslev kalder det den "videnskabelige Bearbejdelse" af disse kendsgerninger (sst., jf. HT. 97).

Det er denne bearbejdelse de to øvrige aspekter af forskningsprocessen befatter sig med. De defineres i *Historisk Teknik* således at *Historiens Methode* tager sig af "den Fremgangsmaade, (historikeren) maa følge for at bearbejde Fortiden videnskabeligt". Hermed mener han "hvorledes Historikeren ud fra alle de enkelte Iagttagelser skal danne sig en samlet Forestilling" om et menneskes, et folks eller en tidsalders historie, "hvorledes han skal følge Sammenhæng og Udvikling". Endelig drejer *Historiens Theori* sig om spørgsmål "om Historikeren skal søge at finde historiske Love eller ej", om det "for Historien centrale" skal findes "i Staternes Udvikling, [...] i Nationerne, [...] i den aandelige Udvikling, [eller som] den marxistiske Historieopfattelse paastaar, at den økonomiske Udvikling er den absolut afgørende" (HT. 97).

TEKNIK OG METODE

Der er mht. kildekritikken nogle uklarheder i Erslevs formuleringer. På den ene side er det "en videnskabelig Undersøgelse" hvilket dog umiddelbart

² Alle henvisninger i dette kapitel til *Historisk Teknik* sker i teksten med HT + , til *Historieskrivning* med HS + sidetal i Erslev, *Afhandlinger II*.

efter modificeres, idet Erslev taler om at man narres "af det videnskabelige Skær, som Iagttagelsesvanskelighederne kaster over Fænomener i Fortiden" (HS:221). Meningen må vel være at selv om der er et element af videnskabelighed i den kildekritiske undersøgelse, er det dog ikke denne der er den egentligt videnskabelige del af den historiske forskningsproces, så lidt som det for en naturvidenskabsmand er det konstituerende for hans videnskab hvordan han gør sine iagttagelser af de fænomener han beskæftiger sig med.

Sammenligningen med naturvidenskabsmanden er ikke tilfældig. Erslev foretager den selv (fx HT. 97), og det er værd at bemærke at han stadig betragter historie som en observations- eller erfaringsvidenskab som mht. teknik og metode uden videre kan sammenlignes med naturvidenskaberne.³

Derimod fremtræder kildekritikken - hvis man ser bort fra de ovenfor omtalte uklarheder - ikke længere som det element i forskningsprocessen der giver faget dets særpræg. "Den Undersøgellesmaade, som Historikeren anvender, er den samme, som vi alle bruger i det daglige Liv, naar vi ønsker Klarhed over noget, som vi ikke selv har iagttaget, og den samme Prøvelse anvendes i alle Videnskaber, naar man er nødt til at bygge paa andres Meddelelser. Man kunne sige, at den historiske Undersøgelles Teknik overhovedet er Teknikken ved middelbare Iagttagelser" (HT. 98). Derimod hed det i 1898 at "Kildekritikken er ejendommelig for H(istorie), netop fordi H.s Ejendommelighed er, at den sysler med det Forbigangne." (Erslev, *Historie*, 506).

Erslev er imidlertid ikke konsekvent i 1911. Flere bemærkninger i *Historieskrivning* som indeholder en vis uklarhed om kildekritikkens status, er nævnt. Og uklarheden ses også i *Historisk Teknik* hvor Erslev i en formulering i indledningen (4) praktisk taget fastholder kildekritikken i dens position som afgørende element i forskningsprocessen: "de yderst forskelligartede Ting, som [historikeren] studerer, har det ene tilfælles, at de er fortidige, noget ikke mere eksisterende, og det *centrale for Historikeren* bliver da at finde Vejen til det, som han ikke kan iagttage umiddelbart. Derfor *spiller i Historien selve Undersøgellesmaaden en saa afgørende Rolle*" (min kursiv). Skriftet synes således ikke virkelig gennemarbejdet, og de modstridende synspunkter omkring kildekritikkens status og også omkring begrebet "historisk undersøgelse" har formentlig været med til at interessante

³ Jf. iøvrigt HT. 98-99 og HS:221, 249, 259, 261 f. Jf. iøvrigt også Erslev i 1907: "Historievidenskaben grænser op til naturvidenskaberne, og den virker hånd i hånd med de systematiske videnskaber, der studerer hver sin side af menneskelivet (...)", Værksted:16.

ansatser til nytænkning der kan spores, ikke fik nogen virkelig gennemslagskraft blandt Erslev-eleverne. Hvortil kommer at Erslev i sin teoretiske undervisning synes at have defineret "historisk undersøgelse" som kildekritik.⁴

Hvis kildekritik nemlig ikke er det der videnskabeliggør historisk forskning, må en central del af de teoretiske overvejelser rettes mod bearbejdelsen af de fænomener, dvs. de enkeltheder og kendsgerninger i fortiden, "som Historikeren naar til gennem sin kritiske Prøvelse" (HS:262). Her lades man imidlertid stort set i stikken af Erslev. Mens han indgående har behandlet "teknikken" og drøftet en række problemer inden for "teoriens" område, så er det yderst sparsomt hvad der er at opdrive om "metoden". Nærmest på kommer man i nogle paragraffer i *Historisk Teknik*, idet han i *Historieskrivning* siger at kildernes mangelfuldhed ofte nødvendiggør at man "supplere(r) de Slutninger, vi kan drage ud fra selve Kilderne, og udfylde(r) dem netop ved, *hvad vi kan faa ud af en videnskabelig Bearbejdelse af Fænomenerne*, se min Teknik, 80 ff" (HS:222, min kursiv).

De pågældende paragraffer indgår i et afsnit om *Slutning til Virkelighed*, og en nærmere analyse af disse kan afsløre en række af de grundantagelser som Erslev baserer sin strukturering af kendsgerningerne på. Det er dog værd allerede her at påpege at han ikke opfatter den historiske forskningspraksis slet så klart adskilt som hans teoretiske analyse af den kunne antyde. I hvert fald hævder han, at "den tekniske Undersøgelse foregaar [...] under en stadig Vekselvirkning med Enkelthedernes videnskabelige Bearbejdelse" (HS:262).

Jeg skal i første omgang vende opmærksomheden mod "teknikken", dvs. mod en række af de forestillinger om faget som afspejles i *Historisk Teknik*. I forhold til den første lærebog *Grundsætninger* indeholder denne mht. kildeteorien nogle fundamentale ændringer. I *Grundsætninger* havde Erslev opereret med et materielt kildebegreb, hvor fx opdelingen i levninger og beretninger var begrundet i egenskaber ved kilden selv. Han havde ganske vist allerede fra o.1890 været opmærksom på at beretninger tillige kunne være levn., men ikke draget nogle teoretiske konsekvenser heraf. Men i *Historisk Teknik* plæderede han for en ny tredeling af kilderne, og samtidig gjordes sondringen mellem levning og beretning funktionel, dvs. til en sondring begrundet ikke i specielle egenskaber ved bestemte kilder, men i

⁴ Forord til HT antyder at "praktiske Øvelser, beregnede paa at sætte Begynderen ind i, *hvorledes man gaar frem ved historiske Undersøgelser*" (min udh.), har været øvelser i kildekritik.

hvad de skal bruges til.⁵ Han opgiver ganske vist at bruge begrebet "levning" i forbindelse med traditionelt kildemateriale og taler nu om "frembringelser" (se nedenfor). Men uanset dette, så bliver det med andre ord en funktion af problemstillingen, hvorvidt en kilde er en levning / frembringelse eller en beretning eller rettere udnyttes sådan, med de deraf følgende konsekvenser for deres anvendelsesmuligheder og for de spørgsmål der må stilles ved den kritiske analyse af materialet.⁶

Man kan diskutere, hvor konsekvent Erslev gennemfører sin nye opfattelse. I mange af afsnittene, både i kapitlet om *Kildeprøvelse* og i det om *Slutning til Virkelighed*, formulerer Erslev sig, som om han stadig befinder sig inden for rammerne af et materielt kildebegreb. Og det er stadig beretningens problematik der optager langt den største plads i hans overvejelser, til trods for at netop det forhold at han tilsyneladende ikke længere betragter levninger som historiens "objektive Kilder", turde kræve nogle overvejelser om deres anvendelser. Det sker imidlertid ikke og har vel været medvirkende til at først en langt senere tid har fået øjnene op for nogle centrale sider af det nye kildebegreb.⁷

Det funktionelle kildebegreb implicerer en ændret opfattelse af historikerens rolle i forskningsprocessen. Hvor forskeren tidligere betragtedes som et næsten passivt registreringsapparat hvis opgave "blot" var at udskille objektive kendsgerninger fra subjektive opfattelser, så tildeles han nu en langt mere aktiv rolle. Problemstillingens styrende funktion for kildeanalysen medfører at det er historikeren der med sine spørgsmål til den fortidige virkelighed *styrer* forskningsprocessen og altså har en *aktiv* rolle at spille.

I samme retning peger Erslevs nye tredeling af kilderne. Hvis man vil have en "Inddeling af Kilderne efter den Maade, hvorpaa de skal behandles metodisk", siger han, "kan man sondre mellem a. Levninger af Fortidsmenneskene selv og af den Natur, der har omgivet dem; b. Fortidsmenneskenes Frembringelser af alle Arter, som endnu er bevarede; c. Nutidslivet, forsaavidt det tillader Tilbageslutninger til, hvad der er sket i Fortiden" (HT. 7).

Den anden gruppe vil, fortsætter han, indeholde den aldeles overvejende masse af historiske kilder, og formentlig alt hvad der traditionelt forstås ved kilder, og som han tidligere mente med fordel kunne grupperes i

⁵ HT. 6.

⁶ HT. 62.

⁷ Se Paludan 1979:147 ff.

levninger og beretninger. Det sidste mener han ikke længere, netop fordi det er historikerens måde at bruge kilden på, der afgør om de skal kaldes og udnyttes som det ene eller det andet - rent bortset fra at han helt dropper levningsbegrebet og netop erstatter det med "Frembringelse". Den tredje gruppe er imidlertid særlig interessant i denne sammenhæng. Erslev synes hermed i et vist omfang at gøre historikerens egne erfaringer til en kilde til erkendelse af fortiden, for han tænker med "nutidslivet" formentlig ikke kun på bevarede institutioner eller lign., men også på samfundsmæssige sammenhænge og menneskelige erfaringer.⁸

Det er et langt og afgørende skridt bort fra den passive erkendelsesmodel, hvor erkendelsen er betinget ikke blot af det overleverede kildemateriale, men *også* af det erkendende subjekt. Netop denne tredeling tog hans elever afstand fra. For dem var den gamle levning-beretning sontring langt mere håndterlig, og de var ingenlunde til sinds at gå med til de teoretiske implikationer som Erslevs nye sontring indebar.⁹

Man må da også konstatere at den i grunden er uforenelig med den objektivitetsopfattelse der er skitseret i det foregående kapitel. Den åbner jo op for historikerens "subjektive" erfaringer og forestillinger som noget vigtigt i erkendelsesprocessen, noget som det netop i overvejelserne omkring fagets objektivitet og videnskabelig objektivitet i det hele taget var af afgørende betydning at få elimineret.

Samtidig er det klart at historikerens styrende spørgsmål er bestemt af interesser som meget vel kan være ideologiske, så meget mere som vi jo har set visse modsætninger mellem fx de radikale historikers opfattelse af fagets genstandsområde og opfattelsen hos historikere tilhørende andre videnskabstraditioner. Men vi skal vende tilbage til problemet om det erkendende subjekts rolle i forskningsprocessen lidt senere.

Kildekritikkens opgave er at bane vej til en fortidig virkelighed. Det rejser spørgsmålet, om Erslevs forståelse af hvad "*virkelighed*" er for noget. Hvad er det for sider af tilværelsen som kildekritikken - og i videre forstand historievidenskaben - kan fortælle os noget om? Det leder i første omgang til spørgsmålet om hvad der er historievidenskabens genstandsområde. Her bliver vi nødt til også at inddrage nogle vigtige synspunkter fra afhandlingen om *Historieskrivning*.

⁸ Se fx afsnittet "Kildekritiken udfyldt ved Realkritik", 80-92, især 92.

⁹ Fabricius 1938:151 ff, Arup, Erslevnekrolog:163.

I indledningen til *Historisk Teknik* hedder det: "... i vore Dage stræber Historien at omfatte *Menneskelivet* i dets fulde Bredde. Inden for dette vældige Omraade gør en naturlig Arbejdsdeling sig gældende, og Historikeren i snævrere Forstand finder sit egentlige Studiefelt i Livet i Stat og Samfund" (HT. 3).¹⁰ Senere i bogen sker der visse tydeliggørelser af denne definition. I. 61: "... det egentlige Maal for den historiske Undersøgelse, at forestille os Fortidsmenneskene, deres Liv og Handlinger", og endelig 76: "Med god Grund sætter man som det højeste Maal for historisk Forskning at forstaa sjælelige Rørelser, der ligger bag ved Menneskenes Handlinger". De to sidste definitionsforsøg er interessante, dels fordi de trods deres tilsyneladende bredde sætter visse grænser for hvad historievidenskab beskæftiger sig med, og dels fordi de i grunden strider mod formuleringer i *Historieskrivning* (det gælder især 76).

På den ene side er "det egentlige Maal" at "forestille os" menneskenes "Liv og Handlinger", på den anden side er "det højeste Maal" at "forstaa" de bagvedliggende "sjælelige Rørelser" for disse handlinger. Modsætningen opløses ikke af den beskrivelse af historikerens opgave som Erslev giver i en af de sidste sætninger i *Historisk Teknik*, hvor det hedder: "ud fra disse spredte faste Punkter [dvs. fortidens frembringelser] skal han selv skabe et Billede af Fortiden og dens Menneskeliv, af ydre Tildragelser og af Livsvilkaar og Kultur" (99). Her synes der snarest tale om en omformulering af 61. Går man til *Historieskrivning* bliver det endnu vanskeligere at forstå 76, og man nødes næsten til at karakterisere den som en inkonsekvens, en lapsus, som ikke er enestående i disse 1911-skrifter. Her frakender Erslev nemlig motivanalyser egentlig videnskabelig værdi.¹¹ Imidlertid er "sjælelige rørelser" bagved handlingerne motiver (se HT. 76), og selv om Erslev også i *Historisk Teknik* understreger usikkerheden i sådanne motivanalyser (fx 79) er og bliver formuleringen i 76 et problem i lyset af hans opfattelse iøvrigt. Hertil kommer at han ved at beskrive dette som "det højeste Maal for historisk Forskning" sætter nogle rammer for fagets genstandsområde som man kan betvivle han ville vedkende sig, og som i hvert fald ville resultere i en speciel form for historievidenskab, idet den bl.a. ville fjerne sig fra det han både i 99 og i *Historieskrivning* skitserer som fagets primære emneområder. Konsekvensen ville være en personcentreret, motivanalyserende videnskab

¹⁰ Jf. HS:222: "Historiens Omraade er Fortidens Menneskeliv i dets fulde Omfang [...] (men) det kan være praktisk at fordele Arbejdet efter de enkelte Omraaders Ejendommelighed."

¹¹ For en nærmere redegørelse se **nedenunder s.345 f.**

og netop ikke en videnskab primært med sigte på ydre tildragelser, livsvilkår og kultur. Ved at gøre "sjælelige rørelser" til fagets centrale tema og ikke fx politik, økonomi eller sociale forhold eller hvad man nu kan forestille sig, karakteriserer vendingen sig som inspireret af historistiske forestillinger. Og selv om man selvfølgelig godt kan harmonisere udtalelserne i retning af at fagets mål er at beskrive fortidsmenneskenes liv og handlinger på baggrund af underliggende sjælelige rørelser, så vanskeliggøres dette dog af den videnskabsopfattelse som afspejles i *Historieskrivning*. Det forekommer rigtigst at karakterisere dette som yderligere et udslag af den uafklarede modsætning mellem historistiske og positivistiske elementer i Erslevs teoretiske synspunkter (se herom senere).

Et andet problem rejser formuleringen i 61. Som tidligere sagt, synes Erslev flere steder i *Historisk Teknik* at bruge udtrykket "historisk undersøgelse" til at betegne den kildekritiske del af forskningsprocessen. Men her ser det faktisk ud til at gælde hele forskningsprocessen. Denne begrebsmæssige usikkerhed medvirker til at kaste slør over Erslevs, som jeg opfatter det, nye syn på kildekritikkens status og kan tjene til at fastholde den oprindelige identifikation af kildekritisk og historisk videnskabelighed. Konsekvensen heraf vil bl.a. fremgå af en analyse af hvad det er for en slags "virkelighed" den kildekritiske undersøgelse giver os kendskab til.

De data der udvindes af kilderne, er af to hovedtyper: de kan dels registrere en ydre virkelighed, dels en indre virkelighed eller sjælelivet (se fx HT. 26). Det tredje hovedafsnit i *Historisk Teknik, Slutning til Virkelighed*, er da også opdelt ud fra denne grundopfattelse. På baggrund af det ovenfor sagte om Erslevs syn på motivanalysens vanskelighed er det karakteristisk at sjælelivet, den indre virkelighed, kun tilmåles ringe plads i hans overvejelser. At forstå sjælelivet er i Erslevs terminologi at lære et andet menneskes karakter og motiver og intentioner at kende. Herved er der forbundet en række metodiske vanskeligheder, idet historikeren enten må bygge på pågældende persons egne udsagn om sig selv, og har han da forstået og gengivet sit sjæleliv korrekt? Eller man må slutte sig fra noget iagttaget ydre, fx gestus og handlinger, til indre motiver, hvilket også rejser problemer (jf. 76). Under alle omstændigheder, de vanskelige slutninger til sjæleliv synes kun at give kundskab om *enkelt* personer.

Vigtigere end disse er dog *Slutninger til ydre Virkelighed*. Når Erslev taler om virkelighed, mener han i altovervejende grad *iagttagelige tildragelser* eller begivenheder (se fx 36, 40, 44, 70 mv.) Undersøger man eksempelmaterialet i *Historisk Teknik*, understreges dette stærkt. Det er politiske handlinger og i endnu højere grad slag og andre spektakulære

aktioner (slaget ved Falen / Åsle fx) der kan belyse historikernes arbejds-metoder.

Kildekritikkens virkelighed er altså handlinger, begivenheder, motiver. Resultatet er at større sammenhænge, som fx samfundsstrukturer, kan der kun siges noget om på grundlag af overordnede teorier om sammenhænge mellem data af denne type. Kildekritikken i sig selv indebærer begrænsninger, men hvis den gøres til fagets egentlige teori, eller bare til det for videnskabelighedens afgørende moment i forskningsprocessen, bliver konsekvensen en "kendsgerningspositivisme" med en koncentration omkring en person- og handlingscentreret begivenhedshistorie, uden plads for strukturhistorie eller mere omfattende synteser. Når Erslev i løbet af 1900-tåret tager sine teoretiske standpunkter op til fornyet overvejelse, hænger det formentlig bl.a. sammen med en vågnende erkendelse heraf. Hans i 1890erne fastlagte opfattelse, som hans elever i vid udstrækning kritikløst overtog, måtte for en teoretisk bevidst historiker som Erslev selv give syntese-problemer. Det er bl.a. dette han i *Historieskrivning* forsøger at skabe afklaring omkring, uden at det kan siges at lykkes tilfredsstillende.

Det er som sagt beskedent hvad man kan finde om "den videnskabelige Bearbejdelse af Fænomenerne" eller "*Methoden*" hos Erslev. Men afsnittet *Kildekritikken udfyldt ved Realkritik* i *Historisk Teknik* skulle dog give visse antydninger af hvad præmisserne for en sådan bearbejdelse efter hans opfattelse må være.

Afsnittet tager primært sigte på at opstille nogle regler for hvordan man kan få viden om fortiden på anden måde end "den Umiddelbare ud fra Kilderne" (. 80). Men Erslev går her ud fra to erkendelsesteoretiske grundantagelser der også har relevans for behandlingen og struktureringen af et mere omfattende stof, end blot det der skal lede til mere eller mindre etablerede kendsgerninger. Hans synspunkter her kunne allerede findes i mere skitseagtig form i *Grundsætningers*, 35. Der er altså næppe nu tale om at Erslev på dette centrale punkt baserer sig på ændrede erkendelsesteoretiske præmisser. Men de bliver genstand for en mere indgående redegørelse.

De to grundantagelser formuleres således: "Vi søger at sætte os ind i selve de saglige Forhold og kommer derved ind paa Overvejelser af den mest forskellige Natur; nærmere set viser det sig, at vi dels *bygger paa den Sammenhæng, der fremtræder i Menneskelivet*, dels støtter os til den *Lighed, der er mellem menneskelige Handlinger*." (. 80, min kursiv).

I alt hvad der foregår, er der en vis sammenhæng. Der er personens sammenhæng, og der er frem for alt en større årsagssammenhæng der

muliggør at følge "enhver Tildragelse baade frem ved at se dens Følger og tilbage ved at søge dens Forudsætninger" (83). Synspunktet involverer desuden nogle udviklingsforestillinger, men Erslev advarer imod at man fx ved tilbageslutninger over længere perioder gør en udviklingsgang for retliniet; "det Resultat, som vi ser, kan jo være naaet ad mere bugtede Veje" (84). Som Erslev selv konstaterer, hviler "alle Slutninger fra Sammenhæng [...] paa Aarsagsloven". Ganske vist er menneskelige forhold komplicerede, og det maner til forsigtighed med sådanne slutninger, men man er nødt til at bruge dem og kan også nå langt dermed, hvis man samtidig er opmærksom på vanskelighederne (87).

Sammenhæng, årsagslov og udvikling er altså nøglebegreber for Erslev, når fortiden skal erkendes og "bearbejdes videnskabeligt". Det er rimeligt at antage en direkte tilknytning til Høffdings erkendelsesteoretiske opfattelse, som der tidligere er redegjort for (kap. II).

Overensstemmelse med Høffding spores også, når vi vender os til det andet hovedmoment i "realkritikken": "*Slutninger til Lighed*". Som så mange andre steder lægger Erslev her historien på linie med "alle andre Videnskaber": for dem alle er "Sammenligningen et af de virksomste Midler til Forstaaelse" (88). Han tager udgangspunkt i at uanset hvor ejendommelig en menneskelig handling er, så vil den dog altid have nogen lighed med andre, hvilket medfører "at vi kan udfylde vor Forstaaelse af den enkelte Tildragelse og det enkelte Menneske ved Sammenligning med andre" (sst.). Der lægges allerede med disse bemærkninger op til anvendelsen af generaliseringer i en eller anden forstand, samtidig med at han angriber historismens påstand om individualiteten, det *einmalige*, i de fænomener historiefaget beskæftiger sig med.

I de følgende paragraffer videreudvikles denne tendens: "Sammenligningen bliver lærerigere, jo større Antal Tilfælde man kan inddrage..." (90) - konsekvensen er naturligvis at det bedste vil være lovmæssigheder eller generaliseringer der omfatter så mange tilfælde som muligt. Og yderligere en dimension indføres i den følgende paragraf som er et argument for en komparativ historieforskning af den type Erslev selv med størst held havde gennemført i *Valdemarernes Storhedstid*, men også andre steder. Han påpeger at der er en fare i "at man let kan komme til at bygge paa tilfældige Ligheder [...] Historikeren maa lære heraf at søge Sammenligningerne paa Omraader, hvor der er Lighed i selve Grundlaget, i Kulturtrin og Samfundsudvikling. Det er ikke Samtidigheden, der her er afgørende [...]" (I det følgende anføres bl.a. som eksempel Valdemarstiden sammenlignet med det sydlige udland) (91).

Erslev udvider altså her fagets arbejdsområder fra en temmelig afgrænset begivenhedshistorie til et mere strukturelt præget syn på fortiden. Deri er der intet nyt, overvejelserne ligger klart på linie med de synspunkter på den komparative metodes betydning vi tidligere har beskæftiget os med, og falder ligeledes i tråd med den udviklingsopfattelse som i det hele taget er et centralt moment i den almindelige videnskabsopfattelse.

HISTORIENS TEORI

Afhandlingen om *Historieskrivning* skal give nogle "Grundlinier om Historiens Theori" (undertitlen). Det må dog være klart at der er en snæver sammenhæng mellem de problemer som hhv. teori og metode skal beskæftige sig med. De eventuelle lovmæssigheder og det der opfattes som centralt, må nødvendigvis få indflydelse på hvordan den "samlede Forestilling" bliver, og hvordan sammenhængen og udviklingen forstås. Skriftet kommer da i høj grad også til at dreje sig om "Historiens hele videnskabelige Fremgangsmaade" (HS:222), selv om Erslev koncentrerer sig om det han kalder *historieskrivning*, fremstillingen af kundskaber om fortiden, og som han klart skelner fra *historievidenskab* eller *historiegranskning*.

Erslev vil ikke komme ind på striden mellem positivister og antipositivister om, hvorvidt det er historievidenskabens mål i lighed med naturvidenskaberne at "paavise Love for Meneskelivet af samme Art som dem, Naturvidenskabens Dyrkere stræber at udfinde eller opstille for Naturfænomenerne" (sst.). Alligevel synes han dog i sin fremstilling at tage stilling mellem de to opfattelser, da han når frem til at skulle redegøre for det der virkelig skiller historievidenskab fra historieskrivning.

Men her må der forudskikkes nogle bemærkninger om den videnskabsteoretiske diskussion som Erslevs overvejelser må ses i lyset af.

Nykantiansk baggrund

Nykantianerne af den såkaldte sydvesttyske skole - og det vil først og fremmest sige Wilhelm Windelband og Heinrich Rickert (og for så vidt også Max Weber, men der kan næppe spores nogen indflydelse fra ham på danske historikere i denne periode), kendes vel i dag primært for den sondring som de udviklede, mellem naturvidenskabernes og de historiske videnskabers

metode.

I denne sontring var der for så vidt intet nyt. Også hos de tidlige historister var det opfattelsen at der var forskel på historiens og naturvidenskabernes erkendelsesteori og metodelære. Droysen vendte sig netop skarpt imod positivismen, fordi den ville anlægge naturvidenskabelige, mekanistiske betragtningsmåder på historien som beskæftigede sig med mennesker og menneskelige værdier. Det nye i den opfattelse Windelband først udkastede ved sin tiltrædelsesforelæsning som rektor ved universitetet i Strassburg i 1894, lå i at han ikke ville se forskellen som bestemt af videnskabens genstand, men som bestemt af den anvendte videnskabelige metode og dermed af den form for erkendelse som den sigtede imod. Naturvidenskaberne var *nomotetiske*, dvs. lovsøgende, og ville danne almene begreber, mens de historiske videnskaber, eller ånds- eller kulturvidenskaberne som de mest kaldte dem, forstod alt som "einmaliges Geschehen", dvs. de søgte individuelle kendsgerninger, var *idiografiske*. En videnskab som psykologi kunne fx drives både som naturvidenskab og som ånds- eller kulturvidenskab.¹²

Samtidig fastholdt man en anden gammel historistisk sontring mellem *Erklären* og *Verstehen*, hvor "forklare" betød at søge efter almene love og underordne enkeltfænomener under disse, mens "forstå" indebar en indlevelse i sjæleliv, genoplevet i dets individuelle sammenhæng og forløb.¹³ Rickert mente ganske vist at de empiriske videnskaber aldrig faldt i rent naturvidenskabelige og rent historiske undersøgelser i den forstand at de kun dannede almene hhv. kun individuelle begreber. Tillige var han opmærksom på at begreberne "almen" og "særlig" var relative, men ud fra en logisk betragtning var sontringen relevant; de to videnskabstyper havde hver sin logik.¹⁴

For Windelband var det historiens mål "ud fra massen af stof at udarbejde det forgangnes gestalt til en livfuld tydelighed"¹⁵, men her som

¹² Iggers 1971:200, jf. Rickert 1899:18 f, 37 f, 51 f, Rickert 1902:142.

¹³ Rickert 1899:42.

¹⁴ Rickert 1899:53 ff og 1902:155 ff. Mht. begrebers relativitet gives bl.a. dette eksempel: Begrebet "tysk" er alment, når det gælder at beskrive Goethe eller Bismarck som tyskere, men individuelt, særligt, når det er "tysk" sammenholdt med begrebet "menneske", Rickert 1899:55.

¹⁵ Cit. efter Iggers 1971:194.

iøvrigt på andre punkter adskilte Rickert sig fra Windelband, og da det i det hele taget var Rickert der fik den mest vidtrækkende indflydelse på udviklingen af historieteoretiske synspunkter (og som Erslev havde læst), skal jeg i det følgende holde mig til ham.

Det var Rickerts opfattelse at alt virkeligt er i bevægelse og forskelligt fra hinanden, og at enhver virkelighed indeholder en uoverskuelig mangfoldighed. Historievidenskabelig erkendelse kræver derfor i lige så høj grad som den naturvidenskabelige en reduktion og forenkling til begreber. Historikeren vil lige så lidt som naturvidenskabsmanden *afbilde* (abbilden) virkeligheden, men *omdanne* (umbilden) den, forenkler det billede den fremtræder med. Kun på den måde bliver den irrationelle virkelighed rationel og dermed forståelig. Både Ranke og Windelband er offer for en misforståelse, når de forlanger at historikeren skal gøre fortiden anskuelig (skildre "wie es eigentlich gewesen" med Rankes ord), og ikke at han skal nærme sig den med rationelle begreber.¹⁶

Til grund for denne opfattelse hos Rickert ligger til syvende og sidst en fundamentalt anderledes omverdensforståelse.

Windelband på sin side var af den opfattelse at historien ikke blot består af autonome, *einmalige* hændelser. Det ville nemlig gøre historikeren ude af stand til at opdage objektive kriterier til at bestemme hvad der er historisk betydningsfuldt (problemet om udvælgelsesprincip). Han mente at det individuelle er historisk betydningsfuldt, når det som en del af en udviklingskæde har betydning for et overordnet hele i det menneskelige fællesskab. Udvalgsprincipet bestemmes derfor af det historiske forskningsobjekt selv, den historiske sandhed eksisterer uafhængigt af historikeren. Historikeren går ud fra den forudsætning at det historiske liv ikke er noget meningsløst, et virvar uden fornuft, men at en fornuftig mening, en *logos*, hersker, som også gør den historiske viden til et *kosmos*.¹⁷ Tankegangen griber for mig at se på mange måder tilbage til den klassiske historisme, både i forestillingen om at det der er betydningsfuldt, er det, fordi det på en eller anden måde har betydning for det menneskelige fællesskab (Droysen), og i troen på at der trods alt er en mening og en orden i verden (Humboldt).

Heroverfor stod Rickert der betragtede virkeligheden som irrationel, kaotisk. Han talte om "det virkeligt sketes heterogene kontinuum" som det

¹⁶ Rickert 1899:27 ff, især 30, og 1902:139 f. Iggers 1971:200, Ringer:326.

¹⁷ Iggers 1971:195 ff.

var videnskabsmandens, in casu altså historikerens, opgave at strukturere og bringe orden i. Historien må således fremtræde som en tankekonstruktion, muliggjort af den menneskelige ånds rationalitet. Heri ligger han på linie med andre nykantianere. Cohen, grundlæggeren af den "marburgske skole", som først og fremmest interesserede sig for naturvidenskaberne, opfattede de naturvidenskabelige love som muliggjorte af den menneskelige ånds fornuft. Det er ikke den objektive naturs lovmæssige beskaffenhed der bestemmer vore ideers udseende, men derimod medfødte love i den menneskelige ånd. Verden som vi forstår den, må derfor opfattes som udkastet af den rationelle bevidsthed.¹⁸

De sydvesttyske kantianere, repræsenteret først og fremmest ved Rickert og Weber, førte synspunktet over på betragtningen af historiske, samfundsmæssige fænomener.¹⁹ Virkeligheden har som sagt ingen struktur i sig selv, men får det først, når videnskabsmanden kommer til og med sin udvælgelse og forenkling bringer orden i den. Det objektive element i videnskab bliver da ikke en eventuel overensstemmelse med den i sig selv kaotiske virkelighed, men derimod metoden. Erkendelsen betragter Rickert som en i første linie rationel og objektiv proces, og hos Weber træder dette moment måske endnu stærkere frem.²⁰ På dette felt kan man konstatere at nykantianerne, på linie med positivister og andre videnskabsteoretikere i slutningen af det 19. årh., nærede en stærk tiltro til videnskaben og den videnskabelige metode.²¹

Mens metodekoncentrationen således bliver én konsekvens af nykantianismen, fordi metoden er det eneste der har objektiv og ahistorisk karakter i virkelighedserkendelsen, bliver værdirelativismen en anden. Rickert selv ville ganske vist næppe have accepteret det. Som flere andre nykantianske filosoffer mente han at logiske og etiske domme havde overtidslig og universel gyldighed. Og som historikerne mente han at historikeren ikke skulle vurdere historiske tildragelser eller sammenhænge ud fra sin egen målestok, men finde frem til den tilsvarende historiske målestok og udforske alle kulturelle fænomeners sammenhæng med bestemte værdier,

¹⁸ a.a.:189.

¹⁹ Se hertil også Wehler, Faber, Staatslexicon: Neukantianismus.

²⁰ Iggers 1971:202.

²¹ a.a.:189.

altså vurdere fortiden på dens egne præmisser.²²

Dette sidste synspunkt som bl.a. udtryktes i Rankes "Enhver epoke er umiddelbar over for Gud", førte let til en etisk relativisme, især når - som det efterhånden skete - de religiøse overtoner (der dog hævdede at der fandtes noget absolut i verden) gik tabt. Netop derfor angreb Rickert skarpt historismen som en verdensanskuelse der måtte føre til skepticisme og fuldstændig nihilisme i sine konsekvenser.²³ Men senere forfattere har alligevel betragtet ham som "den historiske relativismes fader", og det må da også siges at en sådan relativisme næsten uvægerligt må blive resultatet af en erkendelsesteori som nykantianismens.

Når virkeligheden opfattes som kaos, som en "uendelig mangfoldigheds uendelige rækkes meningsløshed" (Weber),²⁴ så må videnskabsmanden foretage en udvælgelse mellem væsentligt og uvæsentligt og ordne det udvalgte. For Rickert (og andre) betød disse krav til erkendelse om at forenkle og strukturere samtidig et krav om et *udvælgelsesprincip* der også gør det muligt at danne videnskabelige begreber. Det var Rickerts opfattelse at den videnskabelige metodes karakter var bestemt af den måde, hvorpå denne udvælgelse blev foretaget.²⁵ For historiens vedkommende kunne man nok medgive at den i en vis forstand skulle frembringe anskuelige billeder, dvs. gøre det muligt for os at genopleve noget der én gang var sket, men dette var nogle ydre rammer. Afgørende var begrebsdannelsen, idet han med "begreb" forstod "enhver sammenfatning af en virkeligheds væsentlige bestanddele". For en videnskab der har det *einmalige* som objekt, gælder det da om "at finde det ledende princip for de begreber, hvis indhold er et særligt og individuelt" (Rickert 1899:44).²⁶

Rickert udpeger hvad han kalder "kulturværdierne", som dette udvælgelsesprincip, dvs. alment anerkendte værdier.²⁷ For ham var begivenheder, personer og sammenhænge knyttet til bestemte værdier (de var "Wertbezogene"). "Kulturværdien er det historisk almene, som imidlertid kun

²² a.a.:199.

²³ a.a.:207.

²⁴ Wehler:56.

²⁵ Rickert 1899:30 f.

²⁶ Rickerts syn på begrebsdannelse er indgående behandlet hos Burger.

²⁷ Rickert 1899:47 og 1902:161 f.

udvikler sig lidt efter lidt i det *einmalige* og individuelle og alene er virkeligt derigennem" (a.a.;51). Disse værdiers almengyldighed er yderligere en forudsætning for historisk "objektivitet".

Det var Rickerts opfattelse at der inden for enhver "kultur" som var hans egentlige referenceramme, fandtes alment anerkendte værdier, og at alle historikere, objektivt og fri for fordomme, kunne enes om hvad det var for nogle. Andre nåede dog til det synspunkt at udvælgelsesprincippet let bliver afhængigt af den enkelte historikers mere eller mindre subjektive opfattelse af hvad der er væsentligt, og at historien som videnskab måtte leve med en indbygget relativisme, fordi værdier ændrer sig med kulturer og enkeltpersoner (således Weber).²⁸ Det er dog vigtigt at holde fast på at denne relativisme først og fremmest knytter sig til valg af emne, og at nykantianerne fastholdt muligheden af rationel og objektiv erkendelse, begrundet i den videnskabelige metode som fx Weber betragtede som én og universel, styret af kategorier som ikke var under indflydelse af sociale eller psykologiske faktorer.²⁹

Disse skitseprægede bemærkninger turde være nok til at sætte en række af Erslevs synspunkter i *Historieskrivning* i relief.

Der kan ikke være tvivl om at de nykantianske synspunkter, i den skikkelse Rickert gav dem, har udøvet en vis indflydelse på Erslev og fået ham til igen at overveje hvad historisk videnskabelighed er.³⁰ Han har således kendt til flere af Rickerts arbejder, og iøvrigt var Bernheims lærebog - i hvert fald i senere udgaver - i de teoretiske afsnit stærkt præget af tilsvarende synspunkter.³¹ Men på den anden side har Erslev ikke villet give slip på sin oprindelige positivistisk farvede videnskabsopfattelse. Løsningen har han da fundet i sondringen mellem historieskrivning og historievidenskab, hvor en række af de karakteristika nykantianerne - i forlængelse af historismen - tillægger historien over for naturvidenskaberne, efter Erslevs mening karakteriserer specielt historieskrivningen.

Rækken af de problemer Erslev rejser i denne tekst, indledes med nogle sonderinger som forekommer ret formalistiske.³² Det drejer sig om krav

²⁸ Iggers 1971:210 f.

²⁹ a.a.:209 f. For en kritik af Rickert se iøvrigt også Høffding 1906 a.

³⁰ Jf. henvisningerne i HS:264-65, og brev Erslev til Høffding 27/10/07, KB, NKS 3815, 4°.

³¹ Jf. iøvrigt Manniche 1975:47.

³² Således Floto 1978 a:115.

til bevisførelsen, dvs. sikkerhedsgraden af de fremsatte udsagn. På den ene side må historieskriveren aldrig "sige noget, der paaviseligt ikke er sandt", mens på den anden side "Historievidenskaben vil stille det positive Krav, at hvad den skal anerkende som Virkelighed, det maa man kunne godtgøre Rigtigheden af eller i det mindste Sandsynligheden af" (HS:228). Historieskriveren behøver altså ikke at forskanse sig bag en række forbehold, hvor der er usikkerhed i bevisførelsen, og kan i det hele taget slippe billigere om ved sandhedskravet. Dertil kommer at en videnskabelig undersøgelse bør indeholde et "lærd Apparat" (HS:232) således at argumentationen kan efterprøves, og at fremstillingen bør angive eller følge undersøgelsens fremgangsmåde, mens historieskriveren først og fremmest skal give en levende skildring af fortiden (HS:237). Det synes således væsentligt at videnskab indebærer nøje angivelse af hvordan resultaterne nås, men da Erslev er klar over at en fuldstændig udtømmende bevisførelse vil være et uoverkommeligt krav, kan man fristes til at mene at der her nok så meget er tale om æstetiske konventioner som om egentligt teoretisk betydningsfulde forskelle.

Det individuelle og det generelle

De mindre strenge krav til historieskrivningen på disse punkter hører med til det Erslev kalder dens "ejendommeligheder", og det er i det hele taget disse der skiller den fra det videnskabelige. Ville man overføre dem "paa Historievidenskaben, naar man til en Bestemmelse af denne, der ikke blot gør den til ganske enestaaende blandt Videnskaberne, men fjerner den fra alt, hvad man tænker sig ved videnskab" (HS:261). Og disse konsekvenser er Erslev ikke villig til at tage. Han understreger herved sin afstandtagen fra nykantianernes opfattelse af historievidenskaben som noget enestående, og i hvert fald som noget der adskiller sig - sammen med andre historisk orienterede humanistiske fag, ånds- eller kulturvidenskaberne (*Geisteswissenschaften*) - fra naturvidenskaberne. Denne afstandtagen kan især konstateres på det centrale punkt, *spørgsmålet om "Einmaligkeit" contra det almene*.

Historieskriveren lægger vægt på det enkelte menneske, hans individuelle ejendommeligheder, den enkelte tildragelse der adskiller sig fra andre, og er ikke interesseret i hvad dette menneske eller denne tildragelse har fælles med andre mennesker eller tildragelser. Det er det individuelle billede, der interesserer (239). Kort sagt: "Historieskriveren sysler med det

individuelle og "einmalige" (261). Men just ved at gøre dette, adskiller den sig fra videnskab. For videnskabens interesser, mener Erslev, ligger netop i at være almengyldig. Med bifald citeres Høffding for i sin *Psykologi* at have skrevet : "Kunstneren søger overalt det individuelle, mens Forskeren søger det for individuelle Fænomener fælles" (244).³³ Så selv om Erslev ikke ligefrem plæderer for at historien som videnskab skal være lovsøgende, må det dog konstateres at han opfatter det som den egentlige videnskabelige opgave at finde generaliteter, almengyldige træk der systematiserer den fortidige virkelighed, viser dens generelle struktur.

Når det ikke synes gør ligt at få dette *einmalige* ind i videnskaben, fortsætter Erslev sin karakteristisk af historieskrivningen, "forsvarer man det ved at sige, at det individuelle og "einmalige" dog altid paa visse Punkter ligner noget andet" (261); men det er, som tidligere sagt, netop historieskrivningens ønske at få det frem som er forskelligt fra alt andet.

Historiens emner og mål

Et tilsvarende synspunkt kommer til udtryk hvad angår de emner de to grene af faget beskæftiger sig med. Historieskriveren, mener Erslev, "vil sky en Skildring af Tilstande, af det Stillestaaende og Ubevægede" (233). Man må vel underforstå "i modsætning til videnskabsmanden", hvilket også vil være i fuld overensstemmelse med de synspunkter de radikale historikere havde på fagets genstandsområde, som tidligere omtalt.

Erslev fortsætter med at sige at historieskriveren i stedet vil "lægge Vægt paa Ændringerne og Udviklingen", på det livfulde og dramatiske (sst.). Dette er dog ikke ensbetydende med at ændringer og udvikling falder uden for videnskabens område. Tværtom er det også noget helt centralt for historisk videnskab. Den befatter sig ikke alene med det statiske, men også med det dynamiske. Den "søger at forstaa de Ændringer, der i Tidernes Løb er indtraadt i Menneskenes Liv, og opklare hele Udviklingens Gang" (235). Udviklingstanken fastholdes således. Det er den "nyere Historievidenskabs Kongstanke [...] at paavise Sammenhæng og Udvikling" (249), og at "følge Aarsagernes Kæde tilbage til den fjerneste Old" (259).

Når det drejer sig om udvikling, er der således ingen afgørende forskel på historieskrivning og historievidenskab.³⁴ Det bliver der imidlertid,

³³ I noterne henviser Erslev til *Psykologi* 1868. Et sådant værk findes ikke. Det må dreje sig om Høffdings *Psykologi paa Grundlag af Erfaring*, hvis 4. udg. kom 1898.

³⁴ Jf. også HS:259.

når fagets genstandsområde nærmere konkretiseres: Videnskaben kan "naa videre, hvor der er tale om *de ydre Livsvilkaar* end hvor det gælder Sjælelivet, videre hvor det gælder *Menneskenes brede Lag og store Grupper* end hvor det gælder de enkelte, og allerstørst Vanskelighed finder den ved at forstaa de store Genier, der synes helt at dreje den historiske Udvikling i nye Retninger" (235, min kursiv). Der kan ikke være tvivl om at udgangspunktet for disse betragtninger er et positivistisk videnskabsbegreb, hvor massedata (statistik) opfattes som sikrere og derfor bedre, når der skal dannes begreber og generaliseres, end data vedrørende enkeltpersoner; mens ligeledes at *observerbare* "ydre Livsvilkaar" giver større sikkerhed end det ikke direkte observerbare sjæleliv. Dette sjæleliv er imidlertid historismens store interesser, og Erslevs sondringer her peger derfor i retning af den klassiske modsætning mellem positivismen og historismen.

Erslev fortsætter med at sige: "Ganske modsat er netop de enkelte Mennesker, som Historieskrivningen fra første Færd og altid med Forkærlighed har skildret, og allermest samler den sig om de store Mænd, der mest afgørende har grebet ind i Historiens Gang. Den vil ikke nøjes med at skildre, hvad de i det ydre har udrettet; den vil føre os ind i deres Tanker og Følelser, lade os forstaa deres Karakter og Personlighed" (sst.).

Det er imidlertid et område som Erslev finder meget vanskeligt, og hvor det ikke er muligt at nå til sikkerhed. Det er usikkert "fra Handlingen at slutte tilbage til Motivet", og videnskabeligt set bliver derfor "enhver Menneskeskildring kun [...] en mer eller mindre sandsynlig Hypotese" (235). Motivanalyser mister i konsekvens heraf videnskabelighedens præg, når dette bl.a. er udtrykt ved at de data der bygges på, er sikre eller næsten sikre. Følgelig kan Erslev da også fastslå "at vi ved Karakterskildring i Virkeligheden er udenfor Videnskabens Omraade" (237), eller som det også siges: "Den strenge Videnskab hører op og afløses af jævn Menneskeforstaaelse" (238).

Overvejelserne kan ses i sammenhæng med *Historisk Tekniks* sondring mellem en "ydre" og en "indre" virkelighed. Her er Erslev vel ikke er slet så kategorisk mht. den manglende videnskabelighed, når det drejer sig om slutninger til sjæleliv (HT. 76-79), skønt han også her betoner usikkerheden. Men samtidig proklamerer han jo forståelsen af de sjælelige rørelser som fagets højeste mål.

Disse modstridende formuleringer rejser også problemer om Erslevs opfattelse af sin egen produktion. Fx er *Erik af Pommern* rig på motivanalyser og påstande om Eriks tanker uden at usikkerhedsmomenterne gøres særligt tydelige. Men opfatter han af den grund denne afhandling som

historieskrivning eller som en videnskabelig undersøgelse?

Historieskrivning og historievidenskab synes altså at beskæftige sig med nogle forskellige typer virkelighed, og ligeledes er målet for deres virksomhed forskelligt. "Historieskrivningen stræber at male Fortiden levende og anskueligt; men at afbilde Virkeligheden er ikke Videnskab (Rickert) og Historievidenskabens Maal er heller ikke at skildre, men at forstaa" (HS:259, jf. 229). Formuleringen er interessant af flere grunde. For det første strider den mod tidligere synspunkter der gik ud på at det er "Historiens første Opgave at give en anskuelig Skildring af Fortiden, at gøre døde Ting og Mennesker levende" (Erslev, Historie:507), eller at "den historiske Granskning" søger "at rekonstruere et Billede af Fortidens Menneskeliv" (Grundsætninger: 1). Begge udtalelser er fra 1890erne, hvor Erslev ikke sonder mellem historie, historisk granskning eller videnskab og historieskrivning. Også i *Historisk Teknik* synes dette synspunkt at ligge i bemærkningen om at den historiske undersøgelses mål er at "forestille os" fortidsmenneskenes liv og handlinger. (61).

Det nye synspunkt henfører Erslev selv til Rickert, hvis opfattelse som nævnt var "at enhver virkelighed indeholder en uoverskuelig mangfoldighed, som er umulig ligetil at afbilde, og videnskaben fremstiller den også i virkeligheden aldrig som ren og skær gengivelse, men altid som en omplantning af "anskuelse" til "begreber"" (Rickert 1902:139-40).³⁵

Så langt følger Erslev Rickert. Igen må historieskrivningen holde for som det felt, hvor det ikke-videnskabelige element kan placeres: "det vi ønsker og kræver af Historieskrivningen, det er da en Skildring af Fortiden, saa sanddru og paalidelig, som vi selv kan naa overfor Nutidslivet, men heller ikke mere. Vi ønsker at faa Fortidens Liv skildret i dets hurtige Omskiften og brogede Mangfoldighed, thi saaledes ser vi ogsaa Nutidslivet" (HS:263). Dette er imidlertid ikke nok.

Erslev har selv, som ovenfor nævnt, tidligere i afhandlingen fremhævet at den egentlige videnskabelige del af forskningsprocessen først begynder, når fænomenerne skal bearbejdes: "[...] et historisk Fænomen (er) dog ikke i sig selv Videnskab mere end hvad der foregaar for vore Øjne" (221). Og udsagnet ligger på linie med nogle kommentarer Fridericia havde gjort om den engelske historiker S.R. Gardiner, hvis produktion han mente led af at han syntes at arbejde ud fra "en bevidst Bestræbelse efter stadigt at sætte sig hen i de historiske Begivenheders Øjeblikke, saaledes at han har villet lade Læseren se paa Begivenhederne, som de maatte være oplevede af

³⁵ Erslev henviser selv bl.a. til disse sider. Se iøvrigt **ovenfor s. 340**.

de Samtidige, i hele deres Forskelligartethed, uden at han har ønsket at samle dem under større Synspunkter paa langs"; Fridericia fandt dette trættende, samtidig med, at *sammenhængen* gik i stykker (Fridericia 1902:626).

Erslevs (og Fridericias) mening synes da, uden at det direkte siges, at være at en sådan fortidserkendelse kun kommer til at beskæftige sig med bevægelserne på overfladen, fremtrædelsesformerne. Men videnskabens opgave er at forstå, og brugen af dette begreb i denne sammenhæng er en smule intrikat. Henvisningen til Rickert frister til at opfatte det som det hermeneutiske *verstehen*, altså en indfølelse indlevelse i fortidens menneskers tanker og dermed motiver, intentioner. I lyset af det ovenfor anførte om Erslevs syn på menneskeskildringens problematik er det dog næppe en rimelig tolkning. Inga Floto mener, sikkert med rette, at begrebet bør sættes i forbindelse med udsagnet om at "Videnskaben stræber efter at paavise Sammenhæng og Udvikling". Undersøger man hvordan Erslev i det hele taget bruger ordet "forstå" i 1911-skrifterne, giver det heller ikke anledning til at antage at han har ladet sig påvirke af nykantianerne og historisternes stærke interesse for *Verstehen* og de dertil knyttede metoder.³⁶ Snarest synes "forstå" i de fleste andre sammenhænge blot at betyde "lære at kende", "sætte sig indgående ind i" eller tilsvarende.³⁷

Her er altså et vigtigt punkt, hvor Erslev synes at have indarbejdet en nykantiansk opfattelse, mens han i det hidtil drøftede først og fremmest har været på vagt over for disse tendenser. Dette forhold bliver endnu tydeligere, når vi bevæger os over til et andet meget centralt moment i afhandlingen, nemlig spørgsmålet om *værdirelativismen* som havde en fremtrædende plads i den videnskabsteoretiske debat omkring århundredeskiftet.

Relativismen og udvælgelsesproblemet

Problemet tages op i forbindelse med nogle overvejelser over hvad historikeren opfatter som betydningsfuldt og væsentligt at beskæftige sig med. Dette vil oftest være det som interesserer hans egen tid. Men da dette er forskelligt alt efter miljø, nationalitet, livsanskuelser osv., vil hver tidsalder, ja, hver historiker lægge hovedvægten forskellige steder. Problemet er måske særlig stort i nutiden, mener Erslev: "her er i alt Fald i vor kritiske og

³⁶ Se fx Rickert 1929:55, 281.

³⁷ Jf. fx i HT. 76, 88, 92, 95 (om end dette sted måske kan tolkes som "verstehen"), 96.

indvortes opløste Tid en uendelig Række af Modsætninger og Uligheder, og man vil vanskelig kunne nægte den ene eller den anden Opfattelse Ret til at gøre sine Idealer gældende i Historieskrivningen og dens Udvælgelse" (HS:250). Det er altså samtidens mangel på fælles værdinormer og tilslutningen til et liberalt demokratisk ideal der accentuerer udvælgelsesproblemet. Dette synes således indbygget i det generelle ideologiske grundlag for videnskabsteorien.³⁸

Den relativisme som Erslev her fremfører, strider imidlertid mod hans tidligere nærede opfattelse at der dog *er* faste holdepunkter, når det gælder historievitenskaben. Og han løser igen et dilemma med sin skelnen mellem historieskrivning og historisk videnskab. Der ligger et relativt element i *udvælgelsen* af hvad der findes centralt, og det er til syvende og sidst det der "har Interesse for os", det "der fører frem til Nutiden", "vore egne Forudsætninger" (HS:248). Dette element kan efter Erslevs opfattelse imidlertid kun gælde for historieskrivning. Han fastholder igen sin oprindelige positivistisk prægede opfattelse af "videnskab" ved at overføre de nykantianske synspunkter til historieskrivning. Det skitserede udvælgelsesprincip gælder nemlig "ingenlunde derimod for historisk Videnskab, der dog vel som andre Videnskaber maa have den Pligt at søge Forstaaelse af alle de Fænomener, der falder inden for dens Omraade" (249, jf. 259).

Bemærkningen fremføres i forbindelse med en drøftelse af "Historiens Dom", dvs. historieskriverens tilbøjelighed til - i hvert fald i ældre tider - at fremsætte personligt farvede vurderinger af fortidens personer og begivenheder. Ligesom udvælgelsesprincippet er det også noget som skifter med tid og sted, og det hænger iøvrigt nøje sammen med udvælgelsesprincippet. For selv om den nyere historieskrivning i Erslevs øjne nok er mindre tilbøjelig til at fælde explicitte domme, så er forskellen fra tidligere tider dog ikke særligt stor. For netop i historikerens udvælgelse af hvad der er interessant, ligger faktisk en dom. Erslev karakteriserer dette forhold, som altså vel at mærke er karakteristisk for historieskrivningen, i vendinger der kunne være ytret af en bevidst nykantianer: "Ud fra den endeløse og forvirrede Mængde Enkeltheder, som han kender, maa han udvælge det, som han mener er betydningsfuldt, karakteriserende Tiden og dens Skikkelser, men denne Udvælgelse bygger paa, hvad Mening om Tiden han selv er naaet til. Han vil af disse Enkeltheder danne et Billede, men et Billede har Linier og Farver; det er Udtryk for en Opfattelse, en Dom" (247). Fortiden som et kaos af data, bevidst struktureret af historikeren, det er denne opfattelse

³⁸ Se også Floto 1978 a:124.

Erslev tager stilling til her, men uden at kunne forlige sig med tanken om at det skulle gælde en *videnskabelig* erkendelse. Men der gives ikke svar på hvad der da karakteriserer en sådan erkendelse som ikke skal "afbilde Virkeligheden", men "forstaa" den, om den ikke i en eller anden forstand også præges af "Udvælgen".

Tværtimod fastholder han altså at udvalgsprincippet nok kan gælde for historieskrivningen, men ikke for videnskaben, og fastslår at "Historieskriveren vælger og vrager ud fra sit personlige Stade, og Historieskrivningen faar derved et subjektivt Præg, der fjerner den fra Videnskaben" (249, jf. 259). Det springende punkt bliver, om det er muligt at vælge ud fra et "objektivt" stade? Det opfattes som et problem at "Historieskrivningen skifter efter Tid, Land og Folk, men" - fortsættes der - "maa Videnskaben ikke være almenmenneskelig, siden den er almengyldig? Historieskrivningen udvælger det, der interesserer Menneskene i en bestemt Tidsalder; hvad ville man mene om den Botaniker, der kun ville sysle med Naturens Nytteplanter, den Fysiolog, der kun ville studere Blodomløbet hos Menneskene?" (261 f, jf. 248). Den sidste argumentationskæde synes ret besynderlig og afslører måske snarere at Erslev er i bekneb for ordentlige argumenter, al den stund videnskabelig specialisering heller ikke efter hans videnskabsopfattelse formentlig bliver ensbetydende med uvidenskabelighed.³⁹ Meningen er vel at historieskrivningen gør hvad den gør, af princip, mens videnskab af princip bør omfatte alt inden for fagområdet. Men det er jo andet end den konkrete videnskabelige praksis, og der gives ingen svar på hvordan den skal forstås inden for de videnskabelighedsrammer der udstikkes. Kan der overhovedet være tale om et *videnskabeligt udvalgsprincip*, synes det at blive det ene - og, forekommer det, i praksis noget diffuse - at "følge Aarsagernes Kæde tilbage til den fjerneste Old" (249), altså tanken om den sammenhængende udvikling. Rickerts "kulturværdi"-teori synes i hvert fald ikke at have øvet tiltrækning på Erslev.

Det er for så vidt også værd at bemærke at Erslev betragter det forhold at historikerne med tiden er blevet mindre tilbøjelige til ensidige betragtninger af det historiske forløb, som noget der ikke udelukkende skyldes den metodisk-teoretiske udvikling inden for faget, "den historiske Kritiks Fremskridt og Historikernes voksende Iver for at naa en objektiv Forstaaelse" (HS:246). I lige så høj grad hænger dette sammen med den politiske udvikling. Når danske historikere i modsætning til de metodisk banebrydende tyskere har en mindre ensidig opfattelse af fx det dansk-tyske

³⁹ Jf. HS:223.

forhold, hænger det sammen med det politiske: "[...] mest afgørende har vel været, at de Nederlag, vi har oplevet, har aabnet vore Øjne for, hvad Farer det kan medføre at se alt for ensidigt paa vor egen Fortid" (sst.).

Det interessante er her at historieopfattelsen, dvs. ikke blot opfattelsen af fortidige begivenheder, men også teoretiske synspunkter, efter Erslevs syn betinges i væsentlig grad af forhold uden for faget selv.⁴⁰ Men det må igen konstateres at opfattelsen primært har adresse til historieskrivningen, ikke videnskaben. Nu er historikerens afhængighed af sin egen tid jo et gammelt problem som især måtte blive tydeligt inden for den i Tyskland dominerende historistiske tradition, især hvor man som fx Humboldt, Ranke, Droysen lagde en vis vægt på historikerens evne til intuitivt at leve sig ind i fortiden. Det korte og det lange er imidlertid at selv om Erslev er opmærksom på relativismen som et centralt problem for historievidenskaben, så kan det ikke rummes i hans videnskabsbegreb og sættes derfor uden for parantes.⁴¹

Objektiviteten og det erkendende subjekt

Denne historikerens tidsbundethed problematiserer den historiske erkendelses natur. Den subjektivitet som historikerens egen person præger resultaterne med, mener Erslev netop gemmer en stor fare for "Historiens videnskabelige Objektivitet" (HS: 247, 254), som han trods alt synes at ville opretholde. Når historikerens jeg således kan blive en "Fejlkilde" (255), hænger det for Erslev sammen med at historikeren naturligvis ikke kan krybe ud af sit gode skind, det synspunkt han allerede i 1890'erne sammen med Fridericia og Rubin havde fremført. Dengang medgav han at den rene objektivitet var et problem, et uopnåeligt ideal som videnskabsmanden dog burde stræbe imod. At det stadig er et problem, synes den anvendte terminologi at afspejle. Erslev taler nemlig i det meste af afsnittet om "Historieskriverens Personlighed og Tidspræg" om *historikeren* uden nøjere at angive om han udelukkende tænker på historieskriveren eller også på historiegranskeren.⁴² Historieskrivningens subjektive præg fjerner den fra videnskaben, hedder det, og subjektivitet har noget at gøre med ensidighed og hildethed,⁴³ men altså

⁴⁰ Jf. Erslev, Historie (det historiografiske afsnit) og Slægtled.

⁴¹ Tiemroth 1978:27, 41 hævder det modsatte synspunkt, at Erslev er relativist.

⁴² HS:255-57, jf. også Floto 1978 a:123.

⁴³ HS: 245.

åbenbart her også med en "ren" erkendelse, ubesmittet af det erkendende subjekt.

Imidlertid tager han også i denne afhandling forbehold over for den fuldstændige objektivitets mulighed for historiens vedkommende. Han citerer den finske teoretiker Grotenfelt for en bemærkning om at "Historien i det hele er en (relativ) objektiv Videnskab", men tilføjer, "at Ordet relativ maa betones saare stærkt" (HS:261), hvilket naturligvis for et videnskabsbegreb der sætter videnskab lig objektivitet, må rejse nogle vanskeligt håndterlige problemer.

Netop spørgsmålet om det erkendende subjekts placering i forskningsprocessen er i disse 1911-skrifter interessant. Det drejer sig om noget fundamentalt i den historiske erkendelses karakter, hvor Erslev ligger på linie med forskellige samtidige filosofiske overvejelser. "Med rette har man sagt", skriver Erslev, "at naar man klarer sig de Slutninger, Historikeren arbejder med, saa ser man, at de hviler paa Nutidserfaringer; men dette betyder jo dog atter for hver enkelt *hans* Erfaringer. Kun ud fra sine egne sjælelige Erfaringer kan Historikeren naa at forstaa og gengive Fortidens Mennesker, deres Tankeliv og Følelser" (255). Dette får da som konsekvens at "Omfang og Dybde" af historikerens sjæleliv vil være en forudsætning for, hvor langt han kan nå. I sin videre diskussion af dette forhold lægger Erslev hovedvægten på store historieskrivere der som andre er børn af deres tid og har samlet sig "i Grupper, der beherskes af de Ideer, der er ledende i deres Tid og Land og paavirkes af de store Tildragelser, de i fællig oplever, og dette mærker deres Forstaaelse af Fortiden" (256).

Men at det er et centralt problem også for historien som videnskab, understreges i *Historisk Teknik*. De afsluttende paragraffer handler om "De historiske Slutninger som hvilende paa Nutidserfaring" (HT. 92-96), og de knytter umiddelbart an til hans overvejelser om slutninger fra lighed, som tidligere er omtalt: "Det gælder ikke blot om saglige Slutninger, men ogsaa om Slutninger ud fra Kilderne, at de til syvende og sidst beror paa Analogi med Nutidserfaringer, paa at vi gaar ud fra, at der er en *Grundlighed mellem Fortidens Mennesker og os selv*" (. 92, min udhævn.). Med disse ord bevæger Erslev sig ind på et for en positivist problematisk område, nemlig det erkendende subjekts betydning i forskningsprocessen. Og problemet rejser sig ikke blot i tilknytning til realkritikken som tidligere har haft status af det egentlige objektive element i den historiske undersøgelse.⁴⁴

⁴⁴ Erslev hævder iøvrigt det samme synspunkt i sine folkeuniversitetsforelæsninger 1907, Værksted:15.

I det øjeblik historikeren ikke blot næsten passivt og i hvert fald uden at involvere sine egne subjektive forestillinger og præferencer registrerer de i kildematerialet overleverede kendsgerninger og derefter bringer dem i en eller anden "naturlig", objektiv og givetvis ret ureflekteret sammenhæng, i det øjeblik dukker subjektivitetens og relativismens problem op i faget. Som Erslev i det følgende kredser omkring historikerens aktive indsats i forskningsprocessen, får han sagt væsentlige ting om denne, men samtidig åbner han op for problemer som hans eget videnskabssyn vanskeligt kan rumme.

Præmissen om grundligheden mellem mennesker til forskellige tider kan minde om historismens humanitetsideal, men vel lige så meget om positivismens statiske menneskeideal; de eksempler Erslev anfører, tyder snarest på et rationalistisk forhold til udsagnet. Opfattelsen fører til den konklusion "at en Historiker ikke kan nøjes med ene at studere Fortiden; han maa udvikle sin Dømmekraft ved i sin Samtid at studere de Forhold, han vil forstaa for Fortiden" (sst.). Det får nu for det første den betydning at kilderne alene ikke kan skaffe os historisk erkendelse, "allevegne maa [historikere] medinddrage sin og sin tids Viden og Videnskab" (94). Det må være denne grundantagelse der er med til at forvise kildekritikken fra en plads som det der i egentlig forstand konstituerer historien som selvstændig videnskab, til en betydningsfuld, men dog underordnet teknik. For det andet betyder det at historikeren, dennes erfaringer og samtid bliver vigtige. Det rejser ganske vist en væsentlig vanskelighed, "Historiens største", nemlig at "vi vil forstaa Fortiden og især det, hvori den er forskellig fra vor Tid, og dog kan vi kun forstaa, hvad der ligner os selv" (95). Der gives imidlertid ingen løsningsanvisninger på vanskeligheden. Erslev nøjes med sammenfattende at fremhæve "at Kildeprøvelsen alene fører ikke til Maalet, og at Historikeren for at forstaa Fortiden maa have Menneskekundskab og Verdensforstaaelse" (96).

Man må gå ud fra at Erslev i disse paragraffer beskriver historikerens arbejde *som videnskabsmand*. Men det indebærer at han her faktisk indrømmer det erkendende subjekt en væsentlig betydning i erkendelsesprocessen i modsætning til i *Historieskrivning*, hvor han først og fremmest peger på de problemer det rejser for hans opfattelse af videnskabeligheden at videnskabsmandens person med sin aktive deltagelse løber en risiko for at forvanske den studerede virkelighed. Men hvis historikerens egne nutidserfaringer spiller en så vigtig rolle, er det svært at se, hvordan subjektivitetens "spøgelse" kan undgas. Dette problem berører Erslev imidlertid ikke i *Historisk Teknik*.

Der afspejles i disse overvejelser et brud mellem to opfattelser af videnskabelighed som er ganske centralt. Dels den mere traditionelle positivistiske med en klar adskillelse mellem subjekt og objekt, dels en hermeneutisk inspireret der imødegår denne adskillelse og dermed i virkeligheden giver en positivistisk videnskabsopfattelse et grundskud. Det er nærliggende at se en sammenhæng mellem den nye opfattelse hos Erslev af videnskabsmandens aktive rolle i processen og det funktionelle kildesyn der gør selve den kildekritiske analyse til en funktion af nogle valg videnskabsmanden gør med hensyn til emne og problemstilling, dvs. de spørgsmål der rejses over for fortiden og det materiale den har efterladt sig. Men *Historieskrivning* viser samtidig, hvor vanskeligt, for ikke at sige umuligt, Erslev har haft det med at få det indpasset i sit hidtidige videnskabsbegreb, med en række uløselige uklarheder og inkonsekvenser som resultat.

Man kan rejse spørgsmålet, hvorfra Erslev har fået inspiration til disse tilsyneladende nye overvejelser som også synes at skjule sig bag hans tredeling af kilderne, i hvert fald for den type kilders vedkommende som han kalder "Nutidslivet, for saa vidt det tillader Tilbageslutninger til, hvad der er sket i Fortiden" (HT, 7).

Jeg har peget på lighedspunkter med historistiske positioner, men Erslev har aldrig afsløret noget særligt kendskab til historismens oprindelige videnskabsteoretiske positioner, heller ikke for Rankes vedkommende, og det er formentlig tvivlsomt om det faktisk er fra denne kant hans direkte inspiration er kommet. Så meget mere som hans diskussion i forbindelse med nutidserfaringers betydning direkte inddrager naturvidenskabernes lovmæssigheder og resultater i det hele som en nødvendig ingrediens i slutninger af denne art. Dette ville ligge den klassiske historisme med dens antipositivistiske positioner fjernt.

Derimod ved vi at han i den foregående periode har stiftet bekendtskab med Heinrich Rickerts *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*, hvis 1. udg. udkom i 1902, foruden andre af Rickerts skrifter. Her er han bl.a. stødt på synspunkter som uden videre måtte forekomme i god overensstemmelse med hans eget almindelige videnskabs-syn. Trods Rickerts skarpe skelnen mellem naturvidenskaber og human- eller "historiske kulturvidenskaber", bestrider han ikke at generelle sætninger som forudsætter visse enkle regelmæssigheder, indgår i historiske argumenter, og heller ikke at forskellige naturvidenskabers resultater eller samfundsvidenskabernes generelle udsagn med fordel kan udnyttes i historiske undersøgelser. Hans hovedpointe er blot at generaliseringer aldrig

er et mål i sig selv, men kun et middel til at nå det der er historikerens egentlige opgave, nemlig at redegøre for det "Einmalige".⁴⁵

Erslevs synspunkter er et stykke ad vejen sagtens forenelige med Rickerts. Men fx de ansatser til strukturhistorisk prægede betragtninger som har kunnet spores hos Erslev, kan næppe indpasses i Rickerts videnskabsopfattelse.⁴⁶

Inspirationen til hans overvejelser kan altså være kommet fra denne kant. Det er dog værd at pege på en anden og betydeligt mere nærliggende kilde, nemlig Harald Høffding. En ekskurs skal underbygge dette.

Høffding om historisk erkendelse

I Høffdings skrift *Den menneskelige Tanke* fra 1910 diskuterede han et par steder direkte faget historie, og han tog herunder også nogle af Rickerts synspunkter op. Allerede nogle år tidligere havde Erslev drøftet Rickert med Høffding og haft lejlighed til at læse Høffdings opfattelse. Han udtrykte i den anledning sin glæde over at se at hans egne udtalelser gik i samme retning som Høffdings, og påpegede særligt at det havde været lærerigt for ham at blive gjort opmærksom på sammenhængen mellem Rickert og det Erslev kaldte neokriticismen.⁴⁷

Rickert havde med sit ovennævnte store værk om de historiske humanvidenskabers placering i forhold til naturvidenskaberne aktualiseret på ny historismens opfattelse af en modsætning mellem de lovsøgende naturvidenskaber og historien der tog sig af engangsforeteelser. Høffding mente imidlertid at denne modsætning kun var en gradsforskel. Argumentet var at "ogsaa Naturen frembyder Helheder, hvis Historie er begrænset, og som det er Naturvidenskabsmandens Opgave at forstaa, en Opgave, i hvis Tjeneste de almene Love til sidst træde". Som eksempler herpå nævnes solsystemets tilbliven og den biologiske udviklingshypotese. Og han fortsætter: "Den historiske Videnskab bygger som Kritik paa almindelige videnskabelige Love for at konstatere de enkelte Kendsgerningers Virkelighed og Kronologi; men i Fortsættelse heraf søger den at sammenarbejde Kendsgerningerne saaledes, at der kan dannes Individualbegreber om Begivenheder og Personligheder" (Høffding 1910:224-25).

⁴⁵ Se hertil Aspelin:14.

⁴⁶ a.a.:16-21.

⁴⁷ Erslev til Høffding se note 30.

Synspunktet hænger nøje sammen med Høffdings opfattelse af videnskabens opgave. Han accepterer ikke sondringen mellem natur- og historiske videnskaber som grundlag for en inddeling af videnskaberne, videnskaben er én. For så vidt indrømmer Rickert selv at forskellen mellem naturvidenskab og historie mere er en gradsforskel end en principiel, ved at antage historiske elementer i naturvidenskaben og generaliserende bestræbelser i historien. Men i modsætning til Høffding mener han ikke at endemålet også for naturvidenskaben er forståelsen af en "einmalig" udvikling, nemlig den store proces, som foregår i vor del af verdensaltet.⁴⁸ Det er Høffdings principielle opfattelse at "(f)oreløbigt er Videnskaben mest optagen af at finde almindelige Love og konstatere enkelte Kendsgerninger; men dens sidste Maal er at skrive Tilværelsens Biografi i det Store og det Smaa" (a.a.:225).

Hvordan Høffding mere specielt ser på faget historie i denne sammenhæng, kommer frem i hans drøftelse af kausalitetskategorien hvor den historiske kritik omtales. Dennes opgave er "at undersøge de enkelte Begivenheders Realitet hver for sig, saavel som deres kronologiske Forhold" (a.a.:210). Under denne procedure anvender den kausalitetsbegrebet, idet den forudsætter lovmæssighed i de historiske begivenheders verden. Man er nemlig ikke stillet anderledes over for fortiden end over for nutiden hvor man som udgangspunkt for erkendelsen må forudsætte sammenhæng og kausalitet.

Ganske vist har erfaringerne på mange områder en sporadisk karakter, og derfor er det heller ikke altid muligt for historieskrivning "at finde den kausale Sammenhæng mellem Begivenhederne indbyrdes". Muligvis lykkes det heller ikke "den sammenlignende Historieforskning at opstille almindelige historiske Love", men forudsætningen om lovmæssighed eksisterer ligefuldt. Høffding synes dog at mene at erfaringens sporadiske karakter i en vis grad kan overvindes ved at udstrække betragtningen til en sammenhæng der ligger længere tilbage og er af mere omfattende art. Han bruger det billede at "Sammenhængen mellem en række Lynglimt findes ved at gaa tilbage til Tordenskyens Elektricitetstilstand og de skiftende Spændinger og Udløsninger, den fører med sig" (a.a.:210-11). Man kunne måske overføre billedet på historien og sige at sammenhængen mellem en række begivenheder muligvis ikke kan påvises af en direkte sammenhæng mellem udgangspunkterne, men ved at gå tilbage til samfundstilstanden og de spændinger og udløsninger den fører med sig. Det ville give god mening som

⁴⁸ Høffding 1906 a:6 ff.

videnskabsteoretisk argumentation for den stigende interesse for at beskæftige sig med sammenhængen mellem dybereliggende samfundstilstande og politiske begivenheder som i så høj grad karakteriserede den nye radikale historikertradition.

Man kan dog næppe hævde at Erslev i *Historieskrivning* accepterer Høffdings løsning af spørgsmålet om forholdet mellem det individuelle og det generelle. Han fastholder som Høffding opfattelsen af at videnskab ikke er opdelt i to principielt forskellige grene, men synes iøvrigt tillige at stå fast på den positivistiske videnskabsopfattelse at videnskab drejer sig om det fælles, generelle. Der er hos Høffding et lille tilløb til et synspunkt der vel efter Erslevs mening fører væk fra "den strenge videnskab". Han mener nemlig at der i psykologisk karakteristik (selvfølgelig) anvendes de almindelige psykologiske love, når man vil forstå det personlige liv i dets enkelte former, men at der samtidig ved afrundingen må være "en vis kunstnerisk Evne" til stede. Sammenholdes dette med, hvad Høffding andetsteds i *Den menneskelige Tanke* siger om historieskriverens udformning af det kritisk behandlede stof til et helhedsbillede, hvor forskerens personlighed spiller en rolle, så er der i disse synspunkter elementer til stede som Erslevs hovedopfattelse kan bringes i overensstemmelse med. Ganske vist står Erslevs vanskeligheder med subjektiviteten og frygten for at den rene videnskab skulle forurenes af private metafysiske træk, i klar modsætning til Høffdings syn på forholdet mellem det erkendte objekt og det erkendende subjekt, som der tidligere er redegjort for. Men Erslev har alligevel kunnet hente en vis støtte i Høffdings bog. Her drøftes nemlig også forholdet mellem videnskab og verdensanskuelse med udgangspunkt i den opfattelse at al videnskab hviler på forudsætninger hvis absolutte nødvendighed ikke kan begrundes.⁴⁹ Høffding sammenligner "Overgangen fra Filosofiens empiriske og kritiske Dele (Psykologi og Erkendelsestheori) til Kosmologi", dvs. metafysik eller verdensanskuelse, med "Overgangen fra historisk Kritik til *Historieskrivning*", og fortsætter: "Historieskriveren former det kritisk behandlede Stof til et Helhedsbillede af Begivenheder og Karakterer. Der foretages derved en Afrunding, ved hvilken Forskerens Personlighed uvilkaarligt spiller en Rolle med" (a.a.:314, min udhævn.).

Det er det samme filosofien der sammenarbejder de kritisk bearbejdede emner til en enhed, gør, og også det får "uundgaaeligt et personligt Præg" (sst.). Et sådant forsøg på en verdensanskuelse står dog mellem videnskaben og kunsten, og selv om dette tilsyneladende ikke for

⁴⁹ Høffding 1910:308.

Høffding rejser de store vanskeligheder, er det vel lige netop dette synspunkt der falder Erslev for brystet. For så ophører - hvis vi fastholder analogien - historieskrivningen med at være ren videnskab, og selv om den ikke bliver til kunst, har den dog forladt det videnskabelige område.

Erslev har altså hos Høffding kunnet hente belæg for sit syn på forskellen mellem historisk kritik eller historievidenskab og historieskrivning. Men han synes at have draget mere vidtgående konsekvenser af sondringen for videnskabens vedkommende end Høffding, som jo - bl.a. på baggrund af de kantianske træk i hans filosofi - ikke så den samme fare i det erkendende subjekts aktive indflydelse på erkendelsen, den være sig videnskabelig eller ej.

Den konsekvens som indrømmelsen af et erkendende subjekts betydning i forskningsprocessen kunne føre til i lyset af det positivistisk prægede forskningsideal, nemlig en gennemført relativisme, afviser Erslev i *Historieskrivning* som uvidenskabelig. Men ansatserne til en løsning ligger måske i hans opfattelse af den fortidige virkelighed som en erkendbar struktur, i modsætning til værdirelativismens kaos. For hvis der er bestemte objektive sammenhænge i virkeligheden, så reduceres den tidsbestemte påvirkning af historikerens videnskabelige arbejde i nogen grad, og det er stadig muligt at arbejde ud fra nogle objektivitetsidealer som ville være absurde, hvis det til syvende og sidst alligevel *alene* var den enkelte historikers værdier der bestemte resultatet af den historiske undersøgelse.

Erslev taler om at påvise sammenhæng og udvikling.⁵⁰ Han må altså mene at noget sådant findes, at *virkeligheden har en struktur i sig selv* og ikke bare er kaos, før videnskabsmanden kommer til og med sin udvælgelse bringer orden ind i verden.

På samme måde taler Erslev om at historievidenskaben sætter sig som mål at forstå "hvorledes Aarsag og Virkning kæder sig sammen" (HS:251, jf. også 249), og at det er historikerens opgave at "følge Aarsagernes Kæde tilbage til den fjerneste Old" (HS:249). En struktur findes altså i den virkelighed der skal beskrives og forklares; og det er muligt at erkende den videnskabeligt. Heri ligger han på linie med Høffding, hvis opfattelse var at erfaringer var erfaringer om virkeligheden, baseret i den faste sammenhæng mellem vore iagttagelser.⁵¹ Man kan altså sige at der ikke i det danske filosofiske miljø var nogen basis for en relativisme af den art nykantianismens synspunkter kunne munde ud i.

⁵⁰ HS:255.

⁵¹ Jf. ovenfor s. 105 f.

Erslev har imidlertid ingen explicitte teorier om beskaffenheden af denne struktur (men som vi har set i syntese-kapitlet nok en række implicite forestillinger), og han ville muligvis opfatte sådanne som utidig metafysik i lyset af hans pluralistiske holdning til årsagsfaktorer. Men han er utvivlsomt - som påpeget af Inga Floto - præget af realismens eller naturalismens forestillinger om at der findes en sikkert eksisterende omverden, noget objektivt som kan gengives i sproglig form (Mimesis-teorien).⁵²

SAMMENFATNING

Erslevs videnskabsopfattelse i disse 1911-skrifter kan ikke siges at udgøre noget sammenhængende hele. Som påpeget, er der på meget centrale punkter uoverensstemmelser. Henholder vi os imidlertid til *Historieskrivning* kan videnskabssynet sammenfattes i en række punkter:

- 1) Ingen adskillelse mellem natur- og historiske/kulturvidenskaber.
- 2) Videnskab baseres på observation og erfaring.
- 3) Videnskab er objektiv, upartisk, ikke-udvælgende.
- 4) Videnskab er almenmenneskelig, beskæftiger sig med det generelle, fælles.
- 5) Virkelighedens struktur/er kan erkendes.
- 6) Videnskab søger *sammenhænge* (årsags-virknings relationer), *udvikling* og strukturer (statik og dynamik).
- 7) Videnskab er sandhedssøgende (= 3?).
- 8) Historievidenskab beskæftiger sig med menneskelivet i dets fulde bredde, men som følge af 2) primært med "ydre" begivenheder, massefænomener (i hvert fald er resultater deraf sikrest (= mest videnskabelige?)).
- 9) Videnskab dokumenterer og argumenterer.
- 10) Videnskab har betydning for menneskelig erkendelse, men er ikke direkte handlingsorienterende, dvs. har "praktiske følger for nutidslivet" (det synes i hvert fald at gælde historievidenskab).

Belastende for videnskabeligheden er:

- a) Brist på objektivitet.
- b) Manglende sikkerhed mht. resultater (hvilket leder til motivanalysens

⁵² Floto 1978 a:119.

- problem, jf. 2) og 8)).
- c) Afbildning uden forståelse (dvs. sammenhæng og udvikling).

Dette videnskabsideal er, som før sagt, utvetydigt positivistisk. Uoverensstemmelserne med *Historisk Teknik* koncentrerer sig især omkring objektiviteten og de dermed forbundne problemer omkring udvælgelse og det erkendende subjekt. Stillet op på denne måde, kan der samtidig peges på en række indbyggede vanskeligheder. Skrifterne fra 1911 er da i dobbelt forstand problemfyldte. Ud over de faglige problemer Erslev selv opregner, og som søges løst ved sondringen mellem historieskrivning og historievidenskab, afspejles der en konfliktfyldt opfattelse af fagets egenart som videnskab som først og fremmest får konsekvenser for synteseproblemet.

Det er et åbent spørgsmål om det videnskabsbegreb Erslev gør sig til talsmand for, i sig selv udelukker en videnskabelig syntese. Tværtom synes den stærke vægt på udviklingstanken at forudsætte muligheden og ønskværdigheden af en syntese. På den anden side synes der med kravene om observerbarhed og dokumentation og sikkerhed at være lagt alvorlige hindringer i vejen for en syntese. I en vis forstand giver denne videnskabelighed kun anvisning på problemløsninger af begrænset omfang, og snarere synes det videnskabelige ideal at være den minutiøse kildekritiske afhandling, hvor de fleste af disse videnskabelighedskrav kan opfyldes. Man kan yderligere sige at Erslevs sondring understreger de vanskeligheder en videnskabelig tradition der afviser det erkendende subjekt som værende af vigtig betydning i erkendelsesprocessen, kommer til at stå overfor. Jo mere dette kan spores, jo mindre videnskabelige opfattes resultaterne, og da netop i høj grad åbenlyst ideologiske - og derfor diskutabile - elementer kommer til at spille en vigtig rolle i syntesen, bliver denne særligt problematisk. Det ligger i videnskabsidealet at videnskab er almenmenneskelig og objektiv, dvs. den må gælde overalt, men da netop ideologi bl.a. er karakteristisk ved at være genstand for diskussion, kan dette krav ikke opfyldes, og det ideologiladede opfattes derfor som noget subjektivt, af tid, sted og person præget og derfor ikke-videnskab. Den ideologiprægede syntese må derfor erklæres for *for* subjektiv til at være videnskab, men da den på den anden side ikke helt kan opgives af historikere, bliver problemet at skaffe den plads på anden måde i tilknytning til faget. Erslevs løsning, som synes at have fået vid udbredelse i danske historikers fagopfattelse, blev at henføre syntesen - eller i hvert fald en stor del af forsøgene på at lave synteser - til genren "historieskrivning", en mellemform mellem forskning (d.e. videnskab) og kunst.

Det er subjekt-objekt dobbeltheden om igen, og konsekvensen er

således, hvad enten Erslev nu har villet det eller ej, i praksis den tidligere omtalte kendsgerningspositivisme. Det er i høj grad et spørgsmål om de tilløb til en accept af det erkendende subjekts rolle i erkendelses/forskningsprocessen som kan konstateres i disse skrifter og især i *Historisk Teknik*, overhovedet fik nogen gennemslagskraft. I hvert fald - jo mere det gøres til et problem, jo vanskeligere bliver synteseproblemet at løse. Og omvendt, jo mindre det ses som et problem, jo mindre problematisk bliver syntesen inden for videnskabelighedens rammer.

Med andre ord, *Historieskrivning* er således et skrift der er med til at sløre de ansatser til den mindre positivistske opfattelse af faget som synes at ligge i *Historisk Teknik*, og det er i høj grad et spørgsmål om disse ansatser - især de der drejede sig om det erkendende subjekt - kom til at spille nogen nævneværdig rolle for dansk historievidenskabs selvforståelse.

Erslevs løsning af de faglige problemer han så sig stillet overfor, bestod først og fremmest i at sætte problemerne uden for parantes, henføre dem til en ikke-videnskabelig gren af faget og fastholde et klart positivistsk videnskabsideal.⁵³ Meget tyder på at denne løsning havde stor gennemslagskraft blandt danske historikere, både dem der hørte til i den radikale tradition, og dem der stod udenfor. I hvert fald synes sondringen mellem videnskab og historieskrivning at være blevet alment accepteret, i det mindste til Povl Bagge tog det første opgør med den i 1939.

En væsentlig grund hertil har formentlig ikke mindst været at den deraf følgende koncentration om dataanalysen og indsamlingen af korrekte kendsgerninger i lige grad appellerede til en positivistsk videnskabsteori hvor tendensen netop gik i retning af dataindsamling med opgivelse af overordnede samlende forestillinger, og en historisme der lagde vægt på empiri og analyse af ene-stående, individuelle historiske begivenheder.

Selv om mange af de problemer Erslev tumlede med, var rejst af eller i det mindste aktualiseret af de tyske nykantianeres overvejelser omkring faget, først og fremmest Rickerts, er der for mig at se ikke meget der tyder på at Erslev følte sig tiltrukket af denne retnings synspunkter. Han bruger dem hvor det passer i hans kram, men accepterer ikke en række af deres centrale forestillinger. I langt højere grad ligger hans teoretiske overvejelser nært op ad Høffdings erkendelsesteoretiske synspunkter som netop i disse år udmøntedes i *Den menneskelige Tanke* (1910). Iøvrigt kan der være grund til at pege på at et så centralt problem som objektivitetsspørgsmålet allerede

⁵³ Jf. nøglestedet HS:262, hvor han fastslår, at et hovedformål med sondringen er at bevare "Historievidenskaben dens virkelig videnskabelige Karakter".

rejste sig for den radikale tradition i midten af 1890'erne, på et tidspunkt hvor kendskabet til nykantianerne formentlig var begrænset. Det må muligvis ses i sammenhæng med de generelle strømninger inden for kulturlivet i Europa omkring århundredskiftet som netop nykantianerne også var en reaktion på (eller del af).⁵⁴ Men det er formentlig korrekt at hævde at denne generation af radikale historikere ikke opgav de videnskabsteoretiske positioner som for deres vedkommende var etableret i de unge år.

Vi skal i et afsluttende kapitel søge at skitsere på hvilken måde denne radikale videnskabstradition videreførtes af eleverne. Der er tidligere i forskellige sammenhænge givet antydninger af opfattelsen heraf. Det bliver opgaven at følge disse antydninger op, også med henblik på om der er tale om kontinuitet eller brud i dansk historievidenskab efter Erslev-generationen, en diskussion der har optaget en god del af den nyere historiografiske litteratur.

⁵⁴ Iggers 1971:kap. VI, Iggers 1975:28 ff.

KAPITEL VII

ELEVERNE

I Erslevs og Fridericias arbejder og undervisning nedlagdes de normer og forestillinger, eller med andre ord det videnskabs- og historieteoretiske grundlag og den ideologi som kom til at præge den radikale historikertradition. For overhovedet at tale om en tradition må det imidlertid forudsættes at den bestod over en længere periode og over flere generationer. Vi skal derfor i dette kapitel se lidt nærmere på nogle elever der må anses for at høre til traditionen, og i et afsluttende kapitel forsøge at skitsere nogle udviklingstendenser der angiver nogle grænser for traditionens gennemslags- eller levskraft. Det kan tillige give mulighed for at fremkomme med nogle hypoteser om dansk historievidenskab i det 20. årh. generelt set. Det skal understreges at vi her kun vil *skitsere* nogle tendenser, især med henblik på at udstikke nogle holdepunkter for en forståelse af dansk historievidenskabs udvikling efter Erslev og Fridericia.

En god indgangsvinkel til problemet kan være at tage en fagbeskrivelse fra en elev der på et tidspunkt skilte sig ud fra traditionen på fundamentale punkter, men ikke uden først at være blevet påvirket af den.

Gustav Bang (1871-1915) gennemførte sit historiestudium i første halvdel af 1890erne og blev i 1897 dr. phil. på en afhandling om *Den gamle Adels Forfald*. Han var således et produkt af den erslevske metode på den tid hvor udviklingen af det kildekritiske apparat kulminerede som centralt led i undervisningen. Disputatsen rummede "stærke islæt af socialdarwinisme og udviklingsdeterminisme" (Niels Finn Christiansen)¹ og falder dermed inden for en positivistisk præget videnskabsteoris rammer.

Omtrent samtidig blev han - som den første akademiker - organiseret socialdemokrat og udviklede sig efterhånden til en af de betydeligste

¹ DBL³, art. Gustav Bang.

marxistiske teoretikere herhjemme. Hans karriere blev den politiske skribents og teoretikers, sluttende som socialdemokratisk folketingsmand.² Han fik altså ingen indflydelse på den faglige udvikling i kraft af en lærestol eller lignende og stod som marxist iøvrigt temmelig alene i den faglige traditions udvikling. Når han trækkes frem her, skyldes det at han et enkelt sted synes at tegne en hel gruppe af elever mht. videreførelsen af den radikale historikertraditions opfattelse af faget.

I 1899 udsendte han en populær historisk fremstilling, *Europas Kulturhistorie*, hvori han også i et kapitel (i bd. 2) redegjorde for "Historieforskning". På disse 8 sider beskriver han den moderne historieforskning på en måde der i alt overvejende grad er i overensstemmelse med den radikale traditions historieteori. Her er ikke tale om en klar marxistisk historieopfattelse i modsætning til bogens afsluttende kapitel om "De sociale Spørgsmaal og Socialismen", hvad enten dette så skyldtes at Bang (på dette tidspunkt i hvert fald) holdt sit fag adskilt fra sin ideologi, eller at han, mens han arbejdede på bogen, har gennemgået en afgørende udvikling på dette punkt.³

I realiteten kan man som nævnt opfatte kapitlet som en ung, lovende historikers gengivelse af den tradition han selv befinder sig i, og det gør det naturligvis specielt interessant i vor sammenhæng.

Indledningsvis fastslår Bang at historievidenskaben aldrig har "staaet højere end i vort Aarhundrede, aldrig har Forskerne haft skarpere Redskaber i deres Haand til at sigte rigtigt fra urigtigt, og aldrig har Evnen til at forstaa Begivenhederne som Led af en Helhed være mere vaagen end nu" (Bang 1899:357). Fra tidligere tiders lettroenhed er man, især gennem Niebuhrs og Rankes arbejde, nået frem til "en ny historisk Arbejdsmaade" og har fået "et nyt Blik paa de historiske Overleveringer" (a.a.:358). I det følgende uddybes dette.

Historiske beretninger er problematiske, fordi "det er yderst svært at opfatte en begivenhed nøjagtigt" (sst.), ligeså at genfortælle den. Disse iagttagelser har fået forskerne til på forhånd at være tvivlende - i modsætning til tidligere. Den metodiske tvivl er altså forskningens udgangspunkt, og den kræver at studierne begyndes med kildekritik. De bedste kilder er

² Dele af hans senere historiske produktion er stærkt præget heraf, ikke mindst *Kapitalismens gennembrud* (1902), som iøvrigt af ideologiske grunde vakte mishag hos Erslev og Rubin, Rubin, Breve:5/5/02 (bd. 2:231). Men også hans *Kirkebogsstudier* (1906) bærer - ikke mindst i problemstillingerne - præg af opfattelsen.

³ En senere klart marxistisk historieteori er at finde i hans *Den materialistiske historieopfattelse* (1915, oprindelig avisartikler i Social-Demokraten).

"ligefremme 'Levninger' af Fortids Hændelser og Tilstande", men hvor sådanne ikke findes, må man holde sig til andres beretninger og dér udsøge de bedste. Bang skitserer sondringen mellem første- og andenhånds og primære-sekundære kilder og slutter med at fastslå at "den moderne Historieforskning er forsigtig [...] alt hvad den ikke har fuld Klarhed over, betegner den som Mulighed, ikke som andet" (a.a.:360). Faget har gjort store fremskridt, hvilket bl.a. viser sig i at "Tusinder af Fejl bliver rensede ud [...] Mangt et skønt og ædelt Træk er blevet skallet bort fra Historien som senere Tidens digteriske Tilføjelser; det kan stundom skære den i Hjertet som søger Poesi i Historien, men det er jo Videnskabens Opgave at søge Sandheden" (a.a.:361).

Efter således at have gennemgået kildekritikkens grundlæggende betydning og afgørende fortjenester for faget, skitserer Bang gangen fra kildekritik til syntese:

"Saa er da Stoffet indsamlet, rensat og sigtet, vejjet og vraget, prøvet paa Kritikens Guldvægt, bearbejdet efter alle Kunstens Regler, stablet op i smaa bitte Afhandlinger og i bindstærke Værker, ordnet og registreret efter alle Synspunkter, saa enhver lettelig kan finde sig til rette i dem... (De) flittige Arbejders nødvendige Værk er gjort, men endnu er de vundne Resultater kun Raamateriale, kun livløst Stof. Saa kommer Mændene med de skarpe Blik og de rige Tanker; de hæver Skattene, der ligger gemte i det døde Stof; de smelter de tusinde smaa Enkeltheder sammen til én stor Skildring; de kaster nyt Lys over Menneskeslægts Udvikling." (a.a.:361-62)

Syntesen er altså de store ånders eller geniens værk, og disse følger "ikke saa ufravigelig en Metode", som den der udforsker enkelthederne. Men synteserne er i Bangs øjne båret af tanken om den sammenhængende udvikling: "at intet staar ene, at alt har sin rod i tidligere og samtidige Tilstande, at Begivenhederne spirer naturlig frem, og at man for at kende Begivenhedernes Væsen maa kende den Jordbund, hvori de gror" (a.a.:362).

Derpå følger så nogle overvejelser over historiens drivkræfter, hvor Bang udpeger "Naturomgivelserne ... Opdragelse, politiske Forhold, tidligere Historie og først og fremmest de økonomiske Forhold og den sociale Lagdeling - alt spiller ind" (a.a.:362-63). (Trods den sidste bemærkning har han altså endnu ikke opgivet de radikales mere pluralistiske opfattelse af disse ting.) Historikeren må kende hver tidsalders "særegne Atmosfære", og

han må tillige "formaa rent personlig at føle dem om sig. Han maa leve sig helt ind i den Tid, han vil skildre", men samtidig "staa over den, saa han kan se klart og uhildet paa dens Fremtoninger..." (a.a.:363).

Historikeren må i dag have kendskab til mange fagområder, "aldrig være ensidig", samtidig med at historiens område udvides: "Historikeren ser videre nu, end han gjorde før; ikke blot med Hof- og Statsbegivenheder sysselsætter han sig, men intet menneskeligt er ham fremmed" (a.a.:365).

Afslutningsvis fremhæver Bang som måske de største genier blandt historikere de mænd, "hvis Maal har været at finde Lovene, hvorefter Historien har formet sig siden Tidernes morgen, Reglerne, der har styret Begivenhedernes Løb", og nævner Comte og Buckle (a.a.:366).⁴

Der er ingen tvivl om at vi her i kort form har alle den radikale historikertraditions hovedtanker om historievidenskab samlet, præget helt overvejende - som især de sidste afsnit af fremstillingen viser det - af en positivistisk videnskabsopfattelse, men også med et tilskud historisme i kravet om evne til at indleve sig i fortiden. Det sidste har imidlertid hørt med til faget siden kildekritikkens opkomst, og af betydning som overordnet karakteristikum er blot, hvor afgørende vægt der lægges på det som konstituerende for fagets videnskabelighed.

Intet af hvad Bang siger her, har vi ikke også kunnet finde hos den ældre generation af radikale historikere. Det er deres positivistiske fagopfattelse i næsten ren form der her bliver præsenteret, og det giver på den måde et godt indtryk af dens gennemslagskraft hos den yngre generation.

KILDEKRITIKKEN

Det er nu først og fremmest åbenlyst - og det er allerede understreget i kap. 3 - at generationen der fulgte efter Erslev og Fridericia, og som havde været deltagere i Erslevs introduktion af kildekritiske færdigheder i historiestudiet, kom til at lægge overordentlig vægt på denne side af faget. Og det gjaldt uanset deres videnskabsteoretiske og ideologiske orientering iøvrigt. Dette forhold understreger om ikke andet så i hvert fald det forhold, som allerede er nævnt i kap. 1, at forskningsteknikken - forstået som kildekritik - var ideologisk og teoretisk indifferent (eller mangetydig). Som også nævnt, er der intet mærkeligt i det. Den historistiske traditions stærke vægt på kilder og empiri og den positivistiske traditions opfattelse af videnskabelighed som ensbetydende med erfarings- og observationsvidenskab førte begge for faget

⁴ Men mærkværdigvis ikke Marx, som først i bogens sidste kap. fremhæves, 506.

historie til en generel optagethed af kildematerialet og dets analyse som forudsætning for al videnskabelig omgang med fortiden, ja ligefrem - at dømme efter mange kritiske røster - til selve videnskabens mål.

Der synes at være generel enighed om at opfatte kildekritikken som *den* historiske metode, dvs. den metode der konstituerede faget som en selvstændig videnskab. Man knyttede derved an til hvad der synes at være Erslevs tidlige opfattelse, uden at være påvirket af 1911-skrifterne. Dette er for så vidt ikke mærkeligt, idet de dominerende skikkelser blandt eleverne for hovedpartens vedkommende var uddannet i slutningen af 1880erne og i 1890erne, altså den periode hvor Erslevs videnskabelige arbejde var mest præget af udviklingen af det kildekritiske apparat og af et materielt kildebegreb. Den kritik der blev rejst mod Erslevs nye indsigter i *Historisk Teknik*, peger også i den retning.

Den systematiske efterprøvelse af kildernes værdi blev det uomtvistede udgangspunkt for enhver historisk undersøgelse eller for "den moderne historieforskning".⁵ Der kunne være en tilbøjelighed til at sætte den kildekritiske forskning i modsætning til fx den nationalliberale historieopfattelse, idet man derved fik understreget dels fagets videnskabeliggørelse og dels den "kritiske videnskabelige metodes" karakter af en moderne, objektivt præget videnskabelighed i faget over for fortidens mere subjektive, politisk betonede faglige præg - vel iøvrigt ikke uden sammenhæng med den faglige selvforståelse som Erslev havde udtrykt i Rektortalen i 1911.

Det synes ligeledes at have været et påtrængende behov for eleverne at vedkende sig elevforholdet til Erslev, ikke mindst i ophedede diskussioner om faglige problemer, og lægge vægt på at det var hans synspunkter man videreførte, mens modstandere nærmest måtte betragtes som "kættere", afvigere fra den korrekte kildekritiske videnskabelighed.⁶

At der var modsætninger, viser diskussioner Erik Arup involveredes i, i 1920erne og 1930erne. Diskussionerne tog deres udgangspunkt i uenighed om korrekt tolkning og brug af kilder, dvs. i kildekritiske uoverensstemmelser. Men de afspejlede tillige mere fundamentale teoretiske (og ideologiske) modsætninger.⁷ Arup beskrev forskellen som en modsætning mellem to skoler, en tysk-kritisk og en fransk-kritisk. Han beskrev den rammende ved om den første at hævde at den ville have "at Historieskriveren for enhver

⁵ Fx Munch 1908; Friis, Neergaardanm.; Friis 1922; Friis 1929.

⁶ Se som eksempel Arup-la Cour diskussionen i Dagens Nyheder april-maj 1933.

⁷ Se iøvrigt Manniche 1975.

Mening, han fremsætter, skal henvise til et Citat af en samtidig Kilde". Den anden, som han selv tilhørte, mente "at det er Historieforskerens Sag ud af det historiske Materiale at udsondre en Række sikre Kendsgerninger, som det derefter er hans Pligt at samordne og fremstille i en rimelig og naturlig Aarsagsforbindelse, uanset om denne er angivet i en samtidig Kilde eller ej" (*Dagens Nyheder* 7/5/33).

Med andre ord, for Arup var kendsgerninger udledt af kilder på grundlag af slutninger som han selv fandt logiske og naturlige (og hvis præmisser afspejlede hans overordnede historieopfattelse, dvs. teorier om mennesker, samfund, historiens gang). Disse kendsgerninger skulle så syntetiseres i årsagssammenhænge der på samme måde var logiske og naturlige. For hans modstandere derimod var kendsgerninger alene *kildesteder*, og sammenhænge måtte ligeledes bevises ved kildesteder; kunne de ikke det, kunne der højst blive tale om subjektive skøn, aldrig videnskabelig sikkerhed.⁸ For Aage Friis' vedkommende fik det den konsekvens at han så at sige ikke kunne få kilder nok, når han skulle dokumentere en opfattelse, mens Arup modsætningsvis i grunden kunne klare sig med et ret begrænset materiale, blot det var behandlet efter de mest konsekvente kildekritiske principper. Deres diskussion om David og Hall og november 1863 er et klart eksempel herpå.

En væsentlig del af forklaringen på forskellene lå i en forskellig holdning til udnyttelsen af kilder som beretning hhv. levning. Det væsentlige for Arup var levningsudnyttelsen, at betragte og anvende kilderne som rester og resultater af historiske forløb og sammenhænge, på baggrund af en fundamental skepsis over for beretninger, selv øjenvidner.⁹

Hans modstandere derimod, som ganske vist havde lært at sondre mellem levning og beretning hos Erslev, synes dog i det væsentlige præget af den klassiske kildekritiks beskæftigelse med beretningens problemer. Det skinner fx tydeligt igennem, når Friis formulerer sig således om historikerens arbejde (og ikke som Arup sonder skarpt mellem levning og beretning mht. kildeværdien): "Enhver Beretning om Fortiden er subjektivt præget, hvad enten Historikeren har det samtidige Øren- eller Øjenvidnes Beretning for sig og sammenstiller Levninger og Mindesmærker eller prøver senere Beretninger og paa Grundlag af alt dette skildrer enkelte Begivenheder eller Udviklingens Grundlinier og Hovedtræk" (Friis 1922:3).

⁸ Jf. både la Cours og Friis' kritik af Arup i forskellige diskussioner (se note 6 og Friis 1928).

⁹ Fx Arup 1938:10-II, jf. Ladewig Petersen 1978:140 f, 148 f.

Arup søgte efter sin egen opfattelse teoretisk at radikalisere kildekritikken ved en mere konsekvent gennemførelse af Erslevs kildekritiske lærdomme. Der var ikke for hans vedkommende (så lidt som for hans modstanderes) tale om at kaste vrage på Erslevs indsats.¹⁰ Såvel Arup som hans nære meningsfælle Lauritz Weibull anerkendte ham som banebrydende på det kildekritiske område, men de mente at han ikke havde draget de fulde konsekvenser af sin indsats, at kildekritikken med andre ord ikke var gennemført med tilstrækkelig radikalitet.

Arup erklærede således i sin nekrolog over Erslev, der på én gang var meget kritisk og samtidig anerkendende over for hans indsats som "den metodiske kritiks gennemfører, dens store bærer og mester", at han var blevet "bundet til den tradition, han selv havde skabt". Det medførte at han "stedse mere bestemt (blev) modstander af dem, der søgte at føre hans egen forskning videre ud fra hans egne forskningsprincipper" (Arup, Erslevnekrolog:173). Der er næppe tvivl om at Arup så sig selv og Lauritz Weibull i denne sidste rolle.

Lauritz Weibull, der gerådede i et par voldsomme diskussioner med Erslev (om Valdemars Jordebog og om det stockholmske blodbad), fulde af polemiske bemærkninger, afsluttede den sidste af disse med denne kommentar: "Erslev karakteriserer sin modpart (dvs. W.) som mannen med slagsværdet. Omdömet får stå för hans egen räkning. Men det må i detta sammanhang vara tillåtet önska, att Erslev själv ville återta det slagsvärd, med vilket han tidigare högg forskningen nya vägar" (Weibull 1930:139).

Arup og Weibull opfattede altså sig selv som de egentlige videreførere af Erslevs indsats, idet de - principielt i hvert fald - anlagde en kritisk holdning til enhver overleveret tradition og så Erslevs banebrydende indsats netop som udtryk for den samme grundlæggende holdning til historisk videnskab.¹¹ Man kan ganske vist fx hos la Cour finde en opfattelse der meget ligner denne, som når han erklærer at "Historikeren *skal* møde enhver Beretning, enhver Tradition, enhver tidligere Anskuelse" med ordet "mon?", dvs. "Spørgelyst" og "kritisk Reservation" (*Dagens Nyheder* 3/5/33). Men i praksis synes han i langt højere grad - som den Steenstrup-elev han først og fremmest var - at have set det som sin opgave at redde traditionen fra kritiske

¹⁰ Her er jeg modsat bl.a. Tiemroth 1978:38, men i overensstemmelse med Rasmussen & Rüdiger.

¹¹ Et meget karakteristisk eksempel herpå er Arups anm. af Erslev, Augustenborgerne, Arup 1916 især 521. [Om forholdet mellem Arup og Weibull se Inga Floto: Venskab. Korrespondancen mellem Erik Arup og Lauritz Weibull. *HT* 95, 1995, s. 241-297.]

overgreb.¹² Bemærkningen er næppe meget andet end en i den polemiske situation nødvendig tilslutning til det herskende erslevske videnskabsideal.

Man kan fastslå at kravet om kildekritik som den videnskabelige historiske metode deles af alle Erslevs elever og efterfølgere. Der kan være - også dyb - uenighed om den udøvede praksis, men som normdannende krav for al historisk videnskabelighed står det fast. De studerende socialiseredes i fagligheden ved hjælp heraf. Så sent som i 1942 kunne Povl Bagge beklage at den historiske teknik var det eneste teoretiske grundlag der blev givet uddannelsen. Betydning heraf var også en omsiggribende teoriløshed hos fagets udøvere, med kun få og isolerede undtagelser.¹³

Alle eleverne synes som sagt at have haft et udpræget materielt kildebegreb. Hovedparten accepterede tillige forholdsvis ureflekteret at kilderne måtte underkastes en kildekritisk analyse, og at al historisk viden måtte baseres på kilder alene. Heroverfor stillede Arup krav om en mere tilbunds gående konsekvens i kildekritikken, først og fremmest imod brugen af kilder som beretninger. Der fulgte heraf en betydeligt større vægt på levningsudnyttelsen af kilder, og et friere forhold til kildernes egen organisation af informationer. Sat på spidsen kan det måske siges sådan at Arup *sluttede sig til* virkeligheden i langt højere grad end de andre der snarest *konstaterede* den i materialet.

Jeg har andetsteds argumenteret for at disse forskelle på det kildekritiske niveau til syvende og sidst afspejler dyberegående videnskabs-teoretiske uoverensstemmelser mellem en positivistisk domineret og en historisk domineret tradition. Den radikale Arup hører til i den første, og ligeså tydeligt er det at en række af de ideologisk konservative, der i hvert fald på dette punkt også opfattede sig selv som Erslev-elever, var eksponenter for den anden (Fabricius, la Cour fx).

Det springende punkt er imidlertid, om den radikale historikertradition i almindelighed holdt fast ved den oprindelige positivistisk-socialliberale videnskabelighed, eller om denne sammenhæng mellem ideologi og videnskabsteori forfaldt. Det har jo netop i skildringen af 1. generation af den

¹² Se fx hans artikel om Gorm og Tyre 1927 (HT 9.R. V), jf. Erslev, Dr. Tyre og L. Weibulls kritik, Weibull 1928 især 192-94. Eller hans kritik af Arups David-Hall artikel (Arup 1928) i 1928.

¹³ Fx er den faglige negligering af Kay Schmidt-Phieseldecks teoretiske skrifter i grunden påfaldende - men han var jo ikke professionel! Ligeså den stort set manglende interesse for Povl Bagges teoretiske skrifter, jf. DBL³, Povl Bagge - og han var (er) jo dog i høj grad professionel!

radikale tradition været en central pointe at videnskabeligheden havde en ideologisk dimension, at den netop var radikal eller socialliberal.

En tilbundsgående undersøgelse turde naturligvis kræve en langt bredere kreds af Erslev-Fridericia elever inddraget, for så vidt som en traditions gennemslagskraft formentlig snarest vil vise sig i dens evne til at indfange en bred kreds af fagets udøvere i sine rammer. Det ville derfor være af stor værdi, om de mange der ikke nåede til fagets højeste og mest indflydelsesrige poster eller på anden måde manifesterede sig i 'frontlinien', men 'blot' i det mere beskedne ydede deres bidrag til den faglige udvikling og selvforståelse, kunne underkastes en nøjere analyse. Jeg skal dog her nøjes med at koncentrere mig om nogle af dem der tegnede faget som elever af første generationen af radikale historikere, nemlig Arup, Friis og Munch. De to første hhv. Erslevs og Fridericias efterfølgere som professorer (hhv. 1916 og 1913), den sidste med disputats fra 1900 og et omfattende forfatterskab især af såkaldt 'populærvidenskabelig' karakter, dertil tillige med en central placering som radikal politiker og ideolog, og endelig på tale til en lærestol i moderne historie og samfundskundskab i slutningen af 1920erne.¹⁴

De var alle tre medlemmer af Det radikale Venstre og fik på forskellig vis en fremtrædende position som partimedlemmer ved siden af deres professionelle karriere (hvilket altså for Munchs vedkommende snart blev ét og det samme). Jeg skal gemme Friis der i en væsentlig henseende skiller sig ud fra hvad der hidtil er sagt om den radikale tradition, og starte med Arup og Munch.

¹⁴ Enten som ekstern lektor eller professor. Planerne gik i vasken, da Munch blev udenrigsminister 1929, Sjøquist:250 f. I 1912 havde Friis - der fik stillingen - åbenbart opfattet Munch som en farlig konkurrent til professoratet efter Fridericia, Munch, Erindr. 2:53. Vedr. Munch generelt se Sjøquist og Erik Rasmussen 1980, en fortræffelig skitse, der synes forløber for art. i DBL³. Desuden K.E.Sørensens specialeafhandling (utr.) og **ovenfor s. 124 ff.**

MUNCH OG ARUP

At Munchs og Arups skrifter er gennemsyrede af socialliberal/radikal ideologi, er så tydeligt og påvist så ofte at det næppe nok er ulejligheden værd at gentage det. Friheds- og især lighedstanken spiller en afgørende rolle for dem, tillige med forestillingerne om social retfærdighed uden undertrykkelse, socialt samarbejde og en rationel menneskeopfattelse. Hos Munch udgør troen på oplysningens og den offentlige menings betydning som historisk drivkraft tillige en væsentlig faktor, og begge er stærkt præget af radikalismens antimilitaristiske og antichauvinistiske forestillinger.¹⁵

Den radikale ideologi er tillige kombineret med en udviklings- eller fremskridtstanke af positivistisk støbning, med en tro på at der i historien virker almengyldige, historiske love eller lovmæssigheder som det er muligt at udlede. Ligeledes ligger både Munch og Arup på linie med den etablerede radikale tradition i deres opfattelse af fagets genstandsområder, selv om der er nogle nuanceforskelle mellem dem.¹⁶

Munchs interesse centreredes om "Ideernes og den samfundsmæssige Udviklings Historie, saavel den politisk som den økonomiske Side af denne". Han erkendte "de økonomiske, samfundsmæssige Forholds fremherskende Betydning" og så "i Statistikken et Hovedgrundlag for nyere Tids Historie". I disse synspunkter følte han sig - med rette må man nok sige - på linie med Erslev, Fridericia og Rubin. Men samtidig med at han lagde vægt på de materielle forhold, mente han ikke at de alene kunne forklare personer og idéer som for ham var historiens centrale størrelser. Han og hans kreds, skriver han i sine erindringer, "saa atter og atter Ideer, byggede paa Religion eller Logik, paa personlig og national Selvhævdelsestrang eller paa Medfølelsen mellem Menneskene, virke stærkere paa Begivenhederens Gang end Massernes økonomiske Interesser. Og vi kunne ikke lukke Øjnene for de enkelte Personers udslaggivende Indgriben i Handlingsforløbet" (Munch, Erindr. 1:74-75). Der blev derved tale om et pluralistisk syn på historiens drivkræfter med stærke idealistiske overtoner, "Udviklingen foregaar ved et

¹⁵ Manniche 1977. De fleste anmeldelser af Arup, DH er meget opmærksomme på det ideologiske aspekt. C. Staur har bebudet en analyse af Munchs historiesyn og politiske ideer i HT (Staur:376 note 18). Se iøvrigt Ladewig Petersen 1978 og Kryger Larsen m.h.t. Arups historieopfattelse.

¹⁶ Hertil om Arup: Ladewig Petersen 1978:141-42, Tiemroth 1978:96 f, Kryger Larsen. Om Munch: Fx Munch 1927:655, 662, 672; Erindr. 1:74-75; samt Lærebog i Verd.hist. især 1. udg. 1907.

Sammenspil af de mest forskelligartede Kræfter" (Munch 1908:439), som han skrev ved en anden lejlighed. Men stadigvæk dog med et åbent blik for "Samfundstilstandens" centrale betydning.

I modsætning hertil anlagde Arup et noget mere materialistisk syn på historien. Ved flere lejligheder fremhævede han den materialistiske historieopfattelse og udpegede udforskningen af "i hvilket omfang økonomiske forhold bestemmer menneskenes politik og meninger" (Arup 1938:12) som den måske vigtigste opgave for historievidenskaben.¹⁷

Selv om brudstykker af materialistisk tænkning dukker op overalt i Arups forfatterskab, er han dog på ingen historiematerialist i marxistisk forstand.¹⁸ Han opfattede i lighed med Munch sit emne som politisk historie, men set på baggrund af hele samfundstilstanden.¹⁹ Når han roser Fridericia for (i *Det 17. og 18. Aarhundrede*) at han ikke nøjes med at forfølge den "afgørende politiske Hovedudvikling", men lader fremstillingen "vokse ud til omfattende Skildringer af den hele Samfundstilstand, inddragende Administration, sociale Forhold, økonomisk og kommerciel Virksomhed, kort sagt alle de mange Sider af Samfundslivet, der, selv hvor de ikke direkte spiller ind i den politiske Udvikling, i saa høj Grad bidrager til Forstaaelsen heraf" (Arup 1911:328) - så kunne det være et program for hans egen Danmarkshistorie.

Arup ville "fremstille det danske folkesamfunds almindelige udvikling", og denne var centreret om det danske landbrug ud fra den grundantagelse at dettes historie var "den inderste kerne i Danmarks historie" (Arup, Redegørelse:256, 259). Af afgørende betydning i hans helhedssyn var det daglige arbejde, eller som E. Ladewig Petersen har formuleret det: "det menneskelige samfunds arbejde for vækst og velfærd, ikke i indbyrdes eller gruppevis konfrontation, men netop frem for alt i samarbejde" (Ladewig Petersen:143).²⁰ Også handelsfaktorer spillede en vigtig rolle som drivkraft i

¹⁷ Jf. Arup, Historie 1909, DH 11:596 og Bangnekrolog.

¹⁸ Se Morten Lund, og Manniche 1975:50-51.

¹⁹ "Jeg skriver fortrinsvis alene politisk historie og medtager kun litteratur- og kulturhistorie i det omfang, hvori disse særdiscipliner får politisk betydning og fænomener derfra indflydelse på det almindelige samfundslivs udvikling", Arup, Gendrivelse:442. Jf. også Redegørelse: 258. Floto 1978 b:488.

²⁰ Jf. Arup, Schücanm., Zahlnekrolog, DH 1:81 (Arups grundforestillinger lader sig i det hele taget bedst iagttage i DH I, hvor kildematerialet er så spinkelt og derfor ikke i særlig grad griber "forstyrrende" ind i hans opfattelse af samfundsstruktur og udvikling).

historien, ikke mindst som formidler af kulturimpulser og materielle fornyelser. Generelt sagt finder Arup "udefra kommende impulsers stimulerende virkninger" (sst.) centrale som drivkræfter i den historiske udvikling - i hvert fald den danske.

Men disse forhold danner først og fremmest rammen for det der for Arup altså er det centrale, nemlig den politiske udvikling. Politik var for ham bredt sagt et spil mellem personer på baggrund af samfundstilstanden. I dette spil havde idéer nok mindre betydning (modsat Munch) end temmelig håndfaste forestillinger om personernes håndgribelige interesser, men kultur, ideologi og politik var for Arup generelt sagt formet af samfund og menneskenes arbejde.²¹

Konklusionen er da at jeg i de strukturer og sammenhængsskabende elementer der styrer synteseerne og i det hele taget opfattelsen af fagets forskningsområder og historiens drivkræfter hos Arup og Munch, ikke ser nogen fundamental afvigelse fra et socialliberalt-positivistisk mønster. Ganske vist er der tale om at vægten lægges forskellige steder - både hos dem selv og i forhold til den foregående generation. Det kan dog næppe være invaliderende for forestillingen om en radikal historikertradition. Det afgørende er at grundantagelserne falder inden for denne socialliberal-positivistiske forestillingsverdens forholdsvis brede rammer.²² Man kan vel iøvrigt næppe forestille sig en humanvidenskabelig tradition, hvor alle ville mene det samme om alting, og hvor der ikke ville være rum for nuanceforskelle mht. hvor vægten lægges både når det gælder videnskabsteori, ideologi og opfattelsen af fortiden.

Brugen af den *komparative metode* og *udviklingstanken* som spillede så vigtig en rolle for Erslev og Fridericia, spores også hos eleverne. I Munchs disputats fra 1900 om *Købstadsstyrelsen i Danmark 1619-1745* og den samtidigt udkomne 2. del der fører fremstillingen frem til 1848, forsøges en sammenstilling mellem danske og udenlandske forhold - "for at se om vi dér genfinder de samme svingninger, og for at faa besked om, paa hvilken plads vort land staar mellem de andre" (Munch 1900, I:Forord).

Han konkluderede at den danske udvikling ikke var særegen. "(O)gsaa

²¹ Arups menneskeopfattelse er - endnu - ikke gjort til genstand for nærmere undersøgelse. Den minder dog meget om Weibull-skolens som Liedman har undersøgt (Liedman 1975 og 1978:51 f).

²² Denne konklusion afviger fra Ladewig Petersen 1978:160, og delvis fra Tiemroth 1978:41, 96.

de andre enevældestater fik i alt væsentligt mere eller mindre konsekvent den samme udvikling. Derimod bevarede længe i de stater, hvor enevælden ikke gennemførtes, i større eller mindre grad det middelalderlige storborgerstyre." Resultatet er således at enevælden som system udvikler sig anderledes end de ikke-enevældige stater (selv om man i sidste instans begge steder omtrent samtidig, nemlig i 1830'erne, går over til "moderne forhold") (a.a. II:174). Enevælden har en "naturlig tendens" nemlig mod enhed og orden i styrelsen, og denne skaber "som af sig selv" regler og embedsstand til at gennemføre dem, samtidig med at den rummer "kravet om lige ret for alle" (a.a. II:173).

Som i første generation indgår i denne historieteori som et helt centralt og bærende element en udviklingstanke. Bystyrets udvikling ses som "et fortræffeligt eksempel paa, hvorledes dele af et samfunds udvikling kan foregaa *som af sig selv* uden direkte at paavirkes af de overfladesvingninger, som foregaa i regeringskredsene..." (a.a. II:172, min kursiv).

Et samfundssystems "naturlige tendens", en udvikling "som af sig selv" - det understreger, hvor stor en rolle udviklingstanken spiller som strukturerende element. Der er dog tale om visse dominerende drivkræfter i samfundsudviklingen: "Det var da ad indirekte vej, landets historie blev bestemmende for byernes; det gennem selve enevældesystemet og gennem hver tids materielle og kulturelle kaar, borgernes forhold bestemtes" (sst.) Det politiske samfundssystem, materielle og kulturelle forhold er således grundlæggende faktorer i Munchs historieopfattelse, men som vi før har set modificeret af personer og idéer.

Det komparative og udviklingsmæssige aspekt har i endnu højere grad end hos Munch en central betydning i Arups disputats fra 1907 om engelsk og tysk kommissionshandel 1350-1850. Arup ville påvise at forskellen mellem engelsk og tysk ret mht. reglerne for kommissionshandel havde "sine dybeste aarsager i og sin naturlige sammenhæng med engelsk og tysk handelslivs forskelligartede historisk-praktiske udvikling" (Arup 1907:486). Men hans undersøgelse viste ham samtidig at forskellene ikke skyldtes at der i praksis var tale om en speciel tysk og engelsk udformning af kommissionshandelen: "Det vil tværtimod ses, at saavel indenfor engelsk som indenfor tysk handelsliv forekommer kommissionshandelen i ganske de samme forskellige udformninger, og at forskellen i den praktiske udvikling alene beror derpaa, at disse forskellige udformninger ikke forekommer i samme omfang, og navnlig ikke paa samme tid eller i lige store tidsrum". Dette forhold giver Arup anledning til følgende generelle overvejelser om samfundsudvikling, som synes at være af samme karakter som de præmisser der er forudsætningen for Erslev-Fridericias brug af komparativ metode:

"Men da nu, i det mindste, *indenfor saa nært beslægtede menneskelige samfund, ganske samme sagforhold maa antages at danne ganske samme ret*, uanset hvilke muligheder der er for at faa denne ret formuleret paa ganske samme maade, skal det her til slut ved en sammenholden undersøgelse, om dette ikke netop ogsaa er tilfældet indenfor det her betragtede omraade" (Arup 1907:486, min kursiv).

Der er ingen grund til at komme ind på den konkrete undersøgelse. Det vigtige er her principperne, hvor Arup altså dels antager ensartede udviklingsforløb for ensartede samfund/forhold, og dels samtidig synes præget af forestillinger der meget minder om materialistisk basis-overbygningsteori, med handelspraksis som den bestemmende basis og handelsret som den deraf afledede overbygning.

Det forekommer betydningsfuldt at Munch og Arup netop i deres disputatser arbejder med metoder der hos den ældre generation af radikale historikere synes at have spillet en vigtig rolle. Disputatsers funktion som meriteringsarbejde kan vel have to konsekvenser. Dels den at doktoranden må forsøge at nå frem til nye, gerne skelsættende resultater, og i den forbindelse kan valg af emne og metode udtrykke noget vigtigt om de faglige præferencer; men dels også den at han/hun ofte (som regel?) vil bestræbe sig på at arbejde - solidt og godt - inden for den herskende traditions rammer, dvs. opfylde dens videnskabsidealiser eller i hvert fald væsentlige dele deraf. Hvis denne antagelse holder stik, ville en nøjere analyse af disputatstraditionen inden for et fag, af metode og synspunkter i de antagne arbejder (og måske ikke mindst i de forkastede) kunne sige en hel del om en faglig tradition, om forvaltningen af den og om dens udvikling.²³ Under alle omstændigheder placerede Munch og Arup sig med disse arbejder både metodisk og emnemæssigt klart inden for den radikale tradition.

Vender vi os fra Munchs og Arups faglige selvforståelse til deres praksis, må vi konstatere at de måske i højere grad end nogen andre af deres generation lagde en afgørende vægt på det synteseskabende arbejde. Allerede deres disputatser dækkede en længere periode end normalt for disputatser, med

²³ Man bør dog være opmærksom på at disputatser kan synes at bryde med den herskende tradition på centrale områder (det er vel tilfældet med Erslevs). I så fald siger det snarest noget om den herskende tradition eller rettere dens vogteres åbenhed over for nye synsmåder. Tilsvarende synspunkter kunne gøres gældende for stillingsbesættelsers vedkommende. [Det er iøvrigt karakteristisk at flere af disputatserne i 1890'erne tydeligt er i den erslev'ske tradition; et meget oplagt eksempel herpå er Anna Hudes disputats *Danehoffet og dets Palds i Danmarks Statsforfatning* (1893), se Jens Chr. Manniche: *Damen der skød på doktoren* (1993), s. 128 ff.]

klare syntetiserende elementer. Munchs indeholdt som nævnt en række synspunkter på enevælden som samfundssystem som rakte langt videre end til bogens afgrænsede tema. Og Arups, der dækkede en 500-årig periode, var ligeledes baseret på nogle omfattende teorier om historisk udvikling over en lang periode.

Dertil kom for Munchs vedkommende en lang række fremstillinger af oversigtskarakter i forskellige samleværker om europæisk og dansk historie, og for Arups vedkommende Danmarkshistorien, som en væsentlig del af hans detailundersøgelser kan betragtes som forstudier til. Disse synteser er i væsentlig grad båret af radikale og positivistiske sammenhængsskabende elementer af den ovenfor beskrevne karakter.

Det var næppe uden betydning at de hver for sig var præget af Fridericia for hvem syntesen var en væsentlig del af historisk videnskabelig virksomhed. Munchs studieområder faldt inden for Fridericias, og begge var præget af menneskerettighedserklæringens idealer. Deres vurdering af den danske enevælde var ganske vist forskellige - Munchs noget mere positiv over for Fridericias stærkt negative, men forskellen synes snarere at dreje sig om vurderingen af enevælden som politisk system end om den konkrete politik.²⁴

Hvad Arup angår, var forholdet til Fridericia meget direkte et elev-lærer forhold. Det fremgår klart af de bevarede breve fra Arup til Fridericia i sidstnævntes arkiv. I modsætning til Arups breve til Erslev er de præget af at det er Fridericia Arup forelægger sine problemer og drøfter faglige spørgsmål med, som fx at han sender ham sine afhandlinger til en første gennemlæsning og kritisk kommentar. Især er det tydeligt i nogle breve fra Arups ophold i London i forbindelse med hans disputatsarbejde, hvori han forelægger nogle synspunkter på bl.a. den amerikanske historiker Brooks Adams. Arup havde skrevet en artikel om denne og forsøgt at få P. Munch til at trykke den i hans tidsskrift *Det ny Aarhundrede*. Af en eller anden grund blev det aldrig til noget, og artiklen ligger stadig gemt utrykt i Arups arkiv og er kun kendt af sporadisk omtale.²⁵

Brevene til Fridericia belyser imidlertid Arups synspunkter, og det har

²⁴ Se fx Munch 1900 11:174. Om Munchs syn på syntesens nødvendighed, se iøvrigt Munch, Fustel:84, 688.

²⁵ Breve fra Arup til Fridericia KB, NKS 4485, 4°, breve af 6/12/04 og 31/1/05. Se også Aksel E. Christensen, Arupnekrolog HT:781, Ladewig Petersen 1978:146 f. Om Brooks Adams se Beringause. [Og se nu Thyge Svenstrup: Erik Arup og Brooks Adams. Et bidrag til Arups historie- og metodesyn. *HT*, 95:1, s. 1-23.]

derfor interesse at fremdrage nogle hovedpunkter her.²⁶

Arup tilkendegav at han havde søgt efter en samlet opfattelse der gav forbindelse mellem historien og de andre videnskaber, og hans overvejelser i forbindelse med arbejdet med Brooks Adams havde givet ham dette.

Det synes at have været et problem for Arup at historiske skildringer let bliver uoverskuelige og præget af forklaringer med mange årsager som imidlertid har "en yderst forskellig virkeevne". Samtidig finder han det også et problem at historien "er altfor ubeskedent i sin nuværende stræben efter at ville omfatte alle menneskelige forhold, efter at ville være videnskaben om menneskene". Alle andre videnskaber afgrænser deres emneområde, og han synes at mene at historien burde gøre det samme, ikke mindst fordi der er en stærk historiserende tendens i gang inden for disse videnskaber, så de i virkeligheden kommer til at undersøge samme forhold og årsager som historien. Arup leder kort sagt efter en helhedsopfattelse der kan bringe orden i et kaos af årsager, og samtidig give faget en selvstændighed over for andre videnskaber om mennesket.

Brevet er impressionistisk og ikke alt for klart i tankegangen, men Arup synes at have fundet løsningen på sine problemer på to felter. Dels i et begreb udmøntet af Seignobos: "l'histoire commune", "hvorved (S.) synes at forstaa de givne historiske samfunds konflikter og faktiske ydre forandringer, verdenshistoriens hele ydre forløb, ganske nøgternt angivet". Og dels i Adams' teori om historiens forløb. Ganske vist tror han ikke på "at man kan give en formel, der skal være forklaring paa alle sider af menneskenes samliv, som vi nu drager ind under begrebet 'historie'", men Adams forklarer, mener Arup, netop den omtalte "verdenshistoriens ydre forløb, væsentligst ud fra handelens, mindre end jeg kunne ønske det, ud fra industriens historie" (med industri og handel mener Arup "menneskenes udnyttelse af jordens værdier og deres ombyttelse af dem"). Og han fortsætter:

"Jeg mener som han, at verdensmagternes ydre stigen og fald er i det væsentlige fremkaldt af disse årsager, intet mere [...] Jeg har i lang tid ment, at verdenspolitikken og verdenshistorien bestemtes saaledes, og jeg maa sige, at denne forestilling blev i høj grad fæstnet ved Deres forelæsninger. Ikke at disse årsager altid var i virksomhed, heller ikke at de i hver given situation i øjeblikket var de stærkest fremtrædende, end sige de eneste, men

²⁶ Brevene indeholder herudover en fremlæggelse af Arups disputatsplaner som han gerne vil høre Fridericias mening om. Det følgende bygger på brev af 16/12/04.

at de alligevel er de stedseværende, de stedsevirkende."

Beskæftigelsen med Adams har således bragt Arup frem til en for en syntetiserende beskæftigelse med historien nødvendig helhedsopfattelse. Men de væsentligste elementer har altså allerede været til stede i form af Fridericias synspunkter. Adams har således snarest fungeret som en art katalysator der har fået de allerede i den radikale tradition liggende brikker til at falde på plads for ham og givet ham et ståsted, som han selv siger.²⁷

Også Munch har et sted givet udtryk for hvad han opfattede som "en Hovedlov for Historiens Gang". Selv om den tager højde for materielle faktorer, er den stærkt præget af den samme idealistiske forklaringsform vi tidligere har kunnet konstatere hos ham. Den synes ikke specifikt at kunne henføres til den radikale tradition, men har på den anden side, bl.a. på grund af modifikationerne, i praksis kunnet tilpasses dennes grundlæggende træk. Munch formulerer den således:

"I det hele saa jeg en Forklaring paa Magtforholdenes Omskiftelighed baade mellem Nationer og Folkegrupper deri, at stor Magtforøgelse sædvanlig førte til Overmod og overdreven Selvhævdelse og dermed til store Fejlgreb, mens Nederlagene oftest fulgtes af øget Anspændelse og derigennem lagde Grundlaget for ny Fremgang. Dog kunne dette aldrig blive ene afgørende. Geografiske Forhold, Ændringer i Folketal, selv tekniske Ændringer, kunne bringe Magtændringer, der ikke kunne afbødes ved Anspændelse, og som ikke kunne undergraves ved Overmod og Fejlgreb" (Munch, Erindr. 1:76 f).

Tidligere er skitseret nogle hovedelementer i Munchs og Arups konkrete synteser. E. Ladewig Petersen har iøvrigt kort og glimrende redegjort for Arups danmarkshistoriske syntese, og der er ingen grund til at gå yderligere i dybden her.²⁸

Når syntesen for Munch og Arup tilsyneladende forekom så uproblematisk - i modsætning til de anfægtelser, Erslev havde tilvejebragt med sin *Historieskrivning* fra 1911 - hang det formentlig bl.a. sammen med

²⁷ Om Fridericias betydning for Arup se også Arup, Redegørelse:257.

²⁸ Se note 16 og Manniche 1975:50 f.

deres syn på objektivitet og spørgsmålet om det erkendende subjekts mulige negative indflydelse på videnskabeligheden.

Det korte og det lange er at de tydeligvis ikke opfattede hverken objektiviteten eller det erkendende subjekt som noget problem. Men deres løsning på det der for andre historikere var et dilemma, går i hver sin retning.

Arup var udpræget positivistisk objektivist. Han nærede fuld tillid til muligheden for at nå frem til sikker viden og hævdede at det var kendetegnende for en kritisk historisk forskning at den ikke var bundet til tid, sted eller anskuelser.²⁹ Alle hans diskussioner med andre historikere var præget af et absolut forhold til historisk sandhed. Han kunne ganske vist tale om "historikerens skolede fantasi" og om at skabe sammenhæng ved hjælp af gætninger, men Ladewig Petersen har utvivlsomt ret i at han nok så på syntesen som udtryk for historikerens suverænitet over for stoffet, men at den også "empirisk begrundet" afspejler den historiske virkelighed.³⁰ Hans holdning er som Høffdings og Erslevs den at denne virkelighed og de lovmæssigheder der gælder for den, rent faktisk kan erkendes, og i det omfang forskeren som subjekt har indflydelse på erkendelsen, er det - forudsat de metodiske regler følges - ikke som en belastning for videnskabeligheden, men snarere sådan (jf. Høffding) at indsigtten bliver bedre og dybere, jo større kundskaber om mennesket og verden, historikeren er i besiddelse af.³¹

Det betyder ikke at han ikke mener at historiske resultater er foranderlige, kun at de ændrer sig i kraft af nye videnskabelige resultater nået ved nyt materiale eller nye synsvinkler, men ikke ved at der anlægges nye værdinormer.³²

I forhold til Arup anlægger Munch et noget mere relativistisk syn på faget. Han gjorde tidligt opmærksom på at ingen i en helhedsskildring undgår "at lade sig bestemme af sin Opfattelse af Samtidens Forhold, allerede af den Grund, at den Mand, som ejer Personlighed nok til at være en fremragende Historiker, altid vil være dybt optaget af Forholdene i det Samfund, han lever i, altid maa hente Maalestokken for sin Vurdering af Fortiden fra de

²⁹ Arup 1938:10-11, jf. Manniche 1975:41.

³⁰ Ladewig Petersen 1978:145, jf. Floto 1978 b:488 f.

³¹ Arup, Quod Felix 1928.

³² Jf. Arup, Redegørelse:257.

Forestillinger, han har dannet sig om Samtiden" (Munch 1897-98:688).³³ Følgen heraf er naturligvis at historiske opfattelser om store forhold ændrer sig med tiden.

Det er jo den samme opfattelse af historikerens tidsbundethed vi har mødt i lærergenerationen i 1890'erne, men i modsætning til dem og en lang række af eleverne synes dette synspunkt ikke at anfægte Munch. Langt senere hævdede han at man ikke uden videre kunne sætte "ethvert Værk, der bærer Lidenskabens Præg uden for Videnskab", selv om "den rolige Upartiskhed er Maalet" (Munch 1927:669). Forudsat den metodiske side af videnskabeligheden var i orden, syntes det at være hans holdning at historikers forskellige opfattelser som følge af forskellige livsopfattelser kunne være en fordel, i hvert fald hvis denne livsopfattelse samtidig var én, han sympatiserede med.³⁴

Han så altså ikke noget videnskabeligt problem i det erkendende subjekts indflydelse på forskningsproces og resultater. Dette hang givetvis sammen med hans tro på muligheden af at udlede "visse Historiens Love" (Munch, Erindr. 1:75). En sådan tro på lovmæssigheder *må* forudsætte en tillid til objektiv historieforskning eller måske bedre til en historieforskning i stand til at nå sande (ikke relative) resultater, i overensstemmelse med den historiske virkelighed.

De her opridsede holdninger til objektivitet og erkendelse kan formentlig anskues som nødvendige forudsætninger for et syntesearbejde af den karakter Munch og Arup indlod sig på. Netop ved ikke at sætte spørgsmålstejn ved videnskabeligheden i at knytte de ved kildekritik udledte, objektive data sammen til større sammenhænge og udviklingslinier, slap de ud over den syntesemæssige handlingslammelse som tilsyneladende greb en stor del af deres samtidige og senere kolleger, for hvem det subjektive islæt blev et alvorligt problem.

Det må dog understreges at denne side af sagen først efterhånden synes at være blevet et teoretisk problem. Det hænger selvfølgelig i høj grad sammen med at en syntese befinder sig i et felt, hvor helhedssyn og dermed ideologi spiller så afgørende en rolle. Holdningen til en syntese er derfor ikke mindst også et ideologisk spørgsmål, hvilket ikke gør vanskelighederne mindre, når videnskabsteorien samtidig forviser i det mindste den manifesterede ideologi fra videnskabelighedens græsgange.

³³ Jf. Munch 1908:437.

³⁴ Se Erslevskildringen i Munch 1908.

Anmeldelser af 1. bind af Arups Danmarkshistorie, der kom i 1925, er i den henseende instruktive. Især Ellen Jørgensen og til en vis grad Poul Johs. Jørgensen i *Historisk Tidsskrift* (9.R.IV) synes allerede kritiske over for syntesebestræbelserne som sådan,³⁵ og en stor del af anmelderne satte ind mod de ideologiske sider af syntesen, hvilket i sig selv var en problematisering af dens videnskabelighed. Derimod var der nogle professionelle anmeldere der ikke var nær så skeptiske. Fx gælder det ikke overraskende Erslev, men også Poul Nørlund og Knud Fabricius, at de accepterer det principielle i projektet, dvs. synteseforsøget som sådan, selv om de har forskellige indvendinger, ikke blot af konkret-saglig karakter, men også af ideologisk art.³⁶ Men det er ikke spørgsmålet om videnskabelighed, om det er tilladeligt at gøre noget sådant der er på dagsordenen. Selv den konservative Fabricius synes at acceptere at Arup går ud fra hvad han kalder en "nymarxistisk", dvs. økonomistisk eller materialistisk historieopfattelse i en eller anden forstand. Endda mener han at det bringer videnskaben fremad i visse henseender.³⁷

I 1932, da 2. bind kom, er tonen imidlertid en anden og langt hårdere hos Fabricius, og nu bliver de ideologiske indvendinger et principielt angreb på den arupske syntese.³⁸

Man bør utvivlsomt være opmærksom på at de ideologiske konflikter i takt med krisen i begyndelsen af 1930erne er blevet skærpede, ligesom de personlige modsætningsforhold i den danske historikerverden i mellemtiden er blevet hårdere. Men en voksende usikkerhed over for syntesen som videnskabeligt projekt forekommer også at gøre sig gældende. Og eftersom synteser jo netop er prægede af ideologiske elementer, er det måske ikke så sært at kravet om objektivitet og den dermed sammenhængende synteseskepsis slår så tydeligt igennem, iøvrigt ikke alene hos Fabricius, men i det hele taget hos anmelderne i 1932, sammenholdt med 7 år tidligere.³⁹

³⁵ Ellen Jørgensen slutter sin anm. med at problematisere muligheden af en *videnskabelig* syntese (297). Poul Johs. Jørgensen har ganske vist positivt at sige, men kritiserer samtidig stærkt bogens ensidighed m.m. - dvs. et angreb på dens "objektive" videnskabelighed, især 298, 351.

³⁶ Pol. 15/9/25, se Manniche 1975:55 f. Nørlund 1926, Fabricius 1925.

³⁷ Fabricius 1925:575.

³⁸ Fabricius 1932.

³⁹ Om anmeldelserne se iøvrigt Floto 1978 b:487 ff. Floto har også iagttaget skærpelsen i tonen mellem 1925 og 1932, a.a.:495.

Både Munch og Arup tillagde faget en vigtig samfundsmæssig funktion. Tydeligst er det hos Munch der nok er den af de radikale historikere der klarest og mest optimistisk udtrykker en tillid til at det historiske arbejde kan bruges til at forbedre samfundet med, både i forhold til politikernes styring og i forhold til en (ideologisk) påvirkning af "forestillingerne". Det var hans ambition at historikeren "af Fortidens Begivenheder og Forhold (kunne) drage Nyttig Lære for Nutid og Fremtid" (Munch, Erindr. 1:75 f) og dermed være med til at "øve nyttig Indflydelse paa Fremtidens Forhold" (Munch 1927:670 f). Han nærede uforbeholden tillid til ved hjælp af rationalitet og upartisk videnskab at kunne forbedre verden. Hans holdning til denne side af faget var nok mere håndfast og åbenhjertig end de fleste andres inden for traditionen, men der var næppe nogen afgørende forskel mellem hans holdning og det der var gængs opfattelse hos de radikale historikere.⁴⁰

Arup på sin side udtalte sig næppe særlig explicit om disse ting. Men det er dog muligt at få indblik i hans tankegang et par steder. Han syntes således at dele Munchs syn på faget som et vigtigt hjælpemiddel i den politiske styring af samfundet. I hvert fald afsluttede han sin disputats med nogle bemærkninger om nødvendigheden af at lovgiverne og domstolene tager hensyn til "den virkelige tilstand" og til "i hvilken retning den praktiske udvikling gaar". Her lå for Arup en stor opgave for historisk forskning: "Det er mellem de kampe, der føres i retssale og parlamenter, at den gennemtrængende virkelighedsforskning maa søge at komme til orde. I størst muligt omfang maa virkeligheden erkendes og fremstilles, og ved betragtningen af det stof, den ustandseligt afsætter, maa den historiske forskningsmetode komme i anvendelse. Den alene skaber sammenhængende forstaaelse." (Arup 1907:497).

Men også fagets indflydelse på ideologisk-politiske forestillinger tillagde Arup vægt. Tydeligst kommer det måske frem i hans anmeldelse af Erslevs *Augustenborgernes Arvekrav*, hvor han fremhæver at Erslev her, som også tidligere, har sagt det danske folk "sandheden om de falske drømme, hvori det kun er altfor tilbøjeligt til at hengive sig". Og han udvider denne opfattelse til et principielt krav om traditionskritik:

"Lad os i en tid, da saa mange fremragende historikere har ment at burde smigre det folk, de tilhører, ved at gentage dets nedarvede meninger, erkende, at den kreds af danske historikere,

⁴⁰ For yderligere dokumentation se Manniche 1977:242 ff.

hvis førstemand Erslev er, aldrig glemte, at historikerens første pligt og al hans videnskabs er at berette sit eget folk sandheden om dets fortid. De har deres del i den fasthed, som det danske folk i den nuværende krise trods alt har vist" (Arup 1916:521).

Den historiske sandhed som et opgør med forældede traditioner blev et gennemgående træk ved Arups arbejde med historien, ganske klart i forlængelse af den gamle kulturradikale tankegang om at forandre tænkemåden i moderne retning, et synspunkt, som også, omend måske uudtalt, havde været noget centralt for den ældre radikale tradition. Til gengæld også et af de aspekter ved den arupske fagopfattelse, der faldt mere konservative kolleger stærkest for brystet.⁴¹

Generelt sagt, med de nuanceforskelle der nu en gang er, befinder Munch og Arup sig således klart inden for rammerne af den videnskabsteori og den ideologi der karakteriserer den radikale tradition. Et egentligt brud mellem Arup og forgængerne, som nogle har villet hævde, er det vanskeligt at få øje på efter de her anlagte præmisser.⁴² Et andet spørgsmål, som bl.a. er rejst af J.H. Tiemroth, er, om der først med Arup i egentlig forstand etableredes et nyt "paradigme" efter den forudgående opbrudssituation, repræsenteret af bl.a. Erslev og Fridericia. Også det er det vanskeligt at få øje på. Det er ganske vist korrekt at der først med Arup skabes en enkeltpersons samlede syn på Danmarks historie, men væsentlige træk af denne syntese såvel som den bagved liggende videnskabsteori og ideologi lå som sagt fast allerede med de radikale forgængere. Højst kan man tale om at den syntesebevidste side af traditionen *kulminerede* i Arups Danmarkshistorie. Det har imidlertid i den historiografiske forskning været et problem at denne syntesebevidsthed mere eller mindre faldt bort, afspejlet - kunne man fristes til at sige - i den manglende færdiggørelse af Arups store værk (selv om det selvfølgelig er klart at helt andre personlige forhold er hovedårsagen hertil).

Til belysning af dette forhold kan det være nyttigt at vende sig mod en tredje radikal historiker i anden generation, nemlig Aage Friis.

⁴¹ Se fx la Cour der 1933 som et af de stærkeste ankepunkter mod Arup anførte at han gør omvurderingen til en sport, Dagens Nyheder 3/5/33.

⁴² Mest markant Ladewig Petersen 1978:160.

FRIIS

Det mønster vi hidtil har skitseret for den radikale tradition, har været præget af en - overvejende - positivistisk videnskabsteori kombineret med en radikal, dvs. socialliberal, ideologi. Der er imidlertid en række konkrete eksempler der tyder på at denne kobling ikke har karakter af lovmæssighed. I en noget senere fase af dansk historievidenskabs udvikling kan der peges på et fremtrædende navn som Povl Bagge der kombinerer radikale træk med en klart historisk opfattelse af faget.⁴³ Men allerede i generationen af Erslev-elever møder vi fænomenet i skikkelse af Aage Friis. Dette bør påkalde sig opmærksomhed, ikke mindst fordi Friis, i kraft af at han som den første af dem der overtog et professorat (nemlig Fridericias), må betragtes som en af det mest fremtrædende af eleverne.

I sin teoretiske selvforståelse var Friis som så mange andre en Erslev-epigon. De to tekster der bedst belyser hans fagopfattelse, nemlig foredragene *Aaret 1864 og dansk Historie* (1922) og *Universitetets Historieforskning og Samfundet* (1929), er i hovedsagen en repetition af Erslevs synspunkter i *Vort Slægtleds Arbejde i dansk Historie*. En række af de indbyggede modsigelser hos Erslev kommer meget tydeligt frem her. Men desuden må man i en række andre henseender konstatere at Friis bevæger sig fra - eller måske rettere ikke deler - den udprægede positivisme der udtrykkes hos Erslev.⁴⁴

Ovenfor er Friis' forhold til kildekritikken omtalt. Hvad hans syn på videnskabelig historieforskning angår, så skrev han i 1929 at denne havde til formål "kritisk at undersøge Begivenhedernes Tilbliven, objektivt at skildre væsentlige Enkeltheder, Sammenhæng, Hovedlinier i Individets og Samfundets Vækst, derved give den levende Slægt et sanddru Billede af de henfarne Slægter og skabe Mulighed for en forstandig organisk Tilknytning til Fortiden" (*Pol.* 2/4/29, kronik).

Lad os for et øjeblik lade opfattelsen af fagets nytte ligge og nøjes med at se på forskningsprocessen. Historisk forskning er "objektive Søgen efter Sandheden" (sst.).⁴⁵ I den henseende er Friis i god overensstemmelse med positivistiske idealer, men det er samtidig karakteristisk for ham at han

⁴³ Se hertil Floto 1979:368. Bagges historisme er særdeles fremtrædende i Bagge 1939, 1942 og 1968.

⁴⁴ Jeg skylder stud. mag. Morten Hahn Petersen tak for henvisninger til nogle af Friis-citaterne i det følgende.

⁴⁵ Jf. også Friis, Hejmdal 15/10/37 og Neergaardanm.

kredser omkring det subjektive element, og at han aldrig formår at løse modsætningen mellem på den ene side kravet om objektivitet og værdifrihed og på den anden side en relativistisk holdning til fagets resultater.

For at tage det sidste først. Friis var meget opmærksom på at historikere i forskellige lande var nået til forskellige resultater. Dette behøvede ikke i sig selv at være et afgørende problem: "[...] nationalbestemte Opfattelser af historiske Begivenheder, Personligheder og Udviklingslinier har deres Berettigelse og behøver ikke at udmunde i Ensidigheder og Ufordrageligheder" (*Hejmdal* 16/10/37) - selv om erfaringen viste at de ofte gjorde det.

Problemet hang for Friis sammen med, hvad han i visse sammenhænge opfattede som et fundamentalt træk ved den historiske forskningsproces. Som sine øvrige samtidige skilte han den i indsamling af objektive, sande kendsgerninger og en sammenstilling af disse som imidlertid indeholdt et subjektivt og relativistisk element:

"Den moderne Historieforskning har til Formaal ved en nøje udviklet kritisk Metode at prøve og vurdere det historiske Kildemateriale, saaledes at enhver Enkelthed kan blive saa nøjagtig som mulig. Af Historieforskeren og af Historiskriveren kræves den størst mulige Objektivitet, hans Opgave er, som Leopold von Ranke udtrykte det, kun at vise "wie es eigentlich gewesen", hvorledes det virkelig var og gik til. Man kan ogsaa naa langt i Retning af Objektivitet, men *det lykkes aldrig helt at udskille det subjektive Moment*. Sammenstillingen af de enkelte Kendsgerninger, Helhedssynet, vil stedse i nogen Grad blive præget af den enkelte Historikers personlige Forudsætninger og Anskuelse" (Friis 1922:4, min kursiv).

Dette minder jo svært meget om lærergenerationens synspunkter og er næppe andet end hvad Friis har fået doceret i sin studietid. Konklusionen bliver her en relativistisk holdning: "I hvert Folk og efter hver Tidsalder skrives der Historie ud fra nye Synspunkter. De *samme* Kendsgerninger opfattes forskelligt, eller der tillægges dem forskellig Betydning" (sst., min kursiv).

Men jævnsides med den opfattelse går en anden og stærkere der stiller krav om objektivitet for at historie kan kaldes en videnskab. Ganske vist kan han hævde at "Idealet om objektiv, tendensfri Historieskrivning naas aldrig, dertil er Historie en for subjektivt præget Videnskab". Men han fortsætter med at mene at "der arbejdes bevidst og systematisk hen derimod" (*Pol.*

3/4/29, kronik), og i hans fagopfattelse er dette et afgørende moment: "Ubetinget kritisk Sandhedssøgen under Forskningen, ubetinget Objektivitet under Fremstillingen", det er "den historiske Videnskabs højeste Maal" (sst.).

Friis' opfattelse af fagets udvikling stiller det kildekritik- og objektivitetsfikserede videnskabsideal i relief. Helt i overensstemmelse med Erslev stilles den national-liberale - ensidige, fordomsfulde og nationalpolitisk bestemte - opfattelse af fortiden over for den nye "kritiske Historikerskole". Det nye karakteriseredes iflg. Friis modsætningsvis af "videnskabelig Metode og Teknik ved Indsamling og Behandling af Kilderne, objektiv og fordomsfri Bedømmelse af Begivenheder og Personer, en alene saglig og rent historisk betinget og begrundet Fremstilling" (sst). Der anlagdes nye synpunkter på fortiden: den gradvise udvikling, bedømmelse af fortidens mennesker ud fra deres egne vilkår og ikke ud fra nutidsforudsætninger og sym- eller antipatier. Endelig fremhævede han - i sig selv tvivlsomt - at Erslev-generationen "aldrig anlagde deres videnskabelige Forskning under Hensynet til Øjeblikkets Indskydelse eller politiske, sociale eller religiøse Strømninger, hvor stærkt de end selv levede med" (sst.).⁴⁶

Resultatet var, mente Friis, dels at denne videnskabelighed virkede endnu stærkere på samfundet end den subjektivt prægede nationalliberale opfattelse, dels en indpodning i danske historikere af dette videnskabsideal præget af objektivitet, tendensfrihed og lidenskabsløs, redelig og upolitisk sandhedssøgen, med vilje til at gøre ret og skel til alle sider.⁴⁷

Hånd i hånd med dette objektivistiske videnskabsideal går et krav om omfattende og udtømmende dokumentation: Midlet til sandheden var den kildekritiske metode, hver enkelthed skulle være saa nøjagtig som mulig (Friis 1922:4). Friis kastede sig sjældent ud i hypoteser, idet han mente at det for den periode han beskæftigede sig med (18. årh. og senere), var muligt at "tilvejebringe en pragmatisk Fremstilling ved omhyggelig Udtømmning af

⁴⁶ Der synes iøvrigt her at være en modsætning til *Året 1864* (Friis 1922), hvor Friis tværtimod fremhæver, at generationens "Vilje til hensynsløs Sandhedserkendelse", ønske om at se "Fortiden som den var" og "rolig(e) og maadeholdne Vurdering af alle Fænomener" skulle ses på baggrund af et ønske om at forstå årsagerne til 1864 og "om muligt lære, hvorledes der skulle raades Bod på (ulykken)". Det førte nemlig til "en nøgtern Vurdering af vort Folks historiske Stilling, dens Begrænsning og Fortrin, dets Fremtidsmuligheder". Tekstens tilkomst umiddelbart efter 1920 spiller sikkert en rolle, ligesom 1929-tekstens ophavssituation midt i striden med Arup om 1863 kan have spillet en rolle for denne. Under alle omstændigheder er der noget der taler for at Friis helt ubevidst var i eminent grad politisk, selv når han som her søger at være mest "videnskabelig".

⁴⁷ Friis 1929, jf. også Neergaardanm.

Stoffet og kritisk Vurdering af dette" (Friis 1920:353 f).

Det var fx karakteristisk for hans arbejdsmetode at han i diskussionen med Arup om 1863 søgte at tilvejebringe så mange kilder som overhovedet muligt for at støtte sin opfattelse, mens Arup på sin side mente at kunne nøjes med en intensiv analyse af nogle få centrale kilder.⁴⁸ For Friis synes objektiviteten således også en funktion af en så udtømmende dokumentation som muligt.⁴⁹

Kravet om objektivitet og værdifrihed og tilliden til at den for kildekritisk videnskab i praksis er opnåelig, er i grunden uforenelig med relativismen. For Friis synes løsningen - som for andre inden for faget - at være at problemet i realiteten først indtræder, når de indsamlede data skal sammenstilles i større sammenhængende teorier. Hvis disse ikke er direkte afhjemlet i kilderne, bliver der tale om et subjektivt skøn.⁵⁰ Konsekvensen heraf bliver - som tidligere påpeget - problemer for mere omfattende syntesers videnskabelighed. Det stadigt gentagne krav om objektivitet og dokumentation fører til detailanalysernes herredømme. Faglig videnskabelighed, og dermed også normen for egentlig videnskabelig forskning, udtrykkes i kildekritiske afhandlinger bygget på et så fuldstændigt materiale som muligt, samtidig med at det knæsesættes at det i videnskabelig forskning gælder om at holde det erkendende subjekt udenfor.

I praksis forhindrer det - som vi skal komme tilbage til - ikke politisk engagement for Friis' vedkommende (men måske nok i traditionens videre udfoldelse?), men fører på den anden side karakteristisk nok til at den historie, der opfattes som den videnskabelige og objektive, præcis er den der støtter ens politiske synspunkter. Men dette kamufleres i den videnskabelige selvforståelses retorik.

Friis fik ry for efterhånden at vige tilbage vurderinger i sine historiske fremstillinger, mens han tidligere ikke havde afholdt sig fra dette.⁵¹ På det ideologiske plan slog hans radikale synspunkter især igennem mht. det udenrigs- og militærpolitiske (neutralitetstanke og krigsuvilje), hvilket formentlig også må ses i sammenhæng med hans forskningsområde der hovedsagelig var emner med tilknytning til dansk udenrigspolitik og forholdet mellem dansk og tysk.

⁴⁸ Friis 1928 og Arup 1930.

⁴⁹ Se også Friis 1928:134, Bagge, Friisnekrolog:324, Aksel E. Christensen, Friisnekrolog:212.

⁵⁰ Et karakteristisk eksempel i Friis 1928:187, 189.

⁵¹ Bagge, Friisnekrolog: 326, Aksel E. Christensen, Friisnekrolog:212.

I sine undersøgelser over Bernstorfferne og deres udenrigspolitik er hans forestillingsverden præget af den radikale opfattelse om at Danmarks beliggenhed og magtpotentiale nødvendiggjorde en neutralitetspolitik og fredens bevarelse i Europa.⁵² Ikke mindst gjaldt det i Friis' øjne om at opretholde et godt forhold til Tyskland. Hans store arbejde for den nordslesvigske sag må også ses i dette lys: uden en retfærdig løsning på nationalitetsspørgsmålet i Nordslesvig (og det ville sige deling efter nationalt sindelag, sådan som det blev resultatet i 1920) var et godt forhold mellem dansk og tysk en umulighed.⁵³ Samtidig så han det som sin opgave at medvirke til at forandre den negative danske holdning til det tyske som en forudsætning for denne løsning.⁵⁴ En stor del af hans arbejde har derfor til formål at vise, i hvor høj grad den kulturelle og folkelige udvikling i Danmark er blevet påvirket fra Tyskland,⁵⁵ og her stod Bernstorfferne og deres kreds og tid i centrum for hans interesse. Men i det hele taget må hovedparten af hans videnskabelige produktion siges at handle om dansk-tyske relationer i en eller anden forstand.

Konflikter var for Friis af det onde. Han foretrak harmoniske perioder.⁵⁶ Det er formentlig en tilsvarende tankegang med idealet om det konfliktløse samfund der ligger bag, når der ikke i hans historiske univers - i modsætning til flere andre radikales - synes at være plads til klasse modsætninger. Hos ham er "folket" en central størrelse som tilsyneladende altid må ses som en enhed. Men netop det konfliktløse samfund som ideal kan siges at være et vigtigt led i den radikale samfundsopfattelse, selv om andre lagde nok så stor vægt på reelle konflikter som fjernede samfundet fra idealet.

Hans arbejde for at øge mellemfolkelig forståelse udvidedes i mellemkrigstiden, hvor han kom ind i det internationale historikersamarbejde og her bl.a. gjorde en indsats for at få forskellige landes skolebøger revideret i mindre nationalistisk retning, idet han gav den nationalistiske

⁵² Schoubye:598 f.

⁵³ Friis kom tidligt ind i det sønderjyske arbejde og blev 1907 knyttet til Udenrigsministeriet som rådgiver i nordslesvigske spørgsmål, og 1910 ministeriets pressekonsulent. Han skrev tillige en del ledere i *Politiken* om dette emne, DBL², Aage Friis.

⁵⁴ Leppien 1970.

⁵⁵ Se fx Friis, *Fyens Venstreblad* 15/9/48.

⁵⁶ Se fx Friis, *Disp.* 1899:27, jf. Erik Stig Jørgensen i *Linier*:57 f.

historieundervisning en stor del af skylden for 1. Verdenskrig.⁵⁷

Vi er dermed ført direkte over i Friis' opfattelse af fagets samfundsmæssige betydning, hvor han heller ikke adskilte sig væsentligt fra andre radikales opfattelse. Som dem mente han at historieforskningen - vel at mærke, hvis den var objektiv, tendensfri og videnskabelig - var med til at præge den historiske udvikling, og at den skulle give grundlag for at forstå samtidens samfundsliv.⁵⁸ Som Munch mente han at man kunne lære af historien, og at det man kunne lære, var gode radikale sandheder som at undgå nationalistisk eventyrpolitik og slå sig til tåls med landets begrænsede udenrigspolitiske muligheder. Det var netop især på det nationale område han så fagets betydning, som når han i lighed med Munch fremhævede den moderne historieforsknings betydning for en realistisk opfattelse af det sønderjyske spørgsmål i modsætning til de nationalliberales.⁵⁹ Der er altså også her tale om den forbløffende og naive - men bekvemme - forestilling at objektiv historieforskning ikke i sig selv er eller kan være politisk bestemt, men at den får nogle virkninger - utilsigtet må man så tro - som kun kan betegnes som politiske, og det vel at mærke - belejligt nok - politisk radikale.

Vi har hidtil hæftet os ved lighedspunkter mellem Friis og de øvrige radikale. Det er dog værd for det første at slå fast at hans opfattelse af kilderne og kildekritikken synes langt stærkere præget af historistiske synspunkter end af positivistiske. Og for det andet, at dette i det hele taget er noget generelt hos Friis som på et meget væsentligt punkt skiller ham fra den radikale traditions oprindelige grundlag. Som allerede påpeget af Erik Stig Jørgensen (og andre) var indlevelse i fortiden og især i de personer han beskæftigede sig med, et konstituerende træk ved Friis' metode, og det så stærkt at han vanskeligt kunne frigøre sine vurderinger fra sine hovedpersoners. Kildematerialet bliver således for Friis et middel til indlevelse i fortiden.⁶⁰

En anden side af denne hermeneutiske metode var den overordentlige vægt Friis tillagde personligheden i historien. Han levede sig netop ind i perioder og problemer gennem personer og så tingene gennem disse.

⁵⁷ Hertil Friis i Hejmdal 1937, jf. 1929 og 1938.

⁵⁸ Jf. Friis 1922:25, 1938:461-65, og jf. Bagge, Friisnekrolog.

⁵⁹ Friis, Fyens Venstreblad 15/9/48 og Friis 1922.

⁶⁰ Erik Stig Jørgensen og samme i Linier:54-73. Aksel E. Christensen, Friisnekrolog:207 og Bagge, Friisnekrolog:325 f.

Hovedparten af hans produktion er stærkt personcentreret. Som Aksel E. Christensen og Povl Bagge udtrykte det: Friis var ikke problemhistoriker, det var hans interesse for sagen og personen, der bestemte hans emne.⁶¹ Eller som Erik Stig Jørgensen siger: Han erkendte fortiden gennem begejstringen for og indlevelse i historiens handlende personer.⁶²

Friis var ganske vist ikke blind for økonomiske og sociale faktorer (de sociale grundkræfter) og massernes betydning i den historiske udvikling, ej heller var en positivistisk forestilling om at tilværelsen er bestemt af "aandelige og materielle Love" ham ganske fremmed,⁶³ og i den forstand var han tydeligt nok et produkt af den radikale traditions grundantagelser. Men det var samtidig karakteristisk for ham at han i sin Bismarck-bog ganske vist erkendte disse forhold, men samtidig slog fast at "her har vi, der ofte under Indtrykket af den moderne sociale Udvikling fristes til at glemme Individet for Mængden, tæt op ad os et mægtige Eksempel paa den enkeltes selvstændige Værdi, paa det store Menneskes Indgriben i Historien" (Friis 1909:Forord).

Den hermeneutiske og historistiske prægning af Friis' idealer om historisk videnskabelighed viser sig ligeledes tydeligt i hans accept af den skarpe historistiske sondring mellem natur- og åndsvidenskaber. Han skriver således:

"De, der til daglig sysselsætter sig med Studiet af de eksakte Videnskaber eller arbejder i de tekniske eller naturvidenskabelige Fag, ved, at det subjektive Moment i disse spiller en meget ringe Rolle; alt gaar efter fastlagte Love; *Følelser, Lidenskaber, Livsanskuelser eller politisk Overbevisning betyder intet eller lidet. Andre Erfaringer faar de, der arbejder med Aandsvidenskaber, og ganske særligt med Historien, der har at udforske Fortiden. Her er Menneskers Tanker og Handlinger i vekslende Samspil Genstand for videnskabelig erkendelse.*" (Friis 1922:3, min kursiv).

Set i sammenhæng med hans praksis må det forstås som en historistisk bekendelse.

⁶¹ Deres Friis-nekrologer hhv. 213 og 326 f.

⁶² Linier:57, 60, jf. også Erik Stig Jørgensen i DBL³.

⁶³ Friis, Bismarck:Forord, Friis 1904, 158 f.

Friis' nære kontakter med tysk historievidenskab⁶⁴ kan have spillet en rolle for hans videnskabsteoretiske disposition, selvfølgelig kan også de idealistisk-nykantianske strømninger der fik vind i sejlene omkring århundredeskiftet, have haft betydning,⁶⁵ men hvorfor de gjorde Friis til historist og ikke Munch eller Arup, er det nok vanskeligere at forklare (med mindre man netop vil pege på en hhv. tysk og fransk(-engelsk) orientering i deres videnskabelige studier). Man kan også pege på at Friis' valg af studieemner og personfiksering gjorde ham særligt modtagelig, så meget mere som historistiske forestillinger jo aldrig lå dansk historievidenskab - heller ikke den radikale tradition - fjernt. Endelig var Friis i valg af studieobjekt og vel også praktisk metode et langt stykke ad vejen lige så meget elev af Edvard Holm som af Erslev og Fridericia, hvilket også kan have præget ham.⁶⁶

Nogen endegyldig historiografisk forklaring på dette atypiske fænomen, hvor en historistisk videnskabsteori kobles med den socialliberale ideologi, bliver det vel vanskeligt at give. Man må formentlig lade sig nøje med mere eller mindre biografisk prægede forklaringer, når det gælder *personen* Friis. Men der var utvivlsomt i et længere perspektiv forhold der lettede og muliggjorde en opblødning af skillelinier inden for faget.

⁶⁴ Se fx om hans forbindelser med Friedrich Meinecke fra begyndelsen af 1920erne og fremad i Meinecke.

⁶⁵ Ladewig Petersen 1978:162.

⁶⁶ Om Holm se Thomsen 1972. Om Holms holdning til Friis se Linier:54.

Kapitel VIII

TIL AFSLUTNING

Med Munch / Arup på den ene side og Friis på den anden som en slags prototyper synes det nu muligt at pege på to udviklingsmuligheder for den "Erslev-Fridericia'ske" videnskabsopfattelse.

Erslevs 1911-skrifter pegede på traditionens dilemma uden i og for sig at løse det. På den ene side en videnskabelig historie defineret af et objektivitetskrav og en tanke om sammenhængende udvikling. På den anden side en historie der erkendte en udvalgsproblematik som vanskeliggjorde det samme objektivitetskrav, og fokuserede på det forskende subjekts belastning af videnskabeligheden med en tendens til at ende i relativisme. Konsekvensen af den sidste blev den kritiske afhandling som videnskabelig norm og en - i sidste instans lammende - problematisering af muligheden for den større syntese. Dette må ikke mindst ses i sammenhæng med den opfattelse at selve kendsgerningsetableringen kunne ske med videnskabelighed, mens det næste skridt, sammenbindingen af disse data, indførte et subjektivt element i processen.

Som sagt var der indre modsigelser i Erslevs skrifter fra 1911, men i *Historieskrivning* synes han for at redde sit eget positivistiske videnskabelighedsbegreb at vælge den første løsning. Man kan sige om eleverne at de stod over for det samme dilemma, men valgte forskellige løsningsmuligheder. Munch og Arup fastholdt konsekvent det positivistiske videnskabsbegreb, bygget på en helhedsopfattelse; de betragtede ikke objektivitet som noget væsentligt problem, idet de næppe så på det erkendende subjekt som en belastning, og de havde derfor heller ingen problemer med syntesen som de mente kunne leve op til objektivitetskravet.

Anderledes med Friis og en række andre elever der - mere eller mindre bevidst og erkendt - valgte den anden løsning. Den betød en adskillelse af ideologien fra videnskabeligheden og en koncentration om kildekritikken og den kildekritiske undersøgelse som det sted hvor egentlig

objektivitet kunne nås, eller i hver fald som det sted hvor man kunne komme idealet nærmest. Det betød samtidig at de ideologiske elementer kunne holdes uden for videnskabsbegrebet - i princippet i hvert fald, om end næppe altid i praksis. Dette lettede utvivlsomt en samling om en fælles tradition, netop baseret på den kildekritiske metode som fælles norm.

For begge parter var objektivitetsbegrebet således centralt, men der droges forskellige konsekvenser. Den anden løsning var i udpræget grad den historistiske løsning. Den var i sin oprindelige formulering hos Erslev præget af nykantianernes diskussioner om faget historie og dets forhold til naturvidenskabelig erkendelsesmåde, og det er karakteristisk at hovedrepræsentanten (Friis) var stærkt præget af historistisk-hermeneutiske synspunkter, generelt set. Da hovedparten af danske professionelle historikere hvad det kildekritiske angik, opfattede sig som Erslev-elever, var der her - uanset ideologisk holdning - noget fælles der bandt sammen.¹

Det var næppe på forhånd afgjort hvem der tog den ene eller den anden vej. Valget syntes i hvert fald ikke entydigt bestemt af ideologisk udgangspunkt, men kunne snarere synes betinget af forhold som ikke umiddelbart kan sættes på formel, fx personlighedens karakter. Dette betyder imidlertid ikke at det er ufrugtbart at regne med grupperinger bestemt af videnskabsteoretiske og ideologiske forudsætninger. Kun at man må være opmærksom på at andre forhold i det enkelte tilfælde kan spille ind og komplicere eller nuancere billedet. Det er i den forbindelse nok også vigtigt at fastholde at det at befinde sig inden for en traditions rammer ikke medfører at man skal have samme mening om alle videnskabelige problemer som alle andre i gruppen.

At Erslev og Arup ser forskelligt på forskellige middelalderproblemer, eller at Fridericia og Munch ikke er enige i deres vurdering af den danske envælde, er således efter min mening ikke kriterier for at sige at de ikke tilhører den samme radikale videnskabelige tradition. Uenigheder må befinde sig på både et videnskabsteoretisk og ideologisk niveau, for at man kan tale om afgørende forskelle.

Men man kan vende det om og spørge om der er et krav om *enighed* på begge disse niveauer for at kunne tale om traditionsfællesskab - hele den forudgående diskussion peger ganske vist nærmest i retning af en videnskabsteoretisk *dominans* af en ganske vist uafklaret karakter. Hørte således Aage Friis til den radikale historikertradition, selv om han i videnskabsteo-

¹ Jf. fx Ellen Jørgensen i nogle breve til Erslev, hvor hun omtaler sig selv og sine samtidige som Erslevs "børn". KB, NKS 4604, 4°.

retisk henseende på væsentlige punkter snarere må karakteriseres som historist end som positivist? At det spiller en vis rolle for traditionens sammenhængskraft viser de store bataljer med Arup i 1920'erne og 30'erne. Eller er det udtryk for traditionens begyndende opløsning, eller i hvert fald for en opblødning af traditionens grænser? Eller er der tale om et så individuelt-oppersonligt fænomen at det er ukarakteristisk for traditionen? (Fænomenet giver måske en letfattelig forklaring på, hvorfor det netop blev Friis der blev foretrukket for Arup i 1913: ideologisk var han spiselig for Erslev, videnskabsteoretisk for Steenstrup og Holm, og han var således den perfekte kompromiskandidat der samtidig kunne fremvise den største produktion.)

Spørgsmålene får stå åbne her. Hvad fagets videre udvikling angår, ser det for en umiddelbar og uunderbygget betragtning ud som om dansk historievidenskab fra ca. 1930'erne derefter gik ind i en fase kendetegnet af megen ensartethed omkring videnskabsopfattelsen, præget af den ovenfor opridsede "anden vej" (Friis'), karakteriseret ved en udskillelse af ideologien ("afideologisering") og koncentration om metoden som den intersubjektive, fælles norm i et ellers af subjektive træk præget fag, kort sagt garanten for den videnskabelighed der trods alt måtte være. Man fik derved en empirifikseret, ateoretisk eller ligefrem teorifjendsk, syntesefornægtende videnskabelighed med en relativistisk opfattelse af resultaterne.²

At en sådan ensartethed overhovedet bliver mulig, hænger vel bl.a. sammen med at de to forskningstraditioner, positivismen og historismen, hver fra sin side lagde overordentlig vægt på det empiriske - inden for faget historie forstået som arbejdet med kilderne og udskillelsen af data fra disse.

Man kunne tillige - i al foreløbighed - pege på nogle videnskabsexterne faktorer som befordrende: De stærkt voksende ideologiske modsætninger i samfundet i 1930'erne, striden omkring politisk-totalitære ideologier som fascismen og sovjetkommunismen, var fremmede for udskillelsen af det ideologiske element fra videnskabelighedsopfattelsen i bestræbelse på at undgå "inficering" og måske helt uoverstigelige modsætninger inden for faget. Og på den anden side, den socialliberale ideologis sejr som dominerende samfundsideologi (efter en lang kamp med primært konservatismen, men også med en mere klassisk præget liberalisme og muligvis en revolutionær socialisme). Dette sidste forhold afspejles mest iøjnefaldende i etableringen af den langvarige socialdemokratisk-radikale regering i 1929;

² Jf. også den i mange måder træffende karakteristik af nyere dansk historievidenskab hos Svend Larsen.

den socialdemokratiske socialisme var blevet klart reformistisk og så det som sin vigtigste opgave at forsøge at lappe på krisens konsekvenser i samfundet snarere end at være samfundsomvælttere - og deres ideologi adskilte sig dermed på væsentlige punkter ikke fra radikalismen.³ Denne socialliberalismens sejr fratog radikalismen en stor del af dens samfundskritiske potentiale og bestyrkede dermed tendenserne i den radikale tradition til at opfatte sin egen historieopfattelse som den videnskabelige, korrekte, mens alle andre var ideologiske. Konsekvensen blev da naturligt nok også her en afideologisering eller afpolitisering af faget.

Der har i de seneste års danske historiografiske debat været fremsat forskellige opfattelser af hvordan man kunne periodisere fagets udvikling siden det afgørende skifte i 1870-1880erne med Erslev som centrumsfigur, et brud som dog vist de fleste synes enige om at kunne acceptere. Nogle har hævdet én lang ubrudt tradition fra Erslev til 1960erne (Hanne Eriksen m.fl., Kristiansen & Rasmussen), andre har villet se et nyt paradigmeskift med Arup (Ladewig Petersen), atter andre har faseopdelt i to perioder, begge bestående af en lang overgangs- eller brudperiode inden et afgørende nyt paradigmegennembrud med skel o.1945 (Tiemroth og vel også Floto). Lad mig på baggrund af mine studier afslutningsvis skitsere mit eget forslag til denne periodiseringsdiskussion.

I dansk som i europæisk historisk og anden humanistisk videnskab er der to hovedtendenser: en historistisk og en positivistisk (i perioden ca. 1820 - ca. 1920).

I Danmark er den historistiske den ældste, med Allen og Paludan-Müller som dominerende skikkelser. Denne retning eller videnskabelige tradition standser ikke med den radikale positivistiske videnskabeligheds indtrængen. Tværtimod fortsætter den som en konservativ tradition, med Steenstrup og senere hans elever (Fabricius, Ellen Jørgensen, la Cour fx) som hovedrepræsentanter.

Sideløbende hermed trænger så fra ca. 1875-80 den radikale tradition frem og bliver mere og mere dominerende, bl.a. fordi den bedre er i takt med den almindelige videnskabelige udvikling og med den ideologiske udvikling i samfundet der er et resultat af de ændringer der følger med

³ Forsåvidt skolesystemet er en karakteristisk bærer af herskende samfundsideologier, og indretningen af de enkelte fag afspejler dominerende fagopfattelser, kan man pege på bestemmelserne vedr. faget historie i bekendtgørelsen i forbindelse med gymnasireformen i 1935 som udtryk for den radikale historikertraditions gennemslagskraft og den socialliberale ideologis sejr. Se Manniche m.fl. 1978:84-85.

industrialiseringsprocessen og kapitalismens gennembrud.

Imidlertid udvikler denne tradition sig i et indre spændingsforhold mellem en "objektivitetstendens" og en "syntesetendens", hvor den sidste af flere grunde lider nederlag:

- 1) *det materielle kildebegreb* der fører til fokuseren på kildekritikken som det egentligt videnskabelige og afvisning af forskerens indflydelse på resultaterne;
- 2) *professionaliserings- og specialiseringsbestræbelserne* der involverer en fokuseren på fagets videnskabelighed som ses i lyset af naturvidenskabelige idealer, hvilket fører til at objektivitet sættes lig videnskabelighed;
- 3) *de nykantianske strømningers* fremhævelse af vurderings- og især udvælgelsesmomentet i al videnskabelighed og især i overordnede, sammenfattende opfattelser. Men da vurdering og udvælgelse ligger uden for det naturvidenskabelige objektivitetsideal, fører denne opfattelse til forkastelse af det der involverer vurdering og udvælgelse som videnskabeligt, dvs. syntesen;
- 4) *den politiske udvikling*, hvor efterhånden den socialliberale ideologi sejrer, hvilket medfører et aftagende behov for legitimerende historieskrivning (som i udstrakt grad er af syntesekarkater).

Objektivitetstendensens sejr åbner samtidig mulighed for en sammensmeltning af de to hovedretninger, idet den historistiske retning med dens fokuseren på historiens utallige individuelle og *einmalige* detaljer også har haft en kildefokusering som konsekvens. Samtidig har professionaliseringen bidraget til et fælles grundlag (det erslevske kildekritiske kursus) for de nye der socialiseredes ind i faget.

Fra hver sin kant nærmer de to retninger sig således hinanden og kan enes om en videnskabelighed der

- 1) fokuserer på *kildekritikken og den detaljerede analyse* af afgrænsede problemer, med afvisning af mere generaliserende tilgange til faget styret af overordnet teori;
- 2) på dette snævre videnskabsteoretiske grundlag er det nu muligt at acceptere forskellige ideologiske synspunkter, *fordi* de falder uden for videnskabeligheden, betragtes som subjektive, private og derfor videnskaben uvedkommende.

Hermed etableres et videnskabeligt fællesskab som man måske maliciøst med et udtryk fra en diskussion om litteraturvidenskabens historie i Sverige kan kalde "én hellig, almindelig kirke".⁴ Det herskede ubestridt indtil slutningen af 1960erne, da studenter"oprøret" virkelig fik sat gang igen i faglige diskussioner om videnskabelighed, samfundsrelevans, engagement og faglige genstandsområder. Det skabte en opbrudssituation præget af krisefornemmelser, men også af ny optimisme og bestræbelser på faglig fornyelse.

Det er ikke mindst denne situation der har skabt en følelse af at det er vigtigt at vide, hvad det er for en tradition der gøres op med. Denne bog skal ses i den sammenhæng.

⁴ Forser.

OM NOTER OG HENVISNINGER

Normalt sker henvisninger både i noterne og i selve teksten ved angivelse af *forfatternavn samt evt. udgivelsesår*.

For enkelte forfatters vedkommende sker henvisninger dog som regel ved navn og forkortet titelangivelse (dette gælder især de behandlede danske historikere). Den anvendte forkortelse er i så fald angivet i litteraturlisten efter titlen og kursiveret.

Henvisning til avisartikler sker altid til avis og dato.

I den alfabetiske litteraturliste er den enkelte forfatters værker anført i kronologisk orden.

Følgende forkortelser er anvendt:

a.a.	anførte arbejde
HT	<i>Historisk Tidsskrift</i>
KB	Det kgl. Bibliotek
NKS	Nye kgl. samlinger
Pol.	<i>Politiken</i>
Berl.T.	<i>Berlingske Tidende</i>
s.d.	se denne

LITTERATURLISTE

UTRYKTE BREVE i Det kongelige Bibliotek, Nye kongelige Samlinger.

ADOLPHSEN, Jes Barsøe & Steen Busck: *Historievidenskabens teori*.

Kompendium i fagrelevant filosofi for historikere. Aarhus 1975.

ANDERSEN, Vilhelm: Det nittende Aarhundredes anden Halvdel, i Carl S.

Petersen & Vilhelm Andersen, *Illustreret dansk Litteraturhistorie*, bd. IV, 1925-30.

ARUP, Erik: *Udvalgte afhandlinger og anmeldelser*. Med indledning af Aksel E. Christensen, I-II. 1977. (*Afhandlinger*)

ARUP, Erik: Den finansielle side af erhvervelsen af Hertugdømmerne 1460-1487. *HT* 7.R.IV, 317-88, 399-499, 1903.

ARUP, Erik: Anm. af William Christensen, Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarh. *HT* 7.R.IV, 529-58, 1904.

- ARUP, Erik: Den europæiske regalismes oprindelse. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 3.R.XIII, 225-71, 1905.
- ARUP, Erik: *Studier i engelsk og tysk handelshistorie*. En undersøgelse af kommissionshandelens praksis og teori i engelsk og tysk handelsliv 1350-1850. 1907.
- ARUP, Erik: Historie. *Hagerups illustreret Konversationsleksikon*. 1909-10.
- ARUP, Erik: Anm. af Kr. Erslev, Det sekstende Aarhundrede. *Politiken* 23/5/1910 (kronik).
- ARUP, Erik: Anm. af J.A. Fridericia, Det syttende Aarhundrede, 1910. *Tilskueren* 1911, 326-33.
- ARUP, Erik: Anm. af Vilhelm Grønbech, Religionsskiftet i Norden, 1913, *HT* 8.R.V, 106-20, 1914.
- ARUP, Erik: Nekrolog over Gustav Bang. *HT* 8.R.V, 449-50, 1915. (*Bang-nekrolog*)
- ARUP, Erik: Anm. af Henrik Schück, Forntiden och den äldre medeltiden. *HT* 8.R.VI, 127-45, 1915. (*Schückanm.*)
- ARUP, Erik: Anm. af Kr. Erslev, Augustenborgernes arvekrav. *HT* 8.R.VI, 502-21, 1916.
- ARUP, Erik: Kritiske studier i nyere dansk historie. I. Bernstorff og Holstein. *HT* 9.R.I, 129-213, 1919.
- ARUP, Erik: *Rids af Danmarks historie*. 1921.
- ARUP, Erik: Kritiske studier i nyere dansk historie. Intermezzo. Bernstorff og Moltke. *HT* 9.R.II, 78-125, 1921.
- ARUP, Erik: *Danmarks historie*. Bd.I: Til 1282 (1925), Bd.II: 1282-1624 (1932), Bd.III (udg. af Aksel E. Christensen 1955). (*DH*)
- ARUP, Erik: Gendrivelse af mine kritikere i Historisk Tidsskrift 1925 (1926) i *Udvalgte Afhandlinger* II: 436-464. (*Gendrivelse*)
- ARUP, Erik: Det nye historiske institut. *Politiken* 1/12/1927 (kronik).
- ARUP, Erik: David og Hall. Krisen i Danmarks historie 1863. Kritisk studie. *Scandia* I, 119-79, 1928.
- ARUP, Erik: Aandsbetingelser for historisk studium. *Quod Felix*, 28. maj 1928. (*Quod Felix*)
- ARUP, Erik: Danmarks krise 1863. *Scandia* III, 1-51, 1930.
- ARUP, Erik: Kristian Sofus August Erslev. *Festskrift udg. af Københavns Universitet i anledning af universitetets årsfest nov. 1930*. (*Erslev-nekrolog*)
- ARUP, Erik: Kong Svend 2.s biografi. *Scandia* IV, 55-101, 1931.
- ARUP, Erik: Niels Jydes regering. *Dagens Nyheder* 7/5/1933 (kronik) og 17/5/1933 (kronik).
- ARUP, Erik: Fire svar til Dr. la Cour. *Dagens Nyheder* 2/6/1933.
- ARUP, Erik: Historie ved Københavns Universitet 1537-1937. *Scandia* XI, 1-15, 1938.

- ARUP, Erik: *Viggo Hørup*. Et mindeskrift i anledning af hundredaarsdagen for hans fødsel. 1941.
- ARUP, Erik: C.Th. Zahle. Jordefærdstale 8. febr. 1946. *Scandia* XVIII, 132-136, 1946. (*Zahle-nekrolog*)
- ARUP, Erik: Redegørelse for min Danmarks historie. *DH* III, 253-59. (*Redegørelse*)
- ASPELIN, Gunnar: *Tankehistoriens problem*. Sthlm. 1970.
- BACH, Erik: Nutidens historieskrivning, i Erik Bach, *Danske historieskrivere*. Vi og vor Fortid 6, 1942.
- BAGGE, Povl: Om Historieforskningens videnskabelige Karakter. Nogle Bemærkninger i Anledning af Kr. Erslevs Skrift "Historieskrivning". *HT* 10.R.V, 355-384, 1939-41.
- BAGGE, Povl: Nekrolog over Aage Friis. *HT* II.R.III, 322-28, 1950-52. (*Friis-nekrolog*)
- BAGGE, Povl: Nationalisme, antinationalisme og nationalfølelse i Danmark omkring 1900. *Festskrift til Astrid Friis*. Kbh. 1963, 1-28.
- BAGGE, Povl: Historie som videnskab. *Nordisk Tidsskrift for vetenskap, konst och industri* 1942.
- BAGGE, Povl: Historien og de andre samfundsvidenskaber. *HT* 12.R.III, 453-68, 1968.
- BANG, Gustav: *Europas kulturhistorie*, bd. 2, 1899.
- BARBER, Bernard & Walter Hirsch, eds.: *The Sociology of Science*. New York, 1962.
- BARBER, Bernard: Science: The Sociology of Science. *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 14 (1968), 92-99.
- BARNES, Harry Elmer: *A History of Historical Writing*, 2. rev. ed., New York, 1962.
- BAY, Carl Erik: Mellem kultur og politik, mellem magt og ret. Georg Brandes og forfatningskampen i 80'erne, i Hertel & Møller Kristensen 88-113.
- BELOW, Georg von: *Die deutsche Geschichtsschreibung von der Befreiungskrieg bis zu unsern Tagen* (2. Aufl.). München 1924.
- BERINGAUSE, Arthur F.: *Brooks Adams. A Biography*. New York, 1955.
- BERNAL, J. D.: *Science in History*. 2. ed. London 1957.
- BJERGGAARD, Jacob & Jesper Gorst-Rasmussen: En analyse af Caspar Paludan-Müllers historiefilosofiske observans og videnskabsteoretiske ståsted. Utr. øvelsesopgave, Historisk Institut, Aarhus Universitet, 1976.
- BJØRN, Claus: Viggo Sjøquist om P. Munch (anm.). *Fortid og Nutid* XXVII, 226-33, 1977-78.
- BLEGVAD, Mogens: Indledning, 7-49 i *Stuart Mill. I Udvalg*. 1969.
- BLÜHDORN, Jürgen & Joachim Ritter, Hrsg.: *Positivismus im 19. Jahrhundert*. Beiträge zu seiner geschichtlichen und systematischen Bedeutung. Frankfurt a/M, 1971.

- BRANDT, Frithiof: Høffding, Harald, i *The Encyclopedia of Philosophy* vol. 4.
- BRANTE, Thomas: Kuhns paradigmatteori och den teoretiska nivåns autonomi. *Häftet för kritiska studier*, 5, 4-32, 1976.
- BRICKA, C. F.: Anm. af J. A. Fridericia, Danmarks ydre politiske historie (1629-35) (disputats). *HT* 4.R.VI, L. 80-85, 1877-78.
- BROWN, L. B.: *Ideology*. Harmondsworth, 1973.
- BURGER, Thomas: *Max Weber's Theory of Concept Formation*. History, Laws and Ideal Types. Durham, N. C., 1976.
- BURROW, J. W.: *Evolution and Society*. A Study in Victorian Social Theory. Cambridge, 1966.
- BUSCK, Steen, Jens Christensen, Asger Jepsen: Klassestrukturen 1870-1920. *Den jyske historiker*, 3-4, 1973-74.
- BUSCK, Steen: Historisk metode. Ideologi eller videnskab. (1973/77), i Christensen m.fl., 79-108.
- BØGGILD-ANDERSEN, C. O.: Historisk Tidsskrift gennem 100 år. *HT* 10.R.V, 64-153, 1939.
- BÖHME, Gernot: Models for the Development of Science, i Spiegel-Rösing & Price, 319-351.
- CARR, E. H.: The View from the Arena. *Times Literary Supplement*, 7/3/1975, 246.
- CHRISTENSEN, Aksel E.: Erik Arup. *DBL*³ 1979.
- CHRISTENSEN, Aksel E.: Erik Ipsen Arup. *Københavns Universitets Festskrift nov. 1952*, 115-33.
- CHRISTENSEN, Aksel E.: Nekrolog over Erik Arup. *HT* 11.R.III, 778-788, 1950-52. (*Arupnekrolog HT*)
- CHRISTENSEN, Niels, Jens Chr. Manniche, Uffe Østergård, red.: *Tradition, opbrud og formidling*. Diskussion om historisk metode og teori på Historisk Institut 1973-78. Særtryk 1, *Den jyske historiker*, 1979.
- CLAUSEN, H. P.: *Hvad er historie?*, 1963.
- CLAUSEN, Julius: Objectiv og subjectiv Historieskrivning. (Nogle imødegaaende Bemærkninger til Hr. Contoirchef Rubin.) *Berlingske Tidende* (aften) 6/5/1895.
- COSER, Lewis A.: Knowledge, Sociology of. *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol 8.
- CRANE, Diana: *Invisible Colleges*. Diffusion of Knowledge in Scientific Communities. Chicago, 1972.
- CURTIS, James E. & John W. Petras, eds.: *The Sociology of Knowledge*. A Reader. London, 1970.
- DAHL, Ottar: Anm. af Torstendahl, Vetenskapssyn och källkritik. (Norsk) *Historisk Tidsskrift*, 44, 1965.
- DAHL, Ottar: *Grunntrek i historieforskningens metodelære*. Oslo 1967.
- DAHL, Ottar: *Norsk historieforskning i 19. og 20. århundre*. Oslo 1970 (1.udg.

- 1959).
- DANSK BIOGRAFISK LEKSIKON. 2. udg., 1933-44. 3. udg., 1979-. (DBL)
- DROYSEN, Joh. Gust.: *Grundriss der Historik*. 2. Ausg. Leipzig, 1875.
(*Grundriss*)
- DROYSEN, J. G.: *Historik*. Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte. Hrsg. von Rudolf Hübner. 7. Aufl. München 1974.
(*Historik*)
- ENERSTVEDT, Regi Th.: *Den intellektuelles dilemma*. En undersøkelse af noen sider ved forholdet mellem makt, ideologi, intellektuelle. Kragerø, 1971.
- ERIKSEN, Hanne m.fl.: *Dansk historievitenskabs krise*. En undersøgelse af dansk historievitenskabs tradition. Skrifter fra Institut for Historie og Samfundsvidenskab, nr. 14. Odense Universitet u.å. (1975).
- ERSLEV, Kr.: *Historiske Afhandlinger* I-II, 1937. (*Afhandlinger*)
- ERSLEV, Kr.: Harald Haardraade i Limfjorden. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1873, 57-72.
- ERSLEV, Kr.: Vore bynavnes ældste former, oplyste ved danske mønter. *Danske Samlinger* 2.R.III, 121-26. 1873. (*Bynavne*)
- ERSLEV, Kr.: Om møntregningen i "Valdemars Jordebog". *Danske Samlinger* 2.R.IV, 136-41. 1875. (*Møntregning*)
- ERSLEV, Kr.: Anm. af J. E. Sars, Udsigt over den norske historie, 1. del. *Det nittende Aarhundrede* 1874-75, 471-81. (*Sarsanm.*)
- ERSLEV, Kr.: Kong Valdemars jordebog og den nyere kritik. *HT* 4.R.V, 56-116, 1875. (*Jordebog*)
- ERSLEV, Kr.: Roskildes ældste mønter. Studier til dansk mønthistorie. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1875, 117-87.
(*Roskilde*)
- ERSLEV, Kr.: *Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede*. Studier over Statsomvæltningen i 1536 og dens Følger for Kongemagt og Adelsvælde. 1879. (*Disputats*)
- ERSLEV, Kr.: Anm. af C. E. F. Reinhardt, Valdemar Atterdag og hans Kongegjerning. *HT* 5.R.III, 285-307, 565-66, 1881. (*Reinhardtanm.*)
- ERSLEV, Kr.: Studier til Dronning Margrethes historie. *HT* 5.R.III, 333-425, 1882. (*Studier*)
- ERSLEV, Kr.: *Dronning Margrethe og Kalmarunionens Grundlæggelse*. 1882.
(*Margrethe*)
- ERSLEV, Kr.: Macchiavelli. *Tilskueren* 1884, 950-69.
- ERSLEV, Kr.: Kong Olufs dødsdag. *HT* 5.R.IV, 730-32, 1884.
- ERSLEV, Kr.: Danmarks Folkemængde i Valdemar Sejrs Tid. *HT* 5.R.V, 516-71, 1885. (*Folkemængde*)
- ERSLEV, Kr.: Ranke og Waitz. *Politiken* 28/5/1886.
- ERSLEV, Kr.: Den danske Adels Hartkorn i Kristian IVs Tid. *Danske Magazin* 5.R.I, 161-90, 1887. (*Hartkorn*)

- ERSLEV, Kr.: Anm. af L. Holberg, Kong Valdemars Lov. *Tilskueren* 1887, 86-90. (*Holberganm.*)
- ERSLEV, Kr.: Don Carlos hos Schiller og i Virkeligheden. *Tilskueren* 1889, 58-84.
- ERSLEV, Kr.: Unionsbrevet fra Kalmarmødet 1397. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1889, 101-48. (*Unionsbrev*)
- ERSLEV, Kr.: Erik Plovpenning's Strid med Abel. Studier over ægte og uægte Kilder til Danmarks Historie. *HT* 6.R.III, 359-442, 1890. (*Erik Plovpenning*)
- ERSLEV, Kr.: Anm. af H. F. Rørdam, Danske kirkelove etc. og V. A. Secher, Corpus Constitutionum Daniæ etc. *HT* 6.R.II, 666-82, 1890. (*Rørdam & Secheranm.*)
- ERSLEV, Kr.: Oversigt over Middelalderens Historie I-III, 1891-95. (*Middelalder*)
- ERSLEV, Kr.: Unionsbrevet fra Kalmarmødet 1397. Spørgsmål til O.S. Rydberg. (Svensk) *Historisk Tidsskrift* XI, tillæg 1-8, 1891.
- ERSLEV, Kr.: Fortsatte Bemærkninger om Unionsbrevet fra Kalmarmødet 1397. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1891, 346-70.
- ERSLEV, Kr.: Det stockholmske Blodbads Forhistorie og C. Paludan-Müllers Opfattelse deraf. *HT* 6.R.III, 127-66, 1891. (*Blodbad*)
- ERSLEV, Kr.: C. Paludan-Müllers Theori om Sagnkritikens Methode. *HT* 6.R.III, 167-93, 1891.
- ERSLEV, Kr.: Fri forskning og Skole. *Dagbladet* 6/4/1891.
- ERSLEV, Kr.: *Grundsætninger for historisk Kildekritik*. 1892. (*Grundsætninger*)
- ERSLEV, Kr.: Sven Estridsøn og Biskop Vilhelm. Sagnstudier. *HT* 6.R.III, 602-26, 1892. (*Sven Estridsøn*)
- ERSLEV, Kr.: Hvad vides om Dronning Berengarias Karakter? *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1893, 353-71. (*Berengaria*)
- ERSLEV, Kr.: Den såkaldte Constitution Valdemariana af 1326. *HT* 6.R.IV, 205-48, 1895. (*Constitutio*)
- ERSLEV, Kr.: Anm. af E. R. Daenell, Die Kölner Konföderation etc. *HT* 6.R.V, 426-31, 1895. (*Daenellanm.*)
- ERSLEV, Kr.: *Hr. L. Lund og Professorerne*. Foredrag holdt i Studentersamfundet. 1895. (*Lund*)
- ERSLEV, Kr.: Lidt mere om subjektiv og objektiv Historieskrivning. *Berlingske Tidende* (aften) 11/5/1895.
- ERSLEV, Kr.: Anm. af L. Holberg, Konge og Danehof i det 13. og 14. Aarh. *HT* 6.R.VI, 459-68, 1896. (*Holberganm. 1896*)
- ERSLEV, Kr.: Fra Holstenervældens tid i Danmark (1325-1340). Kritiske Smaastudier. *HT* 6.R.VI, 389-437, 1896. (*Holstenervælden*).
- ERSLEV, Kr.: Historie. *Salmonsens Konversationsleksikon* (1. udg. bd. 8, 1898), 2. udg. bd. XI, 1921. (*Historie*)

- ERSLEV, Kr.: *Valdemarernes Storhedstid*. Studier og Omrids. 1898.
(*Valdemarerne*)
- ERSLEV, Kr.: Den senere Middelalder. *Danmarks Riges Historie*, bd. 2.
1898-1905. (*DRH*)
- ERSLEV, Kr.: Europæisk Feudalisme og dansk Lensvæsen. *HT* 7.R.II, 247-304,
1899. (*Feudalisme*)
- ERSLEV, Kr.: *Den akademiske lærerforsamling. En historisk fremstilling*. 1900.
- ERSLEV, Kr.: *Erik af Pommern, hans Kamp for Sønderjylland og Kalmarunionens opløsning*. 1901. (*Erik af Pommern*)
- ERSLEV, Kr.: *Frederik IV og Slesvig. Arvehyldningsakterne af 1721*. Indbydelsesskrift til Københavns Universitets Aarsfest til erindring om kirkens reformation nov. 1901. (*Frederik IV*)
- ERSLEV, Kr.: Universitetets nye Forfatning og dens Forhistorie. *Tilskueren* 1902, 769-88. Her cit. efter *Afhandlinger II*. (*Universitet*).
- ERSLEV, Kr.: Indlæg om Niels Kjeldsen Striden. *Politiken* 14/3 & 28/3/1902.
- ERSLEV, Kr.: Niels Kjeldsen d. 28. febr. 1864. En kritisk undersøgelse. *HT* 7.R.IV, 145-270, 1903. (*Niels Kjeldsen*).
- ERSLEV, Kr.: Den romerske Kejsertids Kultur. *Verdenskulturen*, red. af Aage Friis, bd. 2, 493-583, 1906.
- ERSLEV, Kr.: *Historikeren i sit Værksted*. Grundrids ved folkelig Universitetsundervisning nr. 134, 1907. (*Værksted*)
- ERSLEV, Kr.: *Det sekstende Aarhundrede*. 1910. (*16. Aarh.*)
- ERSLEV, Kr.: Vort Slægtleds Arbejde i dansk Historie. Rektortale. *Tilskueren* 1911, cit. efter *Afhandlinger II*, 208-19. Udg. 1922 med en udsigt over hans litterære arbejder og universitetsvirksomhed. (*Slægtled*)
- ERSLEV, Kr.: *Historieskrivning*. Grundlinier til nogle Kapitler af Historiens Theori. 1911. Cit. efter *Afhandlinger II*, 220-265. (*HS*)
- ERSLEV, Kr.: *Historisk Teknik*. Den historiske Undersøgelse fremstillet i sine Grundlinier. (1911), 2. udg. 1926. (*HT*)
- ERSLEV, Kr.: *Augustenborgernes Arvekrav*. En historisk Redegørelse for den sønderborgske Hertuglinies arveretlige Stilling i Hertugdømmerne. 1915.
- ERSLEV, Kr.: Bernheim, E. *Salmonsens Konversationsleksikon*, 2. udg. bd. III, 1915.
- ERSLEV, Kr.: Buckle, Henry Thomas. *Salmonsens Konversationsleksikon* 2. udg. bd. IV, 1916.
- ERSLEV, Kr.: Droysen, Johann Gustav. *Salmonsens Konversationsleksikon* 2. udg. bd. VI, 1917.
- ERSLEV, Kr.: T. F. Troels-Lund. Mindeord. *Oversigt over Videnskabernes Selskabs forhandlinger* 1920-21, 39-53. (*Troels-Lundnekrolog*)
- ERSLEV, Kr.: Ranke, Leopold von. *Salmonsens Konversationsleksikon* 2. udg. bd. XIX, 1925.
- ERSLEV, Kr.: Anm. af E. Arup, Danmarks Historie I. *Politiken* 15/9/1925

- (kronik).
- ERSLEV, Kr.: *Selskabet til Udgivelse af Kilder til dansk Historie i dets første 50 Aar. 1877-1927.* 1927.
- ERSLEV, Kr.: Dronning Tyre og Danevirke. *HT* 9.R.VI, 1-53, 1927. (Dr. Tyre)
- ERSLEV, Kr.: Det stockholmske blodbad. *HT* 9.R.VI, 249-268, 1929.
- ERSLEV, Kr.: Anm. af Det danske folks historie. *HT* 10.R.I, 94-96, 1929.
- FABER, Karl-Georg: *Theorie der Geschichtswissenschaft.* München (2. Aufl.) 1971.
- FABRICIUS, Knud: En ny Danmarkshistorie (anm. af Arup, DH I). *Nordisk Tidskrift för vetenskap, konst och industri*, 1925, 574-87.
- FABRICIUS, Knud: Kr. Erslev. *Berlingske Tidende* 21/6/1930. (Erslevnekrolog)
- FABRICIUS, Knud: Anm. af E. Arup: Danmarks historie II. *HT* 10.R.II, 323-69, 1933.
- FABRICIUS, Knud: Studiet af Danmarks Historie før og nu. *Fortid og Nutid*, XII, 145-158, 1938.
- FABRICIUS, Knud: Gennembruddet i dansk Historieforskning og Historieskrivning i 1870'erne og 1880'erne. *HT* 10.R.V, 385-411, 1939-41.
- FEHRENBACH, Elisabeth: Rankerenaisance und Imperialismus in der wilhelminischen Zeit, i Bernd Faulenbach, Hrsg.: *Geschichtswissenschaft in Deutschland. Traditionelle Positionen und gegenwärtige Aufgaben.* München 1974.
- FESTER, Richard: Humboldts und Rankes Ideenlehre. *Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* VI, 235-56, 1891.
- FINK, Hans: *Samfundsfilosofi.* Grenå 1975.
- FINK, Jørgen, Jens Chr. Manniche, Helge Paludan, udg.: *Kildekritisk tekstsamling.* Aarhus 1978.
- FISCHER, Dietrich: *Die deutsche Geschichtswissenschaft von J.G. Droysen bis O. Hintze in ihrem Verhältnis zur Soziologie.* Köln 1966.
- FLOTO, Inga: 60ernes dilemma - noget om at skrive historie. *Fortid og Nutid*, XXVI, 379-89, 1976.
- FLOTO, Inga: Problematismen af objektivitet: Historieskrivningen og den dokumentariske roman. *HT*, 78, 113-37, 1978 (a).
- FLOTO, Inga: Erik Arup og hans kritikere. *HT*, 78, 474-98, 1978 (b).
- FLOTO, Inga: Traditionskritik. *HT*, 79, 358-71, 1979.
- FORSER, Tomas, utg.: *Humaniora på undantag?* Humanistiska forskningstraditioner i Sverige. En antologi. Sthlm. 1978.
- FORSER, Tomas: En helig och allmännelig kyrka, i Forser, utg., 125-76.
- FREEMAN, Derek: The Evolutionary Theories of Charles Darwin and Herbert Spencer. *Current Anthropology*, vol. 15, 211-37, 1974.
- FRIDERICIA, J. A.: *Danmarks ydre politiske Historie fra Freden i Lybek til Freden i Prag* (disputats). 1876.
- FRIDERICIA, J. A.: Betragtninger over enevælden i Danmark fra 1660-1720

- (anm. af E. Holm, Danmark-Norge 1660-1720 og sm., Kongeloven og dens Forhistorie). *Tilskueren* 1886, 762 ff. (*Betragtninger*)
- FRIDERICIA, J. A.: Historisk Literatur (anm. af L. Holberg, Leges Waldemari Regis). *Politiken* 19/10/1886.
- FRIDERICIA, J. A.: Historisk Literatur (anm. af C. Nyrop, Johan Frederik Classen). *Politiken* 1/7/1887.
- FRIDERICIA, J. A.: Historisk Literatur (anm. af K. Erslev, Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Kristian IVs Tid. V. Secher, Forordninger). *Politiken* 9/1/1888.
- FRIDERICIA, J. A.: Historisk Literatur (anm. af J. E. Sars, Udsigt over den norske Historie 3). *Politiken* 12/1/1888.
- FRIDERICIA, J. A.: Literatur (anm. af C. Wittich, Struensee). *Politiken* 5/3/1888.
- FRIDERICIA, J. A.: Stavnsbaandets Løsning. *Politiken* 18/6/1888.
- FRIDERICIA, J. A.: Ny Bidrag til den danske Adels Historie (anm. af A. Thiset, Stamtavler; Fr. Meidell & W. Mollerup, Billeættens Historie). *Politiken* 21/7/1888.
- FRIDERICIA, J. A.: Literatur (anm. af W. Mollerup & Fr. Meidell, Billeættens Historie). *Politiken* 8/8/1888.
- FRIDERICIA, J. A.: Den franske Revolution og den offentlige Mening i Danmark (anm. af E. Holm, Den offentlige Mening og Statsmagten i den dansk-norske Stat 1784-1799). *Politiken* 7/12/1888.
- FRIDERICIA, J. A.: Studier over Kjøbenhavns Befolkningsforhold i det 17. Aarhundrede, særlig omkring Aaret 1660. *HT* 6.R.II, 219-61, 1889.
- FRIDERICIA, J. A.: Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17. Aarhundrede. *HT* 6.R.II, 469-622, 1889-90.
- FRIDERICIA, J. A.: Historisk Literatur (anm. af S. Birket Smith, Kjøbenhavns Universitets Matrikel; Fr. Olsen, Dansk Postvæsen indtil 1711; H. L. Møller, Kristian VI og Grev Kristian Ernst af Stolberg-Wernigerode). *Politiken* 9/9/1889.
- FRIDERICIA, J. A.: Haandfæstninger (anm. af H. Matzen, Danske Kongers Haandfæstninger). *Politiken* 2/12/1889.
- FRIDERICIA, J. A.: Fra Kristian VI's Tid (anm. af H. D. Lind, Bremerholm; F. R. Friis, Elias Olsen Morsing). *Politiken* 26/12/1889.
- FRIDERICIA, J. A.: Historisk Literatur (anm. af Troels Lund, Dagligt Liv, 10. Bog: Forberedelse til Bryllup). *Politiken* 27/5/1890.
- FRIDERICIA, J. A.: Historisk Literatur (anm. af C. Bruun, Kjøbenhavn) *Politiken* 13/10/1890.
- FRIDERICIA, J. A.: Historisk Literatur (anm. af S. Boéthius, Den franske Revolutions Historie). *Politiken* 20/10/1890.
- FRIDERICIA, J. A.: Historisk Literatur (anm. af H. Rørdam, Samlinger og studier; C. F. Reiser, Ildebrands-, Levned- og Forfølgelseshistorie).

- Politiken* 10/11/1890.
- FRIDERICIA, J. A.: Kristian VII og hans Hustru (anm. af Chr. Blangstrup, Chr. VII og Karoline Mathilde). *Politiken* 25/12/1890.
- FRIDERICIA, J. A.: Historisk Literatur (anm. af E. Holm, Danmark-Norges Historie i Frederik IVs sidste ti Regeringsaar). *Politiken* 4/5/1891.
- FRIDERICIA, J. A.: Prof. Ernst Sars's nyeste Værk (anm. af Udsigt over den norske Historie 4). *Politiken* 27 & 28/7/1891. (Også i Fridericia 1979)
- FRIDERICIA, J. A.: 1807-14 (anm. af M. Rubin, 1807-14). *Politiken* 22/4/1892.
- FRIDERICIA, J. A.: Historisk Literatur (anm. af O. Nielsen, København under Frederik IV; H. J. Kornerup, Roskilde i gamle Dage). *Politiken* 9/5/1892.
- FRIDERICIA, J. A.: Historisk Literatur (anm. af A. D. Jørgensen, 40 Fortællinger af Fædrelandets Historie). *Politiken* 17/9/1892.
- FRIDERICIA, J. A.: Historisk Literatur (anm. af A. Hude, Danehoffet). *Politiken* 1/4/1893.
- FRIDERICIA, J. A.: Historisk Literatur (anm. af K. Erslev, Oversigt over Middelalderens Historie). *Politiken* 6/6/1893.
- FRIDERICIA, J. A.: Historisk Literatur (anm. af J. Ottosen, Lærebog i Nordens Historie). *Politiken* 3/7/1893.
- FRIDERICIA, J. A.: Tysk Værk (anm. af D. Schäfer, Geschichte von Dänemark). *Politiken* 25/9/1893.
- FRIDERICIA, J. A.: *Adelsvældens sidste Dage*. 1894, optr. 1969.
- FRIDERICIA, J. A.: Troels Lund ktr. Dietrich Schäfer om Kulturhistorie (anm. af Troels Lund, Om Kulturhistorie). *Politiken* 10/1/1894.
- FRIDERICIA, J. A. Historisk Literatur (anm. af W. Møllerup, Billeættens Historie). *Politiken* 23/3/1894.
- FRIDERICIA, J. A.: Frederik VI's Tid, af Marcus Rubin (anm). *Politiken* 11/2/1895.
- FRIDERICIA, J. A.: *Danmarks Riges Historie* bd. 4: 1588-1699. 1896-1902. (DRH)
- FRIDERICIA, J. A.: Historisk Literatur (anm. af J.O. Andersen, Holger Rosenkrantz den Lærde). *Politiken* 25/5/1896.
- FRIDERICIA, J. A.: Historisk Literatur (anm. af C. Nyrop, Niels Lunde Reiersen). *Politiken* 8/2/1897.
- FRIDERICIA, J. A.: Historisk Literatur (anm. af E. Holm, Danmark-Norges Historie 1720-1814, 3. bd). *Politiken* 5/1/1898.
- FRIDERICIA, J. A.: Valdemarernes Storhedstid, af Kr. Erslev (anm.) *Politiken* 17/10/1898.
- FRIDERICIA, J. A.: Historisk Literatur (anm. af A. Thorsøe, Vort Aarh.s Historie. 1819-90; Axel Larsen, Daniel Rantzau; A. Thiset, Danske adelige Sigiller). *Politiken* 13/2/1899.
- FRIDERICIA, J. A.: Historisk Literatur (anm. af H. F. Helmolt, Weltgeschichte; F. Kopp, Alexander d. Grosse). *Politiken* 24/2/1900.

- FRIDERICIA, J. A.: Historisk Literatur (anm. af P. Munch, Købstadsstyrelsen i Danmark). *Politiken* 14/4/1900.
- FRIDERICIA, J. A.: Historisk Literatur (anm. af M. Mackeprang, Dansk Købstadsstyrelse). *Politiken* 30/10/1900.
- FRIDERICIA, J. A.: Folkenes Historie, fremstillet af nordiske Historikere under red. af J. Ottosen (anm.). *Politiken* 4/2/1901.
- FRIDERICIA, J. A.: Historisk Literatur (anm. af V. Vedel, By og Borger i Middelalderen). *Politiken* 9/5/1901.
- FRIDERICIA, J. A.: Kr. Erslev, Erik af Pommern (anm.). *Politiken* 20/5/1901.
- FRIDERICIA, J. A.: Nekrolog over S. R. Gardiner. *HT* 7.R.III, 625-627, 1902.
- FRIDERICIA, J. A. Sønderjyske Aarbøger, 1. halvbind 1902 (anm.). *Politiken* 26/5/1902.
- FRIDERICIA, J. A.: Den franske Revolution og Napoleonstiden. *Verdenskulturen*, red. Aage Friis, bd. VI, Den nyere Tids Kultur, 387-506, 1909-10.
- FRIDERICIA, J. A.: *Det syttende og attende Aarhundrede*. 1910-II.
- FRIDERICIA, J. A.: Gabriel Monod (nekrolog). *Politiken* 26/4/1912 (kronik).
- FRIDERICIA, J. A.: *Studier over adelsvældens historie*. Udvalgte afhandlinger og anmeldelser. Med introduktion ved E. Ladewig Petersen. 1979.
- [FRIIS, Aage]: *Privatarkiver. Historikeren Aage Friis 1870-1949*. Privatarkiv, historiske samlinger og bibliografi. Foreløbige arkivregistraturer ny serie nr. 11. 1975.
- FRIIS, Aage: Højskoleforstander Holger Begtrup og den moderne danske Historieskrivning. *Det ny Aarhundrede* 11, 156-61, 1904.
- FRIIS, Aage: Ernst Sars. 11. oktober 1835 - 11. oktober 1905. *Politiken* 12/10/1905 (kronik).
- FRIIS, Aage: *Bismarck. Ungdomstiden. 1815-48*. En historisk Skildring. 1909.
- FRIIS, Aage: "Under Junigrundloven" og dens Forfatter (anm. af N. Neergaard, Under Junigrundloven). *HT* 9.R.I, 89-128, 1918.
- FRIIS, Aage: Bernstorff og Moltke under Krisen 1762. En kritisk Undersøgelse. *HT* 9.R.I, 317-54, 1920.
- FRIIS, Aage: Aaret 1864 og dansk Historieskrivning. Et Foredrag Juli 1922. Aftrykt som Manuskript efter Fyens Venstreblad. 1923. (Friis 1922)
- FRIIS, Aage: C. N. David, Christian IX og Sir Augustus Paget i November 1863. *HT* 9.R.VI, 133-248, 1928.
- FRIIS, Aage: Universitetets Historieforskning og Samfundet. *Politiken* 2 & 3/4/1929.
- FRIIS, Aage: Johs. Steenstrup (nekrolog). *Politiken* 4/8/1935 (kronik).
- FRIIS, Aage: Revision af Historieundervisningen I-II. Radioforedrag 13/10/1937. *Hejmdal* 15 & 16/10/1937.
- FRIIS, Aage: Anm. af Paul Holt, Verdenshistorie. En Oversigt til Undervisningsbrug I-II. *HT* 10.R.IV, 461-65, 1938.

- FRIIS, Aage: Historikernes Vurdering af Fortid og Fremtid for Danmark (Tale ved Daubjerg Daas-stævnet). *Fyens Venstreblad* 14 & 15/9/1948.
- FRIISBERG, Claus: Edv. Brandes mellem Hørup og Berg 1880-84. *Historie IX*, 386-439, 1971.
- FRÄNGSMYR, Tore: George Sartou and the Positivist Tradition in the History of Science. *Lychnos. Lärdomshistoriske Samfundets Årsbok* 1973-74, 104-44.
- FUETER, Eduard: *Geschichte der neueren Historiographie*. 3. Aufl. München 1936.
- GARDINER, Patrick, ed.: *Theories of History*. New York 1959.
- GEYL, Pieter: *Napoleon - For and Against*. Harmondsworth 1965.
- GEYL, Pieter: *Debates with Historians*. Cleveland 1968 (1. udg. 1958).
- GILBERT, Felix: European and American Historiography, i John Higham with Leonard Krieger and Felix Gilbert: *History*, Englewood Cliffs, N. J. 1965.
- GOMER, Anders: Den totala lösningen. En undersökning av det rena förnuftet. *Scandia* 44, 145-93, 1978.
- GOOCH, G. P.: *History and Historians in the Nineteenth Century*. (1. udg. 1913), 2. ed. 1952.
- GRØNBECH, V. og Niels Bohr: *Harald Høffding (11. marts 1843 - 2. juli 1931)*. Taler i Videnskabernes Selskabs møde den 11. december 1931. u.å.
- HAHN-PETERSEN, Morten: Et forsøg på en historiografisk undersøgelse af historikeren Aage Friis. Utr. øvelsesopgave, Historisk Institut, Aarhus Universitet, 1978.
- HERMÉREN, Göran: *Värdering och objektivitet*. Lund 1972.
- HERTEL, Hans: Georg Brandes mellem socialdemokrater, marxister og kulturradikale, i Hertel & Møller Kristensen, 192-307.
- HERTEL, Hans & Sven Møller Kristensen, red.: *Den politiske Georg Brandes*. 1973.
- HOLLINGER, David A.: T. S. Kuhn's Theory of Science and its Implications for History. *American Historical Review*, 78, 370-393, 1973.
- HUMBOLDT, Wilhelm von: Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers, *Gesammelte Schriften IV*, 35-56. Berlin 1903-22.
- HØFFDING, Hans: Kristian Erslev og Erik Arup. *Politiken* 6/1/1915 (kronik).
- HØFFDING, Harald: Positivism og materialisme. *Nyt dansk Maanedsskrift* 2. bd., 193-208, 309-33, 1871.
- HØFFDING, Harald: *Den engelske Philosophi i vor Tid*. 1874.
- HØFFDING, Harald: Om Realisme i Videnskab og Tro. *Tilskueren* 1884, 20 ff.
- HØFFDING, Harald: *Psykologiske Undersøgelser*. Videnskabernes Selskabs skrifter, 6. rk., historisk og filosofisk afd. III,1. 1889.
- HØFFDING, Harald: *Psykologi i Omrids paa Grundlag af Erfaring*. 3. udg. 1892.
- HØFFDING, Harald: Anm. af Die Philosophie im Beginn des zwanzigsten

- Jahrhunderts. Festschrift für Kuno Fischer etc. *Göttingische gelehrte Anzeigen*, 168. Jahrg., 1-14, 1906 (a).
- HØFFDING, Harald: John Stuart Mill. *Tilskueren* 1906, 353-65. (b).
- HØFFDING, Harald: Tænkning og Tro i vore Dage. *Tilskueren* 1907, 273-282.
- HØFFDING, Harald: Charles Darwin og hans Betydning for Filosofien. *Tilskueren* 1909, 538-62.
- HØFFDING, Harald: *Den menneskelige Tanke. Dens Former og dens Opgaver*. 1910.
- HØFFDING, Harald: Tilbageblik. *Tilskueren* 1913, 225-32.
- HØFFDING, Harald: *Den nyere Filosofis Historie*. 9. bog: Positivismen. 3. udg. 1922.
- HØFFDING, Harald: *Erkendelsesteori og Livsopfattelse*. Det kgl. danske Videnskabernes Selskabs filosofiske Meddelelser II,1. 1925.
- HØFFDING, Harald. *Erindringer*. 1928.
- HARALD HØFFDING IN MEMORIAM. Fire Taler holdt paa Københavns Universitet paa Harald Høffdings 89 Aars Dag 11. Marts 1932 af Frithiof Brandt, Jørgen Jørgensen, Victor Kuhr, Edgar Rubin. Kronologisk Bibliografi over Harald Høffdings Arbejder. 1932.
- HØRUP, Viggo: *Retning til venstre*. Artikler og taler. Udvalg, indledning og kommentarer ved Ebbe Reich. 1968.
- IGGERS, Georg G.: The Image of Ranke in American and German Historical Thought. *History & Theory* II, 17-40, 1962.
- IGGERS, Georg G.: *Deutsche Geschichtswissenschaft*. Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart. München 1971.
- IGGERS, Georg G.: *New Directions in European Historiography*. Middletown, Conn. 1976.
- JACOBSEN, J.P.: Kr. Erslev som Universitetslærer. *Tilskueren* 1908, 217 ff.
- JENSEN, Bernard Eric: Et bidrag til revisionen af metodelærens grundlag. *HT*, 76, 113-48, 1976.
- JENSEN, Johan Fjord: *Homo manipulatus*. Essays omkring radikalismen. 1966.
- JENSEN, Uffe Juul: *Videnskabsteori* 1-2. 1973.
- JOHANNESSEN, Kjell S. & Tore Nordenstam: *Historien og den vitenskapelige praksis*. Utkast til formulering af grunntrek i vitenskapenes historiografi. Stencil, Bergen 1977.
- JOHANSSON, Ingvar, Ragnvald Kalleberg, Sven-Eric Liedman: *Positivism, marxism, kritisk teori*. Sthlm. 1973.
- JUNCKER, Beth: Debatten omkring Emigrantlitteraturen, i Hertel & Møller Kristensen, 27-66.
- JØRGENSEN, Ellen: Anm. af Erik Arup, Danmarks historie I. *HT* 9.R.IV, 285-297, 1925. (Arupanm.)
- JØRGENSEN, Ellen: *Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede*.

- 1943, 2.opl. 1964.
- JØRGENSEN, Erik Stig: Aage Friis. *DBL*³, 1979.
- JØRGENSEN, Jørgen: Høffdings erkendelsesteori og verdensanskuelse, i Harald Høffding in Memoriam (s.d.).
- JØRGENSEN, Poul Johs.: Anm. af Erik Arup, Danmarks historie I. *HT* 9.R.IV, 297-351, 1925.
- KESSEL, Eberhard: Rankes Idee der Universalhistorie. *Historische Zeitschrift*, 177, 269 ff, 1954.
- KOHT, Halvdan: *Historikar i lære*. Oslo 1951.
- KOLAKOWSKI, Leszek: *Positivist Philosophy. From Hume to the Vienna Circle*. Harmondsworth 1972.
- KORNERUP, Bjørn, udg.: *Caspar Paludan-Müller. Et udvalg af hans optegnelser og breve* III, 1958.
- KOSELLECK, Reinhart, Wolfgang J. Mommsen & Jörn Rüsen, Hrsg.: *Objektivität und Parteilichkeit in der Geschichtswissenschaft*. München 1978.
- KRARUP, Alfred: Af og om Kristian Erslev. Kronologisk ordnet Fortegnelse over Kristian Erslevs litterære Arbejder, i Erslev, *Afhandlinger*, 338-48.
- KRISTENSEN, Sven Møller: *Digteren og samfundet i Danmark i det 19. århundrede*. II: Naturalismen. 2. udg. 1965.
- KRISTENSEN, Sven Møller: Aktivisten Georg Brandes, i Hertel & Møller Kristensen, 9-26. (*Møller Kristensen*)
- KRISTIANSEN, Kristof K. & Jens Rahbek Rasmussen: Arup og de andre. *Fortid og Nutid* XXVII, 233-39, 1977.
- KRISTIANSEN, Kristof K. & Jens Rahbek Rasmussen: Brud eller kontinuitet i dansk historievidenskab. *Fortid og Nutid* XXVI, 516-34, 1976.
- KUHN, Thomas S.: Science: The History of Science. *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 14, 1968.
- KUHN, Thomas S.: *Videnskabens revolutioner*. 1973 (overs. af 2. udg.)
- KAALUND-JØRGENSEN, F.C.: Hovedlinjer i moderne Historieskrivning (En historisk Oversigt). *Jellingsamfundet* 1929, 17-25.
- LA COUR, Vilh.: Kong Gorm og Dronning Tyre. *HT* 9.R.V, 189-252, 1927.
- LA COUR, Vilh.: *Kr. Erslevs Efterfølger*. I Anledning af Prof. Erik Arups Afhandling om David og Hall. (Særtryk af Berlingske Tidende). 1928.
- LA COUR, Vilh.: Erik Arup som Historieskriver. *Dagens Nyheder* 23/4, 3/5, 4/5 1933 (kronikker).
- LA COUR, Vilh.: Farvel Niels Jyde! *Dagens Nyheder* 12/5/1933 (kronik).
- LA COUR, Vilh.: Statsministeren paa Rejse. *Dagens Nyheder* 23/5/1933 (kronik).
- COUR, Vilh.: Tre Spørgsmaal til Professor Erik Arup. *Dagens Nyheder* 1/6/1933.
- LA COUR, Vilh.: Adam af Bremens Meddelelser om Svend Estridsøn. *HT*

- 10.R.II, 484-539, 1932-34.
- LA COUR, Vilh.: Historieforskning og Historieforskere. *Dansk Udsyn* XVI, 423-38, 1936.
- LA COUR, Vilh.: *To livslinier*. Træk fra min ungdoms og tidlige manddoms år. 1954.
- LA COUR, Vilh.: *Lukkede døre*. Træk fra min manddoms år. 1956.
- LARSEN, Hans Kryger: *Erik Arup*. En undersøgelse af Arups videnskabs- og historiesyn 1903-1916. Odense 1976.
- LARSEN, Mihail: *Kritik af den kulturradikale pædagogik*. 1974.
- LARSEN, Svend: Empiristisk historievidenskab, i Christensen m.fl., 122-31.
- LAUDAN, Larry: *Progress and its Problems*. Toward a Theory of Scientific Growth. Berkeley 1977.
- LECOURT, Dominique: *Marxism and Epistemology*. Bachelard, Canguilhem and Foucault. London 1975.
- LEPPIEN, Jörn-Peter: Aage Friis und das dänisch-deutsche Verhältnis. *Grenzfriedenshefte*, sept. 1970, 94-101.
- LIEDMAN, Sven-Eric: Den historisk-kritiska skolan i idéhistorisk belysning. *Scandia* 41, 249-69, 1975.
- LIEDMAN, Sven-Eric: *Motsatsernas spel*. Friedrich Engels' filosofi och 1800-talets vetenskap. 1-2. Sthlm. 1977.
- LIEDMAN, Sven-Eric: Humanistiska forskningstraditioner i Sverige. Kritiska och historiska perspektiv, i Forser, utg., 9-78, 1978.
- LINDBÆK, Johannes: Dansk Historieforskning før og nu. *Dansk Tidsskrift* 1905, 423-28.
- LINIER i dansk historieskrivning i nyere tid (ca.1890-1950)*. Udgivet i anledning af Historisk Samfunds 75 års jubilæum af Den danske historiske Forening. 1976.
- LINVALD, Axel: Dansk Historieforskning gennem et halvt Aarhundrede. *Fortid og Nutid* VI, 199-219, 1927.
- LUND, Morten: Materialistisk ideologi i Erik Arups historiske forfatterskab. Utr. speciale, Historisk Institut, Aarhus Universitet, 1973.
- LÆSSØE-MÜLLER, P., udg.: *Studentersamfundet gennem 25 Aar*. 1907.
- MACLEOD, Roy: Changing Perspectives in the Social History of Science, i Spiegel-Rösing & Price, 149-95, 1977.
- MCRAE, R. F.: Introduction. J. S. Mill, *A System of Logic* (s.d.)
- MANDELBAUM, Maurice: *History, Man and Reason*. A Study in Nineteenth-Century Thought. Baltimore 1971.
- MANNICHE, Jens Chr.: Tysk-kritisk skole og fransk-kritisk skole. Et bidrag til studiet af historieteoretiske synspunkter i Danmark. *HT*, 75, 39-59, 1975.
- MANNICHE, Jens Chr.: Den radikale historieskrivning, i Christensen m.fl., 233-63. (1977).
- MANNICHE, Jens Chr.: Traditioner i dansk historiografi, i Christensen m.fl.,

- 189-202. (1978).
- MANNICHE, Jens Chr., Preben Torntoft, Uffe Østergård: *Historieopfattelse og samfundsudvikling - fra de første agerbrugssamfund til i dag*. Skoleradioen, 1978.
- MANNING, D.J.: *Liberalism*. London 1976.
- MASTERMAN, Margaret: The Nature of a Paradigm, i Imre Lakatos & Alan Musgrave, eds., *Criticism and the Growth of Knowledge*, 59-89. Cambridge 1970.
- MEINECKE, Friedrich: *Ausgewählter Briefwechsel*. Werke VI. Stuttgart 1962.
- MERTON, Robert K.: *The Sociology of Science*. Theoretical and Empirical Investigations. Ed. and with an introduction by Norman W. Storer. Chicago 1973.
- MERTON, Robert K.: Paradigm for the Sociology of Knowledge. (Tr. mange steder, bl.a. Curtis & Petras, Merton 1968 og 1973). 1945.
- MERTON, Robert K.: *Social Theory and Social Structure*. Enlarged edition, New York 1968.
- MILL, John Stuart: *Om friheden*. På dansk v. Vilh. Arntzen. 1875.
- MILL, Stuart. I udvalg, med indledning og noter af Mogens Blegvad. 1969.
- MILL, John Stuart: *A System of Logic*. Bd. VII (1973) - VIII (1974) af Collected Works of John Stuart Mill. Toronto 1973-74.
- MOMMSEN, Wolfgang J.: *Die Geschichtswissenschaft jenseits des Historismus*. 2. rev. Aufl. Düsseldorf 1972.
- MUNCH, P.: Fustel de Coulanges. *Nord og Syd* 1897-98, 81-97, 684-89. (*Fustel*)
- MUNCH, P.: *Købstadsstyrelsen i Danmark fra Kristian IVs tid til enevældens ophør*. I: 1619-1745. II: 1745-1848. 1900. (*Disputats*)
- MUNCH, P.: Europæisk Radikalisme. *Det ny Aarhundrede* IV, 316-26, 1906.
- MUNCH, P.: *Lærebog i Verdenshistorie*. 1. udg. 1907.
- MUNCH, P.: Studentersamfundets Fremtidsopgave, i Læssøe-Müller, 13-30. (1907).
- MUNCH, P.: Prof. Kr. Erslev. *Det ny Aarhundrede* V, 435-45, 1908.
- MUNCH, P.: *Folkestyrets Vækst i det 19. Aarhundrede*. 1924.
- MUNCH, P.: Studiet af de sidste Aartiers Historie. *Festskrift til Kr. Erslev den 28. december 1927*, 655-75. 1927.
- MUNCH, P.: Kr. Erslev. *Politiken* 21/6/1930 (kronik). (*Erslevnekrolog*)
- MUNCH, P.: *Embedsstanden. Fra Stænder til Folk*. Syv Radioforedrag. Udg. af Institutet for Historie og Samfundskonometri. 1943.
- MUNCH, P.: *Erindringer*. Bd. 1: 1870-1909 Fra skole til folketing. 1959. Bd. 2: 1909-1914 Indenrigsminister og forsvarsminister. 1960.
- MYKLAND, Knut: *Grandeur et Decadence*. En studie i Ernst Sars' historiske grunnsyn. Oslo 1955.

- NIELSEN, Max Fl. Kjær: C. F. Allens historieforståelse - set i sammenhæng med hans kundskabsteoretiske anskuelser, hans politiske engagement og romantisk historiefilosofi. Utr. speciale, Historisk Institut, Aarhus universitet. 1974.
- NORRLID, Ingemar: Utveckling eller utarmning: Den historiske forskningen i Sverige vid skiljevägen. *Scandia* 44, 1-24, 1978.
- NYSTRÖM, Per: *Historieskrivningens dilemma och andra studier*. I red. av Tomas Forser. Sthlm. 1974.
- NØRLUND, Poul: Danmarkshistorie (anm. af Arup, DH I). *Tilskueren* 1926, 116-27.
- ODÉN, Birgitta: Historia som forskningsproces. *Scandia* 39, 151-58, 1973.
- ODÉN, Birgitta: Det moderna historisk-kritiska genombrottet i svensk historisk forskning. *Scandia* 41, 5-29, 1975 (a).
- ODÉN, Birgitta: Scandia - tidskrift för en annan uppfattning, i *Historie och samhälle. Festskrift til Jerker Rosén*. Lund 1975 (b).
- ODÉN, Birgitta: *Lauritz Weibull och forskarsamhället*. Lund 1975 (c).
- OLRIK, Hans: Anm. af Kr. Erslev, Erik af Pommern. *Nordisk Tidskrift för vetenskap, konst och industri*. 1901.
- ORDBOG OVER DET DANSKE SPROG. 2. udg. 1966-70.
- PALUDAN, Helge: Tiden 1241-1340, i Aksel E. Christensen m.fl., red.: *Danmarks historie I: Tiden indtil 1340*, s. 401-511. 1977.
- PALUDAN, Helge: Planer og planløshed i kildearbejdet, i Christensen m.fl., 132-173.
- PALUDAN-MÜLLER, C.: *Niccolo da Macchiavelli*. Et biographisk Udkast. 1836.
- PALUDAN-MÜLLER, C.: *Cola de Rienzo, Tribun og Senator i Rom*. En historisk Skildring. Odense 1838.
- PALUDAN-MÜLLER, C.: *Undersøgelse om Macchiavelli som Skribent, især med Hensyn til Bogen om Fyrsten*. Et Forsøg i den høiere historiske Kritik. Odense 1839.
- PALUDAN-MÜLLER, C.: Nogle Ord om den historiske Undervisning i de lærde Skoler, nærmest foranledigede ved Hr. Rector Dr. Flemmers Ytringer desangaaende etc. Odense 1841. optrykt i Vagn Dybdahl, red.: *Caspar Paludan-Müller. Videnskab og skole*. Selvbiografi og taler. Aarhus 1958.
- PALUDAN-MÜLLER, C.: *De første Konger af den oldenborgske Slægt*. Omrids og Tanker til Forstaaelse af Danmarks Historie i Overgangen fra Middelalderen til nyere Tid. 1874 (a).
- PALUDAN-MÜLLER, C.: *Kong Valdemars Jordebog*. 1874 (b).
- PETERSEN, E. Ladewig: Omkring Erik Arup: Struktur og grænser i moderne dansk historieforskning (ca. 1885-1955). *HT*, 78, 138-82, 1978.
- PETERSEN, E. Ladewig: Indledning til J. A. Fridericia, *Studier over adelsvældens historie* (s.d.). 1979.

- POLLARD, Sidney: *The Idea of Progress. History and Society*. Harmondsworth 1971.
- RANKE, Leopold von: *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514*. (1824). Sammelte Werke Bd. 31/32. 1873.
(*Geschichten*)
- RANKE, Leopold von: *Zur Kritik neuerer Geschichtsschreiber*. (1824). 2. Aufl. Leipzig 1874. (*Kritik*)
- RANKE, Leopold von: *Über die Epochen der neueren Geschichte*. Darmstadt 1970. (*Epochen*)
- RANKE, Leopold von: *Weltgeschichte*. 8. Teil. 3. Aufl. Leipzig 1910.
(*Weltgesch.*)
- RASMUSSEN, Hanne & Mogens Rüdiger: Anm. af J. H. Tiemroth, Erslev -Arup-Christensen. *Kritiske historikere* 1979, nr. 2, 55-62.
- RASMUSSEN, Erik: P. Munch. Nogle bidrag til en foreløbig status, i *Nær og Fjern. Samspillet mellem indre og ydre politik*. Studier tilegnet professor, dr. phil. Sven Henningsen, 281-307. 1980.
- RASMUSSEN, Erik & Roar Skovmand: *Det radikale Venstre 1905-1955*. 50 års folkeligt og politisk virke. 1955.
- RASMUSSEN, S. V.: Høffding, Harald. *DBL*².
- RERUP, Lorenz: Indledning til Marcus Rubins brevveksling (s.d.). 1963.
- RICKERT, Heinrich: *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*. Ein Vortrag. Freiburg i. B. 1899.
- RICKERT, Heinrich: Über die Aufgaben einer Logik der Geschichte. *Archiv für Philosophie*. II. Abteilung: Archiv für systematische Philosophie. Neue Folge, VIII. Bd. 2. Heft, 137-163, 1902.
- RICKERT, Heinrich: *Die Grenzen der Naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*. Eine logische Einleitung in die historischen Wissenschaften. 5. Aufl. Tübingen 1929.
- RIEDEL, Manfred: Positivismuskritik und Historismus. Über den Ursprung des Gegensatzes von Erklären und Verstehen im 19. Jahrhundert, i *Blühdorn & Ritter*, 81-104.
- RINGER, Fritz K.: *The Decline of the German Mandarins*. The German Academic Community, 1890-1933. Cambridge, Mass. 1969.
- RUBIN, Edgar: Erkendelsens Uafsluttedhed som et Grundmotiv hos Høffding, i *Harald Høffding in memoriam*, 5-15.
- RUBIN, Marcus: Stavnsbaandsliteraturen. *Tilskueren* 1888, 641-58.
- RUBIN, Marcus: *1807-14*. Studier til Københavns og Danmarks Historie. 1892.
- RUBIN, Marcus: *Frederik VI's Tid, fra Kielerfreden til Kongens Død*. Økonomiske og historiske Studier. 1895.
- RUBIN, Marcus: Om Historieskrivning m.m. Aphoristiske Betragtninger. *Berlingsk Tidende* (aften) 1/5/1895.
- RUBIN, Marcus: Anm. af Gustav Bang, Den gamle Adels Forfald. *HT* 7.R.I,

- 216-28, 1897.
- RUBIN, Marcus: Bismarcks Barndom og Ungdom (anm. af Aage Friis' og Erich Marcks bøger om Bismarck 1815-48). *Nordisk Tidsskrift for vetenskap, konst och industri* 1910, 255-64.
- RUBIN, Marcus: *Nogle Erindringer*. 1914.
- RUBIN, Marcus: *Mænd og bøger*. 1920.
- MARCUS RUBINS BREVVEKSLING 1870-1922. 4 bd., udg. af Lorenz Rerup. 1963. (*Rubin, Breve*)
- RUE, Harald: *Om Georg Brandes*. Odense 1973.
- RÜSEN, Jörn: Johann Gustav Droysen, i H. U. Wehler, Hrsg., *Deutsche Historiker* II, 7-23. Göttingen 1971.
- RÜSEN, Jörn, Hrsg.: *Historische Objektivität*. Aufsätze zur Geschichtstheorie. Mit Beiträgen von H. M. Baumgartner, K.-G. Faber, J. Rüsen, A. Schaff. Göttingen 1975.
- SCHOUBYE, Jørgen: J. H. E. Bernstorffs udenrigspolitik. *HT* 12.R.I, 535-607, 1966.
- SIMON, W. M.: *European Positivism in the Nineteenth Century*. An Essay in Intellectual History. Ithaca, N. Y. 1963.
- SJØQUIST, Viggo: *Peter Munch*. Manden, politiker, historiker. 1976.
- SKOVGAARD-PETERSEN, Inge: Kritik af den klassiske metodelære, i *Studier i historisk metode* VII, 9-20, 1972.
- SKOVMAND, Roar: *Lys over landet*. Træk af arbejderoplysningens historie i Danmark. 1949.
- SPIEGEL-RÖSING, Ina & Derek de Solla Price, eds.: *Science, Technology and Society. A Cross-Disciplinary Perspective*. London & Beverly Hills 1977.
- SPIELER, Karl-Heinz: *Untersuchungen zu Johann Gustav Droysens "Historik"*. Berlin 1970.
- SPRANGER, Eduard: Wilhelm v. Humboldts Rede "Über die Aufgabe des Geschichtschreibers" und die Schellingsche Philosophie. *Historische Zeitschrift* 100, 541-63, 1908.
- STAUR, Carsten: Kr. Erslev og "Den senere middelalder". *HT*, 79, 372-78, 1979.
- STERN, Fritz, ed.: *The Varieties of History*. From Voltaire to the Present. 2. ed. London 1970.
- STEENSTRUP, Johs. C.H.R.: *Radikalisme og Historieskrivning*. I Anledning af Professor Ernst Sars's nyeste Tolkning af Danmark-Norges Historie. 1883.
- STEENSTRUP, Johs. C.H.R.: *Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarhundrede (1801-1863)*. 1889.
- STEENSTRUP, Johs.: Et Vendepunkt i vor Historieskrivning. I Anledning af 14. feb. 1889. *Dagbladet* 9/2/1889.
- STEENSTRUP, Johs.: Chr. Colbjørnsen og Peter Andreas Heiberg (anm. af E. Holm, Den offentlige Mening og Statsmagten 1784-99). *Dagbladet* 4/4/1889.

- STEENSTRUP, Johs.: Literatur (anm. af Troels Lunds bog om Forlovelse). *Dagbladet* 26/4/1889.
- STEENSTRUP, Johs.: Politik og Historie (anm. af N. Neergaard, Under Junigrundloven). *Dagbladet* 21/10/1889.
- STEENSTRUP, Johs.: Naar blev Kjøbenhavn Danmarks Hovedstad (anm. af afhandling af K. Erslev). *Dagbladet* 18/11/1889.
- STEENSTRUP, Johs.: Gamle Grundlove og gammel Ret (anm. af H. Matzen, Holberg og Kjer). *Dagbladet* 4/12/1889.
- STEENSTRUP, Johs.: I Tyverne og i Firserne. *Dagbladet* 15/3/1890.
- STEENSTRUP, Johs.: Jensen eller den tapre Landsoldat. *Dagbladet* 6/4/1890.
- STEENSTRUP, Johs.: Forberedelser til Bryllup (anm. af Troels Lund). *Dagbladet* 9/6/1890.
- STEENSTRUP, Johs.: Lyst og mørkt i Bondens Fortid (anm. af Aarvog for dansk Kulturhistorie). *Dagbladet* 16/3/1891.
- STEENSTRUP, Johannes C.H.R.: *Fra Fortid og Nutid*. Historiske Skildringer for alle. 1892.
- STEENSTRUP, Johs.: Nogle kulturhistoriske Skrifter (anm. af Maurenbrecher, Lorenz og Schäfer). *Dagbladet* 16/7/1892.
- STEENSTRUP, Johs.: Christian den Fjerdes Skib (anm. af Troels Lund). *Dagbladet* 27/12/1893.
- STEENSTRUP, Johs.: Professor Troels Lund contra Professor D. Schäfer (anm. af Troels Lund, Om Kulturhistorie). *Dagbladet* 22/1/1894.
- STEENSTRUP, Johs.: Prof. Edv. Holms Bog om Kristian VI. *Dagbladet* 9/4/1894.
- STEENSTRUP, Johs.: Adelsvældens sidste Dage (anm. af J. A. Fridericia). *Dagbladet* 15/5/1894.
- STEENSTRUP, Johs.: Biskop Vilhelm og Kong Svend. *HT* 8.R.I, 1-64, 1907.
- STEENSTRUP, Johs.: Nekrolog over J. A. Fridericia. *HT* 8.R.IV, 166-68, 1912-13.
- STEENSTRUP, Johs.: *Historieskrivningen*. Dens Udvikling gennem Tiderne, dens Væsen og Formaal. 1915.
- STEENSTRUP, Johs.: *Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer*. 1934.
- SØRENSEN, Knud Erik: Historie og politik. Videnskabssyn, historieteori og politisk teori i P. Munchs forfatterskab. Utr. speciale, Historisk Institut, Aarhus Universitet. 1976.
- THIERSEN, Ib: Skitse til en teori om historiografisk metode. *Historievidenskab* 2, 5-26, 1975.
- THIERSEN, Ib: Povl Bagges historiesyn. *Historievidenskab* 2, 27-53, 1975.
- THIERSEN, Ib: *Introduktion til historieteori*. 1976.
- THOMSEN, Hans Kargaard: En karakteristik af historikeren Edvard Holm, i *Festskrift til Povl Bagge*, 331-48. 1972.

- THORBORG, Karsten: *Arbejdspapirer til historisk metode* 1-2. Duplikeret, Historisk Institut, Københavns Universitet. 1975 (a).
- THORBORG, Karsten: Historiesynet hos Erslev. *Hist* 5. årg. nr. 7, 7-14. 1975 (b).
- TIEMROTH, Jens Henrik: *Erslev - Arup - Christensen*. Et forsøg på strukturering af en tradition i dansk historieskrivning i det 20. århundrede. 1978.
- TIEMROTH, J. H.: Fra Kr. Erslev til Niels Steensgaard. Paradigmatanker om dansk historieskrivning. *Fortid og Nutid*, XXVIII, 12-25, 1979.
- TOPOLSKI, Jerzy: *Historian in his Quest for Documentation*. Report to the 14th International Congress of Historical Sciences. San Francisco 1975, stencileret.
- TORSTENDAHL, Rolf: *Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820-1920*. Uppsala 1964.
- WAGNER, Fritz: *Geschichtswissenschaft*. Freiburg i. B. 1951.
- VALENTIN, Hugo: *Den fjättrade Clio*. Sju essäer till belysning av historikerns tidsbundenhet. 2. udg. Sthlm. 1966.
- WEHLER, Hans-Ulrich, Hrsg.: *Deutsche Historiker I-V*. Göttingen 1971.
- WEHLER, Hans-Ulrich: *Geschichte als Historische Sozialwissenschaft*. Frankfurt a. M. 1973.
- WEIBULL, Lauritz: Tyre Danmarkar bot. *Scandia* 1, 187-202, 1928.
- WEIBULL, Lauritz: Kristian Erslev och Stockholms blodbad. *Scandia* 3, 117-39, 1930.
- WEIBULL, Lauritz: Erik Arup. *Scandia* 21, 230-38. 1953.
- WEINGART, Peter, Hrsg.: *Wissenschaftsforschung*. Eine Vorlesungsreihe mit Beiträgen von Ben-David, Hirsch, Kambartel, Lakatos, Radnitzky u.a. Frankfurt a. M. 1975.
- WEISZ, Christoph: *Geschichtsauffassung und politisches Denken Münchener Historiker der Weimarer Zeit*. Konrad Beyerle, Max Buchner, Michael Doeberl, Erich Marcks, Karl Alexander von Müller, Herman Oncken. Berlin 1970.
- WILKENS, Cl.: *Oversigt over virksomheden 1899-1923*. 25 år. Folkelig universitetsundervisning. 1924.
- WIND, H. C.: *Filosofisk hermenutik*. 1976.
- ØSTERGÅRD, Uffe: Nogle betragtninger over terminologi og systematik i det historiske begrebsapparat med særlig henblik på definitionen af kravene til en historisk teori, specielt den materialistiske historieopfattelse. (1973/78), i Christensen m.fl., 41-78.
- ØSTERGÅRD, Uffe: Histories plads i den videnskabelige arbejdsdeling. Strukturhistorie - socialhistorie - samfundshistorie. (1978), i Christensen m.fl., 174-87.
- AAKJÆR, Jeppe: *Før det dages*. Minder fra Halvfemserne. 1929.

411

*